

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Sevgi Hayriye TEMİZ

ANADOLU DEMİR ÇAĞ TOPLUMLARININ SOSYAL, SİYASAL, DİNSEL
HAYATLARINDA AT

Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2019

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Sevgi Hayriye TEMİZ

ANADOLU DEMİR ÇAĞ TOPLUMLARININ SOSYAL, SİYASAL, DİNSEL
HAYATLARINDA AT

Danışman

Prof. Dr. Gül IŞIN

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2019

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Sevgi Hayriye TEMİZ'in bu çalışması, jürimiz tarafından Arkeoloji Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Gül IŞIN (İmza)

Üye : Prof. Dr. Burçin ERDOĞU (İmza)

Üye : Doç. Dr. F. Eray DÖKÜ (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi S. Gökhan TİRYAKİ (İmza)

Tez Başlığı: Anadolu Demir Çağ Topluluklarının Sosyal, Siyasal, Dinsel Hayatlarında At

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 24 / 06 / 2019

Mezuniyet Tarihi : 11/07/2019

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Anadolu Demir Çağ Toplumlari’nin Sosyal, Siyasal, Dinsel Hayatlarında At” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değere uygun bir biçimde tarafımcı yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Sevgi Hayriye TEMİZ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Sevgi Hayriye TEMİZ
Öğrenci Numarası	20128603103
Enstitü Ana Bilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Gül İŞİN
Tez Başlığı	Anadolu Demir Çağ Topluluklarının Sosyal, Siyasal, Dinsel Hayatlarında At
Turnitin Ödev Numarası	1148111636

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 207 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 30 / 06 / 2019 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 2

alıntılar dahil % 2

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

01 / 07 / 2019

(imzası)
Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
Prof. Dr. Gül İŞİN

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
MÜZELER VE ÖZEL KOLEKSİYONLAR LİSTESİ	ii
ÖZET	iv
SUMMARY	vi
TEŞEKKÜR	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA DEMİR ÇAĞ ÖNCESİNDE AT

1.1. Prehistorik Dönem	5
1.1.1. Osteolojik Buluntular	6
1.1.2. Betimleme ve Figürin Buluntuları	9
1.1.3. Atın Evcilleştirilmesi	11
1.1.4. Değerlendirme	13
1.2. Tunç Çağı	14
1.2.1. Osteolojik Buluntular	15
1.2.2. Yazılı Kaynaklarda At ile İlişkili Tanımlamalar	17
1.2.3. At Koşum ve Kontrolüne dair Veriler	18
1.2.4. Arabalar	19
1.2.5. Binicilik	23
1.2.6. At Yetiştiriciliği ve Ahırlara Ait Buluntular	24
1.2.7. At ile İlişkili Tanrılar	27
1.2.8. Değerlendirme	30

İKİNCİ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞ

2.1. Anadolu Demir Çağı'na Genel Bakış	33
2.2. Urartu.....	35
2.2.1. Yazılı Kaynaklarda Urartu Savaş Arabaları ve Süvariler.....	39
2.2.2. At ile İlişkili Osteolojik Buluntular	43
2.2.3. At Koşum Takımları ve Madencilik.....	46
2.2.4. At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri	49
2.2.4.1. At Gemleri	50
2.2.4.1.1. Hareketli Yanaklıklılı Gemler.....	52
2.2.4.1.2. Sabit Yanaklıklılı Gemler	54
2.2.4.1.3. İskit Tipi Gemler	57
2.2.4.1.4. Kantarma Gemler.....	59
2.2.4.1.5. Değerlendirme	59
2.2.4.2. At Alınlıkları ve Alın Takıları	61
2.2.4.3. At Göz Siperleri.....	63
2.2.4.4. At Göğüs Zırhları.....	64
2.2.4.5. At Omuz Süslemeleri.....	65
2.2.4.6. At Çanları	65
2.2.4.7. Koşum Diskleri.....	66
2.2.4.8. At Boyun Bandı	67
2.2.4.9. At Sorguçları.....	67
2.2.5. Urartu Sanatında At ile İlişkili Betimlemeler.....	68
2.2.5.1. Savaş Sahneleri.....	69
2.2.5.2. Törensel Geçit Sahneleri	71
2.2.5.3. Av Sahneleri	73
2.2.5.4. At ile İlişkili İnanç Dünyasına Yansıyan Sahneler.....	74
2.2.5.4.1. At Üzerinde Tanrı Betimlemeleri	75
2.2.5.4.2. Kanatlı At Üzerinde Tanrı Betimlemeleri	76

2.2.5.4.3. Karışık Varlıklar İçerisinde At	78
2.2.5.4.3.1. Kanatlı At	79
2.2.5.4.3.2. Kadın ve erkek at adamlar	80
2.2.5.4.3.3. At başlı insan gövdeli avcılar	81
2.2.5.4.3.4. Arka ayakları insan ve boğa kuyruklu kanatlı atlar.....	82
2.2.5.4.3.5. At başlı, balık gövdeli, insan ayaklı karışık varlıklar	82
2.2.5.4.3.6. Farklı hayvan uzuvları ile bütünleşen; ön gövdesi kanatlı at, arka gövdesi kuş, mevcut iki ayağı attoynağı olan karışık varlıklar = Hippalektryonlar	82
2.2.5.4.3.7. Grifon başlı at gövdeli karışık varlık.....	83
2.2.5.4.3.8. Aslan başlı, aslan ayaklı, kanatlı at gövdeli varlıklar	83
2.2.5.4.3.9. At başlı, insan kollu, ön ayakları at toynaklı, arka ayakları aslanpençeli, kanatlı at gövdeli karışık varlıklar	83
2.2.6. Değerlendirme	83
2.3. Yeni Hitit Şehir Devletleri.....	89
2.3.1. Osteolojik Buluntular	93
2.3.2. At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri	94
2.3.3. Riton	97
2.3.4. Heykeltıraşlık Eserleri ile İlişkili İkonografik Veriler	97
2.3.4.1. Malatya (= Arslantepe).....	97
2.3.4.2. Kargamış.....	99
2.3.4.3 Kue ve Hilakku	101
2.3.4.4. Gurgum	104
2.3.4.5. Zincirli (= Sam'al)	107
2.3.4.6. Sakçagözü	109
2.3.5. Değerlendirme	110
2.4. Phrygia.....	113
2.4.1. Phrygia ve Yeni Kronoloji.....	114
2.4.2. Phrygia ve Göçebe Atlı Kavimler	116

2.4.3 Osteolojik Buluntular ve Ahırlar	120
2.4.4. At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri	122
2.4.4.1. At Gemleri	122
2.4.4.2. Phryg At Göz Siperleri, Alınlığı ve Göğüs Zırhı.....	126
2.4.5. Mimari Uygulamalar Üzerinde Yer Alan At ve Atlı Figürler	129
2.4.6. Terrakottalar ve Seramikler Üzerinde Yer Alan At ve Atlı Figürler.....	132
2.4.7. Küçük Eserler Üzerinde At ve Atlı Betimlemeleri.....	134
2.4.8. Değerlendirme	139
2.5. Lydia Uygarlığı.....	140
2.5.1. Osteolojik Buluntular	141
2.5.2. At Koşum Takımları.....	141
2.5.3. Mimari Uygulamalar ve Seramikler Üzerinde Yer Alan At ve Atlı Figürler.....	142
2.6. Klasik Çağ Öncesi Batı Anadolu'nun Öne Çıkan Merkezlerinde At.....	145
2.6.1. At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri	146
2.6.2. Mimari Uygulamalar ve Seramikler Üzerinde At ve Atlı Figürler	150
2.6.3. At Figürinleri ve At Protomları	151
2.6.4. Duvar Resimleri ve Plastik Sanatlarda At ve At ile İlişkili Betimlemeler	153
2.6.5. İlyada'da Atlar, Arabalar ve Kahramanlar	157
2.6.5.1. Tanrı ve Tanrıçaların Atları.....	159
3.6.5.2. At Koşum Takımları.....	160
2.6.5.3. Kentaurılar	160
2.6.5.4. İlyada'da Yer Alan Kahraman Mezarları ve Kutsal Mekanlar.....	161
2.6.6. Değerlendirme	163
SONUÇ	168
KAYNAKÇA KISALTMALARI.....	180
KAYNAKÇA.....	182
EK-1: TABLO 1.....	214
EK-2: SÖZLÜK.....	216
EK-3: HARİTALAR DİZİNİ	219

EK-4: HARİTALAR	220
EK-5: AT KOŞUM TAKIMLARI VE SÜSLEME MALZEMELERİ KATALOĞU ...	223
EK-6: BETİMLEMELER KATALOĞU	267
LEVHALAR DİZİNİ	318
LEVHALAR.....	321
ÖZGEÇMİŞ	347

TABLÖLAR LİSTESİ

TABLO 1: Urartu Krallığı Dönemi Ganimet Olarak Alınan At Listesi.....	214

KISALTMALAR LİSTESİ

a.ç.	Ağız çapı	Kaz. En. No.	Kazı envanter numarası
a.g.	Ağızlık genişliği	LB.	Lydia Betimleme
ağ.	Ağırlık	LK.	Lydia at koşum takımı ve süsleme malzemesi
BB.	Batı Anadolu Betimleme		
BK.	Batı Anadolu at koşum takımı ve süsleme malzemesi	Lev.	Levha
		M.Ö.	Milattan Önce
		M.S.	Milattan Sonra
ç.	Çapı	Nr.	Numara
Çev.	Çeviren	PB.	Prehistorik Dönem Betim.
cm	santimetre	TÇ.	Tunç Çağ
Çiz.	Çizim	TÇK	Tunç Çağ Koşum Takımı
dn.	Dipnot	Res.	Resim
Ed.	Editör	Tab.	Tablo
FB	Phryg Betimleme	u.	Uzunluk
FK	Phryg at koşum takımı ve süsleme malzemesi	UB.	Urartu Betimleme
		UK.	Urartu at koşum takımı ve süsleme malzemesi
g.	Genişlik		
YHB.	Yeni Hitit Betimleme	vd.	Ve devamı
YHK	Yeni Hitit at koşum takımı ve süsleme malzemesi	vdd.	Ve devamının devamı
		Vol.	Volum
k.	Kalınlık	y.	Yükseklik
Kat. No.	Katalog Numarası	y.u.	Yanaklık uzunluğu

MÜZELER VE ÖZEL KOLEKSİYONLAR LİSTESİ

MÜZELER

AMM	Ankara, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi
AAM	Adana, Adana Arkeoloji Müzesi
MVF	Berlin, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz Museum vor-und Frühgeschichte
SAG	Berlin, Sammlung Axel Guttman
MFA	Boston, Museum of Fine Arts Department of Eegyptian and Ancient Near Eastern Art
CMA	Cleveland, The Cleveland Meseum of Art
MKG	Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe Department of Ancient Art
İAM	İstanbul, İstanbul Arkeoloji Müzesi
BLM	Jerusalem, Bible Lands Museum
Isr.M	Jeruselam, Israel Museum
BLM	Karlsruhe, Badisches Landesmuseum Department of Ancient Near East
BM	London, Trustees of the British Museum Department of Western Asiatic Antiquities
PS	Munich, Prähistorische Staatssammlung Museum für Vor-und Frühgeschichte
MMA	New York, The Metropolitan Museum of Art Department of Ancient Near Eastern Art
Ash.M	Oxford, Ashmolean Museum Department of Antiquities
Louvre	Paris, Musée du Louvre Département des Antiquitiés Orientales
PM	Penn Museum, Philadelphia University Museum
StPEMSt.	Petersburg, Eramitage Museum

ÖZEL KOLEKSİYONLAR

Jerusalem, Lenny Wolfe Collection

Les Arcs, Marcel Ebnöther Collection

New York, Ariadne Galleries, Inc.

New York, Nourollah Elghanayan

New York, The Nelson Bunker Hunt Collection: Highly Important Greek Vases

New York, The William Herbert Hunt Collection: Highly Important Greek, Roma and Etruscan
Bronzes

Hamburg, Privatsammlung

Zurich, Leo Mildenberg Collection

ÖZET

“Anadolu Demir Çağ Toplamlarının Sosyal, Siyasal, Dinsel Hayatlarında At” başlığı altında sunulan bu çalışmanın amacı: Demir Çağ Anadolu’sunda at - insan ilişkisini, atın sosyal, siyasal, dinsel yaşamdaki yerini, bu algının geçirdiği tarihsel aşamaları osteolojik buluntular, maddi kültür kalıntıları ve epigrafik veriler ışığında araştırmak ve Anadolu kültür tarihine katkıda bulunmaktır.

Anadolu özelinde at ile ilişkili kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması tez çalışmasının önemini ve gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çalışmada farklı disiplinlerin birbirinden bağımsız yaptıkları kazılar ve araştırmalar içerisinde yeralan at ile ilişkili veriler derlendi ve irdelendi. Bu kapsamda araştırma konusu multi - disiplinler bir yapı içerisinde bütüncül bir bakış açısı ve kronolojik bir anlatımla ele alındı. Çalışmada sunulan materyallerin hepsi literatür taraması ile elde edilmiştir. Müzelerde korunan, kaçırılma, satınalma ya da zor alım yöntemiyle ele geçen ve yayını yapılan arkeolojik materyaller çalışmamıza dahil edildi. Ayrıca Anadolu ve Anadolu ile ilgili bilgilere ulaştığımız Mezopotamya yazılı kaynakları, arkeolojik veriler ile birlikte değerlendirilerek kültürler arası bağlantılar takip edilmiştir.

Kronolojik süreç içerisinde tez çalışması iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Prehistorik ve Tunç Çağ olarak iki alt başlıkta ele alındı. Tunç Çağ kapsamında Anadolu Tunç Çağ’a ait at ile ilişkili buluntular derlendi ve irdelendi. Çalışmamızda Tunç Çağ’a ait verilerin detaylı araştırılması, Demir Çağ’da ortaya çıkan değişim ve gelişimin daha net anlaşılabilmesi için önemli olmuştur.

İkinci bölümde Demir Çağ’a ait buluntular araştırma coğrafyasında yeralan uygarlıkları kapsayan alt başlıklar altında incelendi. Urartu, Yeni Hitit Şehir Devletleri, Phryg, Lydia ve diğer Batı Anadolu merkezleri başlığı altında beş bölüm oluşturuldu. Bu kapsamda ata dair maddi kültür kalıntıları (gemler, at koşum takımları ve süsleme malzemeleri) ve ikonografik verileri oluşturan sanat eserlerini (kabartma, heykel, pişmiş toprak figürinler, seramik ve duvar resimleri vb.) kapsayan iki ana katalog hazırlandı. Katalogların literatürü, eserlerin ve benzerlerinin bulunduğu yayınları kapsamaktadır. Ayrıca osteolojik veriler ayrı başlıklar altında ele alındı.

Araştırma süreci M.Ö. 1000 – 500 yılları arasını kapsamaktadır. M. Ö. 9. yüzyıl ile birlikte süvariler betimlemeler üzerinde görülmeye ve yazılı kaynaklarda savaş ile ilişkili metinlerde anılmaya başlar. Erken Demir Çağ toplumlarının yaşamında ortaya çıkan at ile ilişkili bu önemli yenilik, at koşum takımlarını içeren materyallerde çeşitlenme ve artış, demir gemlerin kullanımının yaygınlaşması ile birlikte görülür. Bu aynı zamanda demir madeninin

yaygın kullanımı ile ilişkili değişimin ve teknik ilerlemenin de önemli göstergelerinden biridir. Araştırma sürecinin belirlenmesinde; atın insan ve toplumlar için kullanımında ortaya çıkan bu yenilikler ve değişimler temel oluşturmuştur.

Tez konusu erken veriler ışığında, geniş kapsamlı ele alınarak, Anadolu Demir Çağ Toplumlarının yaşamında atın yeri ve erken süvarilerin çıkışına ilişkin yeni bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca hazırlanan kapsamlı iki katalog ışığında ortaya konan çalışma araştırma konusu ile ilişkili devam edecek araştırmalar için de temel bir kaynakça oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Demir Çağ, At, Süvari, Atlı Tanrı

SUMMARY

HORSE IN SOCIAL, POLITICAL AND RELIGIOUS LIVES OF IRON-AGE ANATOLIAN CIVILIZATIONS

The aim of this study entitled “Horse in Social, Political and Religious Lives of Iron-Age Anatolian Civilizations” is to investigate the horse-human relationship, and the position of horses in the social, political and religious life in Iron-Age Anatolia, as well as to explore the concept throughout historical periods in light of osteological findings, physical cultural remains and epigraphic data, thereby to contribute to the Anatolian cultural history.

The fact that an extensive analysis of horses specifically in Anatolia is missing demonstrates the importance and necessity of this study. Horse-related data from excavations and research carried out by independent groups from distinct disciplines were compiled and reviewed for the study. In this context, the subject was addressed with a multidisciplinary structure, integrative point of view and chronological narrative. All materials presented in the study were gathered by reviewing the literature. Published archeological materials housed in museums, smuggled, bought or seized were included in the study. Additionally, Anatolian written sources and Mesopotamian sources on Anatolia were investigated together with archeological data in order to establish connections between cultures.

Chronologically, this thesis consists of two main parts. The first part is subdivided into two as Prehistoric and Bronze Age Periods. In the scope of Bronze Age, horse-related findings dating to the Anatolian Bronze Age were compiled and reviewed. Detailed analysis of Bronze Age records is crucial for better understanding the transition and progress that took place during the Iron Age.

In the second part of the thesis, findings from the Iron Age were given in subheadings for each civilization located within the study region. As such, five subheadings were used dedicated to Urartu, New Hittite City States, Phrygia, Lydia and other Western Anatolia centers. In this context, two main catalogs were prepared that involved physical remains (bridles, horse harnesses and decorative materials) and art pieces that constitute the iconographic data (stone carvings, statues, baked clay figurines, ceramics, wall paintings, etc.). The literature related to the catalogs is comprised of publications on these records or their analogues. Osteological data were also discussed in distinct headings.

The study period covered 1.000 – 500 BC. cavalries have begun to appear on decorative materials and war-related written records as early as 9th century BC. This important horse-related alteration in the lives of Early Iron Age societies is demonstrated by variation and

increase in horse harnesses, and widespread use of iron bridles. This phenomenon is also a major indicator of coincident transition and technical advancement in the use of iron ore. These innovations and alterations related to the use of horses by individuals and communities were pivotal for determining the study period.

Thorough analysis of the early data studied in the thesis has led to novel findings related to the status of horse and the emergence of early cavalries in Iron-Age Anatolian civilizations. Furthermore, this thesis, accompanied with the two comprehensive catalogs prepared, will serve as an elementary reference to future studies in related subjects.

Keywords: Anatolia, Iron Age, Horses, Cavalry, Mounted Gods

TEŞEKKÜR

Doktora tez konumun belirlenmesinde ve çalışmam süresince bana destek olan, akademik bilgi ve tecrübesi ile beni yönlendiren, kütüphanesini benimle cömertçe paylaşan ve manevi desteğini daima hissettiren Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Gül IŞIN'a, akademik bilgi ve deneyimleri ile desteklerini esirgemeyen ve şahsi kütüphanelerini kullanımına sunan danışman yardımcısı hocalarım Sayın Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY ve Dr. Öğr. Üyesi S. Gökhan TİRYAKİ'ye, tez projemin hazırlanma sürecinde bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan Sayın Dr. Öğr. Üyesi Bilsen Şerife ÖZDEMİR'e ve Rusça yayınların çevirisinde yardımcı olan değerli meslektaşım Azat AITKALI'ya teşekkür ederim.

Doktora tez çalışmam Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı (BİDEB) 2214-Yurtdışı Araştırma Burs Programı tarafından 8 ay süre ile maddi olarak desteklenmiştir. Verdiği burslarla genç bilim insanı adaylarını destekleyen, kültürel ve bilimsel olarak önlerini açan TÜBİTAK'a teşekkür ederim. Almanya - Bochum'da bulunduğum süre içerisinde benden hiçbir desteğini esirgemeyen ve danışmanlığımı üstlenen Ruhr Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Christof BERNS'e, çalışmamda yer alan metal eserlerin değerlendirmesinde bilgi, deneyim ve zamanını benimle paylaşan Ruhr Üniversitesi Arkeo - Metalurji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ünsal YALÇIN'a ve kütüphane çalışmam süresince dostça yardımları ile beni destekleyen Prof. Dr. Dieter HERTEL'e en derin şükranlarımı sunarım.

Çalışmam süresince desteğini esirgemeyen sevgili aileme, dostlarım Şenay ve Zeki TÜRK, Özlem SEZER ARCAN ve Gülay DÖKDÖK'e minnettarım.

Sevgi Hayriye TEMİZ

Antalya 2019

ÖNSÖZ

Tarih boyunca at günümüz modern çağın motorlu taşıtlarının yaygınlaştığı sürece kadar tüm toplumlarda, hatta 2. Dünya Savaşı'nda da önemli ve etkin bir yere sahipti. Güç, hız ve çevikliğinin yanı sıra insanla uyumlu olan doğası atı diğer binek hayvanlarından ayıran önemli özelliğidir. Atı üstün kılan bu özelliklerinin insan tarafından etkin kullanılması onu; güçlü bir savaş aracı, orduların en önemli vurucu gücü, devletleri ve liderleri zafere taşıyan değerli bir hayvan olarak toplumların yaşamında önemli kılmıştır. Bu bağlamda Demir Çağ Anadolu'sunda insanın tarihsel serüveni, sosyal, kültürel, dinsel, siyasal, ekonomik ve coğrafi hareketliliği ve teknolojik ilerlemesi önemli oranda at ile olan bağlantısının ortak ürünüdür. “Anadolu Demir Çağ Toplamlarının Sosyal, Siyasal, Dinsel Hayatlarında At” başlığı altında sunulan bu çalışmanın amacı: Demir Çağ Anadolu'sunda at - insan ilişkisini, atın sosyal, siyasal, dinsel yaşamdaki yerini, bu sürecin geçirdiği tarihsel aşamaları arkeolojik ve epigrafik veriler ışığında araştırmak ve Anadolu kültür tarihine katkıda bulunmaktır.

Tez konumuzun kapsamındaki tarihi coğrafyayı, günümüz Türkiye sınırlarını içine alan Anadolu coğrafyası oluşturmaktadır. Bu kapsamda at ile ilişkili verilere ulaştığımız Demir Çağ'ın Anadolu Uygarlıkları: Anadolu'nun doğusunda Urartu, Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz ve kısmen de İç Anadolu Bölgesi'nde yer alan Yeni Hitit Şehir Devletleri, Güneybatı Anadolu'da Lykia, Pisidia ile Batı Anadolu'da başta Lydia olmak üzere Mysia, ve İonia araştırma coğrafyasını oluşturur. Bunun yanı sıra Anadolu'nun yakından bağlantılı olduğu başta Yeni Assur, Kafkas Coğrafyası, Yunanistan, Kıbrıs ve İtalya yarım adası ile olan karşılıklı ilişkileri at ile bağlantılı maddi kültür kalıntıları ve yazılı kaynaklar ışığında karşılaştırılmıştır.

Klasik Çağ öncesini oluşturan Demir Çağ'ın M.Ö. 1200 – 500 yıllarını kapsayan dönemi Klasik Çağ ile ilişkili araştırılmamıştır. Tarihsel sürece baktığımızda, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından Anadolu'ya süregelen göç dalgaları ile gelen farklı halklar ve Anadolu'nun kendi coğrafyasında hareket eden yerli halklar, köklerini eski Anadolu uygarlıklarından alan ya da onlar ile bütünleşen yeni devletler oluşturdular. Doğudan Kafkaslar üzerinden gelen Muşkiler, güneyden Sami kökenli Aramiler, Balkanlar üzerinden ise Trakyalı göçmenler Anadolu'nun yeni yerleşmecileri oldular. Diğer taraftan Anadolu'nun doğusunda Hurrilerin devamı olan Urartu, Kuzey Suriye, Güney Doğu Anadolu, Doğu Akdeniz ve kısmende İç Anadolu Bölgesi'nde Yeni Hitit Şehir Devletleri, Batı Anadolu'da Lydia, Güneybatı Anadolu'da Lykia, Ege bölgesinde İonia dönemin yeni uygarlıkları olarak ortaya çıktılar. Bu yeni devletler kendilerine özgü kültür ve sanat eserleri ile homojen olmayan bir birliktelik içerisinde bu süreçte karşımıza çıkar. Arkeolojik materyaller ile takip ettiğimiz bu uygarlıkların

homojen olmayan, ayırdedici kültür ve sanatı içerisinde sunulan farklılıklar ve zenginlikler Klasik Çağ anlayışı ve oluşumu üzerinde de etkili oldu. Araştırma sürecinin alt tarihi ise nihai hedefi kıta Yunanistan'da sonlanmak olan yayılmacı Pers politikasının Batı Anadolu'da eyaletleşen varlığının başladığı dönem olarak belirlendi. Akabinde Ege dünyasında kabul gören Klasik Çağ ile birlikte ise, doğuda ve batıda at ile ilişkili ortak ikonografilerin sanat eserlerine yansıdığı görülür. Bu bağlamda araştırmamız için seçilen süreç Anadolu arkeolojisi ve kültür tarihi için ayrıca önem taşımaktadır. Bununla birlikte Klasik Çağ ile bağlantısı fazla irdelenmeyen Demir Çağ'ın bu sürecinin araştırılmasını atın izinde takip etmemizin nedeni; arkeolojik maddi kültür kalıntıları arasında toplumların sosyal, siyasal ve inanç dünyaları hakkında kesintisiz bilgiye ulaşabileceğimiz en güçlü temanın at olmasıdır. At, gerek kendi maddesel varlığı, gerek kullanımı ile bağlantılı materyaller, gerekse ikonografisine ilişkin arkeolojik veriler ile toplumları tanımlayan bu üç önemli alanda zengin kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca araştırma sürecinin öncesi ve sonrasına ait kesintisiz devam eden ata dair maddi kültür kalıntıları, sürekliliğe ilişkin bağlantıları, değişim ve gelişimleri takip edebilme olanağı sunarak konunun kapsamlı araştırılması ve değerlendirilmesini de mümkün kılmaktadır.

Araştırma konusu, Demir Çağ'ın M.Ö. 1000 - 500 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem at ile ilgili yenilik ve gelişmelere arkeolojik ve epigrafik veriler ile ulaştığımız erken ve önemli bir süreçtir. M.Ö. 9. yüzyıl ile birlikte süvariler betimlemeler üzerinde görülmeye ve yazılı kaynaklarda savaş ile ilişkili metinlerde anılmaya başlar. Erken Demir Çağ'ın bu en önemli yeniliği, at koşum takımlarını içeren materyallerde çeşitlenme ve artış, demir gemlerin kullanımının yaygınlaşması ile birlikte ortaya çıkar. Bu aynı zamanda demir madeninin yaygın kullanımı ile ilişkili değişimin ve teknik ilerlemenin de önemli göstergelerinden biridir. Bu yenilik ve değişimler araştırma sürecinin belirlenmesinde en önemli nedenleri oluşturmaktadır.

Farklı disiplinlerin birbirinden bağımsız yaptıkları kazılar ve araştırmalar içerisinde yer alan at ile ilişkili verilerin derlenmesi ve irdelenmesi Demir Çağ Anadolu'sunun sosyal, siyasal ve dini yapısının anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu kapsamda araştırma konusu multi - disiplinler bir yapı içerisinde, bütüncül bir bakış açısı ve kronolojik bir anlatımla ele alındı. Bu bağlamda Paleontoloji, Antropoloji ve genetik bilimi gibi farklı disiplinlerin at ile ilişkili sunduğu yeni bilgiler çalışmaya dâhil edilerek araştırma konusu daha kapsamlı ve anlaşılır aktarılmaya çalışıldı. Çalışma kapsamında irdelenen materyallerin hepsi literatür taraması ile elde edilmiştir. Bu kapsamda öncelikle; kazı buluntuları, Bugün yurt içinde ve yurt dışında müzelerde korunun kaçırılma, satın alma ya da zor alım yöntemiyle ele geçen ve yayını yapılan arkeolojik materyaller çalışıldı. Ayrıca Anadolu ve Anadolu ile ilgili bilgilere ulaştığımız

Mezopotamya yazılı kaynakları, arkeolojik veriler ile birlikte değerlendirilerek kültürler arası siyasi, ticari, sosyal ve inanç bağlantılarını takip edebilmemize önemli katkılar sunmuştur.

Kronolojik süreç içerisinde tez çalışması iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Prehistorik ve Tunç Çağ olarak iki alt başlıkta ele alındı. Prehistorik Dönem başlığı altında Anadolu'nun erken ataları olan üç parmaklı "*Hipparion*" buluntularına ulaştığımız Orta-Geç Miyosen Dönem ve sonrası Pliyosen ve Pleistosen, Paleolitik ve Neolitik Dönem'e ait erken *equidae* kalıntıları ve atın evrim süreci anlatıldı. Paleolitik ve Neolitik Dönem'de at ile ilişkili ortaya çıkan erken betimlere de değinildikten sonra atın ilk evcilleştirildiği Anadolu Kalkolitik buluntuları değerlendirildi. Ancak erken kazılarda ele geçen osteolojik verilerin zooarkeolojik çalışmalarının yetersiz yapılması çoğu zaman equidlerin tarihlendirilmesini ya da cins ayrımının yapılmasını mümkün kılmamaktadır. Ayrıca soyu tükenen türlerin varlığı da gözönünde bulundurularak, kazı buluntuları içerisinde atgillere ait veriler yayınlarda geçtiği şekilde bu çalışmada da "*equidae/equid*" olarak belirtilmiştir.

Birinci bölümün ikinci alt başlığı Tunç Çağ kapsamında Anadolu Tunç Çağı'na ait at ile ilişkili buluntular derlendi ve irdelendi. Bu sürece ait verilerin araştırılması Demir Çağ'da ortaya çıkan değişim ve gelişimin daha net anlaşılabilmesi için önemlidir. Bu nedenle araştırma sürecimiz Demir Çağ olmasına karşın Tunç Çağ buluntuları detaylı olarak ele alınmıştır. Atın evcilleştirilmesinin ardından başlayan Tunç Çağı'nın erken, orta ve geç dönemi, atın kullanım alanında görülen farklılaşmaların belirgin bir şekilde ortaya çıktığı aşamalı süreçleri içerir. Bu kapsamda atın kullanımına dair beslenme, tarım, transport ve savaş ile ilişkili osteolojik buluntular, atın koşumlama ve kontrolüne dair maddi kültür kalıntıları ile görsel arkeolojik veriler derlenerek araştırıldı.

İkinci bölümde Demir Çağı'na ait buluntular araştırma coğrafyasında yer alan uygarlıkları kapsayan alt başlıklar altında incelendi. Urartu, Yeni Hitit Şehir Devletleri, Phryg, Lydia ve diğer Batı Anadolu merkezleri başlığı altında beş bölüm oluşturuldu. Bu kapsamda ata dair maddi kültür kalıntıları (gemler, at koşum takımları ve süsleme malzemeleri) ve ikonografik verileri oluşturan sanat eserlerini (kabartma, heykel, pişmiş toprak figürinler, seramik ve duvar resimleri vb.) kapsayan iki ana katalog hazırlandı. Katalogların literatürü eserlerin ve benzerlerinin bulunduğu yayınları kapsamaktadır. Karşılaştırmalı literatürün ayrıntılı açıklaması metin içerisinde ilgili bölümde yapılmaktadır. Ayrıca diğer bir buluntu çoğunluğunu oluşturan osteolojik veriler ana başlık içerisinde, yerleşim yerleri, ahırlar ve mezar buluntuları olarak ele alındı.

Anadolu özelinde at ile ilişkili kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması tez çalışmasının önemini ve gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda Demir Çağı'nın

araştırma sürecine ait üç ana problem tespit edilmiştir. Birincisi, Demir Çağ ile birlikte başlayan demir materyalinin yaygın kullanımının atın kullanımının gelişimi ve değişimi üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunun irdelenmesi oluşturmaktadır. Buluntularımız içerisinde, demirden yapılan eserlerden daha çok sayıda tunç at koşum takımı ve süsleme materyali yer almaktadır. Ayrıca bunlar arasında bulunan Urartu malzemelerinin birçoğu yazıtlıdır. Araştırma problemi bu kapsamda ele alınmış ve irdelenmiştir.

M.Ö. 9. yüzyılın başlarından itibaren yazılı kaynaklarda aktarılmaya başlayan ve görsel- arkeolojik verilere de yansıyan süvari betimlemeleri savaş teknikleri ile ilişkili Demir Çağ'ın en büyük yeniliklerinden biridir. Savaş taktiklerinin değişmesi, siyasal ve sosyal yapıda değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda betimlemelerde yer alan erken Yeni Assur süvarilerinin gelişimi üzerine farklı yorumlar ve çalışmalar mevcuttur. Ancak konu Anadolu özelinde araştırılmamıştır. Araştırma probleminin ikincisini, Yeni Assur süvarileri ile Anadolu süvarilerinin kıyaslanarak, gelişim ve değişimleri içeren benzerlik ve farklılıkların irdelenmesi oluşturur.

İnsanın at ile olan ilişkisi, onun insana yakın doğası ve attan faydalanma şekli at ile ilgili farklı inançlar geliştirmesine ve inançlarının içerisine atı dahil etmesine neden olmuştur. İnanç dünyası ile ilişkili arkeolojik verilere M.Ö. II. bin yılın başından itibaren Kültepe Anadolu grubu mühür baskılar üzerinde yer alan en erken yerli Anadolu atlı Tanrı / Tanrıçası Pirva'nın betimlemeleri ile ulaşmaktayız. Ayrıca Pirva hakkında bilgiler Hitit yazılı kaynaklarında da aktarılmaktadır. Anadolu dini inançları içerisinde at ile ilişkili bu erken veriler Demir Çağ inançlarının da temelini oluşturmaktadır. Bu inanç sürekliliği ve Demir Çağ'da ortaya çıkan değişimler Urartu at ve kanatlı at üstünde yer alan tanrı betimlemeleri ile takip edilebilmektedir. Araştırma probleminin üçüncüsü bu bağlamda, Anadolu atlı tanrıları ve kahraman kültürünün kökeni ile ilişkili Tunç ve Demir Çağ öncüllerinin irdelenmesini kapsamaktadır.

Tez konusu erken veriler ışığında, geniş kapsamlı ele alınarak Anadolu Demir Çağ Toplulukları'nın yaşamında atın yeri ve erken süvarilerin çıkışına ilişkin yeni bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca hazırlanan kapsamlı iki katalog ışığında ortaya konan çalışma ile konuya ilişkin devam edecek araştırmalara temel bir kaynakça oluşturulmuştur.

GİRİŞ

Tarihin en eski uygarlıklarına ev sahipliği yapan Anadolu'da atın maddi varlığına dair en erken osteolojik kalıntılara yaklaşık M.Ö. 11 milyon yıl öncesinden başlayarak kesintisiz ulaşılabilir¹. Anadolu, atın varlığının, evriminin, evcilleştirilmesinin, insan yaşamında kullanımı ve sağladığı katkıların her aşamasını takip edebileceğimiz önemli bir coğrafyadır. Bu kapsamda Paleontolojik veriler atın Anadolu'da en erken varlığını ve evrimleşme sürecini bize sunması nedeniyle önemlidir. Bu bölümde evrim süreci içerisinde atın bilimsel tanımı yapılacak ve insan yaşamında onu önemli kılan anatomik özellikleri aktarılacaktır. Anadolu'da atların erken buluntuları ve Paleontolojik analizi üzerine; Yiğit'in 1998 yılında hazırladığı, *Dursunlu (Ilgın-Konya)'da Bulunan Pleistosen Döneme Ait Equusların Paleontolojik Analizi* başlığı altında Yüksek Lisans Tezi ve 2011 tarihli “*Anadolu Geç Miyosen Dönem Atları*” isimli makalesi; Bernor ve bir grup bilim adamının 2003 yılında “*Systematics and Evolution of the Late Miocene Hipparions from Sinap, Turkey*” yayınladıkları makaleleri ve paleontologların gerçekleştirdiği kazılarda ortaya çıkan fosil buluntularının yayınlandığı kazı sonuçları toplantıları konuya ilişkin kapsamlı çalışmalardır. Ayrıca Demirsoy'un *Yaşamın Temel Kuralları* adlı kitabı atların evrimi ve temel özellikleri hakkında genel bilgilere ulaştığımız başlıca kaynaklar arasında yer alır. Araştırma konusunun kapsamlı ele alınması nedeniyle çalışmada kullanılan genel literatür hakkında bilgilendirmeler konular ile bağlantılı başlıklar altında aktarılacaktır.

Zoologlar, hayvanları tanımlamak için 18. yüzyıldan buyana İsveçli bilim adamı Linnaeus'un oluşturduğu “*Linnaeus hiyerarşisi*” sistemini kullanmaktadır. Bir seri yükselen ve alçalan sistem seviyeleri ile oluşturulan bu yöntem ile hayvanlar benzerlik ve ilişkilerine göre küçük veya büyük gruplara ayrılırlar. Grupların her birine özel bir ad verilir ve bu sayede zoologlar hangi grubu kastettiklerini veya bunlar arasında benzerlik ve ilişki derecelerini rahatlıkla anlayabilmektedirler².

Bu seride yer alan ana basamaklar büyükten küçüğe doğru: Krallık (Kingdom), Kol (phylum), sınıf (Class), takım (order), aile (family), cins (genus), tür (species) olarak sıralanır. Bunun yanı sıra bazen daha hassas ölçümler gerektiğinde alt aile (subfamily), alt cins

¹ Uluslararası resmi Jeolojik Zamanlar için bkznz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Jeolojik_zaman_cetveli (Erişim tarihi: 15.12.2018)

² Linnaeus için bkznz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Bilimsel_s%C4%B1n%C4%B1fland%C4%B1rma (Erişim tarihi: 15.12.2018)

(subgenus) veya alt tür (subspecies) gibi ek tanımlara başvurulur. Bilimsel ve güvenilir şekilde, bu sistem içerisinde aşağıdaki sınıflandırma ile at tanımlanabilmektedir³:

Hayvan Dünyası: Bitkinin dışında amipten insana tüm canlıları kapsar.

Chordata Kolu: Sırtlarında sert bir kemik bulunan balık, sürüngenler, kuşlar ve memeliler gibi tüm hayvanları kapsar.

Memeli Sınıfı: Süt veren tüm hayvanların dâhil olduğu bu grubun hepsi sıcakkanlı ve kıllıdır. İnsan, at, inek, köpek, maymun bu grubun içerisinde yer alır.

Perissodactyla Takımı: Toynaklı hayvanları kapsar. Birden fazla toynağı olduğunda ağırlığı orta toynağın taşıdığı bu hayvanlar ot ile beslenirler. Ortak atalarının *Eohippus* olduğu izlenimi veren bu gruba atların yanı sıra tapirler ve gergedanlar da dâhildir.

Equidae Ailesi: Eohippus ve bu soydan gelen yaşayan ve türleri tükenmiş tüm atları, eşekleri, zebralar ile vahşi at ve eşekleri kapsar.

Equus Cinsi: Son buzul çağından bu yana equidae ailesinin yaşamakta olan tüm üyelerini ve yakın akrabalarını kapsar. At, Equus'un bir yan cinsidir. Eşekler zebralar ve yaban eşekleri de bu cinsin ayrı yan cinsleridir.

Equus Caballus Soy: Evcil at ve onun yaban akrabalarını kapsar. Equus Caballus'un en iyi örnekleri evcil atlara çok benzeyen ve şu an yaşayan Equus przewalski yabani atlardır.

Evcil atlar da kendi içinde türlere ayrılır. Demirsoy alt türlerini şu şekilde sınıflandırmaktadır⁴:

Kamuk Atı: Volga nehri ve Hazar Denizi civarında ortaya çıkan bu atlar günümüzde artık ortadan kaybolmuşlardır.

Altay Atı: Yabani atlara çok benzeyen bu tür hastalıklara karşı dirençlidir ve yüksek dağlarda yük taşımaya oldukça uygundur.

Arap Atı: Omuz yükseklikleri 150 cm civarındadır. Vücut kasları ve damarları belirgin olan bu türün kılları ipek gibi parlaktır. Burun delikleri oransal olarak geniştir. Akdeniz iklimine çok iyi uyum gösteren bu atlar Anadolu, İran, Arabistan ve birçok Kuzey Afrika ülkesinde bulunmaktadır. Ortaçağ'da Avrupa'ya da sokulmuş Avrupa'daki evcil atlar ile birleşip daha değerli soylar elde edilmiştir.

İngiliz Atı: İngiltere'deki evcil atların Arap Atı ile çiftleşmesi ile elde edilmiştir. İri yapılı, omuz yüksekliği 180 cm olan bu hayvanlar yarış atı olarak kullanılmaktadır. Tarım için uygun değildirler.

³ Yiğit, 1998: 41 vd.

⁴ Demirsoy, 1992: 797-799.

Mustang: Kuzey Amerika’da yaşarlar ve evcil atların yabanileşmesi ile ortaya çıkmışlardır. İspanyol ve İngilizler tarafından Amerika’ya götürülen atların çeşitli nedenlerle doğaya bırakılmaları sonucu yabanileşmiş, daha sonra Kızılderililer tarafından yakalanarak tekrar evcilleştirilmişlerdir.

Çalışmamızda bu soy ağacını takip ederek yaşayan atlar için *Equus Caballus* tanımı, soyu tükenen ve yaşayan tüm türleri ifade etmek için ise *equidae* ailesi tanımını kullanmak doğru olacaktır.

Atın Anatomik Özellikleri:

Atın anatomik özellikleri evrim sürecinde onu tehlikeleri eken fark ederek savunma yapma ve hayatta kalabilmesini sağlayan üstünlüğü idi. Ayrıca insan yaşamında edindiği etkin ve önemli yeri, hız, refleks ve görme gibi vasıflarının keşfedilip kontrol altına alınması sayesinde şekillenmiştir. Atı doğada avantajlı kılan ve insan yaşamına adaptasyonunda katkı sağlayan başlıca anatomik özellikleri aşağıda sıralanmıştır⁵:

Hız: Atı karakterize eden hız özelliği kas ve kemik yapısı, kuyruğu, yelesi ile tüm vücutta kendini gösterir. Büyük koşma kasları bacakların üst kısımlarına yerleşmiştir ve kasların kısa hareketi ile bacaklara en iyi hızı vermek üzere düzenlenmiştir. Uzun ve ince bacakların aşağı kısımlarının önde olması hızı artıran bir özelliktir. At ayakucunda durarak adımı daha da etkinleştirir. Yere sadece ucu değen ayağın sert kırılmaz tırnağı ile hayvan yeri kavrar.

Refleks: Uzun ve geniş boynu yiyeceği otlara erişmesini sağlarken tehlike anında koşacak şekilde de tutabilmektedir. Alçak otları yerken yüksekte ve arkaya bakan gözleri onun etraftan gelecek tehlikeleri görmesini sağlar. Büyük ve karmaşık olan beyin yapısı, tehlikeleri sezinlemede önemli bir avantajı sahiptir. Atlar yönleri ve gittikleri yolu unutmazlar.

Görme: Gece ve gündüz etkin görüş açlarına sahiptirler. Atların keskin görüşü onların göz büyüklüğü ile ilişkilendirilmektedir. Kara canlıları arasında bu kadar gelişmiş keskin görüş açısına sahip başka bir canlı yoktur. Bazı küçük hayvanlar ve atın ataları da bu tip göze sahip olsalar da şu anda en iri göze yine atlar sahiptir. Göz yapısındaki bu nadirliğe karşın atın değişen fokusu yoktur ve bu özelliği ile insan gözünden ayrılır. Retinanın aynı noktasında mercekten uzak nesnelere odaklanarak bir araya getiremezler. Atlarda göz çukuru yoktur, bu nedenle birden fazla şeye odaklanamaz ve uzak yakın mesafeyi anlayamazlar. Bakılan şeyler uzak ya da yakın olmasına bakılmadan retinanın farklı yerlerinde görülürler.

Atlar çift görüşe sahiptir. Tam bir yarım daire yaparak at önünü ve arkasını aynı anda gözünü ya da başını çevirmeden görebilir. Atın herhangi bir hareketi gözünü görüntü alma

⁵ Yiğit, 1998: 43-48.

noktasına doğru sürükler. Bundan dolayı başının dönük olduğu yönün ilerisinde ve gerisinde olan her harekete karşı hassastır. Bu durum onlara tehlikelere karşı iyi savunma yapmalarını, görme ve kaçmalarını sağlar. Vahşi atlar için avantaj olan bu özellik evcil hayvanlarda biniciler için risk oluşturabilmektedir. İnsan ve maymun hariç çoğu memelinin renk körü olduğu bilinmektedir ancak atlar için bu konu henüz netlik kazanmamıştır.

Dişler: Ön kesici dişler her iki yanda üçer tane olmak üzere alt ve üst çenede toplam 12 tanedir. Arkasında canine (küçük sivri azı diş) gelir. Bu diş kısraklarda yoktur ya da çok küçüktür. Kesiciler ve eğer varsa canineden sonra boş bir alan her iki çenede de vardır. Evcil atlarda yular buraya takılır⁶. Bu bölüm 4-5 yaş üstünde her iki çenenin iki yanında da mevcuttur. Bu kısmı üçü premolar, diğer üçü molar olarak adlandırılan toplamda altı diş takip eder. Bunların bütününe geviş dişi ya da çene dişi denir ve atların beslenmesini sağlar. Süt dişleri 2,5 – 4,5 yaşlarında değişir. Atların yaşı dişlerin şekli ile saptanır.

Toynak: Atların tehlikelere karşı kendilerini tekme atarak ve ısırarak savunurlar. Sert ve güçlü toynakları onları savunmanın yanı sıra don yaşanan karlı sert kışlarda yiyeceklere ulaşmalarını sağlar. Diğer evcil çiftlik hayvanlarının aksine atlar toynaklarını kullanarak karı kaldırarak ve buzu kırarak otlara ulaşır ve beslenmelerini sağlarlar.

Renk: Yaşayan *equidae* ailesi üyelerinin en belirgin özelliği renk olmasına karşın bu belirleyici değildir. Renk durumu ortama göre çok rahat değişebilir ve çeşitlilik gösterebilir olduğundan doğal ilişkinin en az güvenilir belirtisi olarak kabul edilir.

Hız atın en önemli özelliğidir. Bu onun savaşta, transportta ve aciliyet gerektiren her türlü kurye ve posta işinde öncelikli tercih edilmesinin nedenidir. Günümüz yarış atları saatte 60 km hızla koşabilmekte, 100 metre kısa mesafede bu hız 66 km'ye ulaşabilmektedir. Arap atları ise 150 km'lik bir mesafeyi saatte ortalama 18 km hızla koşarlar. Ayrıca atlar güçlü yapısı ile çekim ve yük hayvanı olarak da tercih edilmişlerdir. Yük taşıma gücüne bakıldığında küçük atlar ağırlıklarının %77'si, büyük atlar %68'i kadar ağırlık taşıyabilirler⁷. Ancak pahalı hayvanlar olmaları ve zor koşullarda telafisi olmayan zarar görme olasılığı, onların yük hayvanı olarak öncelikli tercih edilmemelerinin nedenidir.

⁶ Yiğit, 1998: 46.

⁷ Demirsoy, 1992: 799.

1. BÖLÜM

ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA DEMİR ÇAĞ ÖNCESİNDE AT

1.1. Prehistorik Dönem

Paleontolojik araştırmalar atın atası sayılabilecek ilk türün *Hyracoterium* cinsine ait olduğunu⁸ ve bunların Kuzey Amerika, Doğu Asya, Batı Avrupa'nın Erken Eosen Dönem depozitlerinde bulunduğunu bildirir⁹. Kuzey Amerika'da bulunan bu fosiller “şafak atı” anlamına gelen *Eohippus* olarak anılırlar¹⁰. Omuz yüksekliği 10-20 cm, ağırlığı 10 kilodan daha az, ön bacaklarda 4, arka bacaklarda ise 3'er parmağa sahip olan bu hayvanlar 5 milyon yıl sonra düz, belirgin, dereceli bir geçişle *Orohippus*'a evrilir. *Orohippus* 'un omuz yüksekliği 20-30 cm'e kadar artar, kemerli sırt, kısa bacak ve burun, küçük bir beyin ile bu hayvan köpeğe benzer bir görünüme sahiptir.

Eosen ve Oligosen Dönem boyunca, yaklaşık 20 milyon yıl süresince at morfolojisi çok fazla bir değişim göstermez. Oligosen dönemde üç parmaklı *Mesohippus* 'un ardından Orta Oligosen'de *Miohippus* ortaya çıkar. Oligosen Dönem sonunu karakterize eden at türü “*Miohippus*” öncüllerine göre daha büyük, kafatası daha uzun, yüzdeki çukurluk daha derin ve geniş, ayak bilek eklemi ise köklü değişikliğe uğramıştır¹¹. Bu tür M.Ö. 24-20 milyon yıl aralığında evrimleşerek türleşir ve yerini *Merychippus* 'a bırakarak yok olur¹².

Miyosen Dönem ile başlayan iklim ve kıta hareketlerindeki değişim atlardaki çeşitlenmeyi de başlatmıştır. Miyosenin en önemli biyolojik değişimi; çöl, tundra ve otlak sahaları gibi açık vejetasyon alanlarının kurulması, orman gibi kapalı vejetasyon alanlarının ise azalmasıdır. Ilıman iklim kuşağının oluşmasına yol açan bu durum memeli hayvanların çeşitlenmesine, morfolojik olarak değişmesine neden olmuştur¹³. Kuzey Amerika'da 17 milyon yıl önce ortaya çıkan *Merychippus* atların evriminde önemli bir basamak olarak kabul edilir¹⁴. İlk otlayan at türü olması nedeniyle diş ve diş eti yapısı kusursuzdur. Ayak bilek eklemlerini ve bileklerini burkmadan dörtnala koşmasını sağlayacak tibia/fibula ve radius/ulna kaynaşmıştır. Bu özellik nedeniyle yırtıcı hayvanlardan ve tehlikelerden kolayca kaçabilmektedirler. Bununla birlikte günümüzde yaşayan ata göre farklı olmayan bu tür 3 parmaklı idi¹⁵.

⁸ Demirsoy, 1996: 239.

⁹ Yiğit, 1998: 24.

¹⁰ Yiğit, 2011: 67.

¹¹ Yiğit, 2011: 68 vdd.

¹² Gövde gelişimi için bkzn. “www.prehistoric-wildlife.com” (Erişim tarihi: 24.04.2019)

¹³ Yiğit, 2011: 72.

¹⁴ Yiğit, 1998: 26.

¹⁵ Demirsoy, 1992: 508. Bknz. ayak gelişimi için.

Kuzey Amerika'da 15 milyon yıl önce *Merychippus*'dan türeyen *Hipparionlar* 6 soya ayrılmaktadır. Avrasya'ya göç eden bu tür Rusya'dan Afrika'ya, Britanya'dan Çin'e kadar bilinmektedir ve Geç Pleistosenin bazı alanlarında hayatta kalmayı da başarmıştır¹⁶. *Hipparion* fosil kalıntıları vücut, tırnak ve diş üzerindeki evrimleşmenin takip edilmesini mümkün kılan kanıtları bize sunmaktadır. Geç örneklerde yanlardaki ayak parmaklar küçülmeye başlamıştır. Yiğit, *Hipparionlar* tek toynaklı at olarak Anadolu, Valensiyen – Turoliyen döneme ait 4 gruptan 3'ü ile temsil edildiğini aktarır¹⁷. Geç Miyosen Dönemde ilk tek ayak parmaklı at ise *Plihippus*'dur. Bu tür Güney Amerika kıtasında gelişimini devam ettiren *Hippidion* cinsinin ve daha sonra *Equus*'a dönüşen *Dinohippus*'un da atasıdır. Tek ayak parmaklı atlar Pleistosen Dönem'de ise Bugünkü atların cinsini meydana getiren *Equuslar* ile varlıklarını devam ettirirler.

Atların soyu tek tırnaklılar takımının *Equidae* ailesi içerisinde tek cins ile temsil edilen *Equus*'a dayanmaktadır. Bu cinsin yabani ataları ise *Equus ferus* olarak anılır¹⁸. *Equus* cinsi kendi içerisinde 3 gruba ayrılır:

Kaballinler (Günümüz evcil atları - *Equus caballus*)

Zebralar

Eşekler ve akraba türleri

Yiğit, fosiller üzerinde son yıllarda yapılan mitokondrial DNA analizlerine dayanarak *Equus* içerisindeki bu ana 3 grubun 3 milyon yıl önce ayrıştıklarını ve diğer kıtalara yayıldıklarını aktarmaktadır¹⁹.

1.1.1. Osteolojik Buluntular

Asya ve Avrupa arasında göç eden Erken Miyosen Dönem *Hipparionlar*, *Ancitherium* olarak anılırlar. *Miohippus*'dan türeyen *Ancitherium Aurelianense* at türünün benzerleri, Anadolu'da çok sayıda bulunmuştur ve bu nedenle Türkiye'ye Avrupa'dan Orta Miyosen'de

¹⁶ Yiğit, 1998: 26 vd.

¹⁷ Yiğit, 2011: 71.

¹⁸ Demirsoy, 1996: 243vd. 799. Eskiden Ural Dağları'ndan Orta Asya ve Moğolistan'a yayılmış olan bu tür çevresel koşullar nedeniyle büyük olasılıkla günümüzde soylarının tükendiği düşünülmektedir. Yaşamını sürdüren gerçek vahşi atlar Orta Asya ırkıdır ya da bunların alt soyu olan *przewalski* cinsindendir. *Equus Przewalski*'in bir alt türü olan *E.Caballus Przewalskiler* ise at popülasyonu içerisinde en uzun yaşayan atlardır

¹⁹ Yiğit, 2011: 72; Demirsoy, 1996: 243; Demirsoy, 1992: 799. Yaşamını sürdüren yabani atlar Orta Asya ırkıdır ya da bunların alt soyu olan *przewalski* cinsindendir. *Equus Przewalski*'in bir alt türü olan *E.Caballus Przewalskiler* ise at popülasyonu içerisinde en uzun yaşayan atlardır; Demirsoy, 1996: 243 vd. Yabani at türü *Equus Przewalski*'lerin genel özellikleri; boyları 280 cm, omuz yükseklikleri 145 cm, ağırlıkları: 300 kg olabilmektedir. Bir erkek atın önderliğinde yirmi kadar bireyden oluşan sürüler halinde yaşarlar. Çok hızlı koşarlar, koku alma duyuları çok gelişmiştir ve tehlikeyi çabuk fark ederler.

göç ettiği düşünülmektedir²⁰. Bu döneme ait en önemli osteolojik buluntu merkezleri: Bursa-Paşalar²¹ ve Çandır (Ankara)²² Orta Miyosen çökelleridir.

Anadolu'da *Hipparionlar* için buluntu sağlayan diğer çökeller ise; İç Anadolu Bölgesi'nde Çankırı / Çorakyerler (Geç Miyosen), Ankara-Kazan yakınlarında Sinap²³ (Orta / Geç Miyosen), Ürgüp - Sofular, Taşkın Paşa - Cemil Köy / Ürgüp (Geç Miyosen)²⁴, Kırşehir Savcılı - Karakurutlu Köyü (I.ve II. Zaman çökelleri)²⁵, Sivas Hayranlı - Haliminhanı (Geç Miyosen)²⁶ ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin kronoloji veren Miyosen çökeltileri bunlar arasında yer alır. Ayrıca Geç-Orta Miyosen Dönem tabakalarında *Hominid* kalıntıları ile birlikte aynı tabakalarda *anchitherium* fosillerinin bulunması Anadolu'da insan ve atın atalarının evrimsel sürecinin Turolian Dönem'de başladığını göstermektedir²⁷.

Anadolu Paleolitik Dönemi içerisinde insan, at ve diğer hayvanlara ait kemik kalıntıları erken dönem Karain Mağarası dolgularında karşımıza çıkar²⁸. Ayrıca Yarımburgaz Mağarası'nda da mousterien aletler, yabani keçi, koyun, domuz gibi diğer hayvan kemikleri ile birlikte at kalıntılarına rastlanması orta ve üst paleolitik dönemde atın avlanan ve besin olarak tüketilen bir hayvan olduğunu kanıtlamaktadır²⁹.

Neolitik Dönem'de de Anadolu'da atın besin amaçlı kullanımı devam eder. Başlıca ata dair osteolojik veriler; Pınarbaşı, Can Hasan I-III, Aşıklı Höyük, Köşk Höyük I-IV, Catalhöyük, Norşuntepe, Tülintepe³⁰, Değirmentepe, Arslantepe, Güvercinkayası, Er Baba, Kes Kaya, Orman Fidanlığı, Kuruçay, Höyücek, Bademağacı ve Tepecik-Çiftlik yerleşmelerinden gelmektedir³¹.

²⁰ Yiğit, 2011: 68 vd.

²¹ Alpagut, 1989: 3 vd; Alpagut, 1990: 5 vd; Alpagut vd., 2001: 155.

²² Tekkaya, 1976: 34 vd.

²³ Alpagut, 1990: 58 vd; Alpagut ve Fortelius, 1991: 337 vd; Alpagut, 1995: 3 vd; Heintz vd., 1975: 76 vd; Bernor vd., 2003: 220. 268 vd.

²⁴ Başoğlu, 2012: 105 vd.

²⁵ Erkman ve Pehlevan, 2012: 6.

²⁶ Törnük, 2003: 290; Demirci, 2006: 142 vdd; Güleç, 2008: 344; Güleç, 2009: 334.

²⁷ Sevim ve Kiper, 2001: 279; Sevim ve Pehlevan, 2002: 297 vd; Sevim ve Pehlevan, 2006: 425 vd; Sevim ve Yiğit, 2007: 347 vd.

²⁸ İ. K. Kökten, 1967: 10.

²⁹ Yalçinkaya, 1988: 21; Yalçinkaya, 1995: 55 vd; Yalçinkaya, 2000: 12; Yalçinkaya, 2001: 165; Yalçinkaya, 2002: 160. Tablo 2. Orta Paleolitik Dönem'e tarihlenen *equus caballus* kemikleri kaydedilmektedir; Arsebük vd., 1990: 21. Tablo 5. Equidae kemik buluntuları kaydedilmektedir.

³⁰ Boessneck ve Drieschs, 1976: 62. 65. 67. Lev. 63. Anadolu'da Kalkolitik Dönem merkezleri Norşun Tepe, Tepecik, Tülin Tepe ve Altınova'da ise yabani at kemiği buluntuları kaydedilmektedir. Ancak Geç Kalkolitik'ten itibaren yabani at ve sığırın buluntuları arasında hızlı bir şekilde azaldığı ve devam eden süreç içerisinde de hemen hemen ortadan kalktığı görülmektedir. Boessneck ve Drieschs bu düşüşü, bölgede ağaçların sürekli kesilmesi nedeniyle hayvanların doğal barınaklarını kaybetmeleri ve yaşam alanlarının yok olması sonucunda gerçekleştiği şeklinde değerlendirmektedir.

³¹ Arbuckle ve Öztan, 2018: 51 vd. Tab. 5: Anadolu ve Suriye'de Neolitik dönem merkezlerinde bulunan kıyaslanabilir yabani at ve eşek kemikleri kronolojik olarak tablolaştırılmıştır.

Köşk Höyük yabani at ve eşek kemikleri üzerine 2018 yılında yapılan son kapsamlı çalışmada Arbuckle ve Öztan *Equus* buluntularının oranını çağdaşı Anadolu ve Suriye'den merkezler ile kıyaslayarak haritalandırmışlardır³². Buluntu merkezlerinin kronolojik tablosunun da sunulduğu çalışmada *Equus* kalıntılarına en erken M.Ö. 11.000 – 6.500 yıl aralığında Orta Anadolu'da Pınarbaşı, M.Ö. 8.000'de Aşıklı Höyük³³ ve Can Hasan III tabaklarında ulaşıldığı aktarılır³⁴. İç Anadolu Bölgesi platosunda M.Ö. 8. 000 – 4. 000 yılları arasında *Equus ferus* ve *Equus hemious hydruntinus* türlerinin av hayvanı olarak tüketildiği kaydedilmektedir³⁵.

Neolitik Dönem'de Çatalhöyük'te yerleşim alanı kemik buluntularının %70'ini oluşturan evcil koyun ve keçiler ana besin kaynağı idi³⁶. Bununla birlikte osteolojik kalıntılar sayıca sığırdan az olmakla birlikte tek tırnaklı hayvanların da besin amaçlı kullanıldığını göstermekte³⁷ toynaklı hayvanlara ve diğer yırtıcı yaban av hayvanlarına ait kemik buluntularına ise yerleşim alanının merkezinde daha az rastlanmaktadır. Ancak yerleşim alanlarında yabani atların kemiklerine ulaşılsa da evlerin içinde ya da özel mekânlarda rastlanmadığı kaydedilmektedir³⁸. Bu durum diğer büyük ve yabani hayvanlarda olduğu gibi tek tırnaklı hayvanların da av hayvanı olarak festival alanlarında tüketildikleri buluntu yeri ve yüzdelere dayanılarak düşünülmektedir³⁹.

³² Arbuckle ve Öztan, 2018: 43 Fig. 1 - 2. Tab. 2 - 3.

³³ Özbaşaran, 2011: 109. 116; Buitenhuis, 1997: 659.

³⁴ Arbuckle ve Öztan, 2018: 51 vd. Tab. 5: Diğer Neolitik ve Kalkolitik dönem buluntu merkezleri arasında; Çatalhöyük, Norşuntepe, Tulintepe, Değirmenitepe, Arslantepe, Güvercinkaya, Erbaa, Kes Kaya, Orman Fidanlığı, Kuruçay, Höyücek, Bademağacı sayılmaktadır. Öztan, 2007a: 125 vd; Öztan, 2009: 260. Köşk Höyük'de bir yapı içerisindeki çukurda bulunan kemikler radyo-karbon yöntemi ile MÖ.6200-6000 yıllarına tarihlendirilmektedir. Hemen her yapıda var olan kayaya oyulmuş bu tip çöp çukurlar Köşk Höyük'ün V. tabakasında karakteristiktir ve içleri yenilmiş hayvan kemikleri ile doldurulmuştur. Bu kemiklerin büyük bir kısmı yabani at, eşek ve sığırlara aittir.

³⁵ Arbuckle - Öztan 2018, 51. 54; Öztan 2010, 90. Bu bölgenin geniş otlak ve sürekli su kaynaklarına sahip volkanik bir saha olmasının at ve eşek gibi *equid* türlerinin yaşaması ve çoğalmasına elverişli olduğu aktarılmaktadır.

³⁶ Hodder, 2005: 93 Fig. 38.

³⁷ Hodder, 2006: 9. 87. 201 Res. 16; Arbuckle ve Öztan, 2018: 51 vd. Tab. 5.

³⁸ Hodder, 2005: 14.

³⁹ Hodder, 2005: 58; Russell, 2006: 105; Anthony, 2007: 198. Anadolu'nun kuzeyine baktığımızda Ukrayna Stepleri, Don Havzası ve Kafkasya, coğrafik ve iklim koşullarının uygunluğu nedeni ile Neolitik'te olduğu gibi bu dönemde de yüksek at nüfusuna sahiptir. Anthony, Orta Holosen Dönem'in (M.Ö. 5000 civarı) bölgesel at dağılımını gösterdiği haritada verdiği rakamlar; Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya Bölgesi'nin % 40 gibi bir oran ile Avrupa ve Anadolu'dan çok daha fazla temsil edildiğini aktarır; Drews, 2004: 9 vdd. Drews bu yüksek buluntu oranı için, M.Ö. 4. bin mezar kontekstlerinde bulunan yoğun kemik buluntularının besin amaçlı at eti tüketiminin bölge ekonomisinde önemli yer tuttuğu şeklinde değerlendirmektedir; Littauer ve Crouwel, 1979: 25. Benzer şekildi Littauer ve Crouwel'de bölgenin bu dönem içerisindeki at eti tüketimine vurgu yapmaktadırlar; Anthony, 2007: 200 vd. Buna karşın Anthony ise Hazar ve Karadeniz arasında yer alan step alanlarında M.Ö. 4800 civarında evcilleştirildiğini iddia etmekte ve bu tarihten sonra koyun, sığır ile birlikte atın baş ve alt bacak kısımlarının mezar buluntuları arasında yer almasını ekonomik, ritüel, dekoratif ve politik bir yenilik olarak atın insan yaşamına dâhil edilmesi şeklinde yorumlamaktadır.

Mağaralar, yerleşim merkezleri ve depozit alanlarında buluna at ve yabani at buluntuları Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik Dönem Anadolu insanının attan besin amaçlı faydalandığını kanıtlamaktadır.

1.1.2. Betimleme ve Figürin Buluntuları

Anadolu’da Prehistorik Dönem at ile ilişkili betimlemeler; Karain’de bir taş satıh üzerinde, Tepecik - Çiftlik ve Köşk Höyük’de phalanks idollerde, Çatalhöyük duvar resimleri içerisinde, Bademağacı’nda bir kemik figürin ve Köşk Höyük’ten pişmiş toprak seramik kap üzerinde yer alan kabartma resimler ile figürinler⁴⁰ arasında karşımıza çıkar.

Paleolitik mağara resimleri içerisinde farklı coğrafyalarda son derece çarpıcı at betimlemelerine rastlanırken Anadolu’ da Karain Mağarası buluntusu olan küçük bir taş satıh üzerinde çizgisel betimlemelerden başka henüz görsel sanata yansıyan örnek yoktur (PB. Kat. No:1)⁴¹.

Neolitik Nönem’de ise at ile ilişkili en dikkat çekici keşif, yerleşim alanlarında rastlanan işlenmiş phalanks kemiğinden yapılan idol buluntularıdır (PB. Kat. No.2). Köşk Höyük⁴² ve Niğde Tepecik - Çiftlik Höyüğü’nde⁴³ çok sayıda benzer idollerin varlığı kaydedilmektedir. Tepecik – Çiftlik Höyüğü’nde Neolitik ve Kalkolitik Dönem’de kemik alet üretiminin yapıldığı işliklere ait atık malzeme, taş ve kemik alet buluntuları, bu üretimin her safhasını gösteren kanıtlar sunar⁴⁴. İdollerin bir kısmı doğal biçimleri korunarak bir kısmı ise kemiklerin çıkıntılı kısımları düzeltilerek yapılmışlardır. M.Ö. 7. binin ortalarından 6. bin başlarına kadar ki sürece tarihlendirilen bu kemik idollerin benzerlerine, yapım teknikleri farklı olmakla birlikte Kuzey Suriye’nin M.Ö. 10. - 9. bin Akeramik Neolitik evre merkezlerinden Dja’de ve Mureybet’de, Güneybatı Romanya’da, Demirkapı Bölgesi’nde Cuina Turculi’de⁴⁵, Orta Volga’nın batı

⁴⁰ Öztan ve Açıkgöz, 2010: 135-147. M.Ö. 6200-6000 yıllarına tarihlenen tabakada pişmiş toprak seramik kaplar ile birlikte iri boyunlu bir at figürn parçası buluntular arasında kaydedilmektedir.

⁴¹ İ. K. Kökten, 1948: 199. Res. 8. Karain Mağarası’nın üçüncü alt büyük boşluğunun duvarında 0.75-0.25 metre çapında düzeltilmiş bir satıh üzerinde insan ve at şekillerini andıran çizgilerin mevcut olduğu taş buluntu elimizdeki en erken tek örnektir; <http://www.culture.gouv.fr/culture/archeosm/en/fr-cosqu1.htm> (Erişim tarihi: 13.03.2019). Paleolitik Dönem mağara betimlemeleri ilk Fransa’da Chauvet ve Lascaux mağaralarında karşımıza çıkar. M.Ö. 32.000 yıl kadar erkene tarihlenen Chauvet, M.Ö. 17.000 yıllarına tarihlenen Lascaux mağarası ile 1985 yılında Marsilya yakınlarında Calanques’de keşfedilen ve M.Ö. 16.500 yıl önceye tarihlenen Cosquer Mağaraları içerisinde yer alan hayvan betimlemeleri arasında at resimleri bilinen en erken görsel kanıtları barındırmaktadır. Cosquer Mağarası at betimlemelerinden biri kazıma tekniği kullanılarak yapılmış olmasıyla dikkat çekicidir. Ayrıca görsel veri sağlayan gene Fransa’da Niaux (M.Ö.13.000), Cougnac (M.Ö.23.000) ve Pech Merle (M.Ö.25.000) mağaralarında bunlar arasında anılacak diğer merkezlerdir.

⁴² Öztan, 2007a: 123. Bir yerleşim yapısı içerisinde işlenmiş yabani at phalanks kemiğinden bir idol buluntular arasında yer alır.

⁴³ Bıçakcı ve Faydalı, 2001: 32; Bıçakcı, 2008: 209. Burada çok sayıda ele geçen kemik buluntunun büyük bir kısmını yabani atın phalanks kemiğinden yapılan idoller oluşturmaktadır

⁴⁴ Bıçakcı, 2011: 78; Bıçakcı vd., 2007: 256. Fig. h-l.

⁴⁵ Bıçakcı vd., 2007: 246.

bölgesinde yer alan Khvalynsk ve Syezzheye'de ise yaklaşık M.Ö. 4700-4200 yıllarına tarihlenen mezar buluntuları arasında rastlanır⁴⁶.

Tepecik - Çiftlik'de idol yapımında, atın phalanks kemiği dışında, tek bir örnekte sığır phalanksına ait idole rastlanmıştır⁴⁷. Bu durum atın phalanks kemiğinin idol yapımında bilinçli bir tercih olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Yukarıda bahsedilen farklı coğrafyalarda Neolitik Dönem insanları tarafından benzer spesifik seçimlerin yapıldığı düşünüldüğünde, atın phalanks kemiğinin kutsal bir sembol olarak seçilmiş olması dikkate değer bir olasılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu seçimde, atın doğada kolay bulunan bir hayvan olması ya da kemik özelliğinin bu işlem için uygunluğunun da rol oynayabileceği düşünülmelidir. Buna karşın çok sayıda bulunması ve tek bir hayvan kemiğinin tercihi, kutsal kimliği olan bir obje için belli bir tip nesnenin tercih edilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Antalya Müzesi'nde korunan ve çalışmamıza dâhil olan diğer bir kemik figürin Bademağacı Höyük buluntuları arasında yer alır. Yassı kemikten yapılan at başı figürin Erken Neolitik Dönem'e tarihlendirilmektedir⁴⁸. Figürinin yapıldığı kemik materyal oldukça yıpranmıştır. Ağız kısmı açık, yüz hatları yıpranmanın da etkisi ile siliktir. Kalın ve uzun olduğu düşünülen boynu belirgindir (PB. Kat. No: 3). Boyunun alt kısmı eksiktir. Bu durum onun büyük bir nesnenin parçası olabileceğini düşündürmektedir. Erken Neolitik Dönem'e ait diğer bir örnek Göbekli Tepe'de doğu çevre duvarına ait dikili taşlardan biri üzerindedir. Baş kısmı ve kıvrık ön ayakları görünen ve gövdenin diğer kısmı duvarın arkasında kalan Asya yaban eşiği kabartması yer almaktadır⁴⁹.

Anadolu Neolitik Dönem görsel sanat eserleri arasında Çatalhöyük duvar resimleri, kişisel alanda her evin duvarında ve zaman içerisinde kuşaktan kuşağa tekrarlanarak betimlenen bir sembolizmi sunar. Hodder bu sembollerin bu kadar kalıcı olmalarını ağızdan ağza anlatılan

⁴⁶ Anthony ve Brown, 2011: 138. Khvalynsk'den altı mezar'da sadece phalanks kemiklerine rastlanmıştır. Piggott, 1962: 110 vdd; Sagona, 2013: 283; Anthony ve Brown, 2011: 138. Bu dönemde Anadolu gibi Avrupa, Kuzey Doğu Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyinde yer alan step alanları da atın yetişmesi için uygun bölgelerdi. Karadeniz'in kuzey kıyı steplerinde, aşağı Dnieper Vadisi'nde Dereivka'da bulunan ve arkeoloji dünyasında büyük ses getiren yığınlar halindeki at kemiği buluntuları bu bölgenin atın yaşaması için uygun bir coğrafya ve insanlar için de potansiyel besin kaynağı olduğunu göstermektedir. Bu durum Trans-Kafkas mezarında görülen at başı ve ön ayak kısımlarının mezara bırakılma geleneği için doğal bir neden olabilir. Ancak bu ritüel M.Ö. 4.binyıl başlarından M.S. 11. yüzyıl gibi uzun bir süreçte kesintisiz devam etmiştir; Piggott, 1962: 112 vdd. Anadolu'da ise mezar sunularında büyük baş hayvan olarak öküzlerin baş ve ön ayaklarının bırakıldığı örneklerle Alaca Höyük'de, Mezopotamya'da Ur kral mezarlarında ve Güney Rusya Stepleri'ndeki mezar buluntuları içerisinde rastlanmaktadır; Anthony ve Brown, 2011: 138. 139. Khvalynsk'den mezarlarda çeşitli değerli meteryallerden yapılan gömü hediyeleri ve iki mezarda ise cilalı taş tören sopası ile birlikte phalanks kemikleri yer almaktadır. Bu bize Neolitik dönemde elit bir sınıfın varlığı ve onun sosyal statüsünü göstermesi nedeniyle önemlidir. Khvalynsk ve Syezzheye'de phalanks kemiklerinin yanı sıra atın baş ve toynaklarının da mezar buluntuları arasında yer alması bu bölgenin köklü bir geleneğinin erken örneği olarak karşımıza çıkar

⁴⁷ Bıçakçı ve Algül, 2007: 246.

⁴⁸ Duru ve Umurtak, 2003: 297 - 309: Figürinin olasılıkla at başı olduğu kaydedilir.

⁴⁹ Schmidt, 2014: 152. Res. 84, dikilitaş 21.

ve binlerce yıl yaşatılan mitlerle örülmeleri, diğer bir deyişle mite dayalı temalar ile süslenmiş olmalarına bağlamaktadır⁵⁰. Duvar resimleri içerisinde Çatalhöyük’de yer alan at betimlemelerine baktığımızda kompozisyon içerisinde onların özel bir figür olarak yer almadığını görürüz (PB. Kat. No: 4)⁵¹. Çatalhöyük V’de at figürlerinin yer aldığı duvar resmi üzerinde ana figür boğadır⁵². Boğanın her iki ayağının alt kısmında yer alan iki at⁵³ betimlemesi kısa kulaklı, uzun boyun ve baş yapısı ile karakterizedir. Duvar resimleri yaklaşık M.Ö. 6.000’e tarihlendirilir⁵⁴.

Köşk Höyük’te bir yerleşim yapısı içerisinde çok sayıda kabartmalı ve bazı boyalı kaplar arasında iri boyunlu pişmiş toprak bir at figürünü ele geçmiştir⁵⁵. Eser M.Ö. 6200-6000 yıllarına tarihlendirilmektedir. Ayrıca Çömlekli Neolitik evrede seramikler üzerindeki at ve eşeklerin insan yaşamındaki yerini anlatan betimlemelere de rastlanmaktadır. Bunun en iyi örneği Köşk Höyük’ün Geç Neolitik - Erken Kalkolitik evrelerine ait bir yapı içerisinde bulunan kabartmalı vazodur (PB. Kat. No. 5). Seramik vazo üzerinde yer alan avlanma sahnesinde, iki *Equus hydruntinus* (yabani eşiği) ve bir sapa ile onları ok ve yay kullanılarak avlayan insan figürü betimlenmiştir⁵⁶. Av hayvanı olarak atın Anadolu Neolitik insanının yaşamındaki yerini ve önemini, yukarıda bahsettiğimiz yerleşim alanlarında bulunan kemik buluntuları ve görsel veriler bize açıkça sunmaktadır.

1.1.3. Atın Evcilleştirilmesi

Anadolu Kalkolitiği’nde at ile ilişkili en önemli gelişme yerleşim alanlarında bulunan evcil ata ait osteolojik kanıtlardır. Atın ilk nerde ve ne zaman evcilleştirildiği son genomik ve arkeometrik çalışmalar ile ulaşılan bilgilere kadar, uzun süre devam eden bir tartışma konusu olmuştur. Başta Ukrayna steplerinde Dnieper ve Don Havzası’nda yer alan M.Ö. 5. bin yıla

⁵⁰ Hodder, 2006: 143.

⁵¹ Hodder, 2005: 14.

⁵² Hodder, 2006: 93 vd.

⁵³ Hodder, 2006: Res. 16. Tektoknaklılardan bir hayvan olarak tanımlanmaktadır. Ancak Uzun baş ve boyun yapısı ile küçük kulakları at olduğunu düşündürmektedir.

⁵⁴ Akurgal, 1998: 6 Res. 2.

⁵⁵ Öztan, 2010: 141.

⁵⁶ Öztan, 2007b: 229 Fig. 15; Arbuckle ve Öztan, 2018: 50 Fig. 6.

tarihlenen Neolitik Sredni Stog Kültür Bölgesi olmak üzere⁵⁷ Anadolu, İran platoları⁵⁸, Orta ve Doğu Asya uzanan geniş bir coğrafyadan gelen birçok veri bu tartışmaya dâhil edilmektedir.

Anadolu’da evcilleştirme sürecine ait erken verileri farklı yerleşimlerde takip etmek mümkündür. Bökönyi, Anadolu’da atın Geç Kalkolitik Çağ’da evcilleştirildiğini aktardığı makalesinde Değirmen-tepe ve Arslantepe buluntusu at kemiklerinin osteolojik çalışmasını sunar⁵⁹. Arbuckle tarafından son yapılan zooarkeolojik araştırmalarla Orta Anadolu’da Çaldırhöyük kazılarında bulunan evcil at kemiği buluntuları M.Ö. erken ve geç 4. bine tarihlendirilmektedir⁶⁰. Erken 4. bine tarihlenen zooarkeolojik bilimsel son analizlere göre atın evcilleştirilmesi ile ilgili en erken veriler şimdilik Anadolu’dandır. Bunun yanı sıra bilimsel çalışmalarda yer alan mitokondrial DNA araştırmaları ise atın tek bir vatanının olmadığını, tanımlanan 17 genetik grubun varlığını ve altı farklı bölgede birbirinden bağımsız atın evcilleştirildiğini kanıtlamaktadır⁶¹. Kuzey Kazakistan’daki osteolojik analizler de atın bu bölgede yaklaşık M.Ö. 3500 yıllarında evcilleştirildiğini göstermektedir⁶². Ayrıca Bugün son genomik çalışmalar ışığında Kazakistan’da atın Botai kültüründe çiftlik hayvanı olarak evcilleştirildiği ve sütünden faydalandığını kanıtlayan verilere ulaşılmıştır⁶³. Bu bölgede M.Ö. 3500 yıllarına tarihlenen osteolojik ve seramik kaplar içerisinde bulunan kısırak sütü kalıntıları, atın evcilleştirilmesinin yanı sıra binicilik için de kullanıldığını kanıtlamaktadır.

⁵⁷ Littauer ve Crouwel 1979: 25. Telegin’in Dereivka’da 1960’lı yıllarda yürüttüğü kazılarda ortaya çıkardığı ve gem yanaklığı olarak değerlendirdiği bazı boynuz kemiği buluntuları heyecan yaratan bir keşif olarak dikkat çekmiştir; Drews, 2004: 12. Drews buluntular arasında yer alan ve at gemi olduğu iddia edilen, dekoratif olmaması nedeniyle de Telegin tarafından erkene tarihlendirilen bu bir grup kemik malzemenin yanaklık olmaya uygun olmadığını, bunların Kalkolitik Dönem Dereivka’da bulunan keser, delgi, tığ amaçlı kullanılan kemik aletler olduğunubelirtir; Drews, 2004: 14. İlk kullanımı M.Ö.2. binin ortalarında başlayan ve kayışın geçirilmesi için birden fazla geniş deliği olan çoğunluğu zengin bezemelere sahip kemik yanaklık örneklerinin; bu bezemesiz, tek ve dar deliği olan kemik aletler ile kıyaslayarak bunların erken yanaklık örnekleri olamayacağını ileri sürer; Drews, 2004: 12; Anthony, 2007: 13-215. Dnieper’den diğer önemli bir keşif ilk olarak Neolitik döneme tarihlendirilen 7-8 yaşlarındaki aygır buluntusudur. Birçok bilim insanını etkileyen Dnieper keşfindeki bu aygıra ait karbon 14 analizlerinin 1997 yılında Oxford Üniversitesi tarafından açıklanması, atın evcilleştirilmesinin Neolitik Dönem kadar erkene tarihlendirilmesi ile ilişkili büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. Telegin’in 1964 yılındaki bu keşfi karbon 14 analizlerine dayanılarak M.Ö. 700 - 200 yılları arasına tarihlendirilmekte ve İskitler ile ilişkilendirilmektedir. Akıntı ile karışan Neolitik ve Demir Çağ tabakalar atın evcilleştirilmesi ile ilgili yanlış yorum ve tarihlendirmelerden birine daha neden olmuştur.

⁵⁸ Littauer ve Crouwel, 1979: 24 vd. Littauer ve Crouwel da osteolojik kanıtlar ışığında atın İran’ın Güney’inde Tal-i İblis’de ve Anadolu’da Norşuntepe’de Geç Kalkolitik’te M.Ö. 3500-3000 yılları arasında evcilleştirildiğini aktarır.

⁵⁹ Bökönyi, 1991: 123 vd. 130. Bökönyi Güney Anadolu’nun evcil atlarının Mezopotamya ile yaklaşık eş zamanlı değerlendirilmesi gerektiğini de belirtmektedir.

⁶⁰ Arbuckle, 2009: 196 -200; Sagona, 2011: 696; Fages vd., 2019: 3. Modern atların genetik kökenine dair kalıntılar, Karadeniz-Hazar Stepleri, Anadolu ve İberia Bölgesi olarak önerilmektedir.

⁶¹ Hyland, 2003: 8.

⁶² Cieslak vd., 2010: 7.

⁶³ Outram vd., 2009: 1334 vd. Keramik kaplar içerisinde keşfedilen kısırak sütü, fermente edilerek elde edilen, hafif alkol içeren bir içecektir ve kırmızı olarak anılmaktadır.

1.1.4. Değerlendirme

Atlar günümüze kadar 55 milyon yıl boyunca çetin coğrafik, iklimsel ve doğa koşulları içerisinde evrimleşerek varlıklarını sürdürmeyi başarmış canlılardır. Bu evrimsel süreçte kazanılan özellikler varlığını sürdürmesini sağlamış ve insan ile kurduğu ilişkisinde de onu diğer hayvanlardan daha ayrıcalıklı ve avantajlı kılmıştır.

Anadolu'da bulunan en erken at fosilleri *Anchitherium*lardır ve Orta Miyosen Dönemin sonlarına tarihlendirilirler. Bursa-Paşalar ve Ankara-Çandır buluntu veren önemli merkezlerdendir. Tarihlemeye indikatör görevi gören *Hipparion*lar Anadolu coğrafyasında birçok çökelde karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da keşfedilen fosil buluntuları ışığında atın evrim süreci ve varlığı Orta Miyosen dönemden günümüze kadar kesintisiz izlenebilmektedir. Fosiller üzerinde son yıllarda yapılan mitokondrial DNA analizleri *Equus* cinsi içerisindeki; günümüz evcil at formunu oluşturan kaballınler (*Equus caballus*), zebra, eşek ve akraba türlerinden oluşan üç grubun 3 milyon yıl önce ayrıştıklarını ve diğer kıtalara yayıldıklarını kanıtlamaktadır.

Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik Dönem Anadolu insanı da diğer farklı coğrafyalarda olduğu gibi attan beslenme amaçlı faydalanmaktaydı. Paleolitik Dönem'de Mağara buluntuları arasında yer alan osteolojik kanıtlardan atın bir av hayvanı ve besin kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Neolitik Dönem'de de attan besin amaçlı faydalandığı yerleşim alanlarında bulunan osteolojik kanıtlardan ve vazo betimlemeleri üzerinde yer alan avlanma sahnelerinden anlaşılmaktadır. Kalkolitik Dönem'de ise Anadolu'da at eti tüketimi bölgesel fauna değişimi, tek ve çift tırnaklı hayvanlardan faydalanma alanlarındaki değişimler sonucu Neolitik Dönem'e göre önemli ölçüde azalmıştır. Bunun bitki örtüsünde ortaya çıkan değişikliklerin yanı sıra atın evcilleştirilmesi ve kullanım alanının değişmesi ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Buna karşın Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alan step alanlarında, mezar buluntuları içerisinde atın besin amaçlı kullanım oranı Anadolu, Kıta Avrupa ve Mezopotamya'ya göre öncesinde olduğu gibi daha yüksektir.

Paleolitik mağara resimleri içerisinde farklı coğrafyalarda son derece çarpıcı at betimlemelerine rastlanırken Anadolu'da Karain Mağarası buluntusu olan küçük bir taş satıh üzerinde çizgisel bir betimlemeden başka henüz görsel sanata yansıyan örnek yoktur.

Neolitik Dönem'de betimlemeler içerisinde de at resmedilmektedir. Çatalhöyük duvar resimleri, Köşk Höyük pişmiş toprak at başı ve Bademağacı Höyük'den olasılıkla at başı figürini olduğu düşünülen kemik eser tekil örnek olarak dikkate değer buluntular arasındadır. Bu dönemde yerleşim alanlarında yer alan duvar resimleri ve seramik kaplar üzerindeki av betimlenmeleri atın insanın doğadaki yaşamının bir parçası olduğunu bize göstermektedir.

Neolitik Dönem’de Köşk Höyük ve Tepecik-Çiftlik buluntuları arasında atın phalanks kemiğinden yapılan çok sayıda idol yer almaktadır. İnsanın, hız özelliği ile karakterize bir av hayvanının hareket ve dengesinin merkezi olan ayak kemiği parçasını kutsal bir objenin yapımında tercih ederek ata özel bir anlam yükleyip yüklediğini bilmemiz tam olarak mümkün değildir. Ancak atın doğada yoğun olarak yaşadığı bu dönemde özellikle, Karadeniz’i çevreleyen coğrafyalarda mezar ritüel buluntuları arasında benzer phalanks kemiği idollerinin bulunması, Neolitik insanının kutsal bir obje yapımında özel bir seçim yaptığını düşündürmektedir. Anadolu Neolitiği’ne ait at ile ilişkili bu buluntular Kuzey Suriye’den, Balkanlar, Güney Rusya ve K. Kafkas Bölgelerinde var olan benzer Neolitik ritüellerin ilişki ağını ve sürekliliğini göstermesi nedeniyle önemlidir. Anadolu Uygarlıklarının at ile ilişkili inanç sistemine katkı sağlayacak bu buluntular Neolitik süreç ve daha sonraki inanç sistemi içerisinde atın yerini, önemini ve değişen değerlerini anlamamıza da ışık tutacaktır.

Anadolu’da atın evcilleştirilmesine dair en erken kanıtlar M.Ö. erken ve geç 4. bine tarihlenen Çadır Höyük osteo-arkeolojik buluntuları arasında yer alır⁶⁴. Bunu Norşun Tepe, Değirmen Tepe ve Arslantepe’den veriler takip etmektedir. Bu zaman süreci atın Mezopotamya, Ukrayna Stepleri ve Kazakistan’da evcilleştirilmesinden daha erkendir.

1.2. Tunç Çağ

Tunç Çağ kapsamında M.Ö. 3000 -1200 yılları arasında Erken, Orta ve Geç Tunç Çağ buluntuları incelenecektir. Anadolu’da Hatti Beylikleri ve kültürünün⁶⁵ yer aldığı Tunç Çağ’ın her bir dönemi içerisinde atın insan yaşamında kullanımına dair veriler çeşitlenerek değişmektedir. Bu sürecin incelenmesi Demir Çağ Anadolu’unda ata dair bulgu ve bilgilerin değişim ve gelişiminin doğru takip edilerek irdelenmesi ve yorumlanmasında yararlı olmuştur. Bu bölümde at ile ilişkili arkeolojik, zooarkeolojik ve epigrafik buluntular temel alınarak veriler ana başlıklar altında irdelendi.

Anadolu Tunç Çağı’nda at ve onun kullanımına dair kapsamlı bir yayın yapılmamıştır. Ancak Mezopotamya’da binek hayvanları ve arabalar üzerine 1979 yılında M. A. Littauer - J. H. Crouwel tarafından *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in The Ancient Near East* isimli kapsamlı bir eser yayınlanmış ve Anadolu’nun da dâhil olduğu komşu coğrafyalara ilişkin at ile ilişkili belge ve buluntulara da değinilmiştir. Bunun yanı sıra M. A. Littauer - J. H. Crouwel’in 2000 yılında konuya ilişkin makaleleri derledikleri, *Selected Writings on Chariots, Other Early Vehicles, Riding and Harness* adlı eseri Anadolu’da atın kullanımı ve arabalar

⁶⁴ Arbuckle, 2009: 196-200; Sagona, 2011: 696.

⁶⁵ Akurgal, 1995a: 30.

hakkında bilgi veren diğer kapsamlı yayınlarıdır. Ancak yayınların doğrudan Anadolu ya da at ile ilişkili olmaması tezimizin araştırma problemini de ortaya koyan temel sorundur. Ayrıca Anadolu inanç dünyasında, at ve atlı tanrılara ilişkin Otten'in 1953 tarihli "*Pirva-der Gott auf dem Pferd*" adlı makalesi, N. Özgüç'ün 1965 tarihli *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu* ve 1915 tarihli *Acemhöyük-Buruşhaddum I* eserleri; Ünal'ın 1913 tarihli, "*Eski Anadolu'da At, Hititçe Kikkuli At Eğitimi Metinleri ve 'Tavlaya Çekmek'le İlgili Teknik Bir Ayrıntı*" adlı makalesi ve Hitit dinlerinin kapsamlı olarak çalışıldığı Hass tarafından yayınlanan 1994 tarihli *Geschichte der hethitischen Religion* yapıtları bu döneme ait atın Anadolu toplumlarında yeri hakkında bilgilere ulaştığımız başlıca yayınlardır.

Tunç Çağ boyunca osteolojik veriler atın besin amaçlı kullanımının azaldığını buna karşın transport amaçlı kullanımının ise artarak devam ettiğini kanıtlamaktadır. Erken Mezopotamya yazılı kaynaklarında *Equid*lere ait isimlerin ortaya çıkışı ve Hitit metinlerinde de çeşitlenerek artması ile bu değişim epigrafik olarak desteklemektedir. Ayrıca arabalara ait betimleme ve gerçek verilerin varlığı da atın Tunç Çağ boyunca insanının yaşamındaki yeri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kapsamda at yetiştiriciliği ve ahır dair bazı bilgi ve bulgulara da ulaşmaktayız. Atın Anadolu halklarının yaşamında artarak değişen rolü, onun inanç dünyasında da yer edinmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Orta Tunç Çağ'ın başından itibaren Kültepe, Acemhöyük ve Ovaören mühür baskıları üzerinde arabalı ve binici tanrı betimlemeleri ile karşılaşırız. Tunç Çağ erken atlı tanrı geleneğinin benzer betimleme tarzı ile Urartu atlı tanrılarında da devam ediyor olması Anadolu halklarının inanç sürekliliğini göstermesi nedeniyle önemlidir.

Sosyal, siyasal ve dinsel yaşamda Anadolu geleneğinde yer alan ata ait Tunç Çağ veriler yukarıda tanımlanan konuları içeren başlıklar altında aktarılacaktır.

1.2.1. Osteolojik Buluntular

Erken Tunç Çağ başlarında av hayvanı olarak atı besin amaçlı tüketildiğine dair kanıtlara Kırklareli, Aşağı Pınar Höyük ve Kanlıgeçit mevki buluntularından ulaşılmaktadır⁶⁶. Ancak, M.Ö. 2600-2300 yıllarına tarihlenen Kanlıgeçit KG2 evresinde ise Anadolu yerleşmelerinin hiç birinde olmadığı kadar çok sayıda at kemiği buluntusuna rastlanmıştır⁶⁷. Bu buluntular Güney Balkanlarda kaydedilen en erken evcil at buluntularını oluşturmaktadır⁶⁸. Benecke, yaş analizleri yetişkin atlara işaret eden bu hayvanların iş hayvanı olarak

⁶⁶ Özdoğan, 1996: 63.

⁶⁷ Özdoğan ve Parzinger, 2012: 285.

⁶⁸ Benecke, 2002: 59; Benecke, 2012: 257. Atların büyüklüklerinin 130-145 cm arasında olduğu aktarılır.

kullanıldığını belirtir⁶⁹. Bu durum atın evcilleştirilmesinin ardından Erken Tunç Çağ'da, Yakın Doğu ve Güney Doğu Avrupa arasındaki ticari ilişkiler hakkında yeni bilgilere ulaşmamıza da katkıda bulunmaktadır⁷⁰. Kemik buluntularının metrik kıyaslamaları ise bunların yerli Anadolu atları olduğunu göstermektedir⁷¹. Bu analizler hem dönemin at yetiştiriciliği hem de Anadolu'nun yerli atları hakkında bilgi vermesi nedeniyle önemlidir. Benzer şekilde Acemhöyük'te bulunan çok sayıdaki Equid buluntularından M.Ö. 3. bine tarihlenen eşek kemikleri ve 2. binin başlarına tarihlenen at kemikleri Arbuckle tarafından dönemin ticari faaliyetleri ile ilişkili olarak değerlendirilmektedir⁷². Ayrıca "Arabalar" bölümünde de aktarılan Lidar Höyük pişmiş toprak arabanın, koşumlu bir *equid* tarafından çekiliyor olması da bu verileri destekleyen erken kanıtlardandır (TÇ. Kat. No. 6). Erken Mezopotamya yazıtlarında *equid* cinsi hayvanlardan her ne kadar çekim hayvanı olarak bahsedilmese de osteolojik buluntular ve maddi kültür kalıntıları ışığında Anadolu'da M.Ö. 3. bin yıl Tunç Çağ II Dönemi'nden itibaren *equidae* cinsi hayvanların transport amaçlı kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Orta Tunç Çağ, atın kullanım alanında görülen farklılaşmaların belirgin bir şekilde ortaya çıktığı bir süreçtir. Anadolu'nun farklı bölgelerinde yabani ve evcil at kemikleri zoo-osteolojik buluntular arasında yer alır. Tilbaşar Höyük⁷³, Acemhöyük⁷⁴, Tepecik Höyüğü⁷⁵, Şapinuva'da⁷⁶ at kemiği buluntuları kaydedilen merkezleridir. Ayrıca M.Ö. 2. binin başlarına tarihlenen Acemhöyük buluntuları da atın ticari amaçlı kullanımını da kanıtlamaktadır⁷⁷. Şapinuva'da mutfak ile ilişkili mekânda bulunan at çene kemiği buluntusu ise atın halen besin amaçlı tüketildiğini göstermektedir.

Geç Tunç Çağ'ın en önemli osteolojik buluntuları Boğazköy yakınlarındaki Osmankayası mezar alanında keşfedilmiştir.⁷⁸ Osmankayası keşfi Anadolu'da, at ve equid cinsi hayvanların mezar sunusunda kullanıldığının en erken örneğidir. Ayrıca Hirbemerdon

⁶⁹ Benecke, 2002: 59.

⁷⁰ Özdoğan ve Parzinger, 2012: 275.

⁷¹ Benecke, 2002: 59.

⁷² Arbuckle, 2013: 58.

⁷³ Berthon ve Mashkour, 2008: 24. Tab. 1: Zoo-osteolojik buluntular arasında yabani at, *Equus caballus*, *Equus asinus*, *Equus hemionus onager* kemiği buluntusu kaydedilir.

⁷⁴ Öztan ve Arbuckle, 2010: 216 - 234; Arbuckle, 2013: 55 - 59. Tab. 2: *Equus caballus* buluntularının yanı sıra *Equus asinus*, *Equus hemionus* kaydedilmektedir.

⁷⁵ Esin, 1970: 53. Res. 4: Bir at iskeleti buluntusu aktarılmaktadır.

⁷⁶ Süel ve Süel, 2001: 413 - 418: İki adet ocak, küpler, günlük kullanımla ilgili kap-kacak ve at çene kemiğinin ele geçtiği aktarılmaktadır.

⁷⁷ Arbuckle, 2013: 58: Evcil eşeklerin ilk Geç Kalkolitik Çağ'da Uruk Dönemi'nde Kuzey Levant'da ekonomik süreçte kullandıkları; Acem Höyük'te at ve eşek kemiği buluntularının ticari amaçlı kullanımla ilişkili olduğunu, özellikle eşeklerin taşıma amaçlı kullanıldığı belirtilmektedir.

⁷⁸ Bittel vd., 1958: 63 vdd. Lev. V. XI, 1-4. Tam ve parçalar halinde at ve equidlere ait kemik buluntuları kemik analizlerine göre; İzlanda tipi atlar, büyük atlar, eşek, yaban eşiği ve küçük Hitit tipi *equidler* olarak sınıflandırılmışlardır.

Tepe / Bismil - Diyarbakır'da at gömüsü⁷⁹ aktarılmaktadır. Bununla birlikte Geç Tunç Çağ yerleşim alanlarında Boğazköy⁸⁰ ve Gordion'da⁸¹ at kemiği buluntuları kaydedilmektedir.

Geç Tunç Çağ'da at etinin yendiğine dair buluntular sınırlıdır. Kinet Höyük kazılarının osteolojik çalışmaları içerisinde, at ve çoğunluğunu eşek kemiklerinin oluşturduğu *equidae* kalıntılarında kasaplık izlerinin tespit edildiği belirtilir⁸². Ancak öncesinde olduğu gibi bu dönemde de attan faydalanma şeklinin değişmesiyle paralel olarak besin amaçlı kullanımının azaldığı görülmektedir.

1.2.2. Yazılı Kaynaklarda At ile İlişkili Tanımlamalar

Equidler hakkında bilgilere en erken yazılı metinlerde M.Ö. 4. bin yılın sonu 3. bin yılın başlarında Güney Mezopotamya'da Jamdat Nasr (M.Ö.3100-2900) Dönemi ve sonrasına tarihlenen pişmiş toprak tablet buluntularından ulaşılmaktadır. Sümerce'de *ANŞE* sözcüğü üzerine temellenen birleşik kelimeler tek tırnaklı hayvanları ayırt etmek için kullanılmaktaydı⁸³. Erken Tunç Çağ III Dönemi'ne (M.Ö. 2375-2000) tarihlenen yazıtlarda atı tanımlayan iki ayrı kelime *ANŞE.KUR.RA* ve *ANŞE.ZI.ZI* kullanılmaya başlar. *ANŞE.KUR.RA* sözcüğü en erken *Shulgi A* İlahilerinde, *ANŞE.ZI.ZI* ise en erken 3. binin sonuna tarihlenen Işın Larsa yazıtlarında karşımıza çıkar⁸⁴.

Erken dönemde equidler için kullanılan hiç bir Sümerce sözcük tam olarak tekerlekli araçlarla ya da savaş arabaları ile ilişkili değildir, daha çok pulluk kullanımı ve tarım ile ilişkili hayvanları kapsayan bir anlam içermektedir⁸⁵. Equidlerden faydalanmaya ilişkin ilk yazılı kaynakların tarım ile bağlantılı olması dikkat çekicidir. Saban ile ilişkili işlevde can güvenliği kaygısının olmayışı daha ziyade toprağa saplanan sabanın çekilmesi için gerekli güce ihtiyaç duyulması o dönemde henüz etkin bir kullanım sağlayacak kadar kontrol altına alınamayan equid ya da atın hızının ve gücünün istifade sebebini belirleyen bir etmen olduğu düşünülebilir.

⁷⁹ Laneri vd., 2008: 197. 854 parça equid kemiği buluntusu aktarılır.

⁸⁰ Driesch ve Pöllath, 2002: 295 - 299. On sekiz adet At ve katır kemikleri kaydedilmektedir; Seeher, 1998a: 497 - 513.

⁸¹ Sams ve Voigt, 1989: 82. Evcil at kemiği buluntuları kaydedilmektedir.

⁸² İkrâm, 2002: 282 - 294. Tunç Çağ tabakalarında 17 adet at kemiği buluntusu kaydedilmektedir.

⁸³ Van den Hout, 2005: 469. 482. bkz. Pferd; Littauer ve Crouwel, 1979: 26. 27. 42. 43. Ancak bu sınıflandırılan gruplar içerisinde yaş, cinsiyet, işlevleri hakkında bilgiler net değildir. Envanter bilgilerine ulaşılan bu yazıtlarda üretilmesi ve satışı ile ilgili bilgilerden de net bahsedilmez. Susa'dan Proto-Elam (M.Ö. 3400-2500) tabletlerinde ise çok ayırt edici olmamakla birlikte equidler, yelelerine göre üç kategoride sınıflandırılırlar

⁸⁴ Littauer ve Crouwel, 1979: 43. dn. 59. M.Ö. 3. bin yılın sonunda atın kullanımı ile bilgiler öncesinde olduğu gibi çoğunlukla çiftçilik ve tarımla ilişkilidir. Ancak Ur III (M.Ö. 2100-2000) dönemi ya da biraz daha öncesindeki yazıtlarda at için kullanılan *ANŞE.ZI.ZI* sözcüğünün geçtiği bir tablet üzerinde üreme, araba sürmek ya da binmek üzerine, koşum takımları ile ilişkili bahsedilmektedir; Drews 2004, 34. Drews *ANŞE.ZI.ZI* sözcüğünün *hızlı eşek* anlamına geldiğini ve atın hız özelliği ile ilişkili olduğunu belirtir. Bu çift sözcük kullanımı atın farklı amaçlar için farklı alanlarda kullanımı ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

⁸⁵ Littauer ve Crouwel, 1979: 27.

Güney Doğu Anadolu'da Lidar Höyük'te bulunan koşum takımları ile betimlenmiş bir atın çektiği pişmiş toprak oyuncak araba modeli Erken Tunç Çağ II Dönemi'ne tarihlendirilmektedir⁸⁶. Mezopotamya örnekleri ile eş zamanlı olan bu eser equidlerin erken dönemde çekim hayvanı olarak kullanıldığını gösteren nadir örneklerden biridir (TÇ. Kat. No: 6).

Boğazköy tabletlerinde M.Ö. 23. yy.'a tarihlenen Akad Kralı Sargon'un Anadolu'ya düzenlediği seferleri anlatan efsanevi *ŠAR TAMHARI* metinlerinde, tüccarların Anadolu'dan çok miktarda köle, sığır, koyun, katır, eşek, tahıl ve şarabın yanında at da aldıkları kaydedilmektedir^{87, 88}.

Anadolu'da Orta Tunç Çağ ile birlikte Hititçe metinler içerisinde at ve atgiller için kullanılan kelime sayısı artmıştır. Literatürde equidler için dişi ve erkek at, eşek, katır ve bunların dişi ve erkek yavruları için ayrı ayrı sözcükler kullanılarak detaylı bir sınıflandırmanın olduğu görülür⁸⁹. Bu epigrafik belgeler aynı zamanda atlar ve türevi binek hayvanların insan yaşamında kullanımının giderek arttığını ve değiştiğini göstermektedir.

1.2.3. At Koşum ve Kontrolüne dair Veriler

Anadolu ve Mezopotamya'da equidlerin kontrolü boyunlarına geçirilen bir kayış, burunlarını ve alınlarını çevreleyen diğer koşum kayışları ve bunlara bağlı dizginler ile sağlanmakta idi⁹⁰. M.Ö. 3. Bin yılın sonlarında ise kontrol buruna takılan halkalar ve dizgin olarak kullanılan halatlar ile yapılmaya başlanmıştır.

Anadolu'da burun halkasının kullanıldığı koşumlama sahnelerinin en erken arabalı ve binici örnekleri Kültepe-Karum II tabakasında bulunan mühür baskılar üzerinde yer alır. Tanrı/Tanrıça Pirva'nın betimlendiği bu kült sahnelerinde dört atın çektiği arabalara koşulu *equid* cinsi hayvanların kontrolü burunlarına takılı halkalar ve buna bağlı dizgin kayışları ile

⁸⁶ Hauptmann, 2004: 108. 109.

⁸⁷ Ünal, 2013: 46; Littauer ve Crouwel, 1979: 43. Bu dönemde Elam'dan gelen yazıtlarda ise equidlerden sıkça bahsedilirken Ur III ve Nippur yakınlarında Drehem'de bulunan çok sayıdaki idari yazıtta beslenmesi, üremesi, kullanımı hakkında kişisel uygulamaları da içeren bilgilere ulaşılabilmektedir; 1979: 27. Bu dönemde ANŞE.BAR.AN sözcüğü melez türleri tanımlamak için, kullanım sahası ise pulluğun dâhil olduğu tarım faaliyetlerinde net bir şekilde ifade edilmeye devam etmektedir. Erken yazıtlarda geçen ANŞE.EDIN.NA sözcüğü de aynı şekilde Equus hemionus (Asya Yaban Eşeği) için kullanılmaya devam ederken ANŞE.ŞUL.GI yerine yeni bir sözcük olan ANŞE.LIBIR kullanılmaya başlanmıştır.

⁸⁸ Littauer ve Crouwel, 1979: 27.

⁸⁹ Ünal, 2016: 66.

⁹⁰ Hauptmann, 2004: 108. 109; Littauer ve Crouwel, 1979: 28 vd. Fig. 3 – 8. 12 a-b. Mezopotamya'da *Equidlerin* koşumlamasının en erken tarım ile ilişkili olduğu belirtilir. Ancak, bu sistem uzun ve silindirik boyun yapısı nedeniyle equid cinsi hayvanların anatomik yapısına pek de uygun değildi.

yapılmaktadır⁹¹. Mezopotamya’da ise erken burun halkalı koşumlama sahnelerinin yer aldığı binici betimlemeleri pişmiş toprak plakalar üzerinde mevcuttur⁹².

Geç Tunç Çağ’ına gelindiğinde en önemli yenilik gemlerin keşfi ve onu takip eden savaş arabalarıdır. İspitli tekerlekli at arabaları betimlemelerine, gemlere ve osteolojik kanıtlara hem Anadolu hemde çağdaşı Mısır, Mezopotamya, Girit⁹³ ve Miken⁹⁴ gibi diğer uygarlıklarda eş zamanlı olarak ulaşılmaktadır⁹⁵. Anadolu’da Metal gemler Sarkışla⁹⁶, Milet (TÇK. Kat. No: 2-3)⁹⁷, Kaleböyük⁹⁸ ve organik gemler ise Beycesultan (TÇK. Kat. No: 1)⁹⁹, Troya VI¹⁰⁰ buluntuları arasında kaydedilir. Bu dönem gem buluntularının hiçbiri M.Ö. 1500’den önceye tarihlenmez. Anadolu’da en erken gem yanaklığı örneklerinden biri olan Beycesultan buluntusu M.Ö.15.yy. ortalarına tarihlendirilmektedir. Bu gemlerde olasılıkla ağızlık olarak urgan, sırim, sinir ve bağırsak gibi organik materyallerin yanaklıklara geçirilerek kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca Geç Tunç Çağ’da at koşum takımları içerisinde, kayış dizginleri, baş yularları, alın bandları bazende boyun bağları kullanılarak atlar kontrol edilmekteydi¹⁰¹.

1.2.4. Arabalar

Erken Tunç Çağ’ın ilk yarısında atın ticari amaçlı kullanımını gösteren osteolojik veriler ve betimlemeler, Anadolu toplumlarında atın insan yaşamındaki kullanımına dair bilgileri oluşturur. Kültepe tabletlerinde de “at ya da eşeklerle kalay taşımak” anlamına gelen satırların varlığı, yukarıda bahsedilen osteolojik kanıtların da ışığında atların taşıma amaçlı kullanıldıklarını doğrulamaktadır¹⁰². Güney Doğu Anadolu’da Lidar Höyük’de bulunan koşum takımları ile betimlenmiş bir atın çektiği pişmiş toprak oyuncak araba modeli Erken Tunç Çağ II Dönemi’ne tarihlendirilmektedir (TÇ. Kat. No. 6)¹⁰³. Mezopotamya örnekleri ile eş zamanlı

⁹¹ N. Özgüç, 1965: Lev. 26 Fig. 77; Littauer ve Crouwel, 1979: 66. Fig. 38.

⁹² Moorey, 1970: 41. 42. Lev. 12, a - b. 13 a - b. Bu plakalar Geç Ur III hanedanlığı – Erken İsin Larsa periyoduna tarihlendirilirler.

⁹³ Guanella, 1967: 127. 128. Res. 140. Hagia Triada’da Minos villası kazısı, mezarlık alanında bulunan taş lahitin dar yüzünde iki siyah atın koşulduğu araba sahnesi mevcuttur. Bir kadın, bir erkek figürünün ayatta resmedildiği arabanın tekerleği dört ispitlidir. Mezar ile ilişkili bir betimleme olmakla birlikte arabanın aristokrat sınıf tarafından prestij amaçlı kullanımını gösteren bir kanıt niteliğindedir. Lahit M.Ö. 1400 yılına tarihlenir.

⁹⁴ Mylonas, 1966: 116. Fig. 111. Geç Helladic II-III dönemine tarihlenen Marathon’dan kubbeli bir mezarın dromosu içerisinde karşılıklı birbirine bakar şekilde yerleştirilmiş iki at iskeleti mevcuttur; 1966: dn. 28. At iskeletlerine Argos’ta, Nauplia’da bir mezarda da rastlanmıştır.

⁹⁵ Littauer ve Crouwel, 1986: 163 vd; Littauer ve Crouwel, 1988: 169 vd.

⁹⁶ Bittel, 1975: 305.

⁹⁷ Bittel, 1975: 303 vd. Res.2 Lev. 55, 2; Donner, 1980: 19. 114. Lev. 1, 1.

⁹⁸ Omura, 1990: 319 vd.

⁹⁹ Littauer ve Crouwel, 1979: 87. Fig. 50.

¹⁰⁰ Korfmann, 2005: 161 vd; Boehmer, 1972: Res. 55.

¹⁰¹ Littauer ve Crouwel 1979: 88.

¹⁰² Öz, 2014: 100. 101. Kelimenin taşımacılık ile ilişkisinin bir tür vagon olarak okunması gerektiği belirtilmektedir.

¹⁰³ Hauptmann, 2004: 108. 109.

olan bu eser equidlerin erken dönemde çekim hayvanı olarak kullanıldığını gösteren nadir örneklerden biridir (TÇ. Kat. No: 6).

Akadca yazıtlarda *sîsûm*¹⁰⁴ olarak geçen at ise kraliyetle ilgili statü göstergesi, kült ve savaş arabalarının kullanımı ile bağlantılı anılmaktadır¹⁰⁵. Bununla birlikte Anadolu Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait Assurca yazıtlarda yük hayvanı olarak ucuz ve sağlam olmaları nedeniyle eşeklerin, binek hayvanı olarak ise daha pahalı olan ve satışının resmi memurlar tarafından yapıldığı aktarılan *perdum* katırların genellikle kullanıldığı da aktarılmaktadır¹⁰⁶.

Orta Tunç Çağ'ın başı ile arabaların formunda da değişim kendini gösterir. Mezopotamya ve Anadolu mühür baskıları üzerinde araba kasasının hafiflediğini ve trabzanın kullanılmaya başladığını görürüz. Bu kullanıma zaman içerisinde tekerleklerin başlık ve ispit kullanılarak yapılmasında dâhil edilmiştir. Atlar tarafından çekilen ve bir ya da iki kişiyi taşıyan bu ispitli tekerleği olan arabalar erken dönem platformlu arabaların gelişmiş formu olarak kabul edilirler¹⁰⁷. Bu hafif platformlu araba betimlemelerine Anadolu'da en erken M.Ö. 20. yüzyılın sonuna tarihlenen Karum II tabakası mühür baskıları üzerinde rastlanır¹⁰⁸ (TÇ. Kat. No: 7-9). Şu ana kadar ele geçen en erken İspitli gerçek metal tekerlek örneği ise M.Ö. 18. yy.'a tarihlenen Achemhöyük III tabakası Sarıkaya Saray odasında ele geçmiştir¹⁰⁹. Buluntular dört tekerlekli bir arabaya aittir.

M.Ö. 18.-17. yüzyıllarda iki tekerlekli araba modellerine Kültepe mühür baskıları (TÇ. Kat. No: 10)¹¹⁰, Uruk'tan terrakotta modellerde ve Suriye silindir mühürleri üzerinde rastlanmaktadır¹¹¹. İki tekerlekli arabalara ait ilk ispitli gerçek tekerlek örneği, M.Ö. 2. bin yılın ortalarına tarihlenen Uralların kuzey yamacında yeralan Sintashta'da bulunan bir ahşap mezardan gelmektedir¹¹². Ayrıca Transkafkasya Tümülüslerinde Orta ve Geç Tunç Çağ boyunca ahşap dört tekerlekli araba ve sadece ahşap tekerlek buluntularına da rastlanmaktadır¹¹³.

¹⁰⁴ Van den Hout, 2005: 469 vd. bkn. Pferd.

¹⁰⁵ Littauer ve Crouwel, 1979: 71.

¹⁰⁶ Öz, 2014: 99.

¹⁰⁷ Littauer ve Crouwel, 1979: 50 Fig. 28. 29.

¹⁰⁸ N. Özgüç, 1965: 26. Lev. 26 Lev. 3 Fig. 9; Littauer ve Crouwel, 1979: 48. Fig. 24. 25.

¹⁰⁹ N. Özgüç, 2015: 11. Fig. 29; Littauer ve Crouwel, 1986: 395; 1979: 49. 88.

¹¹⁰ Littauer ve Crouwel 1979: 51 Fig. 28. 29.

¹¹¹ Littauer ve Crouwel 1979: 51. 65. Fig. 28 - 30. Mezopotamya'da Mari Sarayı yazıtlarında ve Isın Larsa Dönemi Kral Ishe-Doğan ilahilerinde de at ya da katırın çektiği arabalardan bahsedilmektedir.

¹¹² Littauer ve Crouwel, 1979: 70.

¹¹³ Sagona, 2013: 279 vdd. Transkafkasya Bölgesi Trialeti, Tsnori Bedeni, Irganchai erken dönem tümülüs buluntuları içerisinde ahşap blok formu dört tekerlekli araba kalıntıları M.Ö. 2500-1800 yıllarına tarihlendirilmektedir.

Anadolu’da Geç Tunç Çağ’da atların çektiği arabaların kullanımı kraliyet ya da seçkin sınıf ile ilişkilidir. Hitit yazılı kaynakları, arabaların aynı zamanda cenaze ve kült aktivitelerinde kraliyet tarafından kullanıldığını, araba yarışları ve taht ile ilişkili uygulamalardaki varlığını da bize aktarmaktadır¹¹⁴.

Orta Tunç Çağ’da savaş arabaları sınırlı sayıda olmakla birlikte at ve atlı arabalar devletlerin savaş malzemeleri içerisinde anılırlar. Anadolu’da savaş arabalarına dair ilk yazılı kayıtlar Assur Ticaret Kolonileri Çağı’ndan Kuşşaralı Anitta Dönemi’ne (M.Ö.18.yy.) aittir. Anitta 40 adet savaş arabasından bahseder¹¹⁵. Hitit Eski Krallık Dönemi (Hattuşili I- M.Ö. 1650 civarı) kaynaklarında Hattuşili I, ordunun durumu hakkında verdiği bilgiler içerisinde atların çektiği araba anlamına gelen ^{gis}GIGIR, savaş malzemeleri arasında geçmektedir¹¹⁶. Kral I. Hattuşili’nin Urşu kuşatmasını anlattığı metinlerde, ordunun 80 kadar savaş arabasına sahip olduğu kaydedilir¹¹⁷.

Anadolu ve Mezopotamya’nın dışında Orta Tunç Çağ’da Mısır, atlar ve arabalar ile ilişkili dikkate değer diğer bir coğrafyadır. Mısır’a kuzeyden gelen Hiksosların beraberlerinde koşumlu atlar getirdikleri bilinir¹¹⁸. Atlı savaş arabalarına sahip güçlü Hyksos ordusu karşısında, Mısır tarihinde ilk kez yabancı bir istilaya boyun eğmek zorunda kalır ve bu koşumlu atları olan istilacılara karşı anlamlı bir direniş gösteremez¹¹⁹. Ayrıca koşumlu atların Mısır’a Hiksoslar ile geldiğine dair maddi kültür kanıtı olarak değerlendirilebilecek osteolojik kanıtlara Tel el-Dab’da bulunan at dişi kalıntıları ve Nubia’dan kışla olarak kullanılan bir kale yapısı içerisinde bulunan at iskeletlerinden ulaşılmaktadır. Yaklaşık M.Ö.1680-1640 yıllarına tarihlenen bu at iskeletinin dişlerindeki deformasyon gem kullanımına dair bir kanıt olarak değerlendirilmiş ve Tel el-Dab’da (Avaris) bulunan iki at iskeleti de anatomik özellikleri değerlendirilerek Asiatik halklar ile ilişkilendirilmiştir¹²⁰. Tell-Edfu’da bulunan, atın dizginlerini tutan bir arabacının eli ve atların ayaklarının betimlendiği bir stel, arabalara dair en erken görsel kanıt sunar ve erken Hiksos Dönemi’ne (M.Ö. 17. Yüzyıl 2. Yarı)

¹¹⁴ Littauer ve Crouwel 1979: 95 vd; Sir Gavaz, 2011: 265 vdd.

¹¹⁵ Ünal, 2013: 47.

¹¹⁶ Littauer ve Crouwel, 1979: 64.

¹¹⁷ Ünal, 2013: 47.

¹¹⁸ Hamblin, 2006: 456.

¹¹⁹ Brewer ve Teeter, 2007: 48 vd; Freeman, 1996: 44. Büyük Mısır Uygarlığını yaklaşık 200 yıl (1782-1570) hâkimiyeti altında tutan Hiksoslara ait bilgilere başlıca üç kaynaktan ulaşmaktayız. Bu kaynaklar, *Torino Papirüsü* (M.Ö.1160), *Manetho Yazmaları* (M.Ö. 3.yy.) ve Yahudi tarihçi Josephus’un (M.S. I. yy.) “*Apio Aleyhinde*” adlı eseridir. Bu kaynaklar çok net bilgiler aktarmamakla birlikte Hiksosların, koşumlu atlarının yanı sıra yeni zırh çeşitleri, dikey tezgâhlardan çıkma dokumalar, lir ve lavtay da getirdiklerini aktarır; Kuhrt, 2013: 238. Torino Papirüsü’nde yer alan kral listeleri, Hiksosların istilacı olmaktan ziyade Mısır’ın kültürel ve siyasal sistemi ile uyum içinde olduklarını desteklemektedir

¹²⁰ Helck ve Otto, 1982: 1009 bkn. Pferd. Littauer ve Crouwel, 1979: 56. dn. 36-38.

tarihlendirilir¹²¹. Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında araba kullanımına dair kanıtların Mısır'dan daha erken olması da Mısır'a aktarılan bu gelişimin kökenini göstermektedir.

Geç Tunç Çağ ile birlikte hafif platformlu iki atın çektiği savaş arabaları dönemin devrimsel yeniliği olarak kabul edebileceğimiz önemli bir teknolojik keşifti. Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'da çıkışı ve gelişimi paralellik gösteren bu arabalar dönemin tank görevini görmekte ve piyadeler üzerinde savaş alanında korku yaratmakta idi. Kadeş savaşını anlatan Mısır metinlerinde Hititlere ait 2500 savaş arabasının saldırısını Mısır'ın savaş alanına ilave olarak gelen 1000 savaş arabası takviyesi ile ancak durdurabildiği kaydedilmektedir¹²².

Atlar ve arabalar savaşta kazanan tarafın ganimeti olarak da önemli bir değer oluşturuyordu. Boğazköy metinlerinde II. Tuthaliya'nın Batı Anadolu'da Assuwa Ülkesi'ne yaptığı seferden dönüşte beraberinde on bin askerin yanı sıra altı yüz savaş arabası, seyis ve önde gelen insanları ganimet olarak getirdiği aktarılır¹²³. Bu durum Hititlerin yanı sıra Anadolu'da at yetiştiriciliğinde Assuwa Ülkesi'nin de bu alanda hatırı sayılır bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Anadolu, Mısır ve Yakın Doğu'dan betimlemeler içerisinde atların çektiği iki tekerlekli ispitli arabalar elit tabakanın bir statü göstergesi olan avlanma sahnelerinde de karşımıza çıkar. Av yapmak ve bunu anıtsal mimariye sahip yönetim binalarının süslemelerinde resmetmek yöneticiler için savaş ve zafer betimlemeleri kadar önemliydi. Geç Tunç Çağ'ın hakim güçlerinin hepsinde avlanma bir tür zafer, kahramanlık, prestij ve gücün göstergesiydi. Hitit kralı III. Hattuşili'nin Babil Kralı Kadaşman-Turgu'ya gönderdiği mektupta: "...Kardeşim artık bir erkek olmuş ve sıkça ava gidiyormuş. Tanrı Adad kardeşim Kadaşman-Turgu'nun

¹²¹ Helck ve Otto, 1982: 1009. 1010. bkn. Pferd. Mısır'da at ile bağlantılı dönemin erken yazılı kaynaklarında, Kamose ile Hiksoslar arasındaki anlaşmazlıklardan bahsedilir. Ayrıca at ve at arabaları ile ilişkili terminolojide koruyucu tanrı olarak Anat, Astarte ve Resschef gibi Asya kökenli tanrılar anılmaktadır. Bilim adamlarının genel görüşü bu aktarımın Hiksoslar aracılığı ile Mısır'a ulaştığı yönündedir; Brewer ve Teeter, 2007: 55. Amarna mektuplarından birinde, "altın benim kardeşimin ülkesinde kum gibidir" ve "benim Kasitli kardeşimin ülkesinde samandan çok at vardır" yazılıdır. Hiksoslardan sonra Yeni Krallık Döneminde (III. Amonhotep - Tutankhamon) diplomatik ilişkilerin kaydedildiği Amarna Mektuplarında, Mısır'ın Doğu güçleri Orta Assur, Hitit ve Kasit ile olan ilişkileri hakkında değerli bilgiler verilir. Bu mektuplarda Mısır'ın altın, abanoz ve atlar için fildişi, tekstil ürünleri ve lapis taşı ticareti yaptığı kaydedilmektedir. Yeni Krallık (M.Ö. 1549-1069), tarihine Hiksoslar ile birlikte II. ara dönemi yaşatan at ve at arabalı bu yeni teknolojiye ayak uydurduğunu, firavunların saray ve mezar yapıları içerisinde yer alan gerçek at arabalarının yanı sıra betimlemeler üzerinde sunulan zengin atlı araba tasvirleri ile de bize kanıtlamaktadır.

¹²² Gardiner, 1960: 55; Mieroop, 2010: 130. Fig. 5.3. II. Ramses'in Kadeş savaşını resmettiği Luksor tapınağı kabartmalarında Hitit arabaları dönemin alışıldık tarzının dışında resmedilmiştir. Mısır arabaları dönemin diğer betimlemelerinde tekrarlandığı gibi iki kişi taşıırken, Hitit arabalarında üç kişi betimlenir. Archer, 2010: 61 vd. Buradaki betimlemelerin dışında üç kişilik savaş arabalarını M.Ö. 8. yüz yıldan itibaren görmeye başlarız. Bu durum Archer tarafından II. Ramses'in bir propaganda tarzı, olayları yanlış ve düşmanı değersizleştirmeye dönük aktarımı olarak yorumlanmaktadır. Hititlerde araba kullanımına dair Luksor Tapınağı Kadeş Savaşı betimlemeleri bu dönem ve öncesi için tekil örnek oluşturmaktadır.

¹²³ Ünal, 2013: 62.

adını böyle ünlü ettiği için çok mutluyum...” yazar¹²⁴. Hattuşili’nin bu sözleri dönemin mühür betimlemeleri üstünde resmedilen av sahnelerinin önemini açıklar niteliktedir.

At arabalarının avlanma amaçlı kullanıldığına dair en erken sahnelere Anadolu ve Suriye silindir mühürleri üzerinde yer alan betimlemelerden ulaşmaktayız. Arabada bir ya da iki kişinin bulunduğu avlanma sahnelerinde sürücünün olduğu betimlemeler çoğunlukla kraliyet ya da aristokrasi ile ilgili sahneler olarak karşımıza çıkar¹²⁵. Anadolu’dan bir silindir mühür üzerinde birbirini takipeden iki arabada biri tek ve diğerinde iki kişinin olduğu bir avlanma sahnesi betimlenmiştir (TÇ. Kat. No: 11). Tek kişilik arabalı avlanma sahnelerinde genellikle dizginler sürücünün beline bağlı olarak betimlenmektedir¹²⁶.

1.2.5. Binicilik

Orta Tunç Çağ’da Anadolu’da binicilik ile ilgili ulaşılabilen betimlemelerin hepsi tanrılar ile ilişkili kült sahneleri içerisinde yer alır. Bu sahneler en erken Anadolu atlı Tanrı/Tanrıçası Pirva ile ilişkilidir. Bu tanrı betimlemeleri “At ile İlişkili Tanrılar” bölümünde aktarılacaktır. Biniciliğe dair doğrudan kanıtlar olmasada yazılı kaynaklarda binicilerden bahseden pasajlar ve eğrin varlığına dair Boğazköy’den bir betimleme mevcuttur.

Atın anatomik özellikleri, kemik kırıklarının geç iyileşmesi ya da hiç iyileşmemesi transport ya da çekim hayvanı olarak ağır işlerde öncelikle kullanılmasından ziyade en önemli ayırt edici özelliği olan hız ve sürat gerektiren sahalarda değerlendirilmesine yol açmış olmalıdır. Ancak atın kontrolü ve koşumlamasında, özellikle gemlerin keşfi ve gelişim süreci ile bağlantılı olarak binici amaçlı kullanımını da doğrudan etkilemiştir.

Geç Tunç Çağ’da biniciliğin askeri amaçlı olmadığı, transport amacıyla atlardan ziyade eşek ve katırın kullanımının ise devam ettiği görülür¹²⁷. Savaş amaçlı biniciliğin varlığına dair net kanıtlar yoktur. Ayrıca Hitit metinlerinde süvari / binici anlamına gelen Akadca kökenli ^{LU}PITHALLU sözcüğü ata binmek anlamında nadiren kullanılmaktadır¹²⁸. Bu metinlerinden birinde Kraliçe Puduhepa’nın Mısır Kralı II. Ramses ile evlenecek kızı için hazırlanan çeyizlerin organizasyonu ve Hitit ülkesinde yaşanan kıtlık ile ilgili süvarilerin karşılıklı iki ülke arasında gönderildiğinden bahsedilir¹²⁹. Geç Tunç Çağ’da atın binicilikte kullanımı haberleşme amaçlı posta teşkilatı ile ilişkili görülmektedir. Benzer amaçla askeri at biniciliği de aciliyet ve sürat gerektiren kurye ya da haberci kullanımı ile sınırlıydı. Yenilen tarafın savaş arabalarının

¹²⁴ Gökçek, 2015: 90.

¹²⁵ Littauer ve Crouwel, 1979: 95.

¹²⁶ Littauer ve Crouwel, 1979: 94.

¹²⁷ Littauer ve Crouwel, 1979: 96.

¹²⁸ Von Soden, 1972: 858.

¹²⁹ Ünal, 2013: 50.

askerlerinin atları koşumdan çözerek kaçma amaçlı üzerine bindikleri de düşünülebilir¹³⁰. Bir Maşat Höyük mektubunda ise elleri ve ayakları bağlanmış savaş tutsaklarının atların üzerine yerleştirilerek nakledilmeleri emredilmektedir ancak, bu ifade binmekten ziyade sıradan bir yük gibi insanların taşınmalarını anlatmaktadır¹³¹.

Biniciliğe dair doğrudan kanıtlar olmamakla birlikte Anadolu'dan eğere dair en erken kanıt Boğazköy'de bulunan ve şimdi Leiden Üniversite Koleksiyonu'nda yer alan pişmiş toprak at figürinidir¹³². At figürini at koşum takımları, göğüs takısı ve sırtında eğeri ile betimlenmiştir (TÇ. Kat. No: 12). M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen figürin Anadolu'da at eğerinin varlığına dair en erken görsel kanıt oluşturmaktadır. Maddi kültür kalıntısı olarak Mısır'dan, M.Ö. erken 15. yy.'a tarihlenen bir devlet memuruna ait mezarda sırtında semeri ile birlikte bulunan at gömüsü bu dönemde atın binek hayvanı olarak kullanıldığını göstermektedir¹³³.

Anadolu'da kült içerikli tanrısal betimlemelerin dışında Orta Tunç Çağ binici betimlemelerine K. Suriye'den pişmiş toprak plakalar üzerinde rastlanır¹³⁴. Yakın Doğu'da binicilik ile ilişkili Mari Sarayı kayıtlarından birinde ise kralın ata binmesi önerilmez, bunun yerine bir katıra ya da arabaya binmesinin daha uygun olacağı aktarılır¹³⁵. Bu durum zaman zaman kralların ata bindiğine işaret etmesine karşın hafif at arabalarının, katır ve eşeklerin kullanımının daha uygun, güvenli ya da konforlu olduğunu da göstermektedir¹³⁶.

1.2.6. At Yetiştiriciliği ve Ahırlara Ait Buluntular

Ahırlara dair maddi kültür kalıntılarına ulaşılmasına karşın at yetiştiriciliği ile ilgili haralara ait bir mekân keşfedilmemiştir. Ancak yazılı kaynaklarda konuya ilişkin bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Kültepe metinlerinde herhangi bir yer adı geçmese de Mezopotamya yazılı kaynaklarından Anadolu'da Harsamna ve Kargamış Şehirlerinin at yetiştiriciliğinde dönemin bilinen merkezleri olduğu bilgisine ulaşmaktayız. Mari Kralı'ndan Kargamış Kralı'na yazılmış bir mektupta; Mari Kralı iki ya da dört tekerlekli arabalara koşulması için Kargamış Kralından beyaz at istemiş, Kargamış Kralı ise beyaz ata sahip olmadığını ancak beyaz atların bulunduğu yerden kendisine at göndermesi için yazacağını, atlar gönderilene kadar ise kendisine "Kırmızı

¹³⁰ Littauer ve Crouwel, 1979: 97.

¹³¹ Ünal, 2013: 50.

¹³² Bittel, 1937: 18 vd. Lev. I, 4 a-b.

¹³³ Littauer ve Crouwel, 1979: 82; Kelder, 2012: 9, Fig. 10. Mısır 19. Hanedanlık (M.Ö. 13. YY.) dönemine tarihlenen bir elinde kırbaç olan çıplak binici Astarte betimlemesi mevcuttur.

¹³⁴ Moorey, 1970: 41. 42. Lev. 12a-b, 13a-b. Bu plakalar Geç Ur III hanedanlığı – Erken İsm Larsa periyoduna tarihlendirilirler. Biniciler atın sırtının gersine doğru konforsuz bir pozisyonda otururlar. Başlarında takkeleri olan figürler çıplak betimlenmekte, bir ellerinde atın burnuna takılı halkadan uzanan dizgin kayışlarını, diğer ellerinde ise kırbaç tutmaktadırlar.

¹³⁵ Salonen, 1956: 222 vd. Bu dönemde Mari Sarayı yazıtlarında eşeklerin de ulak olarak posta amaçlı kullanıldığı kaydedilmektedir.

¹³⁶ Littauer ve Crouwel, 1979: 68.

Harsamna atları” bırakacağını yazar¹³⁷. Babil Kralı Hammurabi zamanında da Harsamna’dan özel at türlerinin getirtildiği ve bu bölgenin aynı zamanda “atların dağı” olarak anıldığı bilinmektedir¹³⁸. Söz konusu Harsamna Şehri’nin tam olarak yeri konusunda çeşitli varsayımlar olsa da genel anlamda tartışmacılar, Kaniş ile Kargamış arasında bir bölgede olduğunu düşünmektedirler¹³⁹.

Kültepe’den Assurca yazıtlarda, *sīsā’um, rabi sīsē/ī*: “atlardan sorumlu kişi/amir” şeklinde bir meslek ismi olarak geçmekte ve bunun ile ilişkili belgelerde atların beslenmesi, barınması, çiftleştirilmesi, satış fiyatı ve hangi amaçla kullanıldığına dair konularda bilgi verilmektedir¹⁴⁰. Luvce’de at, *aššu*; at eğitimcisi ise *aššuššanni* - ^{LU} *aššuššanni* anlamına gelmektedir¹⁴¹. Hitit yazılı kaynaklarında arabaların sürülmesi, atların eğitimi ve bu işler ile ilişkili kişiler ve uygulamalar hakkında bilgilere 20. yy.’ın başında Hitit başkenti Boğazköy’de keşfedilen *Kikkuli* metinleri ile ulaşmaktayız. M.Ö. 14. yy.’ın ilk yarısına tarihlenen ve üç ayrı nüshadan oluşan *Kikkuli Metni* konu ile ilişkili detaylı bilgiler vermektedir¹⁴². Mitannili olduğu aktarılan ve kendisini *“aššusanni* “at terbiyecisi”¹⁴³ olarak tanımlayan *Kikkuli’nin* atların arabaya koşulması için yapılan uygulama ile talimleri anlattığı metni toplam 1080 satırdır ve konu ile ilgili günümüze ulaşan en erken yazılı kaynaktır. Hattuşa’da pek çok nüsha ve kopyaları ele geçen metnin bir bölümü Bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde sergilenmektedir (TÇ. Kat. No: 21). Hyland, *Kikkuli metninde* yer alan bilgilerin kullanım alanının Anadolu ile sınırlı olmadığını, benzer metinlerin kendisinden sonra; Orta Assur kralları I. Adadnirari (1307-1275), I. Salmanassar (1274-1245), I. Tukulti - Ninurta (1244-1208) Dönemlerine ait at eğitim ve bakımı ile ilişkili metinlerin *Kikkuli Metni* etkisiyle Mezopotamya’da da rağbet görüp yayıldığını belirtir¹⁴⁴. Ayrıca Hitit yasalarında atlar ile ilişkili ve onları korumaya dönük 20 kanun maddesinin varlığı bilinmektedir. Bu kanunlar; ata fiilen zarar verme, kiralama, satışı, fiyatları, ata ait araç - gereçlerin çalınması, hayvanın boş bir arazide bulunması ve zoofili eylemini içermektedir¹⁴⁵.

Yazılı kaynaklarda seyisler ile ilişkili bilgilere ulaşmaktayız. Hititçe È^{LU} KUŠ / ^{LU}İŠ sözcükleri seyis evi anlamına gelmekte ve *parni* veya ANAÈTM tek başına ev anlamına gelen

¹³⁷ Öz, 2014: 105. Ugarit’den bir metinde Kargamış’da at ücretinin 200 *šeḡel* olduğu aktarılmaktadır.

¹³⁸ Öz, 2014: 106.

¹³⁹ Öz, 2014: 106.

¹⁴⁰ Öz, 2014: 101 vdd.

¹⁴¹ Haas, 1994: 412 dn. 1.

¹⁴² Potratz, 1938: 66 vdd. *Kikkuli testi* ilk Hrozny tarafında kısmen 1931 yılında çalışılmıştır, Potratz 1938’de doktora tezi; Kammenhuber, 1961: doçentlik tezi olarak yayınlamıştır.

¹⁴³ Ünal, 2013: 48.

¹⁴⁴ Hyland, 2003: 40.

¹⁴⁵ Karauğuz, 2018: 36 vdd.

at ahırları ya da haralar için de kullanılmaktaydı¹⁴⁶. Ayrıca atların, inek ve eşekler ile birlikte *hali-* olarak anılan bir ahırda tutulduğu da Hitit yasalarına ait metinlerde geçmektedir¹⁴⁷. Ancak haralar ile ilgili net bir bilgi olmamasına rağmen Kikkuli metinleri bu sürecin organizasyonunun devlet tarafından yapıldığını, eğitilmiş ve seçilmiş kişilerin sorumluluğunda yürütüldüğünü anlamamızı sağlamaktadır. Ancak büyük bir ordunun ihtiyacını karşılayan çok sayıda atın hepsinin başkent Hattuşa ya da belli bir şehir merkezinde toplandıklarını düşünmek mümkün görünmemektedir. Atların yetiştirilme alanları uygun iklim ve otlaklara sahip kırsal bölgeler olmalıydı. Eğitim ve terbiye edildikleri mekânların ise şehirlerde, ordugâhlar ya da onların yakın çevrelerinde konuşlanmış olmaları muhtemeldir. Hitit metinlerinde talim alanları atların ahırlarının fiziksel özellikleri hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmektedir¹⁴⁸. Ünal, atların hipodroma benzeyen ve *ANŞE.KUR. Rawahannas, wehuwas* olarak adlandırılan parkurlarda koşturulduğunu aktarır¹⁴⁹.

Menşei Yozgat civarı olduğu kaydedilen ve şu anda Paris Louvre Müzesi'nde korunan bir tunç figürin Anadolu'nun en erken seyis betimlemesidir¹⁵⁰. Atın koşum takımları net değildir. Aygır olduğu belirtilen at, ön ayaklarını karşısında dik duran seyisin sol omuzuna koymuştur (TÇ. Kat. No: 13). Seyis atı omuzlarının altından, üst gövdesinden kavramaktadır. At insan ilişkisini anlatan bu erken kompozisyon günümüzde de aynı yakınlıkla devam etmektedir¹⁵¹.

Hititlerin ahırlar, hipodrum (waşanna) ve haralardan bahseden yazıtları az olmakla birlikte bu metinlerin birinde kralın sarayın yakınındaki ahırda bazı ayinler gerçekleştirdiği, bir diğer metinde ise at ahırlarında dini merasimlerin yapıldığı aktarılır¹⁵². Bu kapsamda Hitit Dönemi Anadolu yerleşim alanlarında ahırlara ait mekânlar, yönetim merkezleri ile ilişkili mimari içerisinde açığa çıkarılmıştır. Beycesultan II tabakasında ortaya çıkarılan ahır yapıları Küçük Saray olarak adlandırılan mekân ile ilişkilidir. Yemlikler ve tımar odalarının bulunduğu ahırda yerde bulunan saman kalıntıları ve cüruf sazlıklar içerisinde toynak izleri mevcuttur¹⁵³. Ayrıca Tarsus'da şehir yerleşimi içerisinde bulunan ahır yapısı ise Bey Konağı olarak

¹⁴⁶ Ünal, 2013: 60.

¹⁴⁷ Karauğuz, 2018: 14.

¹⁴⁸ Ünal, 2013: 61. Hitit yazıtlarında waşanna olarak anılan hipodrumların 75x45 metre ölçülerinde etrafı çitlerle ve ağaçlar ile çevrili mekânlar olduğu aktarılmaktadır. Ünal bu dar alanlarda askeri amaçlı manevraların yaptırıldığı belirtir ve Hattuşa'da Yerkapı'nın arkasındaki Düzçam mevkiinin bu hipodrum için uygun mekân olabileceğini iddia eder. Ahırlar atların ihtiyaçlarına göre belli işlevlere ait bölümlere ayrılmakta, havalandırma ve aydınlanmaya sahip mekânlar olarak aktarılmaktadır.

¹⁴⁹ Ünal, 2013: 50. 51.

¹⁵⁰ Bittel, 1976: 39 Fig. 21.

¹⁵¹ <https://www.instagram.com/horse.sports.club/> (Erişim tarihi: 14.03.2019).

¹⁵² Ünal, 2013: 61.

¹⁵³ Macqueen, 2009: 96.

adlandırılan yapı ile yakından ilişkili görülmektedir. Muhtemelen bir yönetim binası olduğu düşünülen yapının yanında yemlik ve koşum odası da mevcuttur¹⁵⁴.

1.2.7. At ile İlişkili Tanrılar

Anadolu'nun bilinen en erken atlı tanrısı Hatti kökenli Pirva'dır¹⁵⁵. Otten, Hitit metinleri üzerine yaptığı araştırmada Pirva'nın hem tanrı hem de tanrıça olarak geçtiğini kanıtlamıştır¹⁵⁶. Bu nedenle çalışmamızda Pirva, tanrı ve tanrıça olarak birlikte anılacaktır. Pirva ile ilişkili betimlemelere en erken Kültepe mühür baskıları üzerinde yer alan kült sahnelerinden ulaşılmaktadır. Ayrıca son çalışmalarda ortaya çıkarılan Acemhöyük'ten iki ve Ovaören'den bir mühür baskı üzerinde yer alan atlı tanrının da Pirva grubu ile ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Bu kapsamda toplam dokuz Pirva betimlemesi incelenecektir.

Babil Pantheonu'na yabancı olduğu bilinen Pirva'nın arabalı ve binici olarak temel iki tip betimlemesi vardır. N. Özgüç, Kültepe'de arabalı ve binici olarak betimlenen Tanrı/Tanrıça Pirva'nın ayrı ayrı şehirlerin tanrısı olması gerektiğini belirtir¹⁵⁷. Otten, Ziparva Şehri'nin Pirvası'nın at üstünde, elinde kamçı ile erkek olarak betimlendiğini aktarır¹⁵⁸. N. Özgüç'e göre Kaniş'in Pirva'sı ise arabalıdır¹⁵⁹. N. Özgüç Anadolu'ya özgü tanrı betimlemeleri olduğunu aktarırken Goetze dört atın çektiği arabalı sahnelerin tanrılar ile ilişkili düşünülmesi gerektiğini belirtir¹⁶⁰.

I. Tip: Dört atın çektiği arabalı sahnelerde Pirva oturur ya da oturulacak taburenin üzerinde dik durur şekilde betimlenmektedir (TÇ. Kat. No: 7-9). Oturan betimlemelerinde takkeli ve uzun giysilidir. Ayakta duran betimlemelerinde ise takkeli ve daha kısa bir elbise giyer.

II. Tip Pirva betimlemesinde ise Tanrı/Tanrıça *equid* cinsi bir hayvan üzerinde yan oturur ya da hayvanın üzerinde ayakta durur şekilde betimlenir. Kültepe II tabakasından bir baskı mühür üzerinde Nimet N. Özgüç'ün *Equus onager* (Asya Yaban Eşeği) olarak tanımladığı hayvanın sağrısına yerleştirilen arkalıklı semer üzerinde oturan Tanrı/Tanrıça Pirva aynı

¹⁵⁴ Macqueen, 2009: 95.

¹⁵⁵ Ünal, 2013: 51; Deleman, 1999: 84. dn. 430

¹⁵⁶ Otten, 1953: 62 – 65 dn. 18. Hitit metinlerinde Pirva erkek kişi adı olarak da anılmaktadır. Ünal 2013, 51. Ünal Pirva'nın bir erkek tanrı olduğunu belirtir.

¹⁵⁷ N. Özgüç, 1965: 25 - 26.

¹⁵⁸ Otten, 1953: 65.

¹⁵⁹ N. Özgüç, 1965: 26; Haas, 1994: 413. Hitit Dönemi'nde kült alanı Kapadokya'dan Suriye'de Afrin Bölgesi'ne kadar yayılan Pirva'nın betimlemeleri tapınım gördüğü şehirlere göre farklılık göstermektedir. Şippa Bölgesi'nde kamçı ve yular atribütü ile erkek olarak; Ziparva Kenti'de ise hız özelliği vurgulanarak at üzerinde, bazen de dağların arasında betimlendiği aktarılır. 414. Bunun yanı sıra tanrının farklı tanrılarla birlikte anıldığı sahneler de, yazıtlarda aktarılmaktadır. Kaniş'in tanrıları ile kurban törenlerini organize ederken, Luvi hava tanrısı ile bereket ritüellerinde ya da Luvite-Hitite büyü ritüellerinin avlanma sahnelerinde korku salan tanrı olarak anılır.

¹⁶⁰ Goetze, 1957: 77.

zamanda Anadolu’da bilinen en erken binici betimlemesidir¹⁶¹. Tanrı yan oturur şekilde hayvanın bacakları arasına yerleştirilen üzengi görevi gören dört köşe bir nesneye basmaktadır. Burun halkası takılı hayvanın dizginlerini sağ eliyle tutan tanrı takkeli ve uzun kıyafetlidir. Anadolu’dan bu tekil betimleme kült ilişkili tanrısal bir sahne içerisinde verilmiştir (TÇ. Kat. No: 14). Bunun yanı sıra Kültepe II tabakasından gelen gaga ağızlı bir testinin kulp süslemesi, iki at ve ortada yeralan binicisi takkesi ve elbisesi ile N. Özgüç tarafından arabada oturan tanrılarla ilişkilendirilir (TÇ. Kat. No: 15)¹⁶².

İkinci tip Pirva binici betimlemesinin diğer formunda Tanrı/Tanrıça atın üzerinde ayakta durmaktadır. Acemhöyük’ten Hatti (Anadolu Grubu) iki adet kırık muska biçimli baskı mühür üzerinde betimlenen dini seromonide tanrılar at üzerinde ayakta durmaktadırlar (TÇ. Kat. No: 16-17)¹⁶³. Ovaören kazılarında bir seramik kapta yeralan baskı mühürde libasyon yapılan sahnenin solunda bir at üzerinde ayakta duran tanrı Kültepe Pirva grubu tanrılar ile ilişkili görülmektedir (TÇ. Kat. No: 18)¹⁶⁴. Mühürler ve benzeri betimlemeler üzerinde resmedilen hayvanların türünü tespit etmek oldukça zordur, ancak uzun boyun yapısı, uzun kuyruk ve yeleli, küçük kulaklı resmedilen equid türü hayvanlar için at tanımlamasını yapmak yanlış olmayacaktır. Tanrının hemen yanında büyük bir kithara (?) benzeri müzik aleti yer alır. Diğer Pirva betimlemelerinde olduğu gibi dinsel bir seromoni içerisinde sunulan sahnede at üzerinde yeralan tanrı, müzik ile bağlantılı görülmektedir. Anadolu atlı tanrıları ile ilişkili olarak N. Özgüç, Pirva kültüründe Kanişli şarkıcıların şarkı söylediğini ve arabalı Tanrı/Tanrıça Pirva betimlemelerinin Kanişe ait olması gerektiğini aktarır¹⁶⁵. Bu kapsamda Ovaören mühür baskısı, Tanrı/Tanrıça Pirva’nın arabalı olmayan at üstünde binici tipini ve müzik ile ilişkisini gösteren yeni bir betimleme örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kültepe mühür buluntularının at ve eşiği ayırt edecek kadar net bilgiler aktardığını söyleyen N. Özgüç, at ile ilişkili tanrılar at üzerinde olan ve eşek üzerinde olan tanrılar olarak tanımlamaktadır¹⁶⁶. Ayrıca N. Özgüç, at ve eşek üzerinde yer alan tanrılar aynı kategoride Tanrı/Tanrıça Pirva grubu içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini de belirtir. Bu dönemde eşeklerinde sosyal hayatta ve dini ritüellerde önemli yer tuttuğu görülmektedir. Kültepe’den bir baskı mühür üzerinde uzun kulağı, yüzü, kuyruğu ve ayakları ile eşek olarak kabul edilen

¹⁶¹ N. Özgüç, 1965: 26. Lev. 26 Fig. 77; Littauer ve Crouwel, 1979: 66. Fig. 38.

¹⁶² N. Özgüç, 1965: 26, Lev. 34, 107; Bittel, 1976: 81. Fig. 56.

¹⁶³ N. Özgüç, 2015: 155. 156. Fig. 120. 121. N. Özgüç Fig. 121’i boğa olarak tanımlamakta ve üstündeki tanrıyı fırtına tanrısı olarak adlandırmaktadır. Ancak hayvanın baş ve boyun yapısı at olarak tanımlanan Fig. 120 ile benzerdir ve boğa üzerinde Fırtına Tanrısı olarak tanımlanan Fig. 117 ve 119’dan farklıdır. Ayrıca N. Özgüç, Fig. 120 için atın üzerinde duran tanrı tanımlamasını yapmış ancak Pirva olarak adlandırmamıştır.

¹⁶⁴ Şenyurt vd., 2014: 110. Res. 12. Mühür baskı Orta Tunç Çağı’na tarihlendirilir.

¹⁶⁵ N. Özgüç, 1965: 26.

¹⁶⁶ N. Özgüç, 1965: 25 vd.

hayvanın üzerinde ayakta duran bir diğer tanrı betimlemesi yer alır. N. Özgüç, Pirva Tanrı grubu ile ilişkili olduğunu aktardığı bu tanrının üzerindeki bir bacağını açıkta bırakan giysinin, Anadolu yerli tanrılarının giydiği kıyafetler içerisinde yer aldığını belirtir (TÇ. Kat. No: 20)¹⁶⁷.

Hitit yazılı kaynaklarında Şuppiluliuma I ve Murşili II'nin şehirlerle bağlantılı ant içilen tanrı listelerinde Pirva İştar ile birlikte de anılır. İştar atlarla ve arabalar ile yakından ilişkili, Mezopotamya Anat, Attar, Astarte ve Mısır'da Horus gibi önemli birçok tanrı ile bağlantılı tapınım gören bir tanrıdır. Cinsiyeti Pirva gibi kadın ya da erkek olabilmektedir. İştara yakın Pirva betimlemeleri Kütepe silindir mühürleri üzerinde de mevcuttur (TÇ. Kat. No: 19)¹⁶⁸.

Tanrı/Tanrıça Pirva ve İştar'ın dışında Kaniş Pantheonu'na dâhil başlıca diğer tanrılar; Anat, Attar, Kamruşepa ve Maliya atlar ile ilişkili tanrılar olarak anılmaktadır¹⁶⁹. Pirva'nın dışında at tanrılarının Güney Anadolu Luvi Bölgesi ile sınırlı olduğunu belirten Haas, festival ritüellerinde kralların tanrılar için at yakma kurbanlarını yaptıklarını aktarır. Hitit edebiyatında anılan at tanrılarının, doğa ve tarımın tanrısı Telipinu ve çayırların tanrısı Lamma ile de ilişkili olduğu belirtilir¹⁷⁰. Bu ritüellerde Tanrı Telipinu'ya bir at arabası verildiği ve arabasının atına tanrı için içki seromonisi yapıldığı aktarılmaktadır¹⁷¹. Boğazköy yazıtlarında at tanrılarının Luvi Bölgesi'nde tapınım gördükleri ve Luvi Fırtına Tanrısı'nın arabasını Hitit Fırtına Tanrısı'nda olduğu gibi boğaların aksine atların çektiği aktarılmaktadır¹⁷². Sonuç olarak Tanrı/Tanrıça Pirva ile birlikte at ve at ile ilişkili tanrı ve tapınımların varlığı esas olarak Güney Anadolu Luvi Bölgesi'ne odaklanmaktadır.

Anadolu'da Elam Pantheonu'na ait bir tanrıça olarak ilk M.Ö. 13. yy.'da tapınım gören tanrıça Pirinkir /Pirinkar'ın Hattuşa'daki kültü için Babil ve Suriye'den tapınımcılarının geldiği aktarılır¹⁷³. Atlar ile ilişkili tanrıça “Tanrıların Kraliçesi” ve “Ülkelerin Hanımı” sıfatları ile anılmakta, güneş diski şeklinde Şamuha'da Gece Tanrıçasına ait bir tapınakta da ortak tapınım görmekte idi. Şamuha'da atlar için yapılan Hurrice antreman ritüellerinde ve kurban listelerinde Tanrıça İştar ile de birlikte adı anılmaktadır. Tapınımının ayrıntıları pek bilinmemekle birlikte adına yapılan törenlerde Tanrıçanın atlarının kutlama alanının merkezinde yer aldığı aktarılır¹⁷⁴.

¹⁶⁷ N. Özgüç, 1965: 26. Lev. I, 1.

¹⁶⁸ Haas, 1994: 414.

¹⁶⁹ Haas, 1994: 412 – 414.

¹⁷⁰ Haas, 1994: 416 vd.

¹⁷¹ Haas, 1994: 417.

¹⁷² Haas, 1994: 417. dn. 43.

¹⁷³ Haas, 1994: 415.

¹⁷⁴ Haas, 1994: 416 vd. dn. 36.

1.2.8. Değerlendirme

Anadolu Demir Çağı'nda ata dair verilerin gelişim ve değişiminin doğru analiz edilebilmesinde Tunç Çağ belge ve buluntularının derlenmesi ve incelenmesi önemlidir. Bu kapsamda Tunç Çağ at ile ilişkili veriler; osteolojik, yazılı kaynaklar, koşum ve kontrol, arabalar, binicilik, at yetiştiriciliği, ahırlar ve at ile ilişkili tanrılar başlıkları altında irdelendi. Zooarkeolojik çalışmalar Tunç Çağ'de atın besin amaçlı tüketiminin Prehistorik Dönem'e göre azaldığını göstermektedir. Mezopotamya'dan ilk yazılı kaynaklarda attan tarımla ilişkili, saban ve pulluk ile bağlantılı bahsedilirken Erken Tunç Çağın II. Dönemi ile birlikte kullanım sahasının Anadolu ve Mezopotamya'da farklılaştığı görülür. Bu durum atın besin amaçlı tüketiminin azaldığını gösteren osteolojik veriler ile de desteklenmektedir.

Anadolu'da Erken Tunç Çağ'da atların arabalar ile ilişkili çekim hayvanı olarak kullanıldığını kanıtlayan betimlemeler ve zooarkeolojik kanıtlar onun Anadolu toplumları içersindeki yeri hakkında bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Erken Tunç Çağ başlarında etimolojik olarak *equidler*i tanımlayan sözcüklerin sayısı az ve hangi türü kastettiği net değilken dönemin sonlarına gelindiğinde sözcük sayısı artar ve atı net ifade eden *ANŞE.KUR.RA* ve *ANŞE.ZI.ZI* kelimeleri yazıtlarda yer alır. *ANŞE.KUR.RA* sözcüğünün kullanımı Anadolu'da M.Ö. II. bin yıl boyuca ve Urartu Uygarlığı'nda da devam edecektir.

Koşumlamanın başlangıçta tarım amaçlı kullanımı ile ilişkili olarak bovidae grubunda olduğu gibi boyunduruk ile yapılıyor olduğu düşünülmektedir. Anadolu ve Mezopotamya'dan eş zamanlı betimlemelerden ulaştığımız bilgiler M.Ö. erken 3. bin yıl ile birlikte koşumlama *equidler*in boyunlarına geçirilen bir kayış, burunlarını ve alınlarını çevreleyen diğer başlık kayışları ve bunlara bağlı dizginler ile yapılmaya başlamıştır. M.Ö. 3. bin yılın sonlarına doğru kontrol buruna takılan halkalar ve dizgin olarak kullanılan halatlar ile gerçekleştirilmekte idi.

Anadolu'da M.Ö. 20. yüzyıla tarihlenen Kültepe'den bir mühür baskı üzerinde yer alan en erken Tanrı/Tanrıça Pirva betimlemesi üzerinde hayvanın kontrolü burun halkası ve ona bağlı halat ile yapılmaktadır. M.Ö. 15. yüzyılın ortalarından itibaren Mezopotamya, Mısır, Kafkaslar ve Yunanistan ile eş zamanlı olarak Anadolu'da at gemi buluntuları ele geçer. Atın koşum ve kontrolündeki bu yenilik dönemin teknolojik devrimi olarak kabul edilen savaş arabalarının ortaya çıkışı ile çağdaştır. Diğer uygarlıklarda olduğu gibi Anadolu'da da bu yenilikler savaş teknik ve taktiklerini değiştirmiş, aristokrat bir sınıfın yönetiminde sınırların genişlemesi ile büyük imparatorlukların kurulmasına neden olmuştur. Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'da atın yetiştirilmesi ve eğitimine dair kapsamlı bilgilere ulaşılan *Kikkuli Metni* konu ile ilgili tarihin en erken ve önemli kaynakçasını oluşturmaktadır. *Kikkuli Metni* at yetiştiriciliği ile ilişkili sonraki Orta Assur metinlerine de esin kaynağı olmuştur.

Orta Tunç Çağ ile birlikte Anadolu’da betimlemeler ve yazılı kaynaklar ışığında atın kullanım alanının dinsel alan ile ilişkili olarak genişlediğini görürüz. Anadolu’da binicilik ile ilgili ulaşılabilen betimlemelerin hepsi tanrılar ile ilişkili kült sahneleri içerisinde yer alır. Kültepe Assur Ticaret Kolonileri Dönemi mühür baskılarında ve yazıtlarda at, saraylarda kült amaçlı hizmetlerde, tekerlekli arabalara koşulan ve dini sahnelerde tanrıların arabalarını taşıyan hayvan olarak betimlenir. Anadolu’nun bilinen en erken atlı tanrısı Pirva’dır. Otten, Hitit metinleri üzerine yaptığı araştırmada Pirva’nın hem tanrı hem de tanrıça olarak geçtiğini kanıtlamıştır. Pirva’nın arabalı ve binici olarak temel iki tip betimlemesi vardır. N. Özgüç, Kültepe’de arabalı ve binici olarak betimlenen Tanrı/Tanrıça Pirva’nın ayrı ayrı şehirlerin tanrısı olması gerektiğini belirtir¹⁷⁵. Otten, Ziparva Şehri’nin Pirvası’nın at üstünde, elinde kamçı ile erkek olarak betimlendiğini aktarır¹⁷⁶. N. Özgüç’e göre Kaniş’in Pirva’sı ise arabalıdır¹⁷⁷. N. Özgüç Pirva betimlemelerinin Anadolu’ya özgü olduğunu aktarırken, Goetze dört atın çektiği arabalı sahnelerin tanrılar ile ilişkili düşünülmesi gerektiğini belirtir¹⁷⁸.

Dört atın çektiği arabalı sahnelerinde Pirva oturur ya da oturulacak taburenin üzerinde dik durur şekilde betimlenmektedir. Oturan betimlemelerinde takkeli ve uzun giysilidir. Ayakta duran betimlemelerinde ise takkeli ve daha kısa bir elbise giyer. II. Tip Pirva betimlemesinde ise Tanrı/Tanrıça *equid* cinsi bir hayvan üzerinde yan oturur ya da hayvanın üzerinde ayakta durur şekilde betimlenir. Tanrıların üzerindeki bir bacağına açıkta bırakan giysi, Anadolu yerli tanrıların giydiği kıyafetler içerisinde yer alır. Tanrıların atın üzerinde bir adımları önde ve bacaklarını açıkta bırakan kıyafet içerisinde resmedilmeleri Urartu atlı tanrı betimlemelerinde de aynen devam etmektedir. Tunç Çağ’ın yerli Anadolu atlı tanrıları kültür ve inanç sürekliliğinin Demir Çağ’da da devam ettiğini gösteren önemli kanıtları oluşturur.

At kurbanı Hititlerde pek fazla bilinmemekle birlikte Güney Anadolu’da Luvi Bölgesi’nde bayram ritüellerinde dikkat çekici bir şekilde at yakma kurbanlarından ve bu işlemi kralların gerçekleştirdiğinden bahsedilir¹⁷⁹. Orta Tunç Çağ’da Anadolu’da at ile ilişkili diğer önemli değişim atın mezar sunusu içerisinde görülmeye başlamasıdır. Hitit mezar ritüellerinde atın başı bazen de gövdesinin bırakıldığı uygulamalar mevcuttur¹⁸⁰. Ayrıca Boğazköy’den Hitit

¹⁷⁵ N. Özgüç, 1965: 26.

¹⁷⁶ Otten, 1953: 65.

¹⁷⁷ N. Özgüç, 1965: 26; Haas, 1994: 413. Hitit Dönemi’nde kült alanı Kapadokya’dan Suriye’de Afrin Bölgesi’ne kadar yayılan Pirva’nın betimlemeleri tapınım gördüğü şehirlere göre farklılık göstermektedir. Şippa Bölgesi’nde kamçı ve yular atribütü ile erkek olarak; Ziparva Kenti’de ise hız özelliği vurgulanarak at üzerinde, bazen de dağların arasında betimlendiği aktarılır; 1994: 414. Bunun yanı sıra tanrının farklı tanrılarla birlikte anıldığı sahneler de, yazıtlarda aktarılmaktadır. Kaniş’in tanrıları ile kurban törenlerini organize ederken, Luvi hava tanrısı ile bereket ritüellerinde ya da Luvite-Hititçe büyü ritüellerinin avlanma sahnelerinde korku salan tanrı olarak anılır.

¹⁷⁸ Goetze, 1957: 77.

¹⁷⁹ Haas, 1994: 417.

¹⁸⁰ Goetze, 1957: 171.

metinlerinde 14 gün süren kraliyet cenaze ritüellerinde at ve öküzlerin başlarının diğer hayvanların yanı sıra yakıldığı aktarılır¹⁸¹. Boğazköy yakınlarında bulunan ve çoğunluğunu 14 - 20 yaş grubu insan gömülerinin yer aldığı Osmankayası mezarlığında M.Ö. 17. - 16. yüzyıla tarihlenen at ve eşek sunuları konu ile ilişkili arkeolojik kanıtları sunar¹⁸². Ayrıca Korucutepe’de at ve eşeklerin mezarlarda sunu amaçlı kullanıldıkları osteolojik buluntular ile doğrulanmaktadır¹⁸³.

Hattuşa’da bulunan taş damga mühür tekil örnek olarak dikkate değer bir eserdir. Mührün üzerinde en erken kanatlı at protomu yer alır. Bu tekil örnek karakteristik Karum Dönemi stilinde yapılmıştır¹⁸⁴. Taş damga mühür üzerinde üstte karşılıklı kanatlı at protomu, altta alt alta iki at figürü betimlenmiştir. Üst sağdaki ve ortadaki at figürlerinin koşum takımları belirtilmiştir (TÇ. Kat. No: 22). M.Ö. 18. yüzyıla tarihlendirilen bu eseri geç dönem at protomları ile kıyaslamak aradaki zaman farkı nedeni ile mümkün değildir. Ancak kanatlı at protomlarını temsil eden erken tekil bir örnek olarak bu damga mühür dikkate değer bir eserdir. Ayrıca baş kısmı sağlam durumda ele geçen riton parçası da nitelikli işçiliğe sahip diğer bir eserdir (TÇ. Kat. No: 23). Baş, boyun ve yele betimlenme stili çağdaşı M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen Boğazköy at figürünü (TÇ. Kat. No:12) ile benzerdir.

¹⁸¹ Van den Hout, 1994: 68.

¹⁸² Bittel, 1958: 63 vdd; Van den Hout, 1994: 55.

¹⁸³ Littauer ve Crouwel, 1979: 57.

¹⁸⁴ Schachner, 2010: 216 Resim 7 a - b: Damga mühürler Env. No. Bo 09-157-387 ve Bo 09-141-331.

2. BÖLÜM

DEMİR ÇAĞ

2.1. Anadolu Demir Çağı'na Genel Bakış

Demir Çağ, Anadolu'da M.Ö. 1200 - 330 yılları arasındaki süreci kapsar. Hitit İmparatorluğu'nun M.Ö. 12. yüzyılın başlarında yıkılmasıyla bozulan siyasi birliğin ardından Anadolu'ya süregelen göç dalgaları ile gelen farklı halklar ve Anadolu'nun kendi coğrafyasında hareket eden yerli halklar yeni yerleşmeler oluşturdu¹⁸⁵. Doğudan Kafkaslar üzerinden gelen Muşkililer, güneyden Sami kökenli Aramiler, Balkanlar üzerinden ise Trakyalı göçmenler Anadolu'nun yeni yerleşmecileri oldular. Bu kargaşa ortamında Anadolu'nun doğusunda Hurrilerin devamı olan Urartu, Kuzey Suriye, Güney Doğu Anadolu, Doğu Akdeniz ve kısmende İç Anadolu bölgesinde Yeni Hitit Şehir Devletleri, Batı Anadolu'da Lydia, Güneybatı Anadolu'da Lykia, Ege bölgesinde İyonya dönemin yeni uygarlıkları olarak ortaya çıktılar¹⁸⁶. Ayrıca M.Ö. 8. -7. yüzyıllarda Anadolu yerleşmelerinin hemen hemen hepsi Kimmer ve İskitler olarak anılan göçebe atlı kavimlerin saldırılarına maruz kaldılar¹⁸⁷. Araştırma konumuzun coğrafyasını at ile ilişkili arkeolojik ve epigrafik verilere ulaştığımız bu uygarlıklar oluşturmaktadır.

Demir Çağ Anadolu Uygarlıklarının ortaya çıkış ve kronoloji tanımlamaları bu periyod içerisinde farklılık gösterir. Hitit Şehir Devletleri M.Ö. 11. yüzyıl ile birlikte ortaya çıkarken, Ege göçlerinin ardından Batı Anadolu'da devlet niteliği taşıyan ilk örgütlenme M.Ö. 8. yüzyılın sonu 7. yüzyılın başlarında Lydia Krallığı ile birlikte görülür¹⁸⁸. Demir Çağ Phryg yerleşimleri kronolojisi Gordion'un dendrakronolojik ve karbon 14 sonuçlarını içeren tabakaların açıklanması öncesi, Erken – Orta – Geç Demir Çağ tanımlaması ile yapılırken¹⁸⁹ Batı Anadolu'nu kronoloji tanımlaması farklıdır. M.Ö. 1200 yıllarında Yunan anakarasına kuzeyden gelen Dor akınlarının ardından Ege kıyılarına göç eden Yunanlılar ile bölgenin ilk kolonizasyon süreci başlar. Bu kapsamda Batı Anadolu Demir Çağ kronolojisi, diğer Anadolu Demir Çağ Uygarlıklarından farklı olarak ilk kolonizasyon döneminden itibaren görülmeye başlayan seramik stilleri ile anılır¹⁹⁰. Bu bağlamda tarihleme sorunları dikkate alınarak çalışmamızda yer alan eserler yayınlarda geçtiği şekilde aktarılmaktadır.

¹⁸⁵ Harmanşah, 2018: 258 vdd; Bryce, 2012: 1 vd. 15. 51 – 60, 163 vd.

¹⁸⁶ Ceylan vd., 2007: 1.

¹⁸⁷ Adalı, 2018: 294. 295; Kuhrt, 2013: 224.

¹⁸⁸ Lydia Krallığı erken arkeolojik veriler için bkz. Roosevelt, 2017: 21. 33 vd. 46.

¹⁸⁹ Kealhofer ve Grave, 2011: 417.

¹⁹⁰ Y. Polat, 2007: 9 vd.

Klasik Çağ öncesini oluşturan Demir Çağ'ın M.Ö. 1200 – 500 yıllarını kapsayan bu sürece baktığımızda, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından Anadolu'da kurulan yeni devletler kendilerine özgü kültür ve sanat eserleri ile homojen olmayan bir birliktelik içerisinde karşımıza çıkar. Arkeolojik materyaller ile takip ettiğimiz bu uygarlıkların homojen olmayan, ayırdedici kültür ve sanatı içerisinde sunulan farklılık ve zenginliklerinin Klasik Çağ anlayışı üzerindeki etkileri araştırılmayan bir konudur. Nihai hedefi kıta Yunanistan'da sonlanmak olan yayılmacı Pers politikasının Batı Anadolu'da eyaletleşen varlığının başladığı dönem ise araştırmamızın alt tarihini oluşturmaktadır. Bununla birlikte Ege dünyasında kabul gören Klasik Çağ ile birlikte doğuda ve batıda at ile ilişkili ortak ikonografilerin sanat eserlerine yansıdığı görülür. Bu bağlamda araştırmamız için seçilen süreç Anadolu arkeolojisi ve kültür tarihi için ayrıca önem taşımaktadır.

Klasik Çağ ile bağlantısı fazla irdelenmeyen Demir Çağ'ın bu sürecinin araştırılmasını atın izinde takip etmemizin nedeni; arkeolojik maddi kültür kalıntıları arasında toplumların sosyal, siyasal ve inanç dünyaları hakkında kesintisiz bilgiye ulaşabileceğimiz en güçlü temanın at olmasıdır. At, gerek kendi maddesel varlığı, gerek kullanımı ile bağlantılı materyaller, gerekse ikonografisine ilişkin arkeolojik veriler ile toplumları tanımlayan bu üç önemli alanda zengin kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca araştırma sürecinin öncesi ve sonrasına ait kesintisiz devam eden ata dair maddi kültür kalıntıları, sürekliliğe ilişkin bağlantıları, değişim ve gelişimleri takip edebilme olanağı sunarak konunun kapsamlı araştırılması ve değerlendirilmesini de mümkün kılmaktadır.

Demir Çağ'ı karakterize eden en önemli yeniliklerden biri de demir madeninin yaygın olarak kullanılmaya başlamasıdır. Anadolu'da tuncun elde edilmesi kalayın dışardan ithal edilen pahalı bir maden olması nedeniyle zordu ve kullanımı yönetici aristokrat grubun tekelindeydi. Demir Çağ ile birlikte tunçtan daha sağlam ve ucuz olan demir madenin kullanımının kısmen de olsa devlet tekelinden çıkması küçük üreticinin rahatlamasına neden olmuştur¹⁹¹. M.Ö. 11. yüzyıl başından itibaren silahların büyük çoğunluğunun demirden yapılması dönemin savaş teknolojisi ve buna bağlı olarak savaş teknikleri üzerinde etkili olmuştur¹⁹². Dönemin etkin bir savaş aracı olan atın kullanımına ait maddi kültür kalıntılarında ise tuncun kullanımının devam ettiği görülür. Çalışmamızda yer alan materyaller de bu tespiti doğrulamaktadır. Bu durum Demir Çağ ile ilişkili araştırma problemlerimizden birincisini oluşturmaktadır.

¹⁹¹ Ceylan vd., 2007: 2.

¹⁹² Belli, 1991: 31; Drews, 2014: 77 vdd.

Çalışma konumuz Demir Çağ'ın M.Ö. 1000 - 500 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem arkeolojik ve epigrafik veriler ışığında at ile ilişkili yeni bilgilere ulaştığımız önemli bir süreçtir. M.Ö. 9. yüzyıl ile birlikte süvarilerin betimlemeler üzerinde görülmeye ve yazılı kaynaklarda anılmaya başlaması atın Orta Demir Çağ'da ortaya çıkan en önemli yeniliğidir. Ayrıca at koşum takımlarını içeren materyallerde çeşitlenme ve artış, demir gemlerin kullanımı ile ortaya çıkan teknolojik değişim ve ilerleme bu yeniliğin başlıca tetikleyici unsurları arasında kabul edilir. Süvariler Urartu ve dönemin en güçlü devleti Yeni Assur'un değişen savaş sahalarında en önemli ordu birliklerini oluşturmakta idi. Dağlık alanda yapılan mücadelede aktif rol oynayan süvarilerin önemi, ilerleyen dönemde her devlet için artarak devam etmektedir. Bu bağlamda süvarilerin çıkışı ve gelişimine dair farklı görüşler ortaya sürülmüştür. Tartışmalar çoğunlukla Yeni Assur saray kabartmaları ve diğer betimlemeler baz alınarak yapılmaktadır. Her ne kadar zaman zaman atıfta bulunulsa da başta Urartu olmak üzere diğer Anadolu süvarileri üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Bu kapsamda araştırma konumuzun ikinci problemi Anadolu Demir Çağ süvarilerinin çıkışı ve gelişiminin arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar ışığında irdelenmesi oluşturmaktadır.

Sosyal ve siyasal yapıda görülen at ile ilişkili bu değişimlerin Anadolu toplumlarının inanç dünyalarını nasıl etkilediği ise araştırmamızın üçüncü ve son problemini oluşturur. Orta Tunç Çağ başlarından itibaren köklü bir Anadolu geleneği olan atlı tanrı motifinin Demir Çağ'da da Urartu sanat eserleri üzerinde devam ettiği ve değişerek çeşitlendiği görülür. Bu süreklilik ve gelişim Anadolu kültür tarihinin sürekliliği ve zenginliğinin göstergesi olarak karşımıza çıkar.

Demir Çağ kapsamında tanımladığımız bu üç araştırma problemi yukarıda belirtilen uygarlıklar başlığı altında, arkeolojik ve epigrafik verileri birbirinin üstünde tutmaktan kaçınarak¹⁹³ irdelenmeye çalışıldı.

2.2. Urartu

Urartu Devleti çoğunluğunu Hurri halklarının oluşturduğu Nairi ve Uruatri halklarının Doğu Anadolu'da birleşmesi sonucu kuruldu¹⁹⁴. Anadolu üzerindeki Yeni Assur baskısı ve

¹⁹³ Yeni Assur yazılı kaynakları ve betimleme sanatı yalnızca çağının en yüksek kültürlerinden birine sahip Yeni Assur Devleti hakkında değil aynı zamanda savaş, ticaret ya da farklı nedenlerle bağlantı içerisinde olduğu diğer devlet ve coğrafyalar ile ilgili bilgi vermesi nedeniyle de önemlidir. Bu nedenle at ve atlı kültürü Demir Çağ Anadolu toplumlarında tarih boyunca iletişim halinde olduğu Mezopotamya'dan bağımsız düşünemeyiz. Özellikle Urartu'da Yeni Assur'daki gelişimi takip etmeden at ve at ile ilişkili verilerin gelişim ve değişim sürecini tam olarak anlamamız ve doğru değerlendirmemiz mümkün görünmemektedir. Bu durum Anadolu Uygarlıkları ve Yeni Assur Devleti için karşılıklıdır. Yeni Assur sürecini anlamak için de Anadolu tarihinin ve verilerinin değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

¹⁹⁴ Ceylan vd, 2007: 1; Burney, 1997: 177 vdd.

uygulanan ağır vergi politikaları Doğu Anadolu Bölgesi'nde varlığını sürdüren yerel küçük beylikleri bir araya gelerek yeni ve daha güçlü bir devletler kurmaya zorlamıştır. Bu süreçte küçük yerel beylikler kimi zaman da kendi içlerinde koalisyon yaparak Yeni Assur'a karşı direnmişlerdir. Urartulular kendilerine “Biainili” olarak adlandırırken, Assurlular onlara “Urartu” adını vermişlerdir. Devletin ilk kralı Aramu, ilk başkenti Arzaşkun'dur. Urartu Devleti II. Sarduri Dönemi'nde (M.Ö. 760 – 760) en geniş sınırlarına batıda Malatya, güneyde Halep ve Musul, doğuda Urmiye Gölü ve Hazar Denizi yakınlarına kadar ulaşmıştır (Harita I-II)¹⁹⁵.

Urartu'da Demir Çağa ait at ile ilişkili verilere; osteolojik buluntular, tunç ve demir koşum takımları ile süsleme malzemeleri, kemer, miğfer ve benzeri metal sanat eserleri üzerindeki zengin betimlemeleri kapsayan maddi kültür kalıntıları ile ulaşılmaktadır. Urartu Uygarlığına ait başvurduğumuz başlıca literatür arasında, A. Çifçi'nin 2017 yılında “*The Socio - Economic Organisation of the Urartian Kingdom*” yayını Urartu ekonomisi içerisinde at yetiştiriciliği ve atın yerine dair son güncel bilgileri sunmaktadır. Ayrıca, Luckenbill'in 1927-28 tarihli *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. I – II; Grayson'ın 2002 yılında yayınladığı *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC* Vol. I –II; Hawkins'ın 2000 yılında, *Corpus of Hieroglyphic Luvian Inscriptions: Inscription of the Iron Age* isimli eseri ve A. Payne'nin 2012 yılında, *Iron Age Hieroglyphic Luvian Inscriptions* ve 2006 tarihli, M. R. Payne'nin 2006 yılında yayınladığı *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu* yazılı kaynaklar ile ilgili başlıca eserlerdir. Kalhu, Ninive ve Korsabad (Dur-Şarrukin) saraylarında yer alan Yeni Assur kabartmaları ile ilgili, Barnett'in 1959 yılında *Assyrische Palast reliefs* ve 1975 tarihli *Assyrische Skulpturen in British Museum*, 1970 yılında *Madhloom'un The Chronology of Neo-Assyrian Art* isimli yayınları kıyaslamalı Yeni Assur ve Urartu ile ilişkili bilgilere de ulaştığımız önemli kaynaklardır.

Urartu Devleti ile ilgili erken bilgilere ulaştığımız Yeni Assur yazılı kaynaklarında, Urartu Bölgesi'nde yaşayan halkların Assur ile olan mücadelesinin devletin kuruluşundan önce başladığı ve yıkışına kadar da devam ettiği görülür. Bu kapsamda Doğu Anadolu Bölgesi ve atları ile ilgili en erken bilgiler I. Tiglat-pileser (1114-1076) Dönemi'ne ait Assur kayıtlarından gelmektedir. Nairi ülkesine düzenlenen seferin kayıtlarında kralın büyük at ve katır sürüleri ile 120 silahlı arabaya el koyduğu ve tutsak alınan oğulları ve torunlarını 1200 at ve 2000 sığır karşılığında serbest bıraktığı aktarılır¹⁹⁶. II. Aşurnasirpal (M.Ö. 883-859) Habur Nehri kıyılarına çıktığı seferi ve aldığı haraçları anlattığı kraliyet yazıtlarında, atların yanı sıra

¹⁹⁵ Ceylan ve Topaloğlu, 2007: 31

¹⁹⁶ Luckenbill, 1926: 81. 82. Nr. 236.

düşmanın at koşum takımlarını, koşum teçhizatlı savaş arabalarını ve savaş malzemelerine el koyduğunu kaydeder¹⁹⁷.

Yeni Assur Dönemi'nin başlıca en önemli siyasi ve askeri olaylarını sıralamak gerekirse; erken süreçte III. Salmanassar'ın (M.Ö. 858-824) Urartu Devleti üzerine yaptığı yedi sefer¹⁹⁸ ve öncelikle Anadolu'nun güneyinde yer alan Hitit Şehir Devletlerini etkileyen I. Qarqar savaşı¹⁹⁹; II. Sargon'un (M.Ö. 722-705) Urartu üzerine düzenlediği 8. Seferi²⁰⁰ ile gene aynı bölgede yapılan II. Qarqar savaşı Anadolu ile bağlantılı ganimet ve haraç olarak alınan at, atlı süvariler ve arabalara dair bilgilerin kaydedildiği önemli tarihi olaylar arasında yer alır²⁰¹. Salmanassar III'den sonra duraklama dönemi yaşayan Yeni Assur'un baskısının azalması ile yaşanan refah döneminde Urartu genişleme sürecine girer. Urartu'nun yaptığı askeri seferlere ait ganimet olarak aldığı atlar, haraç ve vergi olarak topladığı at sayısı tablolaştırılarak sunulmuştur (Tablo: 1)²⁰². Tabloda sunulan veriler bize, at ve atın kullanım sahasının siyasi alandaki önemini anlamamız için detaylı bilgiler sunmaktadır.

Urartu Ülkesi at yetiştiriciliğine uygun ve değerli bir coğrafyadır. Tarım için uygun olmayan ancak bol yağmur alan ve her mevsim yeşil çayır ve meralara sahip geniş otlak alanları ile at yetiştiriciliğine uygun Sevan Gölü ve civarı, at ihtiyacının karşılandığı bölgelerin başında gelmekteydi. Urartu'nun sürekli olarak sefer düzenlediği bu bölgede yaşayan kabilelerden alınan atlar Hazine Kapısı yazıtlarında aktarılmaktadır²⁰³. Urartu'nun at temin ettiği diğer bölgeler arasında Manna ve Pársüa Bölgeleri yer almaktadır. Kral İşpuini Dönemi'ne ait (M.Ö. 830-820) bir yazıtta ordunun at ihtiyacını bu bölgelerden temin ettiği kaydedilmektedir²⁰⁴. Ayrıca Horhor kayıtlarında Arğıştı I'nın Manna Ülkesi'ne yediden fazla sefer yaptığı ve Sarduri II'nin Manna ve Buştı Bölgesi'ne yaptığı sefer boyunca 308 at ve birçok büyük ve küçükbaş hayvan ele geçirdiği bilinmektedir²⁰⁵. Aynı şekilde diğer bir yazıtta ise 170 at, 62 deve ile birlikte çok sayıda büyük ve küçükbaş hayvan listelenir²⁰⁶. Ayrıca Urmiye Gölü'nün güney

¹⁹⁷ Grayson, 1991: 198 – 199. Nr. İ69b - 99a, 213 – 214. Nr. iii1 - 26a. Babil ve Kassit üzerine düzenlediği seferde de alınan ganimetler arasında at koşum takımları sayılmaktadır. Bu durum koşum takımı malzemelerinin geniş coğrafyalara yayılımının savaş ile bağlantısını açıklamaktadır.

¹⁹⁸ Grayson, 1996: 20. Nr. 47b - 56a, 29. Nr.ii5b - iii3a, 44-45. Nr. 1'-5'a, 47-48. Nr. 47'b-51',104. Nr.34b-42a; Luckenbill, 1926: 219. Nr.605.

¹⁹⁹ Grayson, 1996: 23. Nr. ii89b-102.

²⁰⁰ Luckenbill, 1927: 8. Nr.20, 82. Nr.154, 9-10. Nr.22.

²⁰¹ Grayson, 1996: 9. 10. Nr. 53 - 64a; 64b - 80;

²⁰² Çifçi, 2017: 104 Tab. 9. Çifçi Urartu Krallığı'nın sosyo-ekonomik organizasyonunu incelediği çalışmasında çivi yazılı Urartu tabletleri ışığında toplanan hayvan sayısını tablolaştırmıştır. At ile ilgili veriler bu tablodan alınmıştır.

²⁰³ Çifçi, 2017: 102. Nr. A 9-3 VI. Van Kalesi'nin kuzey doğu yamacında 40 x15 m. boyutlarındaki kaya terasında bulunan yazıtta bir seferde diğer hayvan sürülerinin yanı sıra 3500 at alındığı kaydedilir.

²⁰⁴ Gökce ve Işık, 2014: 4.

²⁰⁵ Çifçi, 2017: 102. Nr. A 8-3 v.

²⁰⁶ Çifçi, 2017: 102. Nr. A 8-3 iv.

doğu ve doğu kıyıları boyunca uzanan Manna Bölgesi'nden Urartu gibi Yeni Assur da düzenli olarak at temin etmekte idi. Haraç olarak alınan atların dışında²⁰⁷ Manna Ülkesi insanların Assur ordusuna sürücüleri ile birlikte boyunduruksuz atlar verdiği de Yeni Assur yazıtlarında kaydedilir²⁰⁸.

II. Sargon kayıtlarında Sangibute Bögesi, Urartu'nun at temin ettiği Kuzey Batı İran'da diğer bir coğrafya olarak anılır. Yazıtta Rusa I'nın Kuzey Batı İran'da Sangibute Bögesi'nde yere alan Ulhu Şehri'nde tarım ve hayvancılığı desteklemek için sulama kanalları döşettiği ve sonderece bereketli olan bu bölgeden kralın ordusu için özel yetiştirilen atlar temin ettiği aktarılmaktadır²⁰⁹.

At yetiştiriciliğinde diğer önemli coğrafya Urartu'nun Manna sınırındaki geniş meralara sahip Sübi Bölgesi idi. Burada yaşayan insanların binicilikte bölgenin diğer halkları arasında eşsiz oldukları; yabani atların genç taylarını yakalayıp Urartu ordusu için eğittikleri ve bu halkların ata eğersiz bindikleri II. Sargon'un 8. seferini anlattığı mektuplarında aktarılmaktadır²¹⁰.

Urartu krallarının toplanan bu haraçların dağılımını nasıl yaptıklarına dair yeterli veriye sahip olmamamıza rağmen Sarduri II'nin yıllıklarında üç yerde konu ile ilgili bilgi aktarılmaktadır²¹¹: Kral; Manna, Baruata ve Babilu'ya yapılan seferlerde ele geçirilen ganimetler için (A 9-3; A 9-12) : “8.135 erkek, 25.000 kadın, 6.000 savaşçı, 2.500 at, 12 300 sığır, 32.100 koyun alıp götürdüm. Ülkeden ayrıldığımda, bu orduya verilenin dışında kralın payı idi” şeklinde kaydetmektedir. Diğer benzer bir yazıtta (A 9-1 l.s 19'–30') kralın payı olarak 352 attan bahsedilmektedir.

Urartu'da atların merkezi yönetimin denetiminde istihdam edilip, üretimi, beslenmeleri ve bakımları sağlanıyor olmalı idi²¹². Argiştı II Dönemi'nde, kralın kalelere ulak gönderdiği, savaş için hazırlanan atların bakımları ve beslenmeleri ile ilgili emirler verdiği kaydedilir²¹³. Bu yazıt, atlar ile bizzat kralın ilgilendiğini ve sürecin devlet kontrolünde olduğunu gösteren iyi bir örnektir.

Urartu yazılı kaynakları atların beslenmeleri ile ilgili ölçü birimleri hakkında da bize bilgi vermektedir. Ayanis Kalesi'nde depolama kaplarının yer aldığı alanda bulunan

²⁰⁷ Luckenbill, 1927: 11. Nr. 24.II. Sargon, Med ve Manna ülkesinden 4.609 at ve katır haraç olarak aldığını bildirir.

²⁰⁸ Luckenbill, 1927: 75. 76. Nr. 144.

²⁰⁹ Luckenbill, 1927: 85. 86. Nr. 159.

²¹⁰ Luckenbill, 1927: 84. Nr. 158.

²¹¹ Çifçi, 2017: 261.

²¹² M. R. Payne, 2006: 313. Nr. 13.3.2.: Karmir-Blur'dan Rusa oğlu Sarduri'nin mührünün olduğu bir tablette “Askerler için bir at, (1 ölçü) emmer arpası ve bağda olan altı boğayı yolladım fakat şehre götürülmedi” kaydedilir; 327. Nr. 14.2.10. Casusluk olayının aktarıldığı tablette kral için götürülen bir at ve katırın götürüldüğü kaydedilir.

²¹³ Lanfranchi ve Parpola, 1990: 5. Nr. 3 - 15.

bullalardan bazıları üzerinde gönderilen malların türleri, gönderenlerin ve şehirlerin adlarının yazılı olduğu keşfedilmiştir²¹⁴. Salvini'nin aktardığı Ayanis kalesi bullaları üzerinde yer alan yazıtlarda: CB Ay-13 (Inv. N⁰AY46.93): “Eiduru dağının önünde Rusaşinili şehrine ^{URU}NA₄-sa şehrinden atlar için 5₁ / 2 LIŠ hipuni (=L. 6.515) hipuni (arpa)” ve diğer bir yazıtta, CB Ay-14 (Inv. N⁰AY 39.93): “Eiduru dağının önünde Rusaşinili şehrine atlar için 6 LIŠ hipuni (=arpa)” gönderildiği kaydedilmektedir²¹⁵. Ayrıca şehir ve kişi adı verilmeyen bir hiyeroglif yazıtlı bulla üzerinde, CB Ay-19 (Inv. N⁰AY 36.93): “1 terusi ve atlar için 4 LIŠ hipuni (=arpa)” aktarılır²¹⁶. Yazıtların içeriği kaleler ve civarında barındırılan, ordu için eğitilen atların beslenmesi ve bakımı ile yakından ilgilenildiğini bize kanıtlamaktadır.

Harç ve ganimetlerin dışında Yeni Assur ve Urartu arasında at ticareti de mevcuttu. III. Tiglat-pileser Dönemi'nden yazıtlarda at tüccarına karşılık gelen *tamkaru* ünvanı kullanılıyordu. At listelerinde Urartulu isimler ile birlikte adı geçen bu yüksek düzey Assurlu memurlar önemli, prestijli kişiler arasında yer almaktaydı²¹⁷.

Urartu kralı Menua'nın şahsına ait bir at hakkında Van yakınlarında Bostaniçi'nde bir tarlada bulunan taş yazıttan bilgi almaktayız. Yazıtta: “Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua der ki: Menua'nın bindiği Artsibini (kartal) isimli at bu yerden 22 1-Ü₃₂ sıçradı” sözleri aktarılmaktadır²¹⁸. Bu yazıt aynı zamanda Urartu kültüründe atlı sporların varlığı hakkında bilgi vermesi nedeniyle de önemlidir²¹⁹.

2.2.1. Yazılı Kaynaklarda Urartu Savaş Arabaları ve Süvariler

Urartu süvarileri ile ilgili en erken bilgilere Yeni Assur yazılı kaynaklarında yer alan askeri seferleri anlatan pasajlardan ulaşmaktayız. II. Aşurnasirpal (M.Ö. 883-859), dağlık ve engebeli araziler olarak andığı Zamua²²⁰, Nairi²²¹ Bölgeleri ve Zamru Şehri'ne²²² düzenlediği seferlerde süvarilerden bahseder. III. Salmanassar krallığının 3. yılında, Urartu kralı Aramu üzerine düzenlediği seferde çok sayıda süvariye sahip Urartu ordusunun kendisine saldırdığını ancak kraliyet şehri Arzaşkun'u Assur ordusunun ele geçirdiğini Kalhu kraliyet kayıtlarından

²¹⁴ Çilingiroğlu, 2013: 93.

²¹⁵ Salvini, 2001: 285; Çilingiroğlu, 2013: 93.

²¹⁶ Salvini, 2001: 287.

²¹⁷ Dalley, 1985: 47. Bu at tüccarları arasında Ninive'den iki yerel yönetici ve üst düzey Yeni Assurlu memurların adının geçtiği aktarılır.

²¹⁸ Piotrovskii, 1969: 156. Yaklaşık 37 ayak: 11.20 m; M. R. Payne, 2006: 131 dn.32. Guinness Book of Records'da bir atın 11.27 m. atladığı aktarılmaktadır.

²¹⁹ Gökce ve Işık, 2014: 4.

²²⁰ Grayson, 1991: 205. Nr. 48 - 49a.

²²¹ Grayson, 1991: 259. Nr. 63b - 67a.

²²² Grayson, 1991: 207. Nr. ii76b - 84a.

aktarır²²³. Urartu ordusundan aldığı ganimetler arasında atları, savaş arabalarını ve katırları sayar²²⁴. Ayrıca Salmanassar III, Aramu'nun 3.000 savaşçısını kılıçtan geçirdiğini ve çok sayıda süvarisini de gaspettiğini kaydetmektedir²²⁵.

II. Sargon (M.Ö. 722-705) Urartu Bölgesi'ne düzenlediği seferde, bozguna uğrattığı Rusa I'nin bir kısrağa binerek kaçtığını ve onun soyundan gelen 260 kraliyet süvarisini ele geçirdiğini aktarır²²⁶. Bu durum Urartu'da da Assur ordusunda olduğu gibi²²⁷ kralların süvari sınıfının yerli halktan, kendi soyundan ve güvendiği kişilerden oluştuğunu göstermektedir. Bununla birlikte Urartu süvarilerine dair en erken görsel kanıtlar Yukarı Anzaf kalesi Haldi tapınağı adak eşya deposunda bulunan Urartu kalkanının kırık parçaları üzerinde karşımıza çıkar²²⁸. İşpiuni-Menua Dönemi'ne (820-810) tarihlenen kalkan parçasında süvariler dönemin Assur süvarileri gibi ikişerli betimlenmiştir (Kat.No.1; Lev.2).

Yeni Assur ordusunda süvari kullanımının Tiglat-pileser ile birlikte istihbarat sistemine dönüştürülmesi büyüyen imparatorluğun geniş topraklarında kontrolün sağlanması için önemli bir yenilik olmuştur. Binicilik ve süvari becerisinin yönetim alanında güçlü ve hızlı bir haberleşme gerektiren istihbarat teşkilatında aktif kullanılması ile bu dönemde tarihin ilk posta teşkilatı kuruldu²²⁹. Profesyonel posta teşkilatı hizmeti erken dönemlerde ulaklar ya da mesajcılar tarafından sağlanmaktaydı²³⁰. Ayrıca Yeni Assur ordusunda süvarilerin ayrı bir ordu birliğine dönüştürülmesi ve bağımsız olarak görev almaya başlamaları II. Sargon Dönemi'nde gerçekleşmiştir²³¹. Süvari ve arabalı birlikler bu dönem ile birlikte Assur'un yerli nüfusundan oluşturulmaya başlanmış, kalıcı ve sürekli savaş unsurları haline getirilmiştir. Bu durum seçkin ve pahalı askeri sınıfın yerli Assur halkından oluşturulmasının yanı sıra bu sınıfın talimli ve daimi bir askeri birlik haline dönüştürülmüş olması askeri aktiviteler için önemli olmuştur.

Urartu'da at için iki farklı sözcüğün kullanıldığı bilinmektedir. Bunlardan ilki bir Sümerogram olan *ANŞE.KUR.RA* sözcüğüdür²³². Tunç Çağ bölümünde değinildiği gibi atı tanımlayan bu sözcük Anadolu'da Assur Kolonileri Çağı ve Hitit Dönemi boyunca kullanılmıştır. Ancak Ayanis Kalesi'nde (Rusahinili Eudurukai) bulunan bir bulla üzerinde

²²³ Grayson, 1996: 44. Nr. 24b-40, 44-45. 1'-5'a: Aramu'nun ordusu için çok sayıda ücretli süvarileri topladığı aktarılmaktadır.

²²⁴ Luckenbill, 1926: 219. Nr. 605.

²²⁵ Grayson, 1996: 29. Nr. ii5b - iii3a.

²²⁶ Luckenbill, 1927: 8. Nr. 20

²²⁷ Dalley, 1985: 31 vd. Sargon'nun ordusunun en üst sınıfını oluşturan ve takımların komutanlığını yapan süvari sınıfı Assurlular'dan oluşturulmaktaydı, piyade sınıfı ise civardan diğer bölge halklarından orduya dâhil edilen birliklerden oluşmakta idi.

²²⁸ Belli, 1998b: 37.

²²⁹ Dawson, 2001: 173 – 175.

²³⁰ Biniciliğin erken kullanımının haberci- ulak amaçlı olduğu Broz Çağ bölümünde aktarıldı.

²³¹ Dalley, 1985: 37.

²³² Gökce ve Işık, 2014: 2 (CTU II, 395).

Urartuca at anlamına gelen diğer sözcük olan *hu-ša-a-i-ni* kazılıdır²³³. Süvari sözcüğü olarak ise *PITHALLU*^{MEs} kullanılmaktaydı²³⁴. Hitit ve Babil yazıtlarında atlı ulak ya da mesajcıya karşılık gelen *pēthallu* veya *ša pēthalli* sözcükleri, M.Ö. 9. yüzyılın başından itibaren düzenli ve artan bir şekilde ordu güçlerinin bir birliği olan süvarileri karşılamak için kullanılmaktaydı. II. Sargon Dönemi'nde ise atlı haberciler (ulaklar) için artık yeni bir kelime olan *lu kallāpu* sözcüğü ile karşılaşılır²³⁵. Bu sözcük ayrışması aynı zamanda görev tanımının da netleştiğini göstermektedir.

Urartu ve Yeni Assur süvarileri arasındaki ilişki, ata dair terminolojik tanımın dışında çok daha fazla bağlantıya sahipti. Yeni Assur, Urartu'dan aldığı at ve binici eğitmenlerinden ordusunda faydalanmakta idi. III. Tiglat-pileser Dönemi'nden itibaren başlayarak II. Sargon Dönemi boyunca devam eden askeri kayıtlarda ve at listelerinde yer alan memur isimlerinden, Assur ordusunda Sarmarianlı ve Nübialıların yanı sıra Urartulular'ın da görev aldığı bilinmektedir²³⁶. Yeni Assur yazılı kayıtlarında yer alan Urartulu binici eğitmenleri (uzmanları) yarı Urartuca olan isimlerini muhafaza etmelerine karşın Sarmarianlı görevlilerden daha alt bir rütbede idiler ve yerli Assur eğitmenlerinin emri altında çalıştırılıyorlardı²³⁷. Yeni Assur'un kraliyet ordusunda çalıştıracağı yabancılar ile ilgili bu temkinli yaklaşımı Kargamış hariç Kummuh ve Sinihtulu gibi diğer bazı Anadolu şehirleri için de geçerli idi²³⁸.

Süvari birlikleri için Urartu'dan ithal edilen sadece binicilik konusunda uzman olan kişiler değildi, aynı zamanda Assur ordusunda süvari atı olarak tanımlanan *mesaya* sözcüğü, İran bölgesinde Urartu ile Manna ülkesi sınırında yer alan Mesu'dan alınan atları tanımlamaktaydı²³⁹. Yeni Assur'un savaş arabalarında kullanmak için Mısır'dan aldığı Kush bölgesi atlarının aksine²⁴⁰ *mesaya* olarak tanımlanan süvari atları küçüktü. Dönemin en iyi

²³³ Salvini, 2001: 285 CB Ay-14 (In. Nr. AY.39.93).

²³⁴ Von Soden, 1972: 858.

²³⁵ Von Soden, 1972: 425.

²³⁶ Dalley, 1985: 31.

²³⁷ Dalley, 1985: 48. Bu durumun nedenin Urartuluların paralı askerlik geleneğine sahip olmaması ve bundan dolayı Assurlular tarafından güvenilir bulunmamaları olabileceği belirtilmektedir.

²³⁸ Dalley, 1985: 39. K. Suriye şehirleri olan Samaria, Hamath ve Kargamış'tan aldığı binici birliklerini yalnızca Assur'un ulusal kraliyet ordusuna dâhil ettiği bilinmektedir. Kummuh krallığından aldığı 1.500 süvariye taşra ordusuna kattığı ve Kuzey Kilikia'da Sinihtu krallığından aldığı 7.350 askerin de merkezi kraliyet ordusuna dâhil edilmediği aktarılır; Noble, 1990: 67. dn. 20. II. Aşurnasirpal'in Elam'a yaptığı seferde bir yerli komutan ya da memur krala tutsakların Yeni Assur Ordusu'nda arabacı, mesajcı ya da süvari olarak askere alınmalarına izin vermesi için sorduğunda, kral teklifi red eder ve öldürülmeleri emri verir.

²³⁹ Dalley, 1985: 43.

²⁴⁰ Dalley, 1985: 43. Assur ordusunda savaş arabaları ve süvari birlikleri için iki tip at kullanılmaktaydı. Bunlar yetiştikleri bölgenin adı ile anılıyorlardı. Savaş arabaları için Nubia'da Kush bölgesinde yetişen büyük atlar kullanılıyordu ve *kusaya* olarak anılıyorlardı. Mısır ve Filistin aracılığı ile satılan bu atlar uzun ve iri yapıya sahiptiler ve bundan dolayı savaş arabalarını çekmede daha yüksek bir performans gösterdikleri düşünülmektedir; Heidorn, 1997: 112 vd. 18.-19. Yüzyıllarda bu bölgeye seyahat eden seyyahların Dongola atlarının iri güçlü ve çevik olmalarıyla ünlü ve ödüllü atlar olarak büyük rağbet gördüğünü bu hakedilmiş ünün Kush krallığından bu yana kazanıldığını vurgular.

süvarilerinden oldukları bilinen Urartu süvarileri kendi bölgelerinde yetişen ve coğrafyanın sahip olduğu dağlık ve engebeli yapıya uygun bu atlara biniyorlardı. Urartu, Manna ve Med coğrafyalarının dağlık yapısı ve bu engebeli bölgelere sürekli sefer düzenlediğini bildiğimiz Yeni Assur ordusunun ihtiyaçları düşünüldüğünde, küçük ebatlı atların bu askeri operasyonlarda daha kullanışlı olduğu görülmektedir.

Urartu süvarilerinde olduğu gibi arabalar ile ilişkili görsel verilere de tunç eserler üzerinde yer alan savaş, avlanma, geçit törenleri ve mitolojik sahneli betimlemelerde sıkça rastlanmaktadır. Urartu arabacıları ile ilgili bilgilere ise Urartu ve Yeni Assur yazıtlarından ulaşmaktayız²⁴¹. Toprakkale’de bulunan Urartu saray listelerinde ^{LU}ANŠU.GLŖ.NUN.NA ismi Diakonoff tarafından katır sürücüsü olarak tanımlanmaktadır²⁴². Urartu dilinde arabacı sözcüğünün karşılığı olarak Toprakkale saray memurlarının listelendiği yazıtın başında 1113 arabacı, ^{LU}marı adamı olarak anılır²⁴³. Diakonoff bu sözcüğün Hurri dilinde arabacı anlamına gelen *marianne* sözcüğünden geldiğini ileri sürmektedir²⁴⁴. Tablet üzerinde sınıflandırılan görevlilerin arasında arabacıların sırası ve rütbesi de verilmektedir. Ayrıca ^{LU}kirini adı ile anılan 1009 görevliden de bahsedilir ve Diakonoff bunların seyisler ve demirciler (nabant) olabileceğine işaret eder. Bununla birlikte Diakonoff; Hurrice *marianne* - arabacıların feodal elitler ya da ünlü kişiler olmadığını, onların atları ve silahları saraydan alıp dağıtan ve kullanıldıktan sonra geri getiren görevliler olduklarını aktarır.

Arabaların ve arabacıların önemli olduğu Urartu’da araba yapımına dair kanıtları Konyar, kalelerin dışında surlara yakın kayalık alanlar üzerinde oluşturulan tekerlek ve diğer araba aksamına dair kalıplarda görebileceğimizi aktarır²⁴⁵. Birçok bilim adamının anıtsal kaya işareti olarak yorumladığı ve Phrygia’da dağlık alanda bulunan kaya işaretleri ile de kıyasladığı bu oyukları Konyar, ölçü ve şekillerinin tutarlılığı nedeni ile araba tekerlekleri, boyunduruk ve diğer aksamaların şekillendirilmesinde kullanılan kalıplar olarak değerlendirmektedir²⁴⁶. Bu kaya oyuklarının kalelerin yakınındaki yerleşim alanlarında bulunmaları nedeniyle iddia edilen kullanım amacı mantıklı görünmektedir ancak, Konyar’ın da belirttiği gibi bu mekânların tarihlendirilmeleri sorunludur.

²⁴¹ Luckenbill, 1927: 98. Nr. 173. Yeni Assur kralı II. Sargon, Muşafir’deki Haldi tapınağını yağmaladığını anlattığı yazıtta, Urartu kralı Rusa’nın iki atlısı ve bir arabacısından bahseder.

²⁴²Gökce ve Işık, 2014: 22 dn. 104. 7 Katırcıdan bahseden yazıtta bu kişilerin Urartuda seyis benzeri bir göreve sahip oldukları düşünülmektedir.

²⁴³ Gökce ve Işık, 2014: 22 dn. 107. Hurrice *marianne* arabacı sınıfın ne feodal ne de aristokrat idi; aksine onlar atların sayımı, dağılımı, saklanması ve silahlandırılarak saraya getirilmesinden sorumlu idiler.

²⁴⁴ Diakonoff, 1989: 99.

²⁴⁵ Konyar, 2006: 115.

²⁴⁶ Konyar, 2006: 116 vd.

Ali Çifçi, doktora çalışmasını sunduğu “*The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*” adlı yayınında, İşpiuni ve Sarduri II dönemine ait Urartu çivi yazılı tabletlerde yer alan ^{GI}^SGIGIR^{ME}^S araba ve süvari *PITHALLU*^{ME}^S sayılarını veren bir tablo ve rakamlar ile ilgili farklı görüşleri içeren açıklamaları aktarmaktadır²⁴⁷. İşpiuni Dönemi’nde (M.Ö. 830-820) süvari (9.604) sayısının araba (172) sayısına oranı oldukça yüksektir. Yeni Assur kayıtlarında aradaki fark Urartu’da olduğu kadar yüksek olmamakla birlikte benzer durum söz konusudur. Salmanassar III (M.Ö. 858-824) döneminde kral ülkesinin askeri güçlerini 2002 savaş arabası ve 5542 süvariye yükselttiğini aktarır²⁴⁸. Yeni Assur ile Urartu arasındaki savaş arabası ve süvari sayısındaki oransal fark olasılıkla her iki ülkenin coğrafi yapısı ile ilişkiliydi. Savaş sahasının savaş malzemeleri ve taktiklerini belirlediği kesindir. Urartu Devleti dağlık ve engebeli bir coğrafyada yer almakta ve bu durum aynı zamanda mücadele ve savaş sahasını da şekillendirmekteydi. Yeni Assur Devleti Mezopotamya’nın düz arazisine sahipti. Savaş sahasının bir bölümünü Mezopotamya’da yer alan Babil, Suriye şehirleri ve Mısır oluştururken, kuzey ve kuzey doğuda Urartu ve Manna gibi dağlık ve engebeli arazide yer alan devletler de diğer mücadele sahasını oluşturmakta idi. Yeni Assur Dönemi, dağlık alanda yapılan savaş ya da sefere gidişin anlatıldığı en erken yazılı kaynaklarda süvarilerden bahsedilir²⁴⁹. M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren süvarilerin, arabalardan çok daha yüksek sayıda mevcudiyetleri savaş sahaları ile bağlantılı görülmektedir.

2.2.2. At ile İlişkili Osteolojik Buluntular

Urartu hâkimiyet alanı içerisinde ata dair osteolojik kanıtlar ile iki ayrı alanda ahırların dâhil olduğu yerleşim yerleri ve nekropol sahalarında karşılaşmaktayız. Besin amaçlı kullanıldığına işareteden at kemiği buluntuları Armavir-Blur’da (Argiştihinili) Çifçilerin Evi olarak anılan mekânda birçok kemik buluntusu ile birlikte ele geçmiştir²⁵⁰. Ayrıca Karmir-Blur (Teişebaini) Kalesi’de ele geçen besin amaçlı hayvan kemiği kalıntıları arasında *equss caballus* (evcil at) kemikleri de kaydedilir²⁵¹. Buluntular bu bölgelerde atın besin amaçlı tüketilen bir hayvan olduğunu kanıtlamaktadır.

Yerleşim alanlarında yer alan ahırlar at kemiği kalıntılarına rastladığımız diğer önemli mekânları oluşturur. Yukarı Anzaf kalesinin kuzey batısında yeralan küçük bir ahırda İskit

²⁴⁷ Çifçi, 2017: 246. Tab. 28.

²⁴⁸ Grayson, 1996: 41. Nr. 47. 48.

²⁴⁹ Grayson, 1991: 172-173. Nr.30-40. Tukulti-Ninurta II (M.Ö. 890-884) atalarının daha önce hiç gitmediği dağlık ve son derece engebeli bir bölge olarak tanımladığı yer için birçok dağ adı anılır. İşrun dağının tepelerinden ne arabalarının nede süvarilerinin geçemediğinden bahseder.

²⁵⁰ Salvini, 2006: 143. 144.

²⁵¹ Barnett ve Watson, 1952: 147.

saldırısı esnasında yanan iki at iskeleti bulunmuştur²⁵². Saman, ot ve ahşap malzemenin oluşturduğu 1. 5 metre kalınlığındaki yanık tabakada at kemiklerinin de yoğun bir şekilde zarar gördüğü kaydedilmektedir. Ayanis Kalesi çevresinde 1 ve 3 nolu binaların arasında yeralan geçitte diğer kemik kalıntıları ile birlikte at kemikleri de kaydedilmektedir²⁵³. Ayrıca atlar için kullanıldığı belirtilmemekle birlikte Ayanis’de ahırların varlığı aktarılır²⁵⁴. Karmir-Blur’da kalenin kuzey-batı bölümünde yeralan 25 nolu depolama alanında kuşatma esnasında içeride bulunan ve yangında ölen 4 at iskeleti bulunmuştur²⁵⁵. Bunun yanı sıra kalenin kazılarında 13 nolu odanın tabanında at ve eşek kemikleri; 35 nolu odada ise İskit tipi tunç ve demir saplı ok uçları, pişmiş toprak kaplar ile birlikte bir at iskeleti buluntular arasında kaydedilmektedir²⁵⁶.

Bastam’da Doğu Binası olarak anılan yapıda, kalenin kuzey ve güney kapılarının yer aldığı alanlarda ahır yapıları mevcuttur²⁵⁷. Kleiss, doğu binasında yer alan at ahırlarının kullanım amacı ile ilgili; askeri seferlerden önce ya da Urartu kralı Bastam’da kaldığında kraliyet muhafızlarının garnizona katılmasını istemediğinde, onların atlarının yerli halk tarafından toplanıp barındırıldıkları ahırlar olduğunu belirtir. Bu mekânın Urartuluların küçük atları düşünüldüğünde her bir sırada 35 olmak üzere toplamda 70 at barındırma kapasitesine sahip olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca Çavuştepe Kalesi’nde de devlet ahırının varlığı bilinmektedir²⁵⁸.

Belli ve Tozkoparan tarafından 2004 yılında yürütülen Yoncatepe Kalesi kazısında bulunan çok sayıda at kemiği buluntusu dikkat çekicidir. Yoncatepe Kalesi saray yapısı doğu yönünde kuzey-güney doğrultusunda uzanan mimari komplekste yer alan mekânın hemen girişinde bir havuz yapısı bulunmuştur. Boyutları 180 x 60 yüksekliği 40-45 cm. ölçülerinde dikdörtgen şeklinde olan havuza batıdan merdivenle inildiği ve havuzun akıtma kanalının ise olmadığı belirtilir²⁵⁹. Bu yapının en önemli özelliği içerisinde çok sayıda at kemiğinin

²⁵² Belli, 1998a: 510. Çiz. 8; Belli, 1994: 296.

²⁵³ Stone ve Zimansky, 2001: 361.

²⁵⁴ Çevik, 2013: 77.

²⁵⁵ Barnett ve Watson, 1952: 143. 144. Gövdeleri yarıya kadar yere gömülü 82 pitosun bulunduğu depolama alanında, İskit demir gem ve kayış dağıtıcılarının da aralarında bulunduğu birçok farklı objeler yer almaktadır. Kazı ekibi tavanın çökmesi ile bu dört atın depo alanına düştüğünü tahmin etmektedir. İskeletinden biri İskit koşum takımları taşırken diğerleri koşumsuz olarak bulunmuşlardır.

²⁵⁶ Barnett, 1959b: 13. 14.

²⁵⁷ Kleiss, 1980: 300. 301. 303. Doğu yapısı 162 x 132 m ebatlarında dörtgen planlı, iç düzenlemesi 47 m uzunluğunda, 9 m genişliğinde üç koridorlu ve çok sayıda küçük odadan oluşan at ahırları: Bu tanımlama kuzey ve güney kale kapıları alanında yer alan ahırların planı ile kıyaslanarak ve tabanda yer alan materyallerin analizleri sonucu yapılmaktadır; 301. Güney kapısında yer alan, koğuş ve ahır olarak hizmet veren mekân payandalı salonlardan ve çok sayıda odalardan oluşmaktadır; 303. Medler tarafından kuşatıldığı düşünülen Bastam Kalesi’nin yanık tabakasında ise ortalama 1500-2000 olduğu tahmin edilen deforme ve yanık karışık çok sayıda hayvan kemiği bulunmuştur.

²⁵⁸ Erzen, 1988: 13. Fig. 1, 22. 48; Erzen, 1966: 55. Kaleye çıkan iki rampa arasında kiklopik duvarla örülü alanda kalın gübre tabakasının varlığı kaydedilmektedir. Devlet ahır olarak anılan bu yapının atlar için de kullanılıyor olması muhtemeldir.

²⁵⁹ Belli ve Tozkoparan, 2005: 168. Çiz. 4.

bulunmasıdır²⁶⁰. Saray yapısı içerisinde önemli bir yapı kompleksi olduğu kaydedilen mekânda bulunan çok sayıdaki at kemiği, Urartu’da at ile ilişkili bilinmeyen bir ritüel uygulamasını düşündürebilir. Bu olasılık Urartu sosyo-kültürel yaşamı içerisinde atın aktif ve oldukça önemli bir role sahip olduğu düşünüldüğünde şaşırtıcı olmayacaktır.

Urartu ile Manna sınır bölgesinde, yaklaşık M.Ö. 800 yıllarında yıkılan ve geniş bir yanık tabakanın yer aldığı Hasanlu Kalesi IV B tabakası içerisinde toplam 9 at kalıntısı bulunmuştur. Kemik ölçümleri Bökönyi ve Macar Enstitüsü tarafından yapılan bu Demir Çağ atları “doğu grubu” olarak adlandırılan at sınıfına dâhil edilmişlerdir²⁶¹. Atlar genel olarak; kısa geniş başlı, tıknaz boyun ve gövdeye sahip yaklaşık 135-137 cm omuz yüksekliği olan küçük hayvanlar olarak tanımlanmaktadır²⁶². Süvarilere ait olduğu düşünülen bu atlar, dağlık coğrafyada sahiplerini ve onların ağır silahlarını uzak mesafelere taşıyan güçlü hayvanlardı. Ayrıca Karmir Blur’da Menua, Argiştı, Sarduri yazıtlı at koşum takımı malzemeleri ile birlikte keşfedilen at kemiklerinin ölçümleri bu bölgelerde küçük atların yanı sıra büyük atlarında yetiştirildiğini kanıtlamaktadır²⁶³. Bastam’da doğu binası olarak adlandırılan ahır mekânında bulunan at kemikleri de bu bölge atlarının küçük ebatlara sahip olduklarını göstermektedir²⁶⁴. Urartu Bölge’sinde keşfedilen at kemikleri ve analizleri bu dağlık coğrafyanın at profili hakkında özellikli bilgiler vermektedir. Ayrıca Horom, Korucutepe, Soshöyük, Büyüktepe Höyük’te de at kemiği kalıntıları, arkeolojik veriler içerisinde yer almaktadır²⁶⁵.

At kemiklerine rastladığımız diğer önemli alan nekropollerdir. Doğu Anadolu’da Erken Demir Çağ mezarlarının bazılarında at gömüsü tespit edilmiştir. Gömülerin bazıları mezar etrafında olabildiği gibi mezarın dromosuna da bırakılan örnekler mevcuttur²⁶⁶. At gömülerinin erken örnekleri M.Ö. 13. 12. yüzyıla tarihlenen Ermenistan ve İran’ın dağlık kuşağında kaydedilmektedir²⁶⁷. Bununla birlikte sıkça görülmeyen ancak dikkat çekici diğer bir gömü geleneği de Karagündüz ve Boğurtan mevkiinde bulunan mezarların dromosları içerisinde bütün olarak bırakılan atların dışında, bazı mezarlarda ise sadece at kemiği parçalarının da bulunması at kurbanının yapıldığını düşündürmektedir²⁶⁸. Ayrıca Van Kalecik’te Ka. 21 mezar

²⁶⁰ Kemik analizlerinin çalışmasının Vedat Onar tarafından sürdürüldüğü kaydedilmiştir, ancak bilgi almak amacıyla araştırmacıya ulaşamamıştır.

²⁶¹ Schauensee, 1989: 38. 40.

²⁶² Schauensee, 1989: 41.

²⁶³ Piotrovskii, 1969: 156.

²⁶⁴ Kleiss, 1980: 300.

²⁶⁵ Çifçi, 2017: 105. vd. Tab. 10.

²⁶⁶ Derin, 1993: 83.

²⁶⁷ Castelluccia ve Dan, 2014: 36.

²⁶⁸ Derin, 1993: 83. Kat. Nr. 18. Derin bir kısmı bulunan at kemiği parçalarının ölü yemeğinden sonra matem tutan ölünün yakınları tarafından alındığını ve saklandığını düşünmektedir.

dromosunda ise at çene kemiği bu görüşü destekleyen buluntular arasında yer alır²⁶⁹. Bununla birlikte Urartu mezar buluntuları arasında koşum takımı ve muhtelif mezar eşyaları ile birlikte, tek ya da bir kaç atın bir arada gömüldüğü iskelet kalıntıları ya da ölü yemeği ile ilişkili at kemiği parçaları da keşfedilmiştir. At kurbanını düşündüren kemik parçaları ve at koşum takımlarının varlığı Orta ve Geç Demir Çağ mezarlarında da devameden bir gelenek olarak karşımıza çıkar²⁷⁰. Norşun Tepe’de bulunan insansız üç at gömüsü ise Hauptmann tarafından İskitler ile ilişkilendirilmekte ve M.Ö. 700 yıllarına tarihlendirilmektedir²⁷¹.

Öğün, Adilcevaz ve Patnos Bölgesi’nde Liç’de yaptığı kazılarda mezarlık alanında oda ve urne mezarların yanı sıra koşum takımları ile birlikte her biri yaklaşık 1,50 metre olan üç at iskeletinin gömülü olduğu bir mezar keşfetmiştir²⁷². Atların ölçüleri 140-130 cm aralığında değişen bilindik Anadolu atından büyüktür. Ayrıca gene bu bölgede Iğdır Urartu mezarlığında iki çocuk ve bir kadın gömüsü yanında ölü hediyeleri içerisinde tunç bir pazubant, demir bilezikler, iki tunç iğne parçası ve doksan tane kırmızı akik, cam, tunç ve ufalanmış muhtelif maddelerden yapılmış boncuklar ile birlikte at dişi bulunmuştur²⁷³. At dişinin varlığı, diğer özel eşyalar ve takılar arasında ayır edicidir. Sonuç olarak osteolojik buluntular ışığında, yerleşim alanlarında atın beslenme, ulaşım ve savaş amaçlı kullanımının yanı sıra nekropol buluntuları ile de mezar seromonileri ve ölü ritüellerinde yer aldığı görülmektedir. Ermenistan ve İran’ın dağlık bölgelerinde M.Ö. 13 -12. yüzyıla tarihlenen erken süvariler ile bağlantılı at gömülerinin Erken Demir Çağ’da Doğu Anadolu’da da var olması at ve atlı kültürler ile ilişkili Anadolu’nun bu coğrafyalar ile olan bağlantılarını göstermektedir.

2.2.3. At Koşum Takımları ve Madencilik

Urartu Devleti M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında maden işleme konusunda sahip olduğu ustalığın yanı sıra at yetiştiriciliği ve kullanımı ile ilgili başarısı ile diğer büyük uygarlıklar arasında öne çıkar. Bu durum hiç kuşkusuz hâkimiyeti altında bulunan bölgelerin zengin maden rezervleri ve at yetiştirmeye uygun geniş, verimli meraların çokluğu ile doğrudan

²⁶⁹ Gökce ve Işık, 2014: 8. Sözlü edinilen bilgilerin Van Kalecik Nekropolü Dr. Çavuşoğlu arşivinde olduğu aktarılmaktadır.

²⁷⁰ Derin, 1993: 127. Ölen kişi atı ile mezara getirildikten sonra atın kurban edildiği ve koşum takımlarının bırakıldığı düşünülmekte, at ve at koşum takımları ölünün diğer hediyeleri gibi kişisel eşyalar arasında algılanması gerektiği Derin tarafından vurgulanmaktadır.

²⁷¹ Hauptmann, 1972: 89 vd. Üç at gömüsünün en üstekinin göğsüne kürek kemiğine kadar uzanan 45cm uzunluğunda bir mızrak sokulmuştur. Alttaki 3. iskeletin omurgası balta ile yarılmıştır. Mezar hediyeleri: demirden yapılmış bir mızrak ucu ve saplı bir bıçak; tunçtan yapılmış 2 adet gem, hayvan başı bezemeli bir dizgin halkası, bir gem ağızlığı kolu, iki adet grifon başı bezemeli kayış bağlantı parçası mevcuttur.

²⁷² Öğün, 1973: 66; Derin, 1993: 126.

²⁷³ Barnett, 1963: 155.

ilişkiliydi. Maden işleme becerisi ve arkeolojik veriler, at koşumlama ile ilişkili materyallerin üretiminde de Urartu'nun özgün bir tarza sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Yazılı kaynaklarda Urartu krallarının yönetimleri altındaki bölgelerden topladıkları altın ve gümüş miktarları kaydedilmektedir²⁷⁴. Ayrıca Orta Assur kayıtlarında I. Tiglat-pileser, II. Tukulti-Ninurta ve II. Aşurnasirpal'in Nairi konfederasyonundan demir, bakır, kurşun altın, gümüş ve atı haraç olarak alındığı aktarılmaktadır²⁷⁵. Bu dönemde Akdeniz ülkelerine de Urartu metal malzemelerinin ihraç edildiği düşünüldüğünde²⁷⁶ madenin toplanmasının, işlenmesinin ve dağıtımının (ticari ya da haraç olarak) merkezi otorite tarafından yapıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Konumuzla ilişkili Urartu madenciliğinde iki temel sorun bulunmaktadır. Bunlardan ilki: demirin yoğun bir şekilde kullanımının yaygınlaştığı bu dönemde at koşum takımı malzemelerinde tercih edilen malzemenin öncelikle ne olduğudur. İkinci olarak bu materyallerin yapımı ile ilgili özel bir atölyenin varlığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılabilmekte midir?

Van-Muradiye İlçesi'nin Ernis Köyü yakınlarında silah ve çeşitli malzemelerin üretiminin yapıldığı nalbantlık izlerine rastlanan bir mekânın varlığı kaydedilmektedir²⁷⁷. Bu alandaki buluntular M.Ö. erken 11. Yüzyıldan 10. yüzyılın sonlarına tarihlendirilir. Ayrıca kazılarda elde edilen metal buluntular; Toprakkale (Rusahinili), Kayalıdere, Değirmen Tepe (Girik Tepe), Çavuş Tepe (Sardurihinili), Altın-tepe, Patnos - Lic, Armavir (Argistihinili), Karmir - Blur (Teişebaini), Bastam'da (Rusai URU.TUR) ele geçmiştir. Genel olarak Urartu madencilik merkezlerinin bu şehirlerde yerleştiği görülmektedir²⁷⁸. Madeni materyal buluntularının analiz sonuçları ile ilişkili olarak Belli, M.Ö. 11. yüzyıldan itibaren Urartu öncesi döneme ait Ernis yakınlarındaki mezar buluntuları içerisinde demir kullanımının çok daha fazla olduğunu ve demir eşyaların hemen hemen yarısını da silahların oluşturduğunu aktarır²⁷⁹.

Antik Dönem'de demir eritme teknolojisi, demir işçiliği kadar önemliydi. Urartu'da bu teknolojik süreç ile ilgili çok sayıda metal eritme borusunun bulunduğu iki önemli merkez tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Van-Tatvan arasında yer alan Balaban ve ikinci merkez Bahçesaray'ın 6 km güneyinde yer alan Pürneşe yerleşkesidir²⁸⁰. Olasılıkla at koşum takımları ve araba aksamaları da diğer metal malzemeler ile birlikte bu atölyelerde yapılmakta idiler.

²⁷⁴ Belli, 1991: 18.

²⁷⁵ Belli, 1991: 32.

²⁷⁶ Belli, 1991: 16.

²⁷⁷ Belli, 1991: 31.

²⁷⁸ Belli, 1991: 32.

²⁷⁹ Belli, 1991: 31.

²⁸⁰ Belli, 1991: 37.

Bununla birlikte silahların aksine gemlerin çoğunluğu, gerek kaydedilen dökümanlarda gerekse bizim oluşturduğumuz katalogda tunç malzemeden yapılmışlardır. Demir olan örneklerde oksidasyona bağlı deformasyon yoğun şekilde gözlemlenmektedir. Bunların bazılarının tahribat nedeniyle günümüze ulaşamadığı düşünülebilir. Ayrıca muhafaza edilme sürecinde etütlük malzemeye ayrılmış olan eserlerin sayısını ise tahmin etmemiz zordur.

Urartu gemleri ile ilgili ulaştığımız dikkat çeken bir diğer sonuç yazıtlı gemlerin hepsinin tunçtan yapılmış olmasıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bunların Yeni Assur yazılı kaynakları ışığında kraliyet süvari birliğine ait gemler olduklarını düşünmekteyiz. Statü sahibi bu sınıfın at koşum malzemesinde tuncu tercih etmesi lüks malzeme yapımında Demir Çağ'da tuncun kullanımının devam ettiğini göstermektedir. Ancak konunun uzmanı Ünsal Yalçın²⁸¹ öncelikle, metal bir malzemenin tanımını yapabilmek için analizini yapmanın zorunlu olduğunu belirtmektedir. Aşağıda görüşleri aktarılan Yalçın, malzemenin yapısını oluşturan elementlerin ve oranlarının, o materyalin kullanımını doğrudan etkilediğini ve yazıtlı materyallerin bu kapsamda metalürjik analizlerinin yapılmasının gerekli olduğunu belirtir. Yazıtlı eserler bağlamında düşünüldüğünde demir materyaller üzerine yazı yazmanın zor olduğunu ancak, kazıma ile yazılabileceğini tunca ise döküm esnasında yumuşak iken yazı yazılabildiğini aktarır. İçeriğindeki karbon-çelik elementi nedeniyle tunca göre değişmeyen bir kesinliğe, sağlamlık ve esnekliğe sahip olan demire karşın tuncun içerisine katılan maddeler ve bunların oranları (bakır-Cu, kalay-Sn, kurşun-Pb, çinko-Zn, gümüş Ag) tunç materyalin tanımını, yapısını ve görünümünü doğrudan değiştirebilmektedir.

Pirincin ilk kullanımının (Cu+Zn) Urartu'da başlaması bu uygarlığın madencilik bilgi ve becerisinin yüksekliğini kanıtlamaktadır. Yalçın, bakır alaşımlı malzemelere doğrudan tunç demenin zor ve yanıltıcı olabileceğini aktarırken; bakır (Cu) + kalay (Sn) + kurşun (Pb) alaşımı kurşunlu tunç malzemenin ise daha esnek, yumuşak, işlemesi ve üzerine yazılmasının da daha kolay olduğunu belirtir. Ayrıca bronzun altın rengindeki renk değişimi ve parlaklığının da görsel üstünlük nedeniyle lüks malzeme olarak tercih edilebileceği düşünülebilir. Bununla birlikte kalayın Anadolu'ya ithal edilen bir malzeme olması nedeniyle pahalı, belli bir statüye sahip gruplar tarafından edinilebilen lüks katagorisinde değerlendirilmesi de göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmamızda yer alan Urartu at gemlerinin, koşum ve süsleme malzemelerinin metal analizleri yapılmamıştır. Bu nedenle konuya ilişkin net bir şey söylemek zordur. Malzemelerin metal analizleri doktora sonrası çalışma konusu olarak planlanmaktadır.

²⁸¹ Ünsal Yalçın ile Urartu tunç at gemleri üzerine görüşme, 15.01.2019, Ruhr Üniversitesi, Arkeo-metalurji Bölümü, Bochum-Almanya.

Urartu’da gemleri gibi araba takım parçaları da büyük oranda tunçdan yapılmışlardır. Araba teçhizatlarının üzerinde yer alan kazıma kraliyet yazıtları aynı şekilde genel bir kronoloji oluşturulmasına yardımcı olmaktadır²⁸². Bu durum Urartu ve Yeni Assur görsel verilerinin gerçek kanıtlar ile kıyaslanmasına olanak sağlaması açısından önemlidir. Yeni Assur’da Kafkas, Kıbrıs ve Kuzey Suriye’nin aksine henüz gerçek araba buluntusuna rastlanmadığı kaydedilmektedir²⁸³. Araba aksamaları arasında Karmir Blur depo odasında bulunan farklı tipte savaş malzemeleri içerisinde savaş arabası okunun aplikasyonu bir tunç at başı ve Altıntepe mezar odasında bulunan benzer bir diğer tunç at başı figür, at motifinin araba ve savaş ile ilişkili malzemelerin dekorasyonunda da sevilerek kullanıldığını göstermektedir²⁸⁴.

2.2.4. At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri

Savaşlar ve alınan savaş ganimetleri aracılığı ile araba ve at koşum malzemeleri geniş bir coğrafyaya yayılma olanağı bulur. Ticari, ekonomik ve devletlerarası politik ilişkiler de bu tip malzemelerin yayılımında hiç kuşkusuz etkili olmuştur. Bu nedenle benzer ya da aynı birçok koşum malzemesini Mısır, Mezopotamya, Kafkasya, Anadolu, Yunanistan, Ege Adaları ve Kıbrıs’da görmemiz mümkündür. Ancak Urartu koşum malzemeleri içerisinde İşpuini-Menua döneminden, Argıştı I ve Sarduri II dönemine kadar Urartu kral isimlerinin yazılı olduğu özgün örnekler mevcuttur²⁸⁵. Savaş malzemeleri üzerine kralın adının yazılması geleneği Anadolu’da Orta Tunç Çağ’a kadar eskiye dayanır. Kültepe’de bulunan bir tunç mızrak ucu üzerinde Akadca çivi yazısı ile: “Anittanın’nın Sarayı” yazısı yer almaktadır²⁸⁶. Urartu’da ise II. Sargon’un Rusa I’in ordusunu mağlup ettiği ve 260 kraliyet süvarisini ele geçirdiğini aktardığı yazıt²⁸⁷ sayesinde sarayın kralın maiyetine ait süvari birliğine sahip olduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca yazıtlı malzemelerin varlığı kesin kronoloji oluşturma olanağı da sağlamaktadır. Bu nedenle kataloglama öncelikle yazıtlı malzemeler seçilerek, yazıtsız olanlar ise benzerleri içerisine dâhil edilerek yapılmıştır.

²⁸² Merhav, 1991a: 53; Çavuşoğlu, 2010: 115 - 130; E. Özgen, 1983: 111 vd. Özgen, Van Stelinde yer alan binicisiz araba modelinin Yeni Assur’da görülmediğini benzerlerinin M.Ö. I. bin yılın başlarında Kuzeydoğu Karadeniz Bölgesi’nde Paravakar’da bulunduğunu aktarır.

²⁸³ Merhav, 1991a: 53.

²⁸⁴ Piotrovskii, 1969: 157. Lev. 107. Buluntular arasında araba ve süvari betimli okluklar ve miğferler de kaydedilir; T. Özgüç, 1989: 412. Lev. 6.

²⁸⁵ T. Özgüç, 1989: 409 - 412; Yıldırım 1986, 163 vdd; Yıldırım 1987, 441 vdd; Çavuşoğlu 2009, 399 vd; Çavuşoğlu, 2010: 115 vdd. Van Müzesi’nden bir grup Urartu taşıt aksamı çalışılmıştır.

²⁸⁶ T. Özgüç, 2002: 44. Res. 7. Ankara, AMM, Env. Nr. 19. 2012, 29. 1 cm. Karum I b tabakası, M.Ö. 18. yüzyıla tarihlendirilir.

²⁸⁷ Luckenbill, 1927: 8. Nr. 20.

2.2.4.1. At Gemleri

Urartu gemleri, Urartu ve komşu bölgelerinde ele geçmiştir. Bu kapsamda Doğu Anadolu sınırları dışında kalan Kafkas Bölgesi'nde Ermenistan, kuzey İran ve Urmiye Gölü civarı bu sahaya dâhildir. Tunç, demir ve organik materyallerin kullanıldığı düşünülen gemler ile birlikte demir ve tuncun farklı parçalarda kullanılması ile oluşturulan gemler de buluntular arasında yer alır²⁸⁸. Konu ile ilgili başlıca çalışmalar: Yıldırım, buluntu yeri bilinmeyen ve Bugün Türkiye ve Yurt dışında farklı müzelerde korunan bir grup gemi çalıştığı 1987 yılı “*Urartu At Gemleri*” ve 1990 yılı “*Urartu At Gemleri ve Kültürel İlişkiler*” başlıklı iki makalesinde gem yanaklıklarında yer alan kayış deliklerinin sayısı ve ağızlık parçası ile olan bağlantısı üzerine temellenen genel bir sınıflandırma yapmıştır. Belli'nin 1983 yılı “*Oynar yanaklıkları Urartu at gemleri, Urartäische Pferdetrensen mit beweglichen Knebeln*” makalesi diğer bir kaynakçadır. T. Özgüç, 1989 yılı “*Horsebits from Altintepe*” adlı yayınında Urartu kral mezarlarında yer alan at gemlerini tanıtmıştır. Altintepe at gemlerinin göçebe kültür ile ilişkisini 2001 yılında Askold I. Ivantchik, “*Das Zaumzeug aus Altintepe (Osttürkei) und die Chronologie der frühskythischen Kultur*” makalesi ile yeniden değerlendirmektedir. Seidl'in 1991 yılı “*Chariot and Horse Fittings: Horse Trappings*” ve 2004 yılında Urartu tunç eserlerini kapsamlı olarak çalıştığı “*Bronzekunst Urartus*” kitabı ile E. Özgen'in 1984 tarihli “*The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9th – 7th Centuries B.C.*” çalışması Urartu gemleri hakkında bilgilere ulaştığımız başlıca yayınları oluşturmaktadır.

Erken Demir Çağ'da Yakın Doğu'da sadece demirin kullanımının ötesinde birçok yenilik ortaya çıkmıştır ve bunlar arasında en önemlilerinden biri de Yakın Doğu savaş sahasında ortaya çıkan atlı süvarilerdir. Castelluccia M.Ö. 13.-12. yüzyıldan itibaren İran ve Ermenistan yüksek platolarında süvarilerin yayılımının izlerini at gömüleri içerisinde yer alan at gemleri vasıtasıyla takip etmenin mümkün olduğunu belirtir. Demir Çağ gemleri Tunç Çağ örneklerine göre daha ergonomik ve form olarak çeşitlidir²⁸⁹. Bu kapsamda gemlerin yayılımı ve atların kontrolündeki gelişme gem yapımında demirin kullanımı ile birlikte gelişen teknolojik yenilikle ilişkilidir²⁹⁰.

Erken Demir Çağ'da M.Ö. 11. yüzyıldan itibaren Urartu öncesi döneme ait mezar buluntuları arasında silahların önemli oranda demirden yapılmış olmasına karşın²⁹¹, gem

²⁸⁸ Belli ve Ceylan, 2003: 34 çiz. 9; Belli, 1992: 445. Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında ağır tahribat görmüş yanık tabakada çok sayıda tunç eser arasında at koşum takımları mevcuttur; Dörtük, 1988: 173. Bayındır Tümülüsü Demir at gemleri ve koşum takımları ile ilişkili olduğu düşünülen gümüş malzemeler de zengin buluntular arasında yer almaktadır; Gündüz, 2000: 84 vdd. At koşum ve süsleme malzemeleri için bkz.

²⁸⁹ T. Özgüç, 1989: Lev. 1 – 6; Tunç Çağ Anadolu gem örnekleri için bkz. Bittel 1975, 301 - 311; Littauer ve Crouwel 1979, 87 vd. Fig. 48 – 50.

²⁹⁰ Castelluccia ve Dan, 2014: 36.

²⁹¹ Belli, 1991: 31.

buluntularının genel şeması ise M.Ö. 8. yüzyıl ile birlikte demir gemlerin artışı göstermektedir. Literatürde yer alan demir gemler sınırlıdır. Bunun nedeni, demirin oksidasyon tahribatının yüksekliği ve buna bağlı korunmasının zorluğu olabilir. Müzelerde etütlük malzeme olarak ayrılan gemlerin korunma durumu ise belirsizdir. Ayrıca kazı sonuçlarında kaydedilen demir buluntulara rağmen yayınlarda yer alanların iyi durumdaki tunç malzemeler olması literatüre dayalı güvenilir bir tablo oluşturmayı olanaksız kılmaktadır. Çalışmamızda her gruba ait mevcut demir örnekleri kataloğumuza dâhil ettik ve sadece kayıtlarda geçen demir gem malzemeleri de aktarmaya özen gösterdik.

Yıldırım Urartu gemlerini temel üç ana başlık altında, üzerlerinde yer alan başlık kayış delikleri ve yanaklıklar ile olan ilişkilerine göre çeşitli alt gruplara ayırarak sınıflandırmıştır²⁹². Seidl ise gemin temel fonksiyonunu ve yanaklık ile ağızlığın bağlantısını dikkate alarak hareketli, sabit ve sadece yanaklıklardan ibaret gemleri a, b, c, tipi olarak üç grupta sınıflandırmaktadır²⁹³. Castelluccia'da benzer sınıflandırmayı basit tip, H tipi sabit yanaklıklılı ve H tipi hareketli yanaklı gemler olarak üç ana grup altında yapmaktadır²⁹⁴.

Çalışmamızda Yıldırım'ın alt gruplandırmaları yanaklıklar üzerinde bulunan halkaların sayısı gözönünde bulundurularak yaptığı gem sınıflandırması esas olarak kullanılacaktır. Ancak bizim çalışmamızda Yıldırım'ın hareketli yanaklıklılı gemler altında tanımladığı; yanaklıklılı üzerinde delikler bulunan gemler; Seidle'in sınıflandırmasında tip c olarak yer alan ve en çok İskitler'in kullandığı belirtilen grup dikkate alınarak bizim çalışmamıza İskit Tipi gemler olarak dâhil edilecektir. Bu sınıflandırmanın amacı; İskit Kurganları'nda yer alan buluntu çeşitliliği ve çokluğunun yanı sıra G. Sibirya'da Tuva Bölgesi'nde bulunan erken İskit kurganları ile birlikte İskit tarihinin M. Ö 9. yüzyılın sonlarına çekilmesidir²⁹⁵. Bu tarih karbon 14 sonuçlarına göre tarihlenen Hasanlı IV B tabakası buluntuları ile de uyumludur²⁹⁶. Urartu tabaklarında ve mezar buluntuları arasında bulunan İskit Tipi ve İskit etkili olduğu düşünülen gemlerin varlığı ve kronolojideki yeri göz önüne alınarak bu tanımlama sınıflandırma için daha uygun bulunmuştur. Bunun yanı sıra yaptığımız sınıflandırma içerisinde mevcut olan tüm farklı ayrıntıya sahip gem tiplerinden birer eser Urartu gem tipolojisi için temel bir kaynakça oluşturması hedeflenerek kataloğa dâhil edildi. Bu eserler arasında tunç, demir ya da demir-tunç gibi farklı materyallerden yapılan örnekler ayrıntıların vurgulanması amacıyla özellikle seçildi. Çalışmamızda Urartu gemleri aşağıdaki sınıflandırmaya göre yapılacaktır:

²⁹² Yıldırım, 1987: 441; 1986: 163 vdd.

²⁹³ Seidl, 1991: 79.

²⁹⁴ Castelluccia, 2014: 37 – 39.

²⁹⁵ Çugunov vd., 2006: 12.

²⁹⁶ Dyson ve Muscarella, 1989: 9.

2.2.4.1.1. Hareketli Yanaklıklılı Gemler

1 A- Yanaklıklılı Dört Halkalı Gemler

1 B- Yanaklıklılı Üç Halkalı Gemler

1 C- Yanaklıklılı İki Halkalı Gemler

1 D- Nor Areş Tipi Gemler

2.2.4.1.2. Sabit Yanaklıklılı Gemler

2A- Yanaklıklılı Düz Gemler

2B- Yanaklıklılı Tasvirli Gemler

2C- Ağzılığlı üç parçalı Gemler

2.2.4.1.3. İskit Tipi Gemler

2.1.4.1.4. Kantarma Gemler

4A- Burmalı Gemler

4B- Düz Gemler

2.2.4.1.1. Hareketli Yanaklıklılı Gemler

Bu tip gemlerin esas özelliğili yanaklılık parçasının merkezinde bulunan delikten geçen gem ağzılığının hareket edebilir özelliğili sahip olmasıdır. Sınıflandırma yanaklıklılılar üzerinde yer alan başlılık kayış halkalarının sayısına göre yapılmaktadır. Bununla birlikte kendi içerisinde yanaklılık formlarında, dizgin ve başlılık kayış halkalarının yanaklılık üzerindeki konumlarında bazı farklılıklar olabilmektedir. Çalışmamıza her sınıflandırma içerisinde var olan farklı örneklerin herbiri dâhil edildi.

1 A- Yanaklıklılı Dört Halkalı Gemler:

Bu gruba ait en erken örnekler Menua dönemine ait yazıtlı gemlerdir. Ağzılılık ve yanaklılık parçaları tunçtan ayrı ayrı kalıplar şeklinde dökülmüştür. Ağzılılık çubukları düz, yanaklılığın ortasında yer alan boru şeklinde delikten geçen ve kolayca hareket edebilen özelliktedir. Yanaklılık üzerinde başlılık kayış halkaları, dizgin halkasının her iki yanında ikişerli ve birbirine eşit mesafede yer alır. Başlılık kayış halkaları yanaklılık üzerinde hafif dışa çıkkın bombeli olarak yerleştirilmiştir. Ağzılılık çubukları iki parçadan oluşan çubuk şeklinde, düz ve katlanabilir formdadır. Karmir- Blur kalesi 36 nolu odada bulunan iki adet Menua yazıtlı tunç gemden biri hareketli yanaklıklılı ve dört halkalıdır (UK. Kat. No. 4)²⁹⁷. Bir diğeri benzeri G. Antep Müzesi'nden dört halkalı tunç gemdir²⁹⁸. Bu tunç gemlerin üzerinde yer alan Menua

²⁹⁷ Barnett, 1959b: 15. Fig. 12. İki adet Menua yazıtlı tunç gemden birinin oldukça tahrip olduğı kaydedilmektedir.

²⁹⁸ Belli, 1983a: 378 vd. Res. 3 Lev. 2, 1-2.

yazısının etrafı bir çizgi ile çevrilidir. Yayınlarda yeralan bu tip Urartu gemlerinin çoğunluğu tunç olmakla birlikte Elazığ Müzesi'nden bir demir örnek de mevcuttur (UK. Kat. No. 5)²⁹⁹.

1 B- Yanaklıkları Üç Halkalı Gemler:

Ağızlık ve yanaklık parçaları tunçtan ayrı ayrı kalıplar şeklinde dökülen bu tip gemlerde üç adet başlık kayış halkası birbirine eşit uzaklıkta, dizgin halkasının tersi yönünde yer alır. Yanaklıklar üzerinde çivi yazısı ile Menua ismi yazılıdır. Ağızlık parçası düz çubuk formu, katlanabilir ve hareketlidir (UK. Kat. No.6). Yayınlarda yer alanların çoğunluğu tunçdur³⁰⁰. Bunun yanı sıra özel koleksiyonlarda yeralan tunç-demir olanları da mevcuttur (UK. Kat. No.7). Ebnöther koleksiyonuna ait Doğu Anadolu'dan tunç yanaklığı sağlam durumda bir eserin, aşınarak yok olan ağızlık kısmı demirden yapılmıştır³⁰¹.

Hamburg'dan özel bir koleksiyon içerisinde yeralan bir adet tunç, üç halkalı gem yanaklık formu ile diğerlerinden ayrılır. Gem üç adet döküm başlık kayış halkaları olan iki yanaklıktan oluşur³⁰². Diğerlerinden farklı olan yanaklıklar uzun, dar dikdörtgen şeklinde ve küt olarak sonlanır (UK. Kat. No:8)³⁰³. Üç başlık kayış halkalı farklı yanaklığa sahip bir başka gem Sevan Gölü kıyısında Astxadzor'da bulunmuştur³⁰⁴. Yanaklıkları dışa genişleyen hafif kavisli levha formudur (UK. Kat. No. 9)³⁰⁵. Ağızlığın yanaklığın iç kısmında kalan bölümünü çevreleyen silindirik bir plastik kısım mevcuttur. Yanaklığın iç hareketini engelleyen bu çıkıntı Yıldırım tarafından sabit gemlerin proto tipi olarak değerlendirilmektedir³⁰⁶.

1 C- Yanaklıkları İki Halkalı Gemler:

Yanaklıklar üzerinde eşit mesafede yer alan iki başlık kayış halkalı bu tip gemlerin tunç ve tunç- demir olanları mevcuttur. Henüz yazıtlı örneklerine rastlanmamıştır. Yanaklık formları farklılık gösterir. Menua dönemi yanaklıklarına benzeyen örnekler Yıldırım tarafından Menua döneminin hemen sonrasına tarihlendirilirler (UK. Kat. No.10). Yanaklık formu (UK. Kat. No: 8) ile benzeşen Philedephia Üniversitesi Müzesinde bulunan bir diğer iki başlık kayış halkalı

²⁹⁹ Yıldırım, 1987: 443. Şek. 5. Yıldırım Adana Müzesi'nden iki, Gaziantep Müzesi'nden bir hareketli yanaklıkları ve dört köşüm kayış halkalı gemin yanı sıra Elazığ Müzesi'nde bulunan bu tip bir demir gemin yazısız olduğunu; gemin oldukça tahrip olması nedeniyle yazıtın bu yüzden yok olmuş olabileceği yönünde değerlendirmektedir.

³⁰⁰ Yıldırım, 1987: 444 vd. Şek. 6 – 7. Van Müzesinden Menua yazıtlı iki adet tunç örnek; Seidl, 2004: 79. C31 - C37. Bu tipolojiye sahip yedi adet Menua yazıtlı tunç gem çalışılmıştır. Museum zu Allerheiligen, Slg. M. Ebnöther koleksiyonuna ait üç ve Hamburg Privatsammlung'da ise bir örnek yer alır; E. Özgen, 1984: 101 Fig. 25. Özel koleksiyonlarda ağızlık çubukları demir olan bu form gemler mevcuttur; Belli, 1983a: 374 vd. Res. 1-2 Lev. 1, 1-2. Van Müzesi'nde aynı formda üzeri Menua yazıtlı iki tunç at gemi kaydedilmektedir.

³⁰¹ Yıldırım, 1987: 444. Şek. 9; Seidl, 2004: 27. C.33.

³⁰² Yıldırım, 1987: 444. Şek. 10; Seidl, 2004: 28. C 37.

³⁰³ Gropp, 1981: 100. Res. 3b. Gropp bu tip gemlerin Zincirli – Sam'al'da bulunan ve Bugün Pergamon Müzesi'nde (MVF/Env. Nr. VA3004-3008) sergilenen at başı üzerideki gemlerle kıyaslamaktadır.

³⁰⁴ Gropp, 1981: 99. Res. 2. Yazısız olan gem Assur Nasirpal II dönemi Nimrud kabartmalarında yeralan gem betimlemeleri ile kıyaslanarak M.Ö. 9.-8. Yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

³⁰⁵ Castelluccia, 2017a: 6. Bu formun M.Ö. 14.-13. yüzyıllara tarihlenen erken örneklerinin Gürcistan'da Berikdeebi'de bulunduğunu kaydeder.

³⁰⁶ Yıldırım, 1987: 448.

gemin ağızlık çubukları düz ve ortada çengel şeklinde birleşir (UK. Kat. No:11)³⁰⁷. Gemin dizgin halkasının ağızlık çubuğu ile birleştiği yerde üç adet birbirine paralel plastik yiv mevcuttur. Ağızlık çubuğunun geçtiği yanaklık halkası hafif dışa doğru boru şeklinde çıkıntılıdır. Gaziantep Müzesinde bulunan bir diğer örneğin ağızlık çubukları kayıptır (UK. Kat. No. 12). Yanaklıklar dışa kavisli uçları mantar ya da yuvarlak biçimde sonlanır. Üzerindeki iki başlık kayış deliği hafif dışa çıkkın ve bombeli yerleştirilmiştir. Gürcistan'da Treli ve Meleani bölgesinde, Kuzey Ermenistan'ın Lori-Berd mezarlarında bulunan benzerleri M.Ö. 9.-8. yüzyıllara tarihlendirilirler³⁰⁸.

1 D- Nor-Areş Tipi Gemler

Bu gemlerin özelliği başlık kayışları için halkalar yerine yanaklıklar üzerinde deliklerin bulunmasıdır. Nor-Areş'de 1 nolu mezarda bulunan gem beraberinde; disk, mızrak ucu, at göğüslüğü, biri at başı şeklinde iki baskı mühür ve küçük objeler ile birlikte ele geçmiştir³⁰⁹. Çengel şeklinde birleşen düz çubuk formu yanaklıkları olan gemin dizgin halkaları kırıktır. Yanaklıklar hafif yay şeklindedir. Uçları mantar şeklinde sonlanan yanaklıkların her iki tarafında birer başlık kayış deliği vardır (UK. Kat. No. 13). Tak Kilisesi³¹⁰, Gürcistan'da Melaani, Azerbaycan'da Mingecaur'da bulunan benzerleri M.Ö. 8. yüzyıla tarihlendirilmektedir³¹¹.

2.2.4.1.2. Sabit Yanaklıklılı Gemler

Bu tip gemlerin genel özelliği yanaklıklar ile ağızlık parçaları birleşik ya da birlikte döküm yapılmıştır. Yapıldıkları materyallerin tunç, demir ve tunç-demir karışımları mevcuttur. Yıldırım, Urartu gemlerindeki bu formun bir stil gelişimi sonrası hareketli yanaklıklılı gemlerden sonra ortaya çıktığını ileri sürmektedir³¹². Castelluccia Kafkasya'da bulunan benzerlerini H Tipi sabit yanaklıklılı gemler olarak adlandırmaktadır³¹³. Katlanabilen ağızlık kısımları dört farklı form sunar. Ağızlık çubukları üzeri diken görünümlü plastik küçük çıkıntılarla bezeli, düz çubuk şeklinde ve burmalı olanların yanı sıra üç halkadan oluşan örnekler de mevcuttur. Yazıtlı olanlara II. Sarduri Dönemi örneklerinde rastlamaktayız³¹⁴. Konteks malzeme içerisinde

³⁰⁷ E. Özgen, 1984: 100. Fig. 24; Yıldırım, 1987: 445. Şek. 12.

³⁰⁸ Castelluccia, 2017a: 5 vd. Fig. 4 h, L, o.

³⁰⁹ Barnett, 1963: 197. Fig. 45.

³¹⁰ Yıldırım, 1987: 450. Şek. 23; Castelluccia ve Dan, 2014: 40. Fig. 14 - 15.

³¹¹ Castelluccia, 2017a: 6. Fig. 4. G, L.

³¹² Yıldırım, 1987: 454.

³¹³ Castelluccia, 2017a: 6.

³¹⁴ Yıldırım, 1987: 454 vdd. Şek. 24 -30: Şek. 24-25 Sarduri yazıtlıdır.

yer alan en erken örnekleri Hasanlı IV tabakasında karşımıza çıkar³¹⁵. Sabit yanaklıklılı ve dekoratif bu gemin yanaklıklılı kıvrık ve bir ucu yılanbaşı ile sonlanmaktadır.

2A- Yanaklıklılı Düz Gemler

Karmir-Blur'dan bir tunç ve Adana Müzesi'nde bulunan bir tunç-demir gem üzerindeki Sarduri yazıtı ile bu tip gemler için genel bir kıyas ve kronoloji sağlamaktadır³¹⁶. İki parça üretilen gemin dışa kavisli yanaklıklılı ile ağızlık parçaları, birleşik bir bütün olarak üretilmiştir. Gem her iki ağızlık parçasının ucunda yeralan halkaların iç içe geçmesi ile birleşir. Yanaklıklılı üzerinde merkezde geniş dizgin kayış halkası ve ona ters yönde yerleştirilen birer başlık kayış halkaları yer alır. Benzerleri Altın-tepe mezar buluntuları arasında da mevcuttur³¹⁷.

Anzavurtepe'de bulunan ve at göz siperlikleri ve alınlıklarının da yer aldığı birçok metal malzeme ile birlikte Adana Müzesi'ne getirilen sabit yanaklıklılı gemin, tunç düz yanaklıklılı hafif dışa çıkık ve kavislidir (UK. Kat. No. 14)³¹⁸. Yanaklıklılı üzerinde ortada daha geniş olan dizgin halkasının her iki yanında dışa çıkık başlık kayış halkaları yer alır. Yanaklıklılı üzerinde Sarduri II (M.Ö. 764-735) ismi yazılıdır. Ağızlık kısmı demirdir ve burmalıdır.

Bu tipin ağızlık kısmı düz çubuk şeklinde olan yazıtsız bir örneği Elazığ Müzesi'nde mevcuttur (UK. Kat. No 15)³¹⁹. Bu tip gemlerin bir diğer farkı başlık kayış halkalarının çoğunlukla yanaklıklılı üzerinde yer alması ve uçlarının konik ya da mantar biçimli sonlanmasıdır. Elazığ Müzesi'nden bir diğer örnek demirden yapılmıştır. Sabit düz yanaklıklılı gemin, ağızlık kısmı burmalı, başlık kayış delikleri dörtgen şeklinde yanaklıklılı üzerindedir ve yanaklıklılı parçasının uçları mantar şeklinde sonlanmıştır (UK. Kat. No. 16)³²⁰. Castelluccia, Batı Asya ve Yunanistan'da bulunan bu tip gemlerin Kafkasya'da az rastlandığını ve Abkhazia, Azarbaycan, Gürcistan'da bulunan örneklerin M.Ö. 6.-5. yüzyıla tarihlendiğini aktarır³²¹. Bu tip gemlerin kullanım sahası oldukça geniştir. Avusturya'nın güneyinde İtalya ve Slovakya sınırında Klopeiner Gölü civarında bulunan Kimmer ve / ve ya İskit mezarlarında da bu formda gemlere rastlanmaktadır³²².

2B- Yanaklıklılı Tasvirli Gemler

Bu forma sahip gemlerin ortak özelliği yanaklıklılı ile ağızlık parçalarının birleşik ya da döküm olarak yapılan iki parçadan oluşması ve katlanabilir özelliğe sahip olmalarıdır. Bu grup

³¹⁵ Schauensee, 1989: 45. Fig. 17.

³¹⁶ Taşyürek, 1975b: 153. Lev. 32c; Yıldırım, 1987: 454. Şek. 24-25.

³¹⁷ T. Özgüç, 1989: 411. Lev. 4. Ankara, AMM. Env. No: 59-2234:99-95-64: Özgüç yazıtlı örnekler ışığında bu formun M.Ö. 8. yüzyıl ortalarından 7. yüzyıl ilk çeyreğine kadar kullanıldığını belirtmektedir.

³¹⁸ Taşyürek, 1975b: 153. Lev. 32c.

³¹⁹ Yıldırım 1987, 455. Şek. 28. Bu gruba Karmir-Blur'dan bir tunç gem, Elazığ Müzesi'nden 4 demir gem, Adana Müzesi'nden biri kataloğumuzda yer alan örnek olmak üzer 2 demir-tunç gem dâhil etmiştir.

³²⁰ Yıldırım, 1987: 455. Şek. 29.

³²¹ Castelluccia, 2017a: 7. Fig. 6 A-E.

³²² Gleirscher, 2007: 32. Res. 12a, 13. Res. 13, 11.

sabit yanaklıklı gemlerin diğerlerinden farkı ise yanaklık uçlarının hayvan başı protomları ile süslü olmasıdır³²³. Dizgin halkaları diğer grupta olduğu gibi geniştir, başlık kayış delikleri ise yanaklıklar üzerinde dörtgen delikler şeklinde yer alır. Altıntepe III nolu mezar odasında bulunan iki tunç gemin ağızlık kısımları burmalıdır. Hayvan protomlu bu gemler mezar buluntuları içinde yer alan yazıtlı eserler ışığında T. Özgüç tarafından Argiştı II Dönemi'ne (M.Ö. 713-679) tarihlenir³²⁴. Gemlerden birinin yanaklıklarının bir ucu at protomu, diğer ucu ise boğa protomu ile sonlanır (UK. Kat. No. 17)³²⁵. Aynı forma sahip diğer bir örnekte ise yanaklık uçlarının bir tarafı stilize kartal başları ile diğer uçlar düz olarak sonlanır (UK. Kat. No. 18)³²⁶. T. Özgüç bu tip zoomorfik betimli gem örneklerinin İran ve Kafkasya Uygarlıkları'ndaki geleneksel varlığını vurgularken, Altıntepe örneklerinin henüz paralellerinin olmadığını belirtir³²⁷.

Altıntepe mezar III buluntuları arasında yeralan bir diğer tunç gem, yanaklık formu dışı kavisli üçgen şeklinde olması ile diğerlerinden ayrılır. Gemin yanaklıkları uçlara doğru inceler ve bir ucu stilize kartal başı protomu diğeri ise düz sonlanır (UK. Kat. No.19)³²⁸.

2C- Ağızlığı üç parçalı Gemler

Bu gemlerin temel özelliği birleşik olan yanaklık ve ağızlık parçasının halkaları ortada üçüncü bir halka ile birbirine bağlanır. Adana Müzesi'nde iki tunç örnek mevcuttur³²⁹. Aynı form özelliklerine sahip olan bu gemlerin tek parçaları ele geçmiştir. Plastik küçük dikenimsi çıkıntılarla kaplı ağızlık kısmı, yanaklık ve geniş dizgin halkası birlikte dökülmüştür. Dizgin halkasının her iki yanında küçük başlık kayış delikleri yer alır. Dışa kavisli yanaklıkların bir ucu at ya da boğa toynağı, diğer ucu mantar şeklinde sonlanır (UK. Kat. No.20). Bağlantı halkası yerine burgu tel kullanıldı örnekler de mevcuttur. Benzerleri Nimrud ve Pesepolis'de kaydedilmektedir³³⁰. Nimrud'tan örnekler II. Sargon dönemine tarihlendirilmektedir³³¹. Bu form Yeni Assur, Transkafkasya, Devehöyük, Persepolis buluntuları ışığında M.Ö. 8. Yüzyıl sonundan 5. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

³²³ T. Özgüç, 1989: 410. Lev. I, 3. 5; Yıldırım, 1987: 455 vd. Şek. 31-32.

³²⁴ T. Özgüç, 1989: 412 vd. Lev. 3,1.

³²⁵ T. Özgüç, 1961: 257. Res. 17.

³²⁶ T. Özgüç, 1989: 410 vd. Lev. 3. 2, a-c. Bu gem tipine ait kırık, eksik ve deforme olan benzer yanaklık örnekleri Altıntepe buluntuları arasında yer alır; T. Özgüç 1961, Mezar odasında araba kalıntılarının varlığında kaydedilmektedir.

³²⁷ T. Özgüç, 1989: 410. Lev. 6, b-c. Her iki gemin bulunduğu odada birçok tunç gömü hediyesi ile birlikte tunç araba oku aksesuarı olarak kullanılan 7 ve 5.5 cm uzunluğunda iki at başı figürin de mevcuttur.

³²⁸ Yıldırım, 1987: 456. Şek. 32; Gleirscher, 2007: 32. Res. 13, 11. Doğu Austurya'da atlı kabilelerle, İskitler ile ilişkili mezar buluntuları arasında rastlanmaktadır

³²⁹ Yıldırım, 1987: 456 vd. Şek. 33-34.

³³⁰ Littauer ve Crouwel 1979: Fig. 70, 84 b.

³³¹ Yıldırım, 1987: 459.

2.2.4.1.3. İskit Tipi Gemler

M.Ö. 8. yüzyılın sonları ile birlikte Urartu'da İskit tipi olarak anılan gemler görülmeye başlar. Ancak bu tespiti daha önce de belirttiğimiz gibi literatüre yansıyan buluntulara dayanarak yapmaktayız. Bu gemlerin temel özelliği sadece iki yanaklıktan ya da bir çift ağızlık parçasından oluşmalarıdır. İki yanaklıktan oluşan gemler ile birlikte ağızlık parçasına dair herhangi bir buluntuya rastlanmaması bu gemlerin deri, sırim ya da benzeri organik materyaller ile kullanıldığını düşündürmektedir. Nitekim M.Ö. 15. Yüzyıla tarihlenen erken boynuz ya da kemik gem yanaklığı örneklerinde de ağızlık parçası olarak organik materyallerin kullanıldığı bilinmektedir³³². İki yanaklık parçalarından oluşan farklı tipleri Kuzey Karadeniz ve Kafkas Bölgesi kurgan malzemeleri arasında sıkça rastlanması nedeniyle İskit etkili gemler olarak değerlendirilmektedirler³³³. Bununla birlikte Seidl son çalışmasında Kuzey Batı İran'da Kalaruz ve Hasanlu IV³³⁴ tabakası buluntuları ışığında bu grup gemleri Münich PS'de yer alan yazıtlı Menua kompleks buluntuları arasına dâhil edilmekte ve formun kullanım aralığını M.Ö. 9.-7. yüzyıl olarak belirtmektedir³³⁵. Hasanlu IV B tabakası buluntuları arasında ve İskit mezarları içerisinde kantarma gemler ile birlikte bulunmaları bu formun portatif ve kombine kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Ayrıca her iki parçanın halkalar vasıtası ile aplike edilerek kullanılmaları da mümkündür ve bu kombinasyon çok yaygın bir coğrafyada atlı göçebe kültürleri ait mezar buluntuları içerisinde değişik varyasyonlarda karşımıza çıkmaktadır. Benzer örnekler Azerbaycan Kalakent ve Ermenistan Spandarjan bölgesinde³³⁶, Kuzey Karadeniz'de Kelermes Kurganları³³⁷, Orta Avrupa'da Dacia Bölgesi'nde Cristești İskit mezar buluntuları³³⁸ arasında, Orta Anadolu'da Demicihöyük, Boğazköy Phryg tabakası buluntuları arasında da rastlanmaktadır³³⁹. Ayrıca İstanbul Arkeoloji Müzesi Urartu vitrininde yer alan bu tip gemler, sayı ve form olarak oldukça zengin bir koleksiyon oluşturmaktadır. Yayınlarda ise Urartu malzemeleri içerisinde yer alan yurt dışında müzelerde bulunan az sayıda

³³² Littauer ve Crouwel, 1979: 88. Fig. 50. Beycesultan'dan M.Ö. 15. Yüzyılın ortalarına tarihlenen üzeri kazıma tekniğinde işlenmiş boynuzdan yapılan gem Anadolu'da bulunan en erken örnektir; Boehmer, 1972: Res. 55. Bu tip gemlerin organik materyaller ile kullanım şekli betimlenmektedir; Erzen, 1988: 49. Fig. 42 Lev. 47, c-d. Benzer formda boynuz gem parçaları İskit istilasının yaşandığı tabakada zoomorfik bir boynuz İskit gemi ile birlikte bulunmuştur. M.Ö. 7. Yüzyılın sonlarına tarihlenen bu buluntular boynuzdan yapılan ve ağızlık olarak organik materyaller kullanılan bu tip gemlerin kullanım sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir.

³³³ Seidl, 1991: 79; Ivantchik, 1997: 35 vd. Res. 11-13 Nr. 3; Galanina, 1985: 92. Res. 3, 96. Res. 5, 97. Res. 6. Kelermes kurganları içerisinde çok sayıda benzer özellikler taşıyan gemler mevcuttur.

³³⁴ Schauensee ve Dyson, 1983: 64. 67-68. Fig. 8b 9b, 13. Bakır-tunç ve demir örnekleri bulunmuştur.

³³⁵ Seidl, 2004: 103 vd. Res. 91 Nr. 1762: Altintepe buluntuları ile formun 7. yüzyıl başına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Castelluccia 2017, 4. Buluntu kontekslerinde düz ve burgu kantarma gemlerin varlığı nedeniyle bu gemlerin birlikte kullanılıyor olabileceğini aktarmaktadır.

³³⁶ Castelluccia, 2017a: 4 vd. Fig. A,C. M.Ö. 11.-5. Yüzyıl aralığına tarihlendirilirler.

³³⁷ Galanini, 1985: Res. 1, 2-3 Res. 5, 5, 7 Res. 6, 6-7, 27-28 Res. 7, 1. 8-10 Res. 9, 21-22, 35-36 Res. 10, 14, 15.

³³⁸ Gleirscher, 2007: 32. Res. 9, 24, Res. 8, 8-9.

³³⁹ Boehmer, 1972: Lev. 58; Seeher, 1998b: Res. 2, 1-2, a-b. Tarihler Gordion eski kronolojiye göre verimştir. Yeni kronoloji Seidl 2004 çalışması ile uyumludur.

eser yer almaktadır. Bu eserleri yanaklıklar üzerinde bulunan dizgin ve başlık kayış deliklerinin konumuna ve sayısına göre iki grupta sınıflandırdık.

1-Yanaklıkları üzerinde dört delik olanlar

2-Yanaklıkları üzerinde üç delik olanlar

Yanaklıkları dört delikli gemlerin yanaklık gövdeleri farlılık gösterir. Altıntepe buluntuları içerisindeki gemlerin gövdeleri ince uzun düz bir dikdörgenden oluşur ve delikler gövde üzerinde yer alır. Ortada dizgin kayışları için iki küçük yuvarlak delik ve onların kenarında dörtgen daha büyük başlık kayış delikleri mevcuttur (UK. Kat. No.21)³⁴⁰. Ivantchik, bu gemleri yanaklık fonksiyonu ve form özelliklerine dikkat çekerek Kafkas ve Kuzey İran gemleri ile kıyaslar. Urartu gem tipolojisinden tamamen farklı olan bu gemleri Urartu Devleti'nin Kimmerler ile olan erken bağlantılarının kanıtı olarak değerlendirir³⁴¹.

Münih, PS'de korunan benzer formda bir diğer eser yanaklık uçlarında yeralan yivli vida görünümü ile Altıntepe gemlerinden ayrılmaktadır (UK. Kat. No.22)³⁴². Seidle bu eseri Münih'ten bir grup Menua yazıtlı at koşum malzemeleri içerisinde değerlendirmektedir³⁴³. Güney Rusya'da İskit kurgan buluntuları arasında üç ve iki delikli benzerlerinin, kantarma tipi gemlerin uç kısımlarına ayrı bir halka eklenerek birbiri içine geçirilerek kullanıldığını kanıtlayan örnekler de mevcuttur³⁴⁴.

Üç delikli gem tipinde yanaklığın orta hattın yan tarafında birbirine eşit mesafe ve büyüklükte dizgin ve başlık kayışları için dışa çıkkın bombeli üç delik yer alır. Düz çubuk şeklindeki yanaklığın bir ucu düz, diğer ucu ise hafif kıvrık ve kavisli stilize hayvan motifi, el parmakları, sapan ucu ya da yuvarlak düğme şeklinde sonlanabilmektedir (UK. Kat. No.23-24). Altıntepe mezar III buluntuları arasında yer alan tekil bir örnek ise sadece yanaklık parçasından oluşur. Yanaklıkların uçları hayvan protomu ile sonlanmaktadır (UK. Kat. No.25)³⁴⁵. Mezar yazıtlı buluntular ışığında Argiştı II Dönemi'ne (M.Ö. 713-679) tarihlendirilmektedir³⁴⁶. Urartu gem tipolojisinden bilinmeyen bu hayvan protomlu gemler Urartu'nun atlı göçebe kültürler ile olan erken ilişkilerine kanıt oluşturmaktadır. Urartu'nun standart gem tipolojisinden ayrılan bu özgün gem formları, Urartu'nun M.Ö. 8. yüzyılın son çeyreği kadar erken bir dönemde Kimmerler ile olan ilişkilerinin erken izlerini sunmaktadır.

³⁴⁰ T. Özgüç, 1989: 411. Lev. 6; Castelluccia ve Dan, 2014: 41 Fig. 18.

³⁴¹ Ivantchik, 2001a: 218. 219.

³⁴² Seidl, 1991: 79. Nr. 34.

³⁴³ Seidl, 2004: 103; Schauensee ve Dyson, 1983: 64. 67. 68 Fig. 8b 9b, 11-17.

³⁴⁴ Puzikova, 2001: 31 Fig. 1. 168 Fig. 4. 231 Fig. 1. 5. 6.

³⁴⁵ T. Özgüç, 1989: 411. Lev. 5.

³⁴⁶ T. Özgüç, 1961: 274; T. Özgüç, 1969: 68-74.

2.2.4.1.4. Kantarma Gemler

Bu gemlerin temel özelliği yanaklıksız kullanılıyor olmalarıdır. Burmalı ya da düz çubuk şeklinde iki formu mevcuttur. Her iki uçta halkalar bırakılarak iki telin birbirine burulması ve birleştirilmesi ile ya da daha kalın materyallerin sarmal şekilde birbirinin içine geçerek iki yanaklık parçasının birleşmesi ile oluşturulurlar. Bu gemler Urartu'nun yanı sıra Kafkas ve Kuzey İran coğrafyasında İskit Tipi olarak andığımız gemler ile birlikte mezar buluntuları arasında ve yerleşim alanlarında yer alır. Norşun Tepe'de ele geçen insan gömüsü içermeyen üç at sunusunun bulunduğu mezarlarda iki adet tunç kantarma gem koşum takımı malzemeleri ile birlikte bulunmuştur³⁴⁷. Norşuntepe'den kurban edilen üç at gömüsü ve İskit malzemeleri ile birlikte bulunan burmalı ve düz kantarma gem M.Ö. 700 yıllarına tarihlendirilmektedir (UK. Kat. No.26)³⁴⁸. Burmalı kantarma gemlerin pek çok örneği İstanbul Arkeoloji Müzesi Urartu vitrininde sergilenmektedir. Adilcevazda bulunan benzer bir diğer örnek Ankara, AMM'de sergidedir³⁴⁹. Düz tipin M.Ö. 13. -12. yüzyıla tarihlenen en erken örneklerine süvariler ile ilişkili at gömülerinin bulunduğu Azarbeycan Kalekent, Gürcistan Beshtasheni ve Treli mezarlarda rastlanmaktadır³⁵⁰. Burmalı tipin M.Ö. 12.-11. yüzyıla tarihlenen en erken örnekleri de benzer şekilde Kafkasya'da Ermenistan'ın Şirak Bölgesi Spandaryan mezarlarında karşımıza çıkar³⁵¹. Ayrıca kesin kronoloji veren M.Ö. 9. yüzyıl sonuna tarihlenen tabakalarda Karmir Blur³⁵² ve Hasanlu³⁵³ buluntuları arasında bu form mevcuttur. Dış halka kısmı at nalı formlu düz örnekler İstanbul Arkeoloji Müzesi Urartu vitrininde sergilenmektedir.

2.2.4.1.5. Değerlendirme

Urartu gemleri, Urartu Devleti ve komşu bölgelerde Hazar Deniz'inin güney doğusunda mezar buluntuları arasında ele geçmiş ve yasa dışı yollardan birçok eser yurtdışındaki müzelere aktarılmıştır³⁵⁴. Bu kapsamda Doğu Anadolu sınırları dışında kalan Kafkas Bölgesi'nde Ermenistan, kuzey İran ve Urmiye Gölü civarı bu sahaya dâhildir. Çalışmamızda yer alan gemlerin büyük çoğunluğu yurt dışına kaçırılan ya da satın alma yolu ile yurt içinde farklı

³⁴⁷ Boessneck ve Driesch, 1978: 76. 77; Hauptmann, 1972: 89 vd.

³⁴⁸ Hauptmann, 1972: 89. Hauptmann M.Ö.7. yüzyıldan itibaren Güney Rusya'da insansız at gömüsünün koşum takımları ve mezar eşyalarının bulunduğu mezarlara rastlandığını aktarır; Schmidt, 2002: 58 vd. Lev. 53, 8 Nr. 698; Boessneck ve Driesch, 1978: 73 vd. 80.

³⁴⁹ Yıldırım, 1987: 461. Şek. 42. Ayrıca Elazığ ve Adana Müzesinde sergilenen birer tunç örnek çalışmada mevcuttur.

³⁵⁰ Castelluccia, 2017a: 4. Fig. 1b.c.d. Ayrıca Tunç Çağ örnekleri Ermenistan'ın Shirak Bölgesi, Artik gömü alanında M.Ö. 15-14. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

³⁵¹ Castelluccia, 2017a: 4 vd. Fig. 2a-b.

³⁵² Piotrovskii, 1969: Lev. 77.

³⁵³ Schauensee ve Dyson, 1983: 68. Fig. 11. 12; Schauensee, 1989: 43 Fig. 11.

³⁵⁴ Belli, 1983a: 379.

müzelerde sergilenen eserlerdir. Demir Çağ gem buluntularının Urartu'daki genel şeması M.Ö. 8. yüzyıl ile birlikte demir gemlerde artış göstermektedir. Ancak ele geçen gemlerin büyük çoğunluğu tunçtur. Bunun nedeni demirin oksidasyon tahribatının yüksekliği ve korunmasının zorluğu olmalıdır. Müzelerde etütlük malzeme olarak ayrılan gemlerin korunma durumu ise belirsizdir. Ayrıca kazı sonuçlarında kaydedilen demir buluntulara rağmen yayınlarda yer alanların iyi durumdaki tunç malzemeler olması literatüre dayalı güvenilir bir tablo oluşturmayı olanaksız kılmaktadır.

Gemlerin ortaya çıkışı ve gelişimi atın kullanımı ile doğrudan ilişkilidir. Erken Demir Çağ'da Tunç Çağ'dan farklı olarak sadece ağızlıktan oluşan kantarma gemler bir yenilik olarak ortaya çıkar. Erken Demir Çağ'ın başlarından itibaren süvariler ile ilişkili en erken buluntular M.Ö. 13.-12. yüzyıla tarihlenen Kuzey İran, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Kafkaslar ve Karadeniz kıyılarında yer alan at gömüleri ve at ile ilişkili zengin maddi kültür kalıntılarına ulaştığımız kurgan mezarlardan gelmektedir. Ayrıca bu koşum malzemelerinin yer aldığı at gömüleri, Erken Demir Çağ ile birlikte süvarilerin ortaya çıkışı göçebe atlı kavimler ile ilişkili yeni bir sosyo-kültürel oluşumun ve değişimin de varlığını göstermektedir³⁵⁵.

Tunç, demir ve organik materyallerden oluşan gemlerin yanısıra demir ve tuncun farklı parçalarda kullanıldığı gemler de buluntular arasında yer alır³⁵⁶. En erken örneği Menua Dönemi'ne tarihlenen yazıtlı gemlerin hepsi tunçtan yapılmıştı. Yazıtlı demir örnekler henüz bulunmamıştır. Demir malzemenin yoğun korozyona maruz kalması ve bu nedenle yazıtların aşınma ile yok olması bir neden olabileceği gibi³⁵⁷, tuncun bilinçli bir tercih olması da mümkündür. Çalışılan gemlerin metal analizi yapılmadan net bir gerekçe sunmak zor gözükmemektedir. Ancak kraliyet yazıtlı süvari sınıfının kullandığı bu gemlerin prestij ve statü göstergesi olduğu düşünüldüğünde tuncun bu dönemde lüks malzemelerin yapımında öncelikle tercih edildiği görülmektedir. Ayrıca bronzun altın rengindeki metalik renk değişimi ve parlaklığının da görsel üstünlük sunması nedeniyle lüks malzeme olarak tercih edilebileceğini düşündürmektedir. Kalayın Anadolu'ya ithal edilen bir malzeme olması nedeniyle pahalı, belli bir statüye sahip gruplar tarafından edinilebilen lüks kategorisinde olması da bu seçimde göz önünde bulundurulmalıdır.

Urartu'da M.Ö. 8. yüzyıl 2. çeyreğinden itibaren gem formları ile ilgili görülen yenilik, iki parçadan oluşan sabit yanaklıklılı gemler ve kantarma gemlerin ortaya çıkışıdır. Kantarma gemler ile ilgili erken konteks malzemeye sahip Hasanlu'da bulunan örneklerin yanlarında düz çubuk formu üzerinde delikleri olan yanaklıklar bulunmuştur. Genel görüş ayrı parçalar

³⁵⁵ Castelluccia ve Dan, 2014: 36; Castelluccia, 2017a: 4 vd. Fig. 1-2.

³⁵⁶ Belli ve Ceylan, 2003: 34. Çiz. 9; Belli, 1992: 445; Dörtlük, 1988: 173; Gündüz 2000, 84 vdd.

³⁵⁷ Yıldırım, 1987: 443.

halinde bulunan bu materyallerin birlikte kullanıldığı yönündedir. Benzer buluntu çiftlerine birçok İskit kurganında sonraki tarihlerde rastlanmıştır. Ayrıca düz çubuk formlu yanaklıkların ağızlık materyali olarak organik malzemeler ile birlikte kullanıldığı da düşünülmektedir. Biz bu tip gemleri buluntu çoğunluğu Göçebe atlı kavimler ile ilişki olarak İskit kurganları olması nedeniyle İskit tipi olarak adlandırmaktayız.

Belli gemlerin ölçülerindeki çeşitliliğin, Karmir-Blur'da bulunan at iskeletlerinin analizleri ve Urartu Krallığı'nın farklı coğrafyalardan ele geçen değişik tipte atların ölçülerinden kaynaklandığını belirtir³⁵⁸. Gemlerin kullanımı hakkında ise farklı görüşler ileri sürülmektedir. Yıldırım, kantarma gemlerin uysal atlarda kullanıldıklarını düşünmektedir³⁵⁹. Schauensee, Hasanlu'da bulunan at gemleri üzerine yaptığı değerlendirmede Salamis mezar buluntuları arasında yer alan araba ve gem buluntularını örnek vererek hareketli yanaklıkları gemlerin sürme amaçlı arabalarda, kantarma gemlerin (yanaklıksız hafif gemlerin) ise binme amaçlı süvariler için kullanıldığını belirtir³⁶⁰. Ata serbestlik tanıyan, rahat hareket etmesini sağlayan ve ağız yapısına daha az zarar vererek hayvanın duyarlılığını daha üst seviyede tutan kantarma gemlerin günümüzde olduğu gibi süvari atları için kullanıyor olmaları akla yatkındır. Binicilikte atın ağız hassasiyetinin önemlidir ve at ile binicisi arasındaki iletişimin gem ve dizginler vasıtası ile gerçekleşmektedir. At binicinin istek ve yönlendirmelerini öncelikle dizginlere yaptığı müdahaleler ile algılamaktadır. Bu durum, kullanılan gemin özelliğinin, atın kontrol edilmesi ile bağlantısını ve biniciliğin gelişim ve ilerleme sürecinde gem kullanımının önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda İskit tipi yanaklıklardan oluşan gemlerde ağızlık olarak deri, sırim gibi hafif, organik materyallerin kullanılıyor olması da atın ağızına daha az zarar vermeye ve nasırlaşmayı önlemeye yönelik bir tercih olarak düşünülebilir.

2.2.4.2. At Alınlıkları ve Alın Takıları

Atların alınları alınlık, alın takısı ve alın bandı gibi farklı süsleme elemanları ile donatılmaktaydı. Alınlık takımı içerisinde yer alan parçaların yazıtlı olmaları ile tarihlendirmede bir kronoloji oluşturulabilmektedir. Urartu at alınlıkları T ve Trapezoid formu iki ana gruba ayrılırlar.

İlk ve en erken formu İşpuini yazıtlıdır. Trapezoid forma sahip bu alınlıkların tunç ve gümüş örnekleri mevcuttur. Bunların İşpuini yazıtlı ele geçen erken örnekleri bezemelidir ve tema merkezde yer alan genellikle kanatlı betimlenen tanrı motifleridir (UK. Kat. No.27)³⁶¹.

³⁵⁸ Belli, 1983a: 380 vd.

³⁵⁹ Yıldırım, 1987: 461.

³⁶⁰ Schauensee, 1989: 43.

³⁶¹ Seidl, 2004: 22.Lev. 28, a-c. Seidl tarafından İşpuini yazıtlı üç örnek çalışılmıştır.

Trapezoid formlu bir diğer örnek yüksek kabartma olarak betimlenmiştir (UK. Kat. No.28). Alınlık iki panele ayrılmıştır. Üzerinde hayvanların hâkimi olarak betimlenen tanrı, her iki elinde iki aslanı yukarı kaldırmaktadır. Eser M.Ö. 8. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlendirilir³⁶². Eichler bu eseri M.Ö. 8. Yüzyıl, İşpuini - Menua sonrası I. stil grubuna dâhil ederek tarihlendirir³⁶³. Trapezoid formlu erken at alınlıklarının fildişinden yapılan benzerleri Gordion³⁶⁴, Yeni Assur³⁶⁵ ve Kuzey Suriye’de mevcuttur ve M.Ö. 9. yüzyıla tarihlendirilmektedirler. Diğer bir trapezoid formlu gümüş at alınlığının alt kısmı oval sonlanır ve merkezde dik uzun konik sırtlı çıkıntı yer alır. Eser M.Ö. 8. -7. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir (UK. Kat. No. 29)³⁶⁶. Form ve betimleme teması olarak benzer yazıtsız olan örnekleri de mevcuttur (UK. Kat. No.30). Bu at alınlığı M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmekte ve kullanımlarının bu süreçte de devam ettiğini göstermektedir.

Urartu at alınlıklarının İkinci tipini T formlu olanlar oluşturur. Bu forma ait at alınlıkları içerisine erken dönemde Bugün pazubant ve adak eşyası olarak sınıflandırılan tunç malzemeler de dâhil edilmişlerdir³⁶⁷. Üzerinde Menua yazıtlı bezemesiz düz olanların yanı sıra alınlığın merkezinde kanatlı tanrı ile mitolojik sahnelerin betimlendiği örnekler de mevcuttur (UK. Kat. No.31-32)³⁶⁸. Bu formun kullanımının Sarduri II döneminde de devam ettiğini Karmir Blur’dan Sarduri II yazıtlı bir örnek sayesinde anlamaktayız (UK. Kat. No. 29)³⁶⁹.

At alınlıklarının dışında atların alın kısımları, tunçdan yapılan farklı betimlemeler içeren süsleme örgeleri ile de donatılmakta idi. Bu grubu alın bantları ve alın takıları oluşturmaktadır. Hilal şeklinde göğüs zırhlarının daha küçük formunu oluşturan alın takılarından kataloğumuzda bulunan iki örnek yazıtsızdır. Benzerlerine yakın kültürlerde Yeni Assur ve Hasanlu’da rastlamaktayız³⁷⁰. Giyimlide bulunan kabartma tekniğinde hayat ağacı ve aslan figürleri ile bezeli örnek M.Ö. 7. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir (UK. Kat. No. 34)³⁷¹. Benzer

³⁶² Merhav, 1991b: 101 vd. Nr. 78; Seidl, 2004: 108. Lev. 30a. Bu tip betimlemeli örneklerin kullanım sürekliliği hakkında bir şey söylemenin henüz mümkün olmadığını aktarmaktadır.

³⁶³ Eichler, 1984: 65 vd. Lev. 17.

³⁶⁴ Sams, 2011b: 60. Fig. 4, 1; DeVries, 2007: 91. Fig. 6,1.

³⁶⁵ Orchard, 1967: 27. Lev. 28. 29, 135 - 136.

³⁶⁶ Seidl, 1991: 79 vd. Nr. 45 – 46. Bu tip trapezoid alınlıkların tunç örnekleri de mevcuttur.

³⁶⁷ Erzen, 1974: 210 vd. Res. 38 Çiz. 39. Giyimli kazılarında gelen benzer bir eseri at alınlığı olarak değerlendirmektedir. Bu eser Erzen tarafından, form olarak T biçimli alınlıklar grubuna dâhil edilmiştir; Seidl, 2004: 79 - 83 bkz. Pazubantlar için; 167. Res. 119: Pazubant olarak Giyimli metal levha adak eşyaları grubunda değerlendirilmektedir; Erzen, 1988: 35. Erzen Urartu’nun geç döneminde görülen bu betimleme tarzını 8. yüzyılda Luristan yüksek yaylalarına yerleşip 7. yüzyılda Doğu Anadolu’ya geçen göçebe kavimler ile Urartu sanatına geçtiğini aktarır; Çifçi, 2017: 297. Urartu krallığının M.Ö. 7. yüzyılda yönetimi ve değişen bölgesel farklılaşmalara vurgu yapar. Dalley, 1985: 43. Urartu’nun gücünü kaybettiği Asarhaddon Dönemi at kayıtlarında, yeni oluşan politik ve etnik yapının yer ve isim adlarını değiştirdiği aktarılır; Sevin, 2001: 80. Res. 2-9. Adak stellerinin kıyaslaması Hakkâri stelleri ile yapılmaktadır.

³⁶⁸ Seidl, 2004: 119. Res. 91; Res. 29c. C 44-46. Menua yazıtlı üç eser kaydedilmektedir.

³⁶⁹ Gropp, 1981: 102. Res. 5.

³⁷⁰ Schauensee, 1989: 51. Fig. 28.

³⁷¹ Taşyürek, 1977: 20. Res. 17.

şekilde yarısı ele geçen kırık, hilal formlu Giyimli'den başka bir eserde Erzen tarafından Sarduri II dönemine tarihlendirilmektedir³⁷². Nor-Areş mezar I buluntusu diğer bir alın takısı ise nokta motifleri ile dekore edilmiştir. Beraberinde disk, mızrak ucu, at gemi, biri at başı şeklinde iki baskı mühür ile küçük objeler bulunan eser M.Ö. 7. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmektedir (UK. Kat. No. 35)³⁷³.

Bir diğer alın aksesuarı alın bantlarıdır. Alın üzerinde yer alan başlık kayış halkası üzerine yerleştirilmektedirler. Yazıtlı örnekleri henüz bulunmamıştır. İstanbul Müzesi'nden (UK. Kat. No. 36)³⁷⁴ iki ve Diyarbakır Müzesi'nden³⁷⁵ bir eserin üzeri mızraklı süvari sırası ile betimlenmiştir. Her iki eserde baskı kabartma tekniğinde yapılmış detaylar ise kazıma çizgi tekniği kullanılarak verilmiştir.

At alınlıkları gibi at ile ilişkili koşum materyalleri üzerinde kanatlı tanrı betimlemeleri sıkça yer alan motiflerdendir. Kanatlı tanrı betimlemelerinin Urartu'da savaş ile ilişkili, zaferin bir göstergesi olduğu düşünülmektedir³⁷⁶. Maddi kültür kalıntısı olarak tunç ve fildişi at alınlıkları komşu coğrafyalarda, Yeni Assur, K. Suriye, Phrygia'da bulunmuşlardır.

2.2.4.3. At Göz Siperleri

Göz siperleri atların gözlerini korumak ve ürkemelerini önlemek için kullanılırlar. En erken örnekler İşpuini Dönemi'ne aittir. Van Arkeoloji Müzesi'nde korunan kürek formlu bu göz siperinin kenar süslemesi dönemin stilini yansıtan püskül şeklindedir (UK. Kat. No. 37)³⁷⁷. Ayrıca Seidle üzerinde Menua Dönemi yazıt bulunan dört göz siperliğini aktarır³⁷⁸. Yazıtlar bu eserlerin dış kıyı hizası ya da kenar süslemesinin iç hattı boyunca yerleştirilmektedir (UK. Kat. No. 38 - 39).³⁷⁹

Argiştı I dönemine tarihlenen iki göz siperliğinin biri düz bezemesizdir (UK. Kat. No.40) diğerinin üzerinde dini bir sahne yer alır (UK. Kat. No. 41)³⁸⁰. Betimlemenin etrafı tomurcuk motifleri ile çevrelenmiş ve yazıt üst kenar hizasına çivi yazısı ile yazılmıştır. Her iki tarafta yer alan hayat ağaçlarının sağ ve solunda kanatlı birer figür durmaktadır

³⁷² Erzen, 1974: 202 vd. Res. 31. 32. Ölçüleri, Uz: 6, 8 cm, gen: 5, 7 cm

³⁷³ Barnett, 1963: 194. Fig.44.

³⁷⁴ Tarhan ve Sevin, 1975: 45. Res. 1. Atların kuyruğunun bağlanma tekniğinin Orta Asya göçebe kavimlerinde görülen bir geleneği yansıttığı aktarılmaktadır. Ayrıca Yeni Assur'da Ninive ve Balavat kapısı erken süvari betimlemelerinde atkuyrukları daha aşağıda kuyruğun ortasında ya da altında bağlanmaktadır. Sorguçlar baklava dilimi şeklindedir. Aynı döneme tarihlenen Diyarbakır Müzesi eserinde sorguç süpürge şeklinde de betimlenmektedir. Çavuştepe tunç plakalar üzerinde Palmet motifi şeklinde betimlenen sorguçlar da mevcuttur.

³⁷⁵ Çavuşoğlu, 2009: 405. Çiz. 3 Res. 7.

³⁷⁶ Calmeyer ve Seidl, 1983: 114.

³⁷⁷ Belli, 1983b: 342 vd. Res. 4 lev. 3, 1.

³⁷⁸ Seidl, 2004: 107 vd. C 39 - 42.

³⁷⁹ Seidl, 2004: 107 C 40 - 41 Lev. 27 b, Res. 80.

³⁸⁰ Seidl, 2004: 108. Res. 81. 82 E 20 - 21.

Bir diğer örnek yüksek kabartma olarak bezenmiştir (UK Kat. No. 42). Bu tip örneklerin yazıtlı olanları mevcut değildir ancak stil olarak Sarduri II dönemine tarihlendirilirler³⁸¹. Bu göz siperlerinin üzerinde karışık yaratıklar, mitolojik figürler ve avlanma sahnelerinin betimlendiği örnekler de mevcuttur.

2.2.4.4. At Göğüs Zırhları

Urartu at göğüs zırhları iki ve tek parçadan oluşan iki forma sahiptir. İki parçalı at göğüs zırhlarının yazıtlı olanlarına İşpuini ve Menua dönemi eserleri arasında mevcuttur. İşpuini dönemine ait 6 örnek ve Menua dönemine ait dört yazıtlı örnek mevcuttur³⁸². Farklı müzelerde dağınık parçalar halinde ele geçen bu at göğüs zırhları birleştirilerek bir bütün oluşturulmaya çalışılmıştır. Eksik parçalara rağmen genel olarak İşpuini yazıtlı örneklerde, iki parçanın etrafı dönemin püskül süsleme motifleri ile çevrilidir. Merkezde boğa üzerinde duran güneş kursu içerisinde tanrı betimlemesi yer alır (UK. Kat. No. 43)³⁸³. Menua dönemi yazıtlı örneklerde ise kuyruklu güneş kursu motifi içerisinde her iki parçanın merkezinde tanrı büstü yer almaktadır³⁸⁴.

Tek parçadan oluşan yazıtlı örnekler Menua ve Argiştı I. dönemine aittir. Üzerlerinde savaş betimlemesi ya da merkezde aslan başı motifi yer alır³⁸⁵. Menua ve Arşiti I Dönemi yazıtlı örnekler dünyanın farklı müzelerinde yer alan eserlerin tarihlendirilmesine olanak sağlamaktadır (UK. Kat. No. 44-45-46). M.Ö. 9. ve 8. Yüzyıl Yeni Assur kabartmalarında³⁸⁶ da betimlenen bu göğüs zırhlarının benzerlerine çağdaşı Yeni Assur, Hasanlu³⁸⁷ ve Salamis³⁸⁸ buluntuları arasında yer alır ve en son kullanımı M.Ö. 8. yüzyıldır³⁸⁹.

Diğer koşum malzemeleleri içerisinde olduğu gibi yazıtlı olmayan ya da yazıtlı kısımları ele geçmeyen eserler de mevcuttur. Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde bulunan göğüs zırhı parçasından eserin hilal şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Kenar çerçevesi Menua dönemi püskül süslemesi mevcuttur³⁹⁰. Göğüs zırhının uç bölümünde karşılıklı iki sfenks yer alır³⁹¹. Geriye dönük kaçan iki düşman süvarinin ve yerde sırtından vurulan bir düşman askerinin yer

³⁸¹ Seidl, 2004: 107. Lev. 27 d.

³⁸² Seidl, 2004: 110. B34 - 39 Res. 83 Lev. 31 Res. 91. Menua dönemi dört örnek yazıtlıdır. Eserlerin çoğu parçalar halinde bulunmuş ve birleştirilmiştir.

³⁸³ Seidl, 2004: 110. Res. 83. Bu tip iki parçadan oluşan at göğüs zırhları sadece Urartu'dan bilinen tiplerdir. Yeni Assur'da II. Aşurnasirpal Dönemi'ne ait at zırhları tek parçadan oluşur.

³⁸⁴ Seidl, 2004: Res. 91.

³⁸⁵ Seidl, 2004: 110 vd. Res. 85 Menua, C 47 - 48 Res. 48 a-b; Argiştı, E. 22 - 23 Res. 84 c-d.

³⁸⁶ Layard, 1853: Lev. 26. 32.

³⁸⁷ Schauensee ve Dyson, 1983: 72. Res. 20-21.

³⁸⁸ Karageorghis, 1974: Lev. 90 - 97. 122.

³⁸⁹ Seidl, 2004: 110 -114. Lev.33 a-b.

³⁹⁰ Seidl, 2004: 122. Res. 93.

³⁹¹ Çavuşoğlu, 2009: 399. Çiz. 1 Res. 1-3.

aldığı savaş sahnesi Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı'nda bulunan Menua Dönemi kompozisyon ile benzeşir (UK. Kat.No.47)³⁹².

2.2.4.5. At Omuz Süslemeleri

Üç parçadan oluşan omuz süsleme elemanları iki parçalı göğüs zırhları gibi dağınık şekilde farklı müzelerde bulunmuşlardır. Kırık ve eksik parçalar bu nedenle karıştırılabilmektedir. Şu ana kadar yazıtlı örnekleri bilinmemektedir. Ancak omuz süslemesi parçası olduğu düşünülen Tahran'da Işpiuni yazıtlı, üzeri kabartma tekniğinde bezenmiş bir disk mevcuttur³⁹³. Benzerleri Yeni Assur'da II. Tikulti-Ninurta'dan II. Sargon'a kadar bilinmektedir. Betimleme ve kompozisyon özellikleri değerlendirilerek Işpiuni ve Menua dönemine tarihlendirilen bir Urartu eserinin her bir parçası farklı müzelerde ve özel koleksiyonda bulunmaktadır. Boston, MFA (UK. Kat. No.48)³⁹⁴. Argıştı I Dönemi Giyimli'den (?) bir tunç plaka üzerinde yer alan arabalı sahnede arabayı çeken atın omuzları üzerinde benzer omuz süslemesi mevcuttur³⁹⁵. Yeni Assur sanatında da benzer görsellere II. Aşurnasirpal ve III. Salmanassar Dönemi taş ve tunç kabartma eserlerde rastlanmaktadır³⁹⁶.

2.2.4.6. At Çanları

Urartu'da çanlar betimlemelerde atların göğüsleri üzerinde ve boyunları etrafında asılı görülmektedir³⁹⁷. Urartu'da ele geçen buluntular ışığında üç tip at çan formunu tanımlayabilmekteyiz. Sekizgen ve yüzeyinde pencereler olan erken formlar, üzerinde Menua (UK. Kat. No.49), Argıştı I (UK. Kat. No. 50), ve Sarduri II yazıtlarının varlığı, bu formun M.Ö. 9. yüzyıldan M.Ö. 8. Yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığını göstermektedir³⁹⁸. Bu tip çanların sekizgen köşeli yüzeyleri, bir ya da iki sıra yivle sınırlandırılan kuşaklar üzerine dörtgen açıklık ya da küçük pencere sıralarının yerleştirilmesi ile dekore edilir³⁹⁹. Benzer örnekler Samos buluntuları arasında Kafkas malzemesi olarak kaydedilmektedir⁴⁰⁰. Bu boş

³⁹² Çavuşoğlu, 2009: 399. Yeni Assur sanatında bu kompozisyon sunumu II. Aşurnasirpal – III. Tiglat-pileser boyunca süren bir gelenektir. Bu nedenle eser M.Ö. 825-725 yılları arasına tarihlenir; Seidl, 2004: 112. Res. 85 Lev. 30b.

³⁹³ Seidl, 2004: 117.

³⁹⁴ Seidl, 2004: 117. Alt parçası Boston, MFA'da, orta kısmı, Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonunda ve üst parçası Münih, PS'de bulunmaktadır; Yazıtsız bir diğer örnek Münih'de tunç eserlerin oluşturduğu kompleks I grubu içerisinde Menua dönemi eserleri arasında yer almaktadır.

³⁹⁵ E. Özgen, 1983: Fig. 4-5 ve 7-8.

³⁹⁶ Barnett, 1975: Lev. 32. 42.

³⁹⁷ Çavuşoğlu, 2009: 407. Yakın Doğu sanatında boyunda asılı verilerin aksine Urartu kemer betimlemelerinde göğüs üzerinde yer almaktadır; Seidl, 2004: Lev. 51a.

³⁹⁸ Seidl, 2004: 115 vd. Menua yazıtlı, C 49 - 50 Lev. 34c. Argıştı II yazıtlı, E 24 - 26 Res. 86 Lev. 34d. Sarduri II yazıtlı, F 185 - 186 Res. 87 c 88; E. Özgen, 1984: 109 Fig. 34.

³⁹⁹ Çavuşoğlu, 2009: 406. Res. 8 Çiz. 4; San, 2007: 30. Fig. 12; Castelluccia, 2014: 92 vd. Fig. 37.

⁴⁰⁰ Jantzen, 1972: 81. Lev. 80, B 474.

alanların at başı gibi hayvan motifleri ile oluşturulan örnekleri de mevcuttur (UK. Kat. No.51)⁴⁰¹. Çanlar üzerinde yer alan bu tip boşluk alan ya da açıklıkların çingırağın sesinin daha fazla duyulmasını sağlamak amacıyla yapıldığı düşünülmektedir⁴⁰².

İkinci tip üst kısmı kubbeli gövdesi hafif konik ve kenarı boyunca devam eden dikey açıklığı olan formdur (UK. Kat. No.52). Bunların kullanımı Kafkaslar ve güneyinde uzun bir süre devam etmiştir⁴⁰³. Urartu'da bu formların M.Ö. 700'e kadar kullanıldığı bilinmektedir. Üçüncü tip konik formlu at çanlarıdır. Bunların da yanları boyunca yüzey üzerinde dikey açıklıkları olan örnekleri vardır (UK. Kat. No.53)⁴⁰⁴. Bu forma sahip bir eser üzerinde tam okunamamakla birlikte Argiştı II yazıtı olabileceği düşünülmektedir⁴⁰⁵.

2.2.4.7. Koşum Diskleri

Koşum disklerinin temel amacı başlık ve dizgin kayışlarının dağılımını sağlamak ve aynı zamanda da dekoratif bir görüntü sunmaktır. İşpuini, İnuşpua, Argiştı I ve Sarduri II dönemi yazıtlı eserler kronoloji oluşturmaya olanak sağlamaktadır. Urartu koşum disklerini Seidl üç grup altında değerlendirmektedir. Erken grubu oluşturan İşpuini ve Menua dönemi Inuspa yazıtlı diskler basık kubbeli bir forma sahiptir (UK. Kat. No.54-55)⁴⁰⁶. Diskin merkezinde kayışın geçtiği çengel halkası yer alır. Bunun benzerlerini zırh pullarında da görebilmekteyiz. Bu formun tarihlendirmesi M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllara yapılmaktadır.

İkinci grup şapka formlu disklerden oluşur. Bunlar huni şeklinde konik formlu ve bombeli olmak üzere iki farklı tipe sahiptir. Sarduri yazıtlı örnek huni forma sahiptir, altta düz ve tek bir halka çubuğu yer alır (UK. Kat. No.56). Bombeli şapka formlu olanlar da ise kayış geçişi altta çapraz iki düz çubukla sağlanmaktadır (UK. Kat. No.57). Yüksekliği 10 cm, çapı 7.5 cm kadar büyük olan örnekleri de vardır. Gümüşten yapılanları da mevcuttur ve bu çapraz halkalı form M.Ö. Geç 8. yüzyıla tarihlendirilir⁴⁰⁷.

Son grupta ise M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen boynuz şeklindeki kayış dağıtıcıları yer alır. Dökme kalıp tekniğinde yapılmış bu grubun ucu içe kavisli ve kıvrıktır (UK. Kat. No. 58) Çok tanınan bir form değildir, kullanım oranı bilinmemektedir ancak İstanbul Müzesi Urartu

⁴⁰¹ Seidl, 1991: 80. Nr. 56.

⁴⁰² Çavuşoğlu, 2009: 407.

⁴⁰³ Seidl, 2004: 116. Res. 91; Muscarella, 1988: 443 vd. Fig. 490. M.Ö. 8.-7. Yüzyıl boyunca bu formun Kafkaslardaki kullanımının sürdüğü, Nimrud ve Samos kazılarında da benzerlerinin bulunduğu kaydedilmektedir.

⁴⁰⁴ Seidl, 1991: 80 Nr. 61; E. Özgen, 1984: 109. Fig. 35; Jantzen, 1972: 82. Lev. 79 B 1093, B 1225. Samos buluntuları arasında Kafkas bölgesi malzemesi olarak kaydedilen benzer çanlar yer almaktadır

⁴⁰⁵ Seidl, 2004: 116. Res. 89.

⁴⁰⁶ Seidl, 2004: 106. B 43 Res. 79. Disklerin ortaları çengel halkalarının düşmesi nedeniyle boştur. 78 Res. 39. Benzer mekânizma zırh pullarında da mevcuttur.

⁴⁰⁷ Seidl, 2004: 106 vd.

vitrininde bu formun farklı versiyonları sergilenmektedir. Urartu, Sardes'te⁴⁰⁸, görsel betimlemeleri Maşat Höyük seramik buluntusu üzerinde⁴⁰⁹, Pers Coğrafyası'nda Apadana Sarayı ortostatlarında benzer örnekler mevcuttur. Bu örnekler M.Ö. 6.-5. yüzyıla tarihlendirilmektedirler⁴¹⁰. Ayrıca yazıtlı olmayan kabartma tekniğinde figüratif örnekler de mevcuttur. Bu betimlemeli örnekler M.Ö. 8. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁴¹¹.

2.2.4.8. At Boyun Bandı

Boyun bantları, çanların ya da süsleme amaçlı püsküllerin takılması amacı ile kullanılmaktadırlar. Tunç ve gümüş örnekleri mevcuttur. İki parçadan oluşan bantların bağlantısı bir menteşe ile sağlanmaktadır. Yüzeyleri farklı betimlemeler ile bezenen örnekler mevcuttur. Betimlemeler üzerinde, diğer koşum takımı malzemelerinde olduğu gibi bu bantların kullanımının detaylarını da görebilmekteyiz. Erken döneme ait İşpuini yazıtlı dört, Arğişti I yazıtlı bir eser mevcuttur. İşpuini dönemi boyun bandının yüzeyi uzun düz dört sıra kalın yivle süslüdür ve uçları birer yılanbaşı ile sonlanır (UK. Kat. No.59)⁴¹². Münih PS. de bulunan Menua Dönemi eserlerin toplandığı kompleks I olarak anılan malzeme grubu içerisinde benzer iki örnek üzerinde sağlam durumdaki menteşe ile bağlantının nasıl gerçekleştiği açık bir şekilde görülmektedir⁴¹³.

Bir diğer eser ise yazıtsızdır. Yüzeyi sfenks ve rozetler ile kabartma tekniğinde bezenen örnek Arğişti I - Sarduri II Dönemi'ne tarihlendirilir (UK. Kat. No. 60). Bir diğer gümüş buluntu ise M.Ö. 8. Yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir⁴¹⁴.

2.2.4.9. At Sorguçları

Sorguçların varlığını ve çeşitliliğini Urartu ve Yeni Assur betimlemeleri ile takip edebilmekteyiz. Ancak, üst kısma applike edilen materyallerin çoğunluğu muhtemelen organik malzemelerden yapıldığı için günümüze ulaşamamaktadır. Kataloğumuzda yer alan gümüş sorguç kaçak kazılarda ele geçmiştir (UK. Kat. No.61)⁴¹⁵. Sorgucun üst kısmı rozet ve tomurcuk

⁴⁰⁸ Waldbaum, 1983: 40 vd. Lev. 6 Nr. 85. M.Ö. 7. yüzyılda İskit ve diğer göçebe kabilelerin Güney Rusya ve Anadolu'ya hareketi ile bu coğrafyalarda görülmeye başlamıştır. Apadana kabartmaları üzerinde görülen kıvrık boynuz tipi kayış dağıtıcılar Waldbaum tarafından açıkça İskit stilize kuşbaşı formunun adepte edilişi olarak yorumlanır.

⁴⁰⁹ T. Özgüç, 1982: 51. Lev. 64, 1a-b. Özgüç, önemli bir kısmı eksik olan seramik parçası üzerinde yer alan bir süvariye ait atın uslubu, gemin ve hörgücün şeklinin İç Anadolu'ya yabancı olduğunu ve Apadana Saray ortostatları üzerinde yer alan at betimlemeleri ile yakın benzerliğine dikkat çeker.

⁴¹⁰ Seidl, 2004: 107. Lev. 26c.

⁴¹¹ Seidl, 1991: 91. Nr. 50 a-b.

⁴¹² Seidl, 2004: 114. B 27 Lev. 34a. B28 – 30. Eser Japonya'da özel koleksiyonda yer alır. G.Antep Müzesi'nde İşpuini yazıtlı üç eser mevcuttur. 114 E 34 Arğişti I yazıtlıdır.

⁴¹³ Seidl, 2004: Res. 91 Lev. 35b.

⁴¹⁴ Seidl, 1991: 80. Nr. 55.

⁴¹⁵ E. Özgen, 1984: 91. Fig. 1.

motifleri ile bezelidir. Yarım ay şeklindeki kavisli üst kısmın yanlarında bulunan delikler süs objelerinin sabitlenmesi için kullanılıyor olmalıdır. Püskül ya da benzeri süs örgeleri olasılıkla organik materyallerden yapılmış olmalıdırlar. Betimlemeler üzerinde bu süsleme elemanlarının baklava dilimi, palmet motifi ve süpürge şeklinde formlarını bilmekteyiz⁴¹⁶. E. Özgen ise Urartu betimlemeleri üzerinde sorguç aksesuarı olarak sekiz farklı tip süsleme tespit etmiştir⁴¹⁷.

2.2.5. Urartu Sanatında At ile İlişkili Betimlemeler

Urartu sanatı en iyi maden işçiliği ile temsil edilir. Madeni eserlerin çokluğu ve çeşitliliği Yeni Assur yazılı kaynaklarında, II. Sargon'nun Anadolu üzerine yaptığı sekizinci seferinde detayları ile anlattığı Muşasir tapınağının zaptında açıkça görülmektedir⁴¹⁸. Muşasir tapınağından toplam 333. 500 malzemenin Assur'a taşındığı aktarılır. Bunlar arasında sayılan 33 gümüş savaş arabası ve 6 altın kalkan bu zenginliğin ve metal işçiliğinin boyutunu gözler önüne sermektedir⁴¹⁹. Bu zengin metal işçiliği bize; eserleri üreten atölye ve sanatçıların oluşturduğu bir sosyal sınıfın yanı sıra bu lüks materyalleri talep eden güçlü ve zengin bir yönetici - elit sınıfın varlığını da gösterir. Ayrıca Urartu toplumunun inanç dünyasını yansıtan sahneler de bu eserlerin ikonografisi içerisinde idi. Zaferi ve gücü bahşettiğine, koruduğuna ve yükselttiğine inanılan tanrılar ve bununla ilişkili dini ritüeller bu madeni eserler üzerinde bize aktarılmaktadır.

Urartu metal malzemeleri içerisinde özellikle tunç kemerler, kalkanlar ve miğferler üzerindeki betimlemeler toplumun günlük hayatı, inanç uygulamaları ve devlet kültürü ile ilgili detaylı bilgiler veren zengin kompozisyonlara sahiptir. Metal eserler ve betimlemeleri konu alan başlıca yayınlar arasında, mevcut makalelerinin dışında U. Seidl'in yazıtlı Urartu eserlerini de çalıştığı 2004 yılında yayınlanan *Bronzekunst Urartus*; R. Merhav'ın editörlüğünde hazırlanan ve konunun uzmanı bilim insanlarının makalelerinin yer aldığı 1991 tarihli *Urartu: A Metal Working Center in the First Millenium B.C.*; E. Özgen'in 1984 yılında yayınlanan *The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9th – 7 th Centuries B.C.* makalesi sayılabilir. Ayrıca Urartu kemerlerinin derlenerek kapsamlı olarak çalışıldığı Kellner'in *Gürtelbleche aus Urartu* adlı yayını ve ilişkili makaleleri; Taşyürek'in *Adana Bölgesindeki Urartu Kemerleri* yayını ve *The Urartian Bronze Hoard from Giyimli ile Adana Bölge Müzesi'ndeki (Dedeli) Bronz Urartu Kemerleri* isimli makaleleri başlıca kaynaklardır.

⁴¹⁶ Tarhan ve Sevin, 1975: 52; Çavuşoğlu, 2009: 406.

⁴¹⁷ E. Özgen, 1983: 117 Fig. 19.

⁴¹⁸ Luckenbill, 1927: 97. Nr. 173. Otuz üç gümüş savaş arabasında sayıldığı birçok değerli metal eşya ağırlıkları ve sayıları ile aktarılır; Botta ve Flandin, 1849: Lev. 140. 141. Sargon'un Korsabad Saray kabartmaları bu yağmanın resimlerini sunmaktadır.

⁴¹⁹ Piotrovskii, 1969: 112.

Urartu sanat ikonografisinin önemli bir bölümünü oluşturan karışık varlıklar ile ilişkili ise Eichler'in *Götter, Genien und Mischwesen in der Urartäischen Kunst* adlı eseri mevcuttur. Yayınların hiçbirisi at ya da at ile ilişkili betimlemeler özelinde değerlendirilmemiştir. Ancak E. Özgen'in Urartu arabalarını konu alan 1984 tarihli makalesinde sadece arabalara koşulu atların betimleme stillerine değinilmiştir. Bu kapsamda yayınlar taranarak elde edilen at, atlı, araba ve karışık varlıklar arasında yer alan at ile ilişkili betimlemeler derlendi ve sınıflandırıldı.

Betimleme sahneleri başlıca; savaş sahneleri, törensel geçit sahneleri, av sahneleri ve at ile ilişkili inanç dünyasına yansıyan sahneler olarak sınıflandırıldı. Benzer birçok örneğin mevcut olduğu betimleme sahneleri, diğer eserlerin seçiminde olduğu gibi öncelikle yazıtlı eserler olmak üzere kontekste sahip eserler arasından tercih edildi. Eserler üzerinde, çoğunlukla süvari ve savaş arabaları ile ilişkili at ve atlı betimlemeleri, sevilen figürler olarak karşımıza çıkar. Süvari ve savaş arabaları, geçit törenlerinde savaşa giderken, avlanma sahnelerinde vahşi hayvanlara ve karışık varlıklara karşı mücadele içerisinde resmedilirler. Dini sahnelerde tanrılar savaşçı karakterleri ile at ya da kanatlı at üzerinde silahları ile birlikte betimlenmektedir. Ayrıca atı karışık varlıklar arasında farklı kompozisyonlar içerisinde de görürüz. Bu betimlemeler atın Urartu toplumunun her alanına nüfuz ettiğini, devlet ve halkın imgeleminde ve yaşamında önemli bir yere sahip olduğunu gösteren önemli kanıtlardır.

2.2.5.1. Savaş Sahneleri

Urartu sanatında betimlemeler içerisinde sevilerek aktarılan başlıca kompozisyonu savaş sahneleri oluşturur. Süvariler ve savaş arabalarının yer aldığı sahneler, Yeni Assur sanatına benzemekle birlikte ondan ayrılan önemli ayrıntılar da içerir. Urartu, Yeni Assur'un en fazla askeri mücadele içerisine girdiği devletlerden biridir. Metal eserler üzerindeki araba betimlemeleri E. Özgen ve Gündüz tarafından çalışılmıştır⁴²⁰. Ancak süvariler ile ilişkili betimlemeler henüz çalışılmamıştır. Dönemin süvarileri ve süvarilik yetenekleri hakkında tasvir sanatında yer alan betimlemelerin ne kadar doğru bilgi vereceği tartışmalı olsada dönemin savaş yeniliği olan süvarilere ilişkin bilgilere yazılı kaynaklar dışında bu betimlemelerden ulaşmaktayız. Ayrıca konu ile ilgilenen bilim insanları, süvari gelişim sürecini bu kapsamda Yeni Assur betimleme sanatı üzerine temellendirmektedir. Bu nedenle yazıtlı ya da kesin kronoloji veren Urartu eserleri üzerindeki savaş sahnelerinde yer alan süvari betimlemeleri sadece Urartu sanatı hakkında değil, aynı zamanda döneminin, askeri yapısı ve önemli bir savaş gücü olan süvariler hakkında da önemli bilgiler verecektir.

⁴²⁰ E. Özgen, 1983: 111-118; Gündüz, 2000: "I. Bin yılın ilk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar" başlıklı doktora tezi içerisinde Urartu arabaları da çalışılmıştır.

Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı buluntuları arasında yeralan ve üzerindeki yazıt ile İşpuini-Menua dönemine tarihlennen tunç kalkan, en erken Urartu savaş sahnesini ve süvari betimlemelerini bize sunmaktadır⁴²¹. Kalkanın sağlam ele geçen en büyük parçası üzerinde, baş tanrı Haldi'nin öncülüğünde düşmana doğru ilerleyen silahlı Urartu tanrılar korteji ve Yeni Assur süvari ve savaş arabalarının bozguna uğratıldığı savaş betimlemesi yer alır. Sahnede Haldi'nin aslanları, peş peşe giden iki süvariye saldırarak onları atlarından alaşağı etmektedirler (Lev. 1). Düşmana ait savaş arabası altı ispitli ve içerisinde iki kişi yer almaktadır⁴²². Ancak dikkat çekici sahneler kalkanın kırık parçaları arasında yer alan süvari betimlemeleridir. Bu betimlemelerde süvariler dönemin klasik betimleme şablonuna uygun olarak çiftli resmedilmişlerdir. Her ne kadar kırık parçalar olsalarda süvarilerin atın ön kısmına rahat bir şekilde yerleştikleri açıkça görülmektedir (UB. Kat. No: 24; Lev. 2, D-E). Betimlemelerden biri üzerinde ise her iki süvari de yay ve kılıçtan oluşan silahlarını aynı anda kullanırken resmedilir (Lev. 2, D). Bu sahne betimlemeler özelinde Urartu savaşçıların ata binme ve üzerinde bağımsız bir şekilde silah kullanabilme yeteneğine sahip olduklarını göstermektedir. Savaş sahneleri üzerinde eşlikçi süvarileri olarak birinin, diğerinin atının dizginlerini tuttuğunu ya da tutmadığını gösteren net bir kanıt yoktur. Atlar göğüslerinde üç uzun püskülle, sorguçları süpürge şeklinde ve koşum takımları ile betimlenmişlerdir. Bir diğer süvari çifti betimlemesinde süvarilerden biri, miğferinde tanrısal işaret olan boynuz ve sırtında sadağı ile betimlenmiştir (Lev. 2, F)⁴²³. Taşyürek Adana Arkeoloji Müzesi'nden bir kemer tokası üzerinde yer alan süvari betimlemesini atlı tanrı olarak yorumlamaktadır. Ancak kanat olarak değerlendirdiği süvarinin sırtında yer alan çıkıntı sadak olmalıdır. Benzer sadak betimlemeleri Haldi kalkanı üzerinde yer alan tanrı ve süvarilerde de mevcuttur. Ayrıca at üstünde oturur pozisyonda yer alan süvari tanrısalılık simgesi boynuzlu şapka ya da herhangi bir belirteç taşımamaktadır⁴²⁴.

İşpuini-Menua Dönemi'ne tarihlenen zengin betimlemelere sahip bir kemer parçası üzerinde benzer şekilde detaylı savaş sahneleri yer almaktadır⁴²⁵. Süvariler uzun pantolon ve göğüste çapraz oluşturan uzun tunik, sivri uçlu miğfer giymekte, yuvarlak kalkan taşımaktadırlar. Uzun pantolonlu ve uzun tunikli süvariler atın üzerinde normal süvari pozisyonunda ve rahat bir şekilde oturmaktadırlar. At üzerindeki hâkimiyetleri tam ve pozisyonları güvenlidir. Başları kopuk yenilen düşmanlar sakallı, Urartu savaşçıları ise sakalsız

⁴²¹ Belli, 1998b: 37 vdd; Seidl, 2004: 84. Res. 48 B/C 1.

⁴²² Belli, 1998b: 72. Çiz. 31; E. Özgen, 1983: 111. 112 Fig. 1. Van stelin üzerinde yer alan M.Ö. 9. Yüzyıl sonlarına tarihlenen erken Urartu araba betimlemesi altı ispitlidir.

⁴²³ Belli, 1998b: 96. Çiz. 46.

⁴²⁴ Taşyürek, 1975a: 14. Fig. 7 Res. 29. Kemer tokası M.Ö. 700 yıllarına tarihlendirilmektedir.

⁴²⁵ Seidl, 2004: 160. Res. 107.

betimlenmiştir. Savaş alanında çiftli ve tekli olarak betimlenen süvariler resmedilmiştir. Tekli tasvir edilen süvariler her iki ellerinde mızraklarını tutarak savaşmaktadır (UB. Kat. No. 25; Lev. 4). Çiftli betimlenen süvarilerin her ikisi de birbirinden bağımsız yay kullanmaktadır. Savaş sahnesinde yer alan arabalar ise yedi - sekiz ispitlidir ve üzerinde iki kişi yer alır. Sahnesindeki kuşlar (Kartal?) düşmanların kopan başlarını taşımaktadırlar.

İspiuni-Menua Dönemi yuvarlak bir tunç disk üzerinde kenar bandını süsleyen savaş sahnesinde savaş arabaları mücadelesi yer alır⁴²⁶. Diskin üst ve alt merkezinde sahneyi ikiye bölen hayat ağacı motifi mevcuttur (UB. Kat. No. 26; Lev. 5). Üst kısımdaki hayat ağacının her iki yanında süvariler yer almaktadır. Sağ tarafın kırık olması nedeniyle sadece atın gövdesinin arka tarafı görülürken çift betimlenen süvarilerden soldaki vurulmuş ve aşağı yuvarlanırken resmedilmektedir.

Urartu Savaş sahnelerinde Yeni Assur'da Kalhu Sarayı kabarmaları ve Balavat kapısı tunç betimlemelerinde yer alan eşlikçi süvari çiftlerine rastlanmaz. Savaş sahneleri atın kullanımına ve binicilik becerisine dair bir aşama ya da kronoloji oluşturmaya dönük herhangi bir veri sunmamaktadır.

2.2.5.2. Törensel Geçit Sahneleri

Törensel geçit sahnelerinde savaşa gidiş resmedilir. Kortej; silahlı süvariler, savaş arabaları ve piyadelerden oluşur. Figürlerin hepsi silahlıdır. Savaş arabaları ön ve arkada genellikle tekli bazen de çiftli bir, iki ya da üç sıradan oluşan süvari ekipleri ile takip edilir.

İşpuini - Menua Dönemi'ne tarihlenen bir kemer parçası üzerinde en erken törensel geçit sahnesi betimlenmektedir⁴²⁷. Kemer paçası bir süvari ve bir savaş arabası şeklinde düzenlenen birbirine paralel dört bantdan oluşur (UB. Kat. No. 27; Lev. 6). Tek resmedilen süvariler, bir elinde çift mızrak diğerinde yuvarlak kalkan taşımaktadır. Sivri uçlu miğfer ve uzun pantolon giymişlerdir. Atlar süpürge şeklinde sorguçlu, altında iki püskül sarkan omuzluk ve püsküllü göğüs bandı taşırlar. Çağdaşı III. Salmanassar Dönemi Balavat Kapısı kabartmalarında geçit sahnelerinde çoğunlukla atların çiftli, atın üstündeki süvarinin ise tek betimlendiği diğer süvarinin yaya olarak devam ettiği farklı sahneler resmedilmektedir⁴²⁸.

Karmir Blur'dan Argiştı I (M.Ö. 785/80-760) Dönemi yazıtlı tunç miğfer üzerinde diğer bir törensel geçit sahnesi betimlenmektedir (UB. Kat. No.28; Lev. 7)⁴²⁹. Geçit sahnesi ana sahnenin her iki yanında üst üste iki bant içerisine yerleştirilmiştir. Kısmen kırıkların olduğu

⁴²⁶ Calmayer ve Seidl, 1983: 105 vd. Fig. 1; Seidl, 2004: 103. Res. 74 Lev. 24 b-c.

⁴²⁷ Kellner, 1991a: 29. Lev. 1, 1; Seidl, 2004: 150. Res. 105 Lev. 17.

⁴²⁸ Barnett, 1959a: Lev. 143. 161.

⁴²⁹ Piotrovskii, 1967: Lev. 20 a-b; Piotrovskii, 1969: Lev. 94. 95. Seidl, 2004: 68. Res. 29 E 5.

miğfer yüzeyinde kortej bir savaş arabası ve bir süvari şeklinde sıralanır. Süvariler başlarında sivri uçlu miğfer, sağ ya da solda yer almalarına göre kollarına geçirilmiş yuvarlak kalkan, diğer ellerinde mızrak tutmaktadırlar. At üzerindeki pozisyonları, rahat süvari oturuşudur. Sahnede yer alan savaş arabaları sekiz ispitlidir ve sürücü ve yanında bir kişi betimlenir. Atların göğüslerinde püskül süslemeleri vardır ve gallop pozisyonunda betimlenirler.

Karmir Bulur'dan Sarduri II yazıtlı diğer bir sivri uçlu tunç miğfer üzerinde de benzer törensel geçit sahnesi tekrarlanır⁴³⁰. Süvarilerin hepsi tekli betimlenmektedir (UB. Kat. No. 29; Lev. 8). Arabalar 6-8 arasında değişen ispitlere sahiptir ve içerisinde iki kişi taşırlar. Gaziantep Müzesi'den Sarduri II Dönemi'ne tarihlenen benzer kompozisyona sahip bir diğer miğfer üzerinde yer alan geçit sahnesinde ise, merkezde yer alan karşılıklı iki savaş arabasının arkasındaki süvariler ikişerli diğer süvariler ise tekli resmedilirler (UB. Kat. No. 30; Lev. 9)⁴³¹. Altı ispitli arabaların içerisinde iki kişi yer alır. Aynı kompozisyonun işlendiği iki panelden oluşan Karlsruhe'den başka bir miğfer üzerinde tek bir sahnede çiftli süvari betimlenmiştir, diğer süvariler tekli resmedilmektedirler (UB. Kat. No. 31; Lev. 10)⁴³². Arabalar altı ispitlidir ve içlerinde diğer örneklerde olduğu gibi iki kişi taşırlar. Törensel geçit sahnelerinde çiftli ve tekli betimlenen süvari sahneleri M.Ö. 8. yüzyıl boyunca birçok Urartu eseri üzerinde mevcuttur⁴³³.

Başlıca yazıtlı Urartu tunç eserleri üzerinde incelediğimiz törensel sahnelerde süvarilerinin büyük çoğunluğunun tekli, sadece Gaziantep miğferinde iki, Karlsruhe miğferinde ise bir örnekte çiftli süvari betimlemesi olduğunu gördük. Ispuini-Menua döneminden itibaren görülen süvarilerin at üstündeki pozisyonları, rahat süvari oturuşu şeklindedir. Betimlemeler ışığında en erken örneklerden itibaren Urartu süvarilerinin at binme becerisinde bir aşama olmadığını, çiftli süvari betimlemelerinin ise dönemin sanat tarzının bir yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Ancak II. Aşurnasirpal Dönemi Balavat Kapısı betimlemelerinde tekli süvarileri yanı sıra halen çiftli betimlemelerin yer aldığı ve bunların bazılarında, süvarilerden biri silah kullanırken diğerinin onu desteklediği eşlikçi süvari örneklerinin resmedilmeye devam ettiği görülmektedir⁴³⁴. Yeni Assur resim sanatında bu

⁴³⁰ Piotrovskii, 1969: 157. Lev. 93; Seidl, 2004: 68. Res. 30 F 86 Lev. 9 b-c.

⁴³¹ Taşyürek, 1974: 179. Fig. 1 Res. 1; Seidl, 2004: 70. Res. 31.

⁴³² Seidl, 2004: 70. Res. 32 Lev. 9 d-e.

⁴³³ Kellner, 1991a: Lev. 1 Nr. 3, 8-9; Piotrovskii, 1969: Lev. 85 - 86; Seidl, 2004: 89. Lev. 17 c-d. E. 101; Lev. 18 a. F 103. Sarduri II yazılı tunç okluk üzerinde geçit korteji savaş arabası ve tekli süvarilerden oluşur.

⁴³⁴ Barnett vd., 2008: 32. Fig. 12 Band BM. ASH II, L3 (BM 124695). Hatti Kralı Sangara üzerine (Kargamış Kralı, M.Ö. 870-848) düzenlenen sefer anlatılmaktadır; Barnett vd., 2008: 60. BAND MM. ASH II, L7.

betimleme tarzı Sargon döneminde azalmakla birlikte tekil örnekler ile M.Ö. 7. yüzyıla kadar varlığını sürdürmeye devam etmektedir⁴³⁵.

2.2.5.3. Av Sahneleri

Avlanma becerisi tarih boyunca her dönemde iyi savaşmakla eş değer bir itibar ve üstünlük olarak değerlendirilmiştir⁴³⁶. Bu nedenle antik uygarlıkların görsel sanatlarında bu sahneler, kralların yüceltildiği bir propaganda kompozisyonu oluşturur. Urartu sanatında av sahnelerinin bir tür savaş sahnesi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Süvariler ve savaş arabalarındaki askerler savaştaki gibi vahşi hayvanlara ya da karışık varlıklara karşı silahlı mücadele içerisinde betimlenirler. Benzer kompozisyonlar kemer, miğfer, kalkan ve diskler üzerinde bir şablon olarak tekrarlanır. Ancak Urartu betimlemeleri üzerinde kralın yer aldığı sahneler görülmez. Bu özelliği ile kralın ön plana çıkartıldığı ve yüceltildiği çağdaşı Yeni Assur savaş ve av betimlemelerinden ayrılır⁴³⁷. Yeni Assur resim sanatı, kralın liderliğinde ve devlet kontrolünde bir propaganda aracı olarak organize edilen ikonografinin tekrarlanarak aktarıldığı betimlemelerden oluşur. Çoğunluğunu saray kabartmalarının oluşturduğu bu betimlemelerde ana tema kralın kendisi ve başarılarıdır.

Urartu kemerleri üzerinde av ve savaş sahnelerinin birlikte verildiği betimlemelere sıkça rastlanır. Menua Dönemi'ne tarihlenen bir kemer üzerinde aslan avı sahnesi süvari ve savaş arabaları ile birlikte düzenlenmektedir (UB. Kat. No.32; Lev. 11 A)⁴³⁸. Tekli resmedilen süvarilerin bacakları atın boynuna yakın, öne doğru oturan güvenli binici pozisyonundadır. Yukarı kaldırdıkları sağ ellerinde muhtemelen tam belli olmamakla birlikte mızrak taşırlar. Arabada, arkaya ve öne dönük yay kullanan iki kişi ile birlikte arabayı kullanan arabacı olmak üzere toplam üç kişi yer alır.

Benzer kompozisyon özel koleksiyonlarda yer alan iki ayrı kemer parçası üzerinde de tekrarlanmaktadır (UB. Kat. No. 33-34; Lev. 11 B-C). Diğer çiftli süvari sahnelerinde olduğu gibi bu sahne içerisinde yer alan süvarilerin de arkada betimlenen ikincisinin sadece kendisinin ve atının başı görülmektedir⁴³⁹. Aynı şekilde arabaların atları da profilden, arkada yer alan ikinci atın sadece başının tekrarı şeklindedir⁴⁴⁰.

⁴³⁵ Dalley, 1985: 137. II. Sargon Dönemi'nde Assur ordusu'nun süvari birliklerinin oluşturulmuş olmasına rağmen ikiye bölünmüş süvari tasvirlerinin halen devam ettiğini aktarır.

⁴³⁶ Gökçek, 2015: 89 vd. Hattuşili'nin kral Kadaşman Turgu'ya gönderdiği mektupta: "...Duyduğuma göre kardeşim artık bir erkek olmuş ve sıkça ava gidiyormuş..." sözleri ile yaptığı övgü avlanmanın krallar arasındaki önemini ve prestijini göstermektedir.

⁴³⁷ Layard, 1853: 40. Lev. 11. Kral II. Aşurnasirpal savaş arabasında boğa avında betimlenmiştir. Kralın eşyalarını ve atını kendi atına yan oturmuş bir muhafız arkadan getirmektedir.

⁴³⁸ Kellner, 1991a: 32. Nr. 33 Lev. 8-9; Seidl, 2004: 160, Lev. 49 a-f.

⁴³⁹ Seidl, 2004: 160. Lev. 50a, Lev. 50b.

⁴⁴⁰ E. Özgen, 1983: 116. Fig. 4 – 15.

Sarduri II Dönemi'ne ait bir diğer kemer parçası üzerindeki boğa ve aslan avı sahnesinde de tekli betimlenen süvariler kaldırdıkları ellerinde mızrak ve yuvarlak kalkan taşımaktadırlar (Kat. No.35; Lev. 12)⁴⁴¹. Atın üstündeki pozisyonları Menua Dönemi süvarilerinde olduğu gibi atın boynuna yakın ve güvenli bir oturuş sergilerler. Arabada arabacı ile birlikte geriye dönük yay kullanan bir savaşçı olmak üzere toplam iki kişi betimlenmiştir. Altıntepe/ Mezar 3'de bulunan bir kemer parçası detaylarında boğa avı sahnesi yer alır (UB. Kat. 36: Lev. 13). Betimleme üzerinde süvari figürü iyi korunmuş durumdadır. Süvari arka kısmı uzun ve düz olarak kapatılmış tipik Urartu miğferi giyer. Yüz detayları kentaur ile aynıdır. Sağ elinde bir mızrak sol elinde kısa bırakılmış at dizginlerini tutar. Atın yelesi ve koşum elemanları yatay çizgiler ile verilmiştir.

Savaş ve av sahnelerinde süvariler hem tekli hem çiftli betimlenir. Menua Dönemi en erken betimlemelerden itibaren atın üzerinde bağımsız şekilde silah kullanırken resmedilmektedirler. Arabalar ise erken dönemden itibaren altı yada sekiz ispitli, taşıdıkları kişi sayısı ise iki yada üç olabilmektedir.

2.2.5.4. At ile İlişkili İnanç Dünyasına Yansıyan Sahneler

Urartu Tanrılarına ait en ayrıntılı bilgilere aynı zamanda bir açık hava kült merkezi de olan Meher Kapısı yazıtlarından ulaşılmaktadır⁴⁴². Yazıtta önem ve niteliklerine göre 79 Urartu tanrı ve tanrıçasına kesilecek kurbanların zamanı ve sayısı belirtilmiştir⁴⁴³. Urartu sanatında tanrıların betimlemelerine ulaştığımız en önemli eser 1995 yılı Yukarı Anzaf Kalesi kazısında Haldi Tapınağı'nda bulunan kalkan parçasıdır. Ayrıca tunç eserler içerisinde yer alan kemer ve miğferler de tanrı betimlemelerine ulaştığımız diğer önemli materyallerdir.

At ile ilişkili dinsel ve mitolojik sahneleri, at ya da kanatlı at üzerinde yer alan tanrılar, kanatlı at ve karışık mitolojik varlıklar ile ilişkili at betimlemeleri oluşturur. Anadolu inanç dünyasında atın varlığı Orta Tunç Çağ'ın başından itibaren süregelen bir geçmişe sahiptir. Bu değişim ve sürekliliği Urartu resim sanatında yeralan zengin betimlemeler ile takip etmek mümkündür.

⁴⁴¹ Kellner, 1991a: Nr. 11 Lev. 2-3; Seidl, 2004: 161. Lev. 108 Lev. 50d.

⁴⁴² Belli, 1998b: 30. Meher Kapısı kaya anıtı, Urartu başkenti Van Kalesi'nin(Tuşpa) yaklaşık 7 km. kuzey doğusunda ve ikinci başkent Toprakkale'nin (Rusahinili) 600 m batısında yer alır.

⁴⁴³ Belli, 1998b: 32.

2.2.5.4.1. At Üzerinde Tanrı Betimlemeleri

Anadolu’da at üzerinde resmedilen tanrılar; Kültepe⁴⁴⁴, Acemhöyük⁴⁴⁵, Ovaören’de⁴⁴⁶ ele geçen Orta Tunç Çağ mühür baskıları üzerindeki betimlemelerden ve Hitit yazılı kaynaklarındaki aktarlardan⁴⁴⁷ bilinmektedir. Bu erken Anadolu atlı tanrıları ile Urartu atlı tanrıları arasındaki iki önemli benzerlik mevcuttur. Birincisi tanrılar at üstünde bir ayağı ilerde ayakta resmedilirler. İkincisi Kültepe ve Acemhöyük baskı mühürlerinde betimlendiği gibi tanrılar bir bacaklarını açıkta bırakan uzun kıyafetler giymektedirler.

Urartu’da at üzerinde yer alan üç tanrı betimlemesi mevcuttur. Bunlar Louvre ve Boston Müzesi’nden iki tunç kemer parçası ve Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı kalkanı üzerinde yer almaktadır. Kalkan üzerinde yer alan bir süvari çifti betimlemesinde önde bulunan süvari, miğferinde tanrısal işaret olan boynuz ve sırtında sadağı ile betimlenmiştir (Lev. 2, F)⁴⁴⁸. Belli, tanrının giydiği konik biçimli boynuzlu miğferin Urartu tanrılarının giydiği boynuzlu miğferlerin benzerini oluşturduğunu ancak yanındaki savaşçının miğferinin aksine miğferin kenarında yanaklığın bulunmadığını ve sadece baş kısmı görülen bu figürün benzerine diğer bronz levhalarda rastlanmadığını belirtir⁴⁴⁹. Çiftli süvarilerden oluşan savaş sahnesi içersinde resmedilen bu betimleme her ne kadar sadece baş kısmı sağlam durumda elegeçsede savaşçı süvari kortejinin bir parçasıdır ve onlar gibi atın üzerinde yer alıyor olmalıdır. Bu bağlamda süvari tanrı, Urartu’da atın üzerinde oturan pozisyonda resmedilen bilinen tek betimlemedir.

Atlı tanrılara diğer bir örnek Louvre Müzesi’nde bulunan bir tunç kemer parçası üzerinde yer alır. Tanrı sağ ayağı atın sırtında sol ayağı hayvanın başının üstünde, ayakta dik durur şekilde ok atarken betimlenmiştir (UB. Kat. No. 37; Lev.16)⁴⁵⁰. Dışta uzun giysisinin içinde kısa bir etek, başında ise bere şeklinde bir şapka giyer ve sırtında sadak taşıyan tanrı kemer üzerinde dikdörtgen bir panel içerisinde yer alır. Kelner kemer parçasını yaklaşık M.Ö. 700 yıllarına tarihler⁴⁵¹.

Boston, MFA’da bulunan bir diğer kemer eser üzerinde benzer şekilde at üstünde duran tanrı, boğa, aslan ve karışık kanatlı varlıkları avlarken betimlenir⁴⁵². Aynı sahne kemer üzerinde iki kez tekrarlanır (UB. Kat. No. 38; Lev. 17). Yukarıdaki örnekten farklı olarak tanrının giysisi püsküllüdür, başındaki alçak tacın üstünde bir yuvarlak küre taşır. Diğer tanrı

⁴⁴⁴ N. Özgüç, 1965: 26. Lev. 26 Fig. 77.

⁴⁴⁵ N. Özgüç, 2015: 155. 156 Fig. 120-121.

⁴⁴⁶ Şenyurt vd., 2014: 110. Res. 12.

⁴⁴⁷ Haas, 1994: 417 vdd.

⁴⁴⁸ Belli, 1998b: 96. Çiz. 46. Res. 85.

⁴⁴⁹ Belli, 1998b: 97.

⁴⁵⁰ Kellner, 1991a: Nr.186 lev. 48-49; 1991b: 150. Nr. 10; 1983, Lev. 19,1.

⁴⁵¹ Kellner, 1991b: 150.

⁴⁵² Kendall, 1977: 40. Fig. 7-8.

betimlemesinde olduğu gibi yay kulağa kadar gerilerek fırlatılmaya hazır şekilde resmedilir. Kendall bu tanrının Urartu güneş tanrısı Şiuni'yi temsil ettiğini ileri sürer ve eseri M.Ö. 7. yüzyılın ortalarına tarihler⁴⁵³.

Çağdaş Yeni Assur sanatında at, Sargon Dönemi'nden sonra Güneş Tanrı Şamaş'ın simgesidir ve tanrı at üzerinde güneş diski, yıldız ve ay ile birlikte betimlenir⁴⁵⁴. Maltai kabartmasında (Sanherib Dönemi / M.Ö. 704-681) resmedilen yedi Assur tanrısı içerisinde beşinci sırasında yer alır. Uzun giysiler içerisinde, sakallı ve başında üzerinde yuvarlak küre bulunan yüksek ve silindirik tiara taşımaktadır⁴⁵⁵. Diğer bir örnekte Yeni Assur mühür baskısı üzerinde bir güneş kursu içerisinde, atın üstünde dik durur şekilde uzun ve kapalı kıyafetler ile betimlenir. Her iki yanında yıldız ve ay sembolleri yer alır⁴⁵⁶. Hurri pantheonunda ise Şimigi olarak anılan Urartu Güneş Tanrısı Şiuni, Haldi kalkanı üzerinde güneş diski içerisinde kanatlı bir boğa üzerinde savaşçı kimliği vurgulanarak, elinde yay, sırtında sadak ile betimlenmektedir⁴⁵⁷. Ayrıca, Urartu'da güneş kursu güneş tanrının dışında diğer tanrılar ile birlikte de kullanılmakta ve genel bir tanrısallık simgesi olarak değerlendirilmektedir⁴⁵⁸.

Urartu'da at aksamaları üzerinde resmedilen savaşçı karakteri vurgulanan güneş tanrı, zaferin simgesi olarak düşünülmektedir. Assur'da ise zafer getiren savaşçı kimliğinin yanı sıra hastalıkları iyileştiren, şifa dağıtan tanrı kimliği ile de karakterize edilmektedir⁴⁵⁹. Daha geç dönemde de Mezopotamya⁴⁶⁰, Anadolu ve Ege coğrafyasında güneş tanrının atlar ile ilişkisi devam eder⁴⁶¹. Yazılı kaynaklarda Pers krallığına, Armenia ve Media bir kısmı güneş tanrısına kurban edilmek üzere vergi olarak at gönderdikleri bilinir⁴⁶².

2.2.5.4.2. Kanatlı At Üzerinde Tanrı Betimlemeleri

Kanatlı at mitolojisinin kökeni yerel Anadolu dinlerine dayanır. Bossert, Hitit hiyeroglifleri üzerine yaptığı çalışmada Hattuşa'da Fırtına Tanrısı *piḫaššašši'in* Grekçe *Πηλασος* ile aynı anlama geldiğini kanıtlamıştır⁴⁶³. Yıldırım ve gökgürültüsünün birleşmesinin

⁴⁵³ Kendall, 1977: 37. 46.

⁴⁵⁴ Seidl, 2005: 491 vd. bkzn. Pferd. Sargonidler sonrası süreçte Akhamenid Dönemi'nde at, güneş tanrının sembolü olarak görülür; Calmeyer ve Seidl, 1983: 113 vd. Fig. 4.

⁴⁵⁵ Sevin, 2014: 176. Res. 210.

⁴⁵⁶ Calmeyer ve Seidl, 1983: 114. Fig. 4.

⁴⁵⁷ Belli, 1998b: 48. 49.

⁴⁵⁸ N. Özgüç, 1974: 859.

⁴⁵⁹ Calmeyer ve Seidl, 1983: 113. 114 Fig. 4. Mühürler üzerinde kanatlı güneş kursu içerisinde atın üzerinde astrolojik simgeler ile betimlenen Tanrı Şamaş'ın kanatlarını boğa adamlar kaldırmaktadır.

⁴⁶⁰ Seidl, 2005: 492. Bknz. Pferd. Akhamenid mühür baskılar üzerinde

⁴⁶¹ Sancaktar, 2016: 57-67.

⁴⁶² *Ksenophon, Anabasis IV. 5. dn. 20.* Strabon'a göre Armenia ve Media her yıl 20.000 at vermekle mükellefi.; *Strabon, XI. 13. 8.* Ülkenin büyüklüğüne ve gücüne göre vergi talebeden Persliler Kapadokya Bölgesi'nden gümüşe ek olarak 1.500 at ve 2000 katır yıllık vergi almakta idi.

⁴⁶³ Bossert, 1953: 333; Hutter, 1995: 93; Schürr, 2014: 114 vd. Pegasus isminin kökeninin Luvce değil Likçe kökenli olduğunu ve Grekceye Likçeden geçtiğini iddia etmektedir.

tezahürü olan *piḥaššašši* Fırtına tanrısının Luvi ülkesindeki en önemli yerel formunu oluşturmakta idi⁴⁶⁴. Hitit kralı Muvatalli II'nin (M.Ö. 1295-1272) dua ettiği tanrılar listesinde yer alan *piḥaššašši* Hitit Pantheon'una dâhildi⁴⁶⁵. Bununla birlikte Hurri Fırtına Tanrısı'nın arabasını boğalar çekerken, Luvi Fırtına Tanrısı'nın arabasını atlar çekmektedir⁴⁶⁶. Luvi Fırtına tanrısı *piḥaššašši* 'nin sıfatı olan şimşek ve gökgürültüsü Hesiodos'da Pegasus'un taşımakla görevli olduğu Zeus'un yıldırım ve şimşegi ile ilişkilendirilerek antik batı edebiyatına ve sanatına adapte edilmiştir⁴⁶⁷.

Çalışmamızda kanatlı at üzerinde tanrıların yer aldığı üç ayrı betimleme sunulacaktır. Bunlardan ilki Yukarı Anzaf Kalesi Haldi tapınağı adak eşyaları arasında İşpuini-Menua yazıtlı adak kalkanı üzerinde yer alır. Kırık kalkan üzerinde sadece 12 tanesinin betimlemesine ulaşılabilen tanrılar, birbiri ardına kutsal kanatlı hayvanları üzerinde resmedilirler (Lev. 3-A)⁴⁶⁸. Belli, bu tanrı silsilesi içerisinde bulunan ve Urartu sanatının en erken kanatlı at betimlemesi üzerinde yer alan tanrının, Meher Kapısı yazıtında yedinci sırada anlatılan ve Bergri-Muradiye bölgesinin yerel tanrısı Tanrı Nalaini olduğunu düşünmektedir (UB. Kat. No. 39; Lev. 3-B)⁴⁶⁹. Ayrıca Meher Kapısı yazıtlarında tanrıya iki sığır ve dört koyun kurban edildiği aktarılmaktadır. Bilinen en erken kanatlı at üzerinde yer alan tanrı betimlemesidir. Tanrı sağ ayağı kanatlı atın sırtının arkasında, sol ayağı hayvanın boynu hizasında ileri doğru uzanmakta ve bacağına açıkta bırakan ve püsküllü iç etekliği olan uzun bir giysi giymektedir. Başında tanrısallığın simgesi boynuzlu sivri miğfer, sol elinde umbo kalkan, sağ elinde kılıç, sırtında sadak ve belinde uzun kılıç ile tanrının savaşçı karakteri vurgulanır.

Argiştı II (M.Ö. 713-679) Dönemi'ne tarihlenen Altıntepe'den bir tunç plaka üzerinde, kanatlı at üstünde betimlenen diğer bir tanrı, sol elinde ucunda hilal bulunan bir sopa ve sol omuzunun üstünden ucu sivri bir okluk ile sağ elinde ön gövdesini kapatan bir kalkan taşır (UB. Kat. No. 40; Lev.14).⁴⁷⁰ Tanrının sağ ve soluna uzanan dalgalı bir şerit bant dışa doğru kıvrılarak uzanmaktadır. Bazı bilim adamları bunun suyu temsil ettiğini ileri sürmektedirler⁴⁷¹. Atın kanadının alt ucu gövdeden aşağı sarkarak bir yay oluşturur. Dış hat bir bant içerisinde

⁴⁶⁴ Hutter, 2003: 223.

⁴⁶⁵ Hutter, 2003: 217. 221. Murşili II dönemi (1321-1295) dua yazıtlarının birinde de Arzawa'nın Fırtın Tanrısı'na dua edildiği aktarılır.

⁴⁶⁶ Hutter, 2003: 222; A. Payne, 2008: 483.

⁴⁶⁷ Hutter, 2010: 202. 237; Hutter, 2003: 223; Hes. *Theog.* 285-287.

⁴⁶⁸ Belli, 1998b: 35 vd. Çiz. 17.

⁴⁶⁹ Belli, 1998b: 58. Çiz. 24.

⁴⁷⁰ T. Özgüç, 1961: 258; N. Özgüç, 1974: 856 vd. Lev. 302 a-b; Hilal simgesi için bkz. Sevin, 2014: 111 Res. 132. Ay tanrısı Sin'nin simgesi ucunda hilal olan sopanın örnekleri Til Barsip'de Sin steli üzerinde yer almaktadır; Köroğlu ve Yumruk, 2014: 4. Res. 7. Ergani'nin 15 km güney batısında bulunan Gisgis kabartması üzerinde iki karışık varlıktan biri tanrı Sin'in sembolü hilali, diğeri ise güneş kursu taşır. Tanrıça İştar aslan üzerinde betimlenmiştir. Kabartma Tiglat-pileser III dönemine tarihlendirmektedir.

⁴⁷¹ N. Özgüç, 1974: 859.

noktalarla bezenmiştir. Bu özelliği ile diğer kanatlı at betimlemelerden ayrılır (UB. Kat. No. 6; Lev. 18). Nimet Özgüç kanatlı at üzerinde, gövdesinde güneş kursu, başının üstünde güneş diski ve elinde hilal sembolü taşıyan tanrıyı; kanatlı at betimlemesinin erken örneklerine Orta Assur silindir mühürlerinde rastlanmasından dolayı Assur'dan Urartu'ya aktarılmış bir ikonografi olabileceği şeklinde yorumlar⁴⁷². Ancak Hitit metinlerinde Luvi Fırtına Tanrısı *piḫaššašši* anıldığı yukarıda aktarıldı. Ayrıca en erken betimlemeler içerisinde Tell Ahmar ve Kargamış kanatlı at kabarmalarının varlığı da düşünüldüğünde Anadolu din tarihinde kanatlı atın M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren devam eden köklü bir yerel inanç olduğu görülür. Ayrıca tanrının giysisi diğer kanatlı at üzerinde yer alan tanrılarda olduğu gibi bir bacağı açıkta bırakır. İç etekliği ve püskülleri vurgulanmakla birlikte bu uzun giysi Kültepe mühür baskıları üzerinde yer alan bazı yerli Anadolu tanrılarının giysileri ile aynıdır. Altıntepe tanrısının diğer kanatlı at üstünde betimlenen tanrılarda olduğu gibi taşıdığı kalkan ve sadak ile savaşçı kimliği vurgulanmaktadır. Sağ elinde taşıdığı hilal sembolü olan değnek ile bağlantılı olarak, ucunda hilal motifinin bulunduğu stün kabartmalar, gökyüzü ile ilişkili Ay Tanrısı Sin'in sembolü olarak Güneydoğu Anadolu'da farklı merkezlerde bulunmuştur⁴⁷³.

Son örnek Adana Müzesi'nde korunan Dedeli mezar buluntusu dört parçadan oluşan bir kemer üzerinde yer alır (UB. Kat. No. 42; Lev. 15)⁴⁷⁴. Tanrının sol ayağı kanatlı atın başı üstünde, sağ ayağı kanat üzerine yerleşmiş şekilde boğa, aslan ve karışık varlıklara ok atar pozisyonda betimlenmiştir. Eser M.Ö. 7. yüzyılın sonuna tarihlendirilmektedir⁴⁷⁵. Bu üç örnek üzerinde yer alan tanrılar, kanatlı atın üzerinde duruşları ve giysileri ile Kültepe mühür baskılarında yer alan atlı tanrılar takip ederler. Kökenini Tunç Çağ Anadolu inançlarından alan kanatlı at üzerinde tanrı betimlemeleri; atın yerli Anadolu inancındaki yerinin Demir Çağ ile birlikte kanatlı at ile değişen yeni formunu sunar. Tanrıların silahları ile savaşır şekilde betimlenmeleri değişimin diğer bir boyutunu sergiler.

2.2.5.4.3. Karışık Varlıklar İçerisinde At

Urartu sanatında at; boğa, aslan, keçi, koç, ejder, kartal ya da kuş gibi hayvanların uzuvları ve insan uzuvları birleştirilerek oluşturulan karışık varlıklar mitolojik sahnelerde resmedilirler. Bu betimlemeler çoğunlukla kanatlıdır. Mitolojide genel düşünce tanrıların üzerlerinde durduğu hayvanların onların simgeleri olduğu yönündedir. Bu nedenle tanrılar ile ilişkili hayvanlara yüklenecek anlam onların kendi doğalarına özgü özelliklerle ifade edilebilir.

⁴⁷² N. Özgüç, 1974: 857 vd.

⁴⁷³ Köroğlu, 2018: 175 vd. Fig. 9. 10. 11, a-b.

⁴⁷⁴ Kellner, 1991a: 45. Nr. 102 Lev. 28-29.

⁴⁷⁵ Taşyürek, 1975a: 9. Fig. 1, Lev. 1-8.

Boğanın sürüyü doğurtan, erkekliğin ve gücün simgesi; at ve geyik zarafetin ve hızın sembolü olarak tanrılar ile bağdaştırılmaktadır⁴⁷⁶.

Atın hız özelliği ve üstünlüğünün, tanrının ve tanrısallığın simgesi ile ilişkisini Herodotos⁴⁷⁷: Urartu'nun komşuları arasında yer alan, Kafkas Bölgesi'nde yaşayan Massagetlerin tapındıkları tek tanrı olan güneş tanrısına at kurban ettiklerini ve bunu: "Ölümlülerin en hızlısı, tanrılarının en hızlısına adanmıştır" düşüncesi ile yaptıklarını belirtir.

Urartu betimleme sanatında tespit ettiğimiz dokuz farklı tip insan ve at ile ilişkili karışık varlık mevcuttur, bunlar:

- 1- Kanatlı At
- 2- Kadın ve erkek at adamlar.
- 3- At başlı insan gövdeli avcılar.
- 4- Arka ayakları insan ayağı, kuyruğu boğa olan kanatlı atlar.
- 5- At başlı, balık gövdeli, insan ayaklı karışık varlıklar.
- 6- Farklı hayvan uzuvları ile bütünleşen; at başlı, kuş gövdeli, mevcut iki ayağı at toynağı olan karışık varlıklar.
- 7- Grifon başlı at gövdeli varlıklar.
- 8- Aslan başlı, aslan ayaklı, kanatlı at gövdeli varlıklar
- 9- At başlı, insan kollu, ön ayakları at toynaklı, arka ayakları aslanpençeli, kanatlı at gövdeli karışık varlıklar.

2.2.5.4.3.1. Kanatlı At

Kanatlı at mitolojisinin kökeni yerel Anadolu dinlerine dayanır. Hitit hiyeroglif yazıtlarında anılan kanatlı atın erken betimlemelerine Hitit İmparatorluk Dönemi Tell Ahmar'dan⁴⁷⁸ bir kabartma üzerinde ve Orta Assur silindir mühürleri⁴⁷⁹ üzerinde rastlanmaktadır. Yeni Hitit Dönemi'nde Kargamış'dan M.Ö. erken 10. yüzyıla tarihlenen bir ortostat üzerinde iki sfenks arasında arka ayakları üstünde yükselen bir ikonografi ile karşımıza çıkar (HB. Kat. No. 56)⁴⁸⁰. M.Ö. 9. Yüzyıla tarihlenen Yeni Assur silindir mühür ve kabartmaları ile Suriye Kapadokya silindir mühürleri⁴⁸¹ ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Urartu

⁴⁷⁶ Kendall, 1977: 40.

⁴⁷⁷ Herodotos, I. 216.

⁴⁷⁸ Malten'den akt. Temür, 2014: 103.

⁴⁷⁹ Moortgat, 1967: Lev. K 2. Orta Assur Dönemi (M.Ö. 13. Yüzyıl silindir mühür; London, BM, Env. Nr. 129572) üzerinde benzer stil özellikleri taşıyan ancak ikonografide bazı farklılıklara sahip betimlemeler mevcuttur. Mühür üzerinde aslan ile kanatlı at karşılıklı durmakta ve ortalarında küçük bir at yerde oturmaktadır.; Crüsemann ve Janssen-Kim, 2007: 88 vd. Res. 5.

⁴⁸⁰ Gilibert, 2011: 165. Carchemish 42.

⁴⁸¹ Temür, 2014: 103. Res. 260, 262.

tunç eserler üzerinde de kanatlı at motifleri ile karşılaşırız. Ayrıca, Samos Heraion’unda Phryg ithal malzemeler arasında yer alan iki adet kanatlı at betimlemeli tunç plakalar M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilir⁴⁸². Kanatlı at motifinin batı sanatına aktarım yollarından biri de Orta Anadolu’da Phrygler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karlsruhe’de korunan Menua Dönemi T tipi Urartu tunç at alınlığı üzerinde iki kanatlı atın yer aldığı antitetik bir sahne mevcuttur (UB. Kat. No. 43; Lev. 26). Ortada sakallı, uzun kıvılcık saçlı, uzun giysili yan duran bir erkek figürü, her iki tarafında yer alan arka ayağı üzerinde yükselen ve başları ters yöne bakan kanatlı at figürlerini yelelerinden tutmaktadır. Aynı ikonografi II. Aşurnasirpal Dönemi Nimrud saray kabartmaları üzerinde de mevcuttur⁴⁸³. Altın-tepe mezar 3 buluntusu bir bronz kemer üzerinde diğer örneklerden farklı ayrıntıya sahip bir diğer kanatlı at betimlemesi yer alır (UB. Kat. No. 41; Lev. 18)⁴⁸⁴. Figür iyi korunmuş haldedir. Kanatlı at gallop pozisyonunda betimlenmiştir. Stilistik olarak diğer hayvan betimlemelerinden farksızdır. Ancak atın karnının altından sarkan arkadaki diğer kanadın da varlığı onu diğer kanatlı at betimlemelerinden ayırır. Mezar konteks buluntular ışığında M.Ö. 713-679 yıllarına Argıştı II Dönemi’ne tarihlendirilir⁴⁸⁵.

Yukarda bahsettiğimiz ilk örnek Urartu sanatında Yeni Assur etkisini göstermesi nedeniyle önemlidir. İkinci örnek kesin tarih veren tabakadan ele geçmiştir. Kanat yapısındaki değişim döneminin kanatlı at betimleme tarzını yansıtmaktadır ve nedenle özgün bir eserdir.

2.2.5.4.3.2. Kadın ve erkek at adamlar

At adamların kanatlı attan türeyen betimlemeler olduğu görülmektedir. Bilinen en erken örnekleri Orta Assur Dönemi (1363-1076) silindir mühürler üzerinde yer alır. Bu erken örneklerde de at adamların cinsiyetleri vurgulanmaktadır. İki Orta Assur silindir mühürü örneğinden⁴⁸⁶ birinde erkek at adam, bir elinde kılıcı diğerinde arka bacağından tuttuğu ceylanı taşır. Başında Mezopotamya tanrı ve tanrıçalarının giydiği başlığı vardır. Kuyruğu ise akrep kuyruğu olarak resmedilmektedir. Diğer silindir mühür üzerinde yer alan at adam da av sahnesi içerisinde görülür. Ok ve yay kullanarak kanatlı bir boğayı avlarken betimlenir.

Urartuda en erken at adam betimlemeleri İsrail müzesinden bir kemer üzerinde yer almaktadır (UB. Kat. No. 45; Lev. 22-B). Kellner bu kemer parçasını M.Ö. 780- 750 yıllarına tarihlendirir⁴⁸⁷. Çalışmamıza dahil olan Urartu at adamlar iki ayrı kemer betimlemesi üzerinde

⁴⁸² Jantzen, 1972: 53. 55. Lev. 49. B185, B446.

⁴⁸³ Layard, 1853: 73. Lev. 44, 1.

⁴⁸⁴ T. Özgüç, 1961: 273. Fig. 24.

⁴⁸⁵ T. Özgüç, 1961: 279.

⁴⁸⁶ Temür, 2014: 62 vd. Res. 147-148.

⁴⁸⁷ Kellner, 1991b: 156.

yer alırlar. Bunlardan ilki *in situ* olarak bulunan Altıntepe mezar 3 buluntuları arasında yer alan kemer parçasıdır. Üzerinde kadın ve erkek at adamlar betimlenir ve mezar konteksi M.Ö. 713-679 yılları arasına Argiştı II Dönemine tarihlendirilir⁴⁸⁸. Erkek at adam, cinsiyeti cinsel organının varlığı ile vurgulanmaktadır. Arka bacaklarının betimlendiği alan kayıptır (UB. Kat. No. 44; Lev. 23A). Ön bacaklar ileri doğru atılır tarzda betimlenmiştir. Stilize betimlenen sağ elinde, yay sol elinde ise ok tutar. Hafif yuvarlak ve yüksek başlığı dört köşeli desenler ile bezelidir ve tepesinde spiral kıvrımlı bir keçi boynuzu taşır.

Kadın at adam ise betimlenen cinsel organı ve başında taşıdığı üst kısmı üçgen biçimli üzerinde küre disk yerleştirilen silindirik şapka ile diğer erkek at adamdan ayrılır (UB. Kat. No. 44; Lev. 23 B)⁴⁸⁹. Bu şapka at üzerinde betimlenen tanrıların başında da yer almaktadır (UB. Kat. No.37).

İkinci at adam örneği İsrail Müzesi'nde korunan tunç kemer üzerinde yer alır. Mitolojik karışık varlıklar birbirini takip eden sıralar halinde betimlenmiştir (UB. Kat. No. 45; Lev. 22)⁴⁹⁰. İlk sırada yer alan at adamlar bir ellerinde mızrak diğer ellerinde, üzerinde umboları olan kalkan taşırlar. Önlerinde kaçan ön ayakları aslanpençeli ve aslan başlı kanatlı atları avlarken betimlenirler. Arka sırada at başlı, arka ayakları aslanpençeli, üst gövdeleri insan alt gövde kanatlı at olan karışık varlıklar geriye dönük ok atarak avlanırken betimlenirler⁴⁹¹. Eser M.Ö. 780-750 yıllarına tarihlendirilmektedir⁴⁹².

At adamların taşıdıkları silahlar ve yer aldıkları av sahneleri ile savaşçı karakterleri vurgulanmaktadır. Başlarında taşıdıkları ve tepesinde yuvarlak güneş ya da küre disk bulunan başlıklar tanrıların taşıdıkları ile aynıdır. Bu erken at adam betimlemeleri atı; tanrı, insan ve diğer hayvanlar ile bütünleştiren Urartu sanatçılarının hayal gücünün zenginliğini gösteren en güzel örnekleri oluşturmaktadır.

2.2.5.4.3.3. At başlı insan gövdeli avcılar

Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bir kemer üzerinde yer alan mitolojik sahnede at başlı insan gövdeli karışık mitolojik varlıklar betimlenir⁴⁹³. Kanatlı at sırası ile birlikte betimlenen bu at başlı insan gövdeli yaratıklar av sahnesi içerisinde resmedilirler. Hayat ağacının içerisinde çıkan avcı ve diğer benzer karışık mitolojik varlıklar ile birlikte yaylarını

⁴⁸⁸ N. Özgüç, 1974: 850 vd. Fig. 108 Lev. 296; T. Özgüç, 1961: 279.

⁴⁸⁹ T. Özgüç, 1961: 258; N. Özgüç, 1974: 850 vd. Lev. 29. At üzerinde betimlenen tanrıların şapkası için bkzn. UB. Kat. Nr.40. 42, Lev. 14. 16.

⁴⁹⁰ Wartke, 1998: 159 Lev. 71.

⁴⁹¹ Kellner, 1991b: 156. Kellner'a göre 9. Grupda yer alan bu örnekler M.Ö. 780 - 750 yıllarına tarihlendirilmektedir.

⁴⁹² Kellner, 1991b: 156. Nr.14.

⁴⁹³ Wartke, 1998: 107. Res. 47.

gererek ok atar pozisyonda, kanatlı atların da dahil olduğu kanatlı hayvanları avlarken betimlenirler (UB. Kat. No. 46; Lev.19)⁴⁹⁴. Kemerin tarihlendirilmesinde farklı görüşler mevcuttur. Eichler⁴⁹⁵ M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına, Kellner⁴⁹⁶ M.Ö. 700 civarına ve Taşyürek⁴⁹⁷ M.Ö. 600 yıllarına tarihlendirmektedir.

2.2.5.4.3.4. Arka ayakları insan ve boğa kuyruklu kanatlı atlar

Münich, PS'da bulunan iki kemer parçası üzerinde arka ayakları insan ayağı şeklinde resmedilen, boğa kuyruklu kanatlı at betimlemeleri mevcuttur (UB. Kat. No. 47, Lev. 21; UB. Kat. No. 51, 20)⁴⁹⁸. UB. Kat. No. 47 kanat yapısı ve boğa kuyruğu ile diğerlerinden ayrılır. Arkada yer alan kanat iki parça şeklinde göğüs hizasının ön ve sırtın arkasından yükselir tarzda betimlenmiştir. Kemer parçasının stil özelliklerini değerlendiren Seidle eseri Menua Dönemi'ne tarihlendirmektedir⁴⁹⁹.

2.2.5.4.3.5. At başlı, balık gövdeli, insan ayaklı karışık varlıklar

Kudüs, Bibelstiftung'da bir kemer eser üzerinde yer alan karışık mitolojik varlık; at başlı, kanatlı, balık gövdeli ve insan ayaklıdır (UB. Kat. No. 48; Lev. 25)⁵⁰⁰. Kanat yapısı UB. Kat. No. 47 ile aynıdır. Eichler bu eseri M.Ö. 7. yüzyılın sonuna, Kellner ise M.Ö. 780-750 yıllarına tarihlendirmektedir⁵⁰¹.

2.2.5.4.3.6. Farklı hayvan uzuvları ile bütünleşen; ön gövdesi kanatlı at, arka gövdesi kuş, mevcut iki ayağı attoyağı olan karışık varlıklar = Hippalektryonlar

İsrail Müzesi'nden kırık tunç kemer parçası üzerinde ön gövdesi kanatlı at, arka gövde kuş şeklinde resmedilen üç figürden oluşan bir betimleme sırası mevcuttur (UB. Kat. No. 49; Lev. 24). Figürler iki ayaklıdır. Bir sırada ayaklar at toynağı şeklinde, diğerinde ise aslanpençesi şeklinde betimlenmiştir⁵⁰². Kellner bu eseri M.Ö. 740-640 yıllarına tarihlendirir⁵⁰³. Atın yanısıra bu karışık varlıklar boğa, aslan, keçi gibi diğer hayvanlar ile birleştirilerek de oluşturulmaktadır.

⁴⁹⁴ Taşyürek, 1975a: 23. Fig.18 Res. 47 - 51; Seidl, 2004: Uzun Lev. B 2 a-e; Kellner, 1991a: Nr. 63 Lev. 12.

⁴⁹⁵ Eichler, 1984: 68. G 16.

⁴⁹⁶ Kellner, 1991a: Nr. 63 Lev. 12.

⁴⁹⁷ Taşyürek, 1975a: 23.

⁴⁹⁸ Kellner, 1991a: 35. Nr. 46 Lev. 11.

⁴⁹⁹ Seidl, 2004: 158. Res. 110 Lev. 53.

⁵⁰⁰ Kellner, 1991a: Nr. 51 Lev. 13; Kellner, 1991b: 156. Fig. 3.

⁵⁰¹ Kellner, 1991b: 156. Fig. 3.

⁵⁰² Kellner, 1991a: Nr. 106 Lev. 30; Kendall, 1977: 53. C86a

⁵⁰³ Kellner, 1991b: 147. Nr.7.

2.2.5.4.3.7. Grifon başlı at gövdeli karışık varlık

Buluntu yeri Yukarı Anzaf Kalesi olan *Lvaşuli* yazılı mühür üzerinde grifon başlı, insan elli, elinde bir situla tutan kanatlı at betimlemesi mevcuttur (UB. Kat. No:50)⁵⁰⁴. Çifçi kralın yetkisini taşıyan *Lvaşuli* mührünün M.Ö. 7. yüzyılda Urartu'nun eski gücünü kaybetmeye başladığı dönemde kullanılmaya başlandığını aktarır⁵⁰⁵.

2.2.5.4.3.8. Aslan başlı, aslan ayaklı, kanatlı at gövdeli varlıklar

İsrail Müzesi'nde yer alan tunç kemer üzerinde beş figürden oluşan dikey sıralar şeklinde çeşitli karışık varlıklar resmedilmiştir⁵⁰⁶. Bu dizinler içerisinde aslan başlı ve ayaklı kanatlı at gövdeli yaratıklar mızrak fırlatan at adamlar tarafından avlanırken betimlenmektedir (UB. Kat. No: 45; Lev. 22 A). Kemer parçasını Kellner, M.Ö. 780-750 yıllarına tarihlendirir⁵⁰⁷.

2.2.5.4.3.9. At başlı, insan kollu, ön ayakları at toynaklı, arka ayakları aslanpençeli, kanatlı at gövdeli karışık varlıklar

Yukarıda bahsedilen İsrail Müzesi kemeri üzerinde yer alan bir diğer karışık varlık sırasını at başlı insan kollu yay kullanan avcı figürler oluşturur (UB. Kat. No: 45; Lev. 22 C). Kanatlı at gövdeli figürlerin ön ayakları at toynağı, arka ayakları aslanpençesi şeklinde betimlenmiştir.

2.2.6. Değerlendirme

Urartu'da osteolojik kanıtlara iki ayrı alandan, ahırların dâhil olduğu yerleşim ve nekropol alanlarından ulaşmaktayız. Armavir-Blur ve Karmir- Blur ele geçen osteolojik buluntular bu bölgelerde atın besin amaçlı bir hayvan olarak tüketilmeye devam ettiğini göstermektedir. At kemiklerinin tespit edildiği ahırlar ise Yukarı Anzaf, Ayanis, Karmir-Blur ve Bastam Kalesi'dir.

Urartu at koşum ve süsleme malzemeleri içerisinde İşpuini-Menua döneminden, Argiştı I ve Sarduri II Dönemi'ne kadar Urartu kral isimlerinin yazılı olduğu özgün örnekler mevcuttur⁵⁰⁸. Savaş malzemeleri üzerine kralın adının yazılması geleneği Anadolu'da Orta Tunç Çağ'a kadar eskiye dayanır. Kültepe'de bulunan bir tunç mızrak ucu üzerinde Akadca

⁵⁰⁴ Belli ve Salvini, 2003: 145 vd. Fig. 4-12, YAK 2002 5.CB An-1

⁵⁰⁵ Çifçi, 2017: 296 vd. Mührün kullanımı ile ilgili Çifçi, bu dönemde değişen bölgesel farklılıklar ile ilişkili yönetsel değişimden kaynaklandığını kaydeder.

⁵⁰⁶ Wartke, 1998: 159. Lev. 71.

⁵⁰⁷ Kellner, 1991b: 156. Nr. 14.

⁵⁰⁸ T. Özgüç, 1989: 409 - 412; Yıldırım, 1986: 163 vdd; Yıldırım, 1987: 441 vdd; Çavuşoğlu, 2009: 399 vd; Çavuşoğlu, 2010: 115 vdd. Van Müzesi'nden bir grup Urartu taşıt aksamı çalışılmıştır.

çivi yazısı ile: “Anittanın’nın Sarayı” yazısı yer almaktadır⁵⁰⁹. Ayrıca II. Sargon’un Rusa I’in ordusunu mağlup ettiği ve 260 kraliyet süvarisini ele geçirdiğini aktardığı yazıt⁵¹⁰ sayesinde Urartu’da kralın maiyetine ait süvari birliğinin var olduğunu öğrenmekteyiz. Urartu yazıtlı eserlerin hemen hemen hepsinin tunçtan yapılmış olması dikkat çekicidir. Statü sahibi bir sınıfın at koşum malzemesinde tuncu tercih etmesi lüks malzeme yapımında Demir Çağ’da tuncun kullanımının devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca tuncun altın rengindeki renk değişimi ve parlaklığının da görsel üstünlük nedeniyle lüks malzeme olarak tercih edilebileceğini ve kalayın Anadolu’ya ithal edilen bir malzeme olması nedeniyle pahalı, belli bir statüye sahip gruplar tarafından edinilebilen lüks kategorisinde olması da bu tercihte önemlidir. Ayrıca mezar ve yerleşim alanları dışında Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı buluntuları arasında gem ve koşum malzemelerinin keşfedilmesi⁵¹¹ at ve atla ilişkili nesnelerin prestijli lüks malzemeler olmalarının yanı sıra dinsel değeri olan objeler olduklarını da kanıtlamaktadır.

Urartu tunç eserler üzerinde yeralan betimlemeler ise at ile ilişkili bilgilere ulaştığımız diğer önemli alandır. Bu eserler üzerindeki savaş, av ve törensel geçit sahneleri içerisinde yer alan erken süvari betimlemeleri Demir Çağ’ın savaş teknik ve taktiğinde ortaya çıkan yeniliği yansıtmaktadır. Yeni Assur sanatında erken süvarilere ait betimlemelerde eşlikçi olarak tanımlanan süvarilerin, silah kullanan süvarinin yanında, bazen de diğer süvarinin atının dizginlerini tutarak resmedilmesi ilk Littauer ve Crouwel tarafından sürecin bir gelişim takip ettiği şeklinde yorumlanmıştır⁵¹². Bu düşüncüyü destekleyen en önemli görsel veriler II. Aşurnasirpal Dönemi Ninive sarayı ortostatları ve Balavat Kapısı üzerinde yeralan betimlemelerdir. Bu sahnelerde eşlikçi olarak anılan süvariler; diğer süvariye koruma ve onun atının dizginlerini kontrol etme görevini üstlenmekte, öteki ise silahını kullanarak savaşmaktadır⁵¹³. Bu durum süverilerin atı kullanabilme becerisinde görülen bir aşama ve savaş tekniklerindeki yeterlilik düzeyi olarak yorumlanmaktadır⁵¹⁴. Ayrıca Medvedskaya tarafından at koşum takımları ve bu betimlemelerin kronolojik bir gelişimi yansıttığı da iddia edilerek Hasanlı IV tabakasının M.Ö. 8. yüzyılın sonları II. Sargon Dönemi’ne kadar devam ettiği ileri

⁵⁰⁹ T. Özgüç, 2002: 44. Res. 7. Ankara, AMM, Env. Nr. 19. 2012, 29. 1 cm. Karum I b tabakası, M.Ö. 18. yüzyıla tarihlendirilir.

⁵¹⁰ Luckenbill, 1927: 8. Nr. 20.

⁵¹¹ Belli, 1998b: 29.

⁵¹² Littauer ve Crouwel, 1979: 135; Medvedskaya, 1988: 8; 1991: 154. 155.

⁵¹³ Littauer ve Crouwel, 1979: 138.

⁵¹⁴ Littauer ve Crouwel, 1979: 135. 138.

sürülmüştür⁵¹⁵. Dyson ve Muscarella⁵¹⁶, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına tarihlenen Hasanlu IV tabakasının karbon 14 sonuçlarını yayınladıkları çalışmalarında; Medvedskaya'nın iddialarına II. Aşurnasirpal Dönemi, Assur, K. Suriye ve Menua Dönemi Urartu kabartmaları üzerinde yer alan bağımsız süvari betimlemelerinin varlığını öne sürerek karşı çıkmışlardır. Dyson ve Muscarella'nın görüşlerini bu çalışmamızla doğrulamakta ve katılmaktayız. Bunun dışında biz erken at, atlı, süvari ve araba betimleme tarzının izlerini Yeni Assur ve Urartu'nun yıkılışından sonraki döneme kadar Anadolu, Yunan ve Etrüsk sanatında da takip ettik. Bu sürecin Urartu sanatında ve yazılı kaynaklardaki varlığını sorguladığımız bu bölümde farklı sonuçlara ulaştık.

Süvarilerin çıkışını bir devrim olarak tanımlayan McNeill ata binmenin askeri bir etkinlik olarak kullanılabilmesinin, atı kontrol eden alt gövde ile silahı kullanan üst gövde arasındaki uyumun yakalanabilme becerisi ile mümkün olduğunu aktarır⁵¹⁷. Süvariler ile ilişkili en erken verilere M.Ö. 13.-12. yüzyıla tarihlenen Kuzey İran, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Kafkaslar ve Karadeniz kıyılarında yer alan, bazılarının yanlarında gemleri bulunan at gömülerinden ulaşmaktayız. Ayrıca bu koşum malzemelerinin yer aldığı at gömüleri, Erken Demir Çağ ile birlikte süvarilerin ortaya çıkışı ile ilişkili yeni bir sosyo-kültürel oluşumun ve değişimin de varlığını göstermektedir⁵¹⁸.

Süvarilerden bahseden Yeni Assur yazılı kaynaklarında verilen sayısal kayıtlar ise dikkat çekicidir. III. Salmanassar (M.Ö. 858-820) ülkesindeki süvari sayısını 5542'ye, araba sayısını 2002'ye yükselttiğini aktarmaktadır⁵¹⁹. Çağdaşı Urartu krallığına ait süvari sayıları ise yazılı kaynaklarda çok daha yüksektir. Urartu Kralı İşpiuni (M.Ö. 830-820) krallığa ait 9.604 süvari ve 172 arabanın varlığından bahseder⁵²⁰. Urartu'da savaş arabasından ziyade süvari birliklerinin kullanılıyor olması onun topografyası ile ilişkili olmalıdır. Sadece yazılı kaynaklara dayalı sayısal veriler ışığında bile süvari birliğinin eşlikçiden oluşan ikili gruplar halinde; birinin her iki atın dizginlerini tutarken, diğerinin silah kullanabildiği bir savaş sahasını tasavvur etmek oldukça güçtür. Yeni Assur ve Urartu arasındaki mücadelenin dağlık ve engebeli bir topoğrafyada geçtiği düşünüldüğünde bunun mümkün olamayacağı da açıktır.

Tunç malzemeler üzerinde savaş sahnelerinin betimleme uslubu Urartu ve Yeni Assur'da benzerlik ve farklılıklar gösterir. Urartu sanatında kralın resmedildiği betimlemeler görülmezken Yeni Assur'da, kral sahnede ana figürdür ve diğer figürlerden ayırd edilecek

⁵¹⁵ Medvedskaya, 1988: 12; 1991: 154. 155; Medveskaya At koşum malzemeleri ve ilişkili betimlemeler üzerine temellendirdiği teorisi ile Hasanlu IV yıkım tabakasının M.Ö. 8. yüzyılın içlerine kadar devam ettiğini iddia etmektedir.

⁵¹⁶ Dyson ve Muscarella, 1989: 18.

⁵¹⁷ McNeill, 1999: 85.

⁵¹⁸ Castelluccia ve Dan, 2014: 36; Castelluccia, 2017a: 4 vd. Fig. 1-2.

⁵¹⁹ Grayson, 1996: 41. Nr. iv. 47-48.

⁵²⁰ Çifçi, 2017: 246. Tab. 28.

tarzda resmedilir. Urartu ve Yeni Assur süvari, araba ve at betimlemelerini kıyasladığımızda; Urartu bronz malzemeler üzerinde savaş, av ve geçit töreni sahnelerinde çiftli süvarilerin varlığına karşın eşlikçi süvari betimlemesi tespit etmedik. Urartu erken süvari betimlemelerinde bağımsız savaşan ve silah kullanan süvarilerin varlığı, bu becerinin varlığını görsel olarak ortaya koymaktadır. Bu sahneler betimleme şablonu olarak tekrar edilen özelliğidir. Yeni Assur ve Urartu sanatçıları savaş sahnelerinde; çiftli süvarileri ve atlarını, savaş arabalarında yer alan at ve binici betimlemeleri ile aynı üslupta resmetmekte ve dönemin klasik betimleme şablonunu yansıtmaktadır. Urartu ve Assur sanatında görülen bu Erken ve Orta Demir Çağ anlatım tarzının kökeni Ur Standartları üzerinde yer alan en erken savaş arabası betimlerine kadar geriye gider. Bindirme tekniği olarak adlandırılan bu yöntem ile figürlere profilden derinlik hissi vererek sahne hareketli ve kalabalık gösterilmektedir. Bindirme tekniğinin kullanıldığı at, araba ve süvari betimlemeleri M.Ö. 7. yüzyıl 2. yarısı ile birlikte Batı Anadolu’da, Etrüks ve Yunanistan’da terrakotta frizler ve seramikler üzerinde görülmeye başlar. Bu sanat ve kültürel aktarımda doğu-batı arasındaki ticaretin yanı sıra M.Ö. 7. yüzyılın sonunda Yeni Assur ve Urartu Devletlerinin yıkılış süreci de önemli rol oynar. Burkert’in Orientalizan Devrim olarak adlandırdığı süreç, güvenliksiz bir coğrafyadan batıya göçen sanatçı ve zanaatkarların doğunun sanat, kültür, teknik ve alfabe gibi birçok zenginliğini Batı Uygarlıklarına aktarmasının bir sonucudur. Bu mirasın yeni ev sahipleri kendi tarz ve stilleri ile bu gelen sanata gerek teknik gerekse ikonografik zenginlik katarak süreklilik kazandırdıkları birçok bilim insanı tarafından kabul gören düşüncedir⁵²¹.

Doğu sanat tekniğinin Anadolu ve Ege adaları aracılığı ile batı sanatına aktarılışının örneklerini atlı betimlemelerde çoğaltmak mümkündür. Tekrar eden aktarımlara en dikkat çekici örnek, M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenen Balavat Kapısı⁵²² betimlemeleri arasında ve bir Yeni Assur tunç kap üzerinde yer alır⁵²³. Sahnede eşlikçi süvari bir eliyle her iki atın dizginlerini tutarken diğer eli ile yay kullanan süvarinin atını kırbaçlar⁵²⁴. Bu çiftli süvari betimleme şablonu M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen bir Etrüks siyah figürlü seramik üzerinde tekrarlanır⁵²⁵. Bindirme tekniğinde resmedilen her iki süvari kendi atlarının dizginlerini tutarken eşlikçi süvari diğerinin atını kamçılar. Benzer at, süvari ve arabalı sahneler, Etrüsk sanatında tunç eserler üzerinde ve mimari terrakotta betimlemeleri içerisinde de yer almaktadır⁵²⁶. Sonuç olarak

⁵²¹ Klasik Çağ Öncesi Batı Anadolu’nun Öne çıkan Merkezleri, Değerlendirme Bölümü.

⁵²² Barnett, 1959a: Lev. 167. M.Ö. 860 yılında Urartu üzerine düzenlenen sefer betimlenmektedir.

⁵²³ Seidl, 1985: 45 – 48. Res. 1 Lev. 23-27. Arkadaki süvari elini arkaya uzatarak diğerinin atını kırbaçlarken betimlenir.

⁵²⁴ Ivantchik, 2001b: 100. Res. 48.

⁵²⁵ Bentz ve Kaenel, 2001: Lev. 36. 37: Arkadaki atın başı, binicinin ise yukarda başı kolları ve aşağıda ayakları görülmektedir. Sağ eli ile arkadan öndeki binicinin atını kamçılar. M.Ö. 6. Yüzyılın 3. çeyreğine tarihlenir.

⁵²⁶ De Puma, 2013: 46 vd. Res. 4, 2d; Winter, 2009: 236. 237.

savaş ve av sahnelerinde de çiftli süvari betimlemeleri süvarilerin ata binme ya da at üstünde silah kullanma becerisi ile doğrudan ilişkili görülmemektedir. İkili süvari betimlemeleri süvarilerin becerilerini sergilemekten ziyade dönemin sanat tekniği ve uslubu ile ilişkilidir.

Urartu sanatında değerli materyaller üzerindeki betimlemelerde arabaların kullanımının sürekliliği dikkat çekicidir. II. Sargon'nun Muşafir'i yağmasında içerisinde iki at ve bir araba sürücüsünün bulunduğu heykelleri gaspettiği aktarılmaktadır⁵²⁷. Bu eserlerin üzerinde yer alan Rusa I'e ait yazıtta: “*İki at, bir atlı savaş arabası sürücüsü ile o (Rusa) Urartu Krallığı'nı ele geçirmişti*” sözleri aktarılmaktadır. Urartu Devleti'nde süvarilerin yaygın kullanımına ve sanat eserleri üzerindeki artan betimlemelerine rağmen Rusa I Dönemi'nde de (M.Ö. 730-713) halen kraliyet ve iktidar için arabaların önemli bir itibar ve güç sembolü olduğu görülmektedir. Yeni Assur sanatında da krallar kendilerini daima araba üzerinde savaşırken ya da avlanırken resmettirirler. Süvarilerin sanat eserleri üzerinde kraliyetin prestij örgesi olarak bir üst statüye ulaşmaları, kralın kendini şahsen süvari olarak betimletmesi ile Aşurbanipal (M.Ö. 668-626) Dönemi'nde başlar. Yeni Assur krallarının at üstünde resmedilmeleri III. Salmanassar Dönemi'nden Balavat Kapısı kabartmalarından bilinir⁵²⁸. Ancak bir süvari ve savaşçı olarak ilk kez bir Assur Kralı, Aşurbanipal kendisini Ninive Sarayı'ndan bir kabartma üzerinde betimletmiştir⁵²⁹. Sonuç olarak Yeni Assur ve Urartu'da süvarilerin M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda bahsedilmeleri, sayısal olarak üstün olmaları ve betimlemeler üzerinde artarak devam eden varlıklarına rağmen, arabalar kralın ve kraliyetin sembolü olarak önemlerini ve varlıklarını M.Ö. 7. yüzyıl boyunca korumaktadır.

Urartu inanç dünyasında atın yerini anlayabilmemiz için Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nın başına kadar geriye bakmamız aydınlatıcı olur. Anadolu din inanışı içerisinde at ile ilişkili tanrıların varlığı hem arabalı hem at üstünde betimlenen Kültepe, Acemhöyük ve Ovaören mühür baskılarından bilinmektedir. Bu erken betimlemelerde at üzerinde yer alan tanrılar arabalı ve binici olarak iki farklı pozisyonda karşımıza çıkar. Binici pozisyonunda tanrı hayvanın üzerinde oturur ve ayakta dik durur şekilde yer alırlar. Kültepe'den mühür baskı üzerinde tek örnekle temsil edilen birinci pozisyonunda Tanrı/Tanrıça Pirva atın (Equid) üzerinde yan oturur pozisyonda resmedilmiştir. Kültepe'den diğer bir örnekte ise equid cinsi bir hayvanın üzerinde tanrı ayakta dik durur şekilde, sol ayağı önde hayvanın başına doğru uzanırken bacağı giysisinin altından açıkta betimlenmektedir (TÇ. Kat. No. 20). Benzer şekilde Acemhöyük ve Ovaören örneklerinde de tanrılar atın üzerinde ayakta dik durur şekilde betimlenmişlerdir.

⁵²⁷ Luckenbill, 1927: 98. Nr. 173.

⁵²⁸ Barnett, 1959a: Lev. 144.

⁵²⁹ Barnett, 1975: Lev. 89. London, BM. Env. Nr. 124875

Urartu'da atlı tanrılar atın üzerinde ve kanatlı atın üzerinde yer alırlar. Atın üzerinde süvari olarak betimlenen tek örnek Yukarı Anzaf Kalesi Halde Tapınağı kalkanı üzerinde yer almaktadır. Kalkan üzerinde yer alan bir süvari çifti betimlemesinde önde bulunan süvari, miğferinde tanrısal işaret olan boynuz ve sırtında sadağı ile betimlenmiştir (Lev. 2, F)⁵³⁰. Belli tarafından tanrı olarak adlandırılan bu betimlemenin sadece baş kısmı görülmektedir. Çiftli süvarilerden oluşan savaş sahnesi içersinde resmedilen bu betimleme her ne kadar sadece baş kısmı sağlam durumda elegeçse de savaşçı süvari kortejinin bir parçasıdır ve onlar gibi atın üzerinde yer alıyor olmalıdır. Bu bağlamda süvari tanrı, Urartu'da atın üzerinde oturan pozisyonda resmedilen bilinen tek betimlemedir.

At ile ilişkili Urartu tanrıları Orta Tunç Çağ Anadolu geleneğinde at üzerinde ayakta dik durur pozisyonda betimlenirler. At ve kanatlı at üzerinde yer alan Urartu tanrılarının kıyafetleri, erken Anadolu atlı tanrılarının bazılarının giydiği bir bacağı açıkta bırakan uzun kıyafetlerdir. Urartu'da bu uzun kıyafetin içindeki kısa eteklik ile püsküllü detaylar belirtilir. Ayrıca ellerinde ok, yay, sadak, kılıç ve kalkan gibi silahların varlığı onların savaşçı kimliklerini öne çıkararak Demir Çağ'da ortaya çıkan farklılıkları vurgular. Bu betimlemeler, Demir Çağ Anadolu inançları içerisinde yer alan kanatlı at ve atlı tanrıların geçmişten köklenen sürekliliğini ve algılanışındaki değişimi gösteren önemli kanıtlardır. At ve kanatlı at üzerinde yer alan tanrıların savaşçı karakterlerinin vurgulanıyor olması aynı zamanda atın Anadolu toplumları ve inanç dünyası içerisinde değişen öneminin de bir göstergesidir.

At ile ilişkili karışık varlıkların da sanat eserleri üzerinde betimleniyor olması Demir Çağ için bir diğer önemli yeniliktir. Betimlemeler içerisinde dokuz farklı at ile ilişkili karışık varlık tespit ettik. Bunlar arasında en dikkat çekici örnekleri oluşturan kanatlı atlardan M.Ö. 13. yüzyıl Hitit metinlerinde bahsedilir. Erken betimlemeleri eş zamanlı Tell Ahmar ve Orta Assur silindir mühürleri üzerinde karşımıza çıkar. Kargamış'da Herald's Wall (Protokol duvarı) olarak anılan mekânda yer alan bir ortostat üzerinde M.Ö. erken 10. yüzyıla tarihlenen kanatlı at betimlemesi Demir Çağ'ın erken örneklerinden biridir.

Diğer bir karışık varlık ise at adamlardır. Urartu'nun Yeni Assur ile olan coğrafi ve kültürel yakın bağlantıları onun sanatını hiç kuşkusuz etkileniştir. Erken örneklerine Orta Assur silindir mühürleri üzerinde rastladığımız at adamlar da Urartu'da olduğu gibi ellerinde taşıdıkları ok yay ve kılıç gibi silahlar ile savaşçı ve avcı kimlikleri vurgulanır. At adamların daha geç tarihli Yunan sanatına aktarılan örnekleri ikonografinin sürekliliğini göstermektedir. Louvre Müzesi'nden bir Etrüsk siyah figürlü amphora üzerinde başının üzerinde Altın-tepe

⁵³⁰ Belli, 1998b: 96. Çiz. 46.

buluntusu Urartu erkek at adam figüründe (UB. Kat. No: 44; Lev. 23A) olduğu gibi spiral kıvrımlı keçi boynuzu bulunur. Uzun keçisakallı, cinsel organından aygır olduğu anlaşılan bu kentaur betimlemesi erkek at adamların batı sanatına adapte olan birçok farklı formundan biridir⁵³¹.

Karışık varlıklar içerisinde bir diğer örnek, ön gövdesi kanatlı at arka gövdesi kuş kuyruğu, ayakları at toynağı olan karışık varlıklardır (UB. Kat. No. 49; Lev. 24). Kökenini kanatlı attan alan bu at ve kuş birleşimi figürler batı sanatının M.Ö. 6. – 5. yüzyıllara tarihlenen vazo ve plastik betimleme repertuvarına Hippalektrya olarak aktarılan karışık varlıkların erken örneklerini oluşturmaktadır. Benzer şekilde Yunan mitolojisinde yer alan at başlı insan gövdeli karışık varlıkların erken örnekleri Urartu sanatında mevcuttur (UB. Kat. No. 46; Lev.19)⁵³². Louvre Müzesi’nden siyah figürlü bir Etrüsk vazo üzerinde Herakles sahnesi içerisinde at başlı insan gövdeli figür mevcut birçok benzer betimlemeden biridir⁵³³.

Betimlemeler üzerinde yer alan bu karışık varlıklar Urartu sanatının yüksek yaratıcı gücünü ve ustalığının gösteren önemli eserlerdir. Bu betimlemelerin bir diğer önemi ise sonraki yüzyıllarda Yunan Sanatı’nda aynı ya da küçük değişiklikler ile tekrarlanıyor olmalarıdır.

Ayrıca betimlemeler üzerinde yer alan at ve atlı kompozisyonların zenginliği Urartu Devleti için atın kullanımının önemini kanıtlamaktadır. Savaşların yanı sıra ulaşım amaçlı kullanımı hem siyasal ve hem sosyal alanda atın varlığının Urartu’da vazgeçilmezliğini gösterir.

2.3. Yeni Hitit Şehir Devletleri

Hitit İmparatorluğu’nun M.Ö. 1200 yıllarında yıkılmasının ardından Anadolu’da kurulan küçük krallıklar, Hitit sanat ve geleneğini kesintisiz devam ettirmişlerdir. Demir Çağ’a geçiş sürecinde bu dönem “karanlık çağ” olarak anılsada, artık kesin kronoloji veren son kazılar ve yazılı kaynaklar politik süreklilikle birlikte sanatsal ve kültürel sürekliliği de gösteren veriler sunmaktadır⁵³⁴. Kızılırmak kıvrımından güneye, Güney Doğu Anadolu ve K. Suriye’de bu süreçte kurulan bu yeni devletler Hiyeroglif Luvise yazıtlı kamusal anıtlar inşa ederek Hitit

⁵³¹ Gaultier, 2003: 62 vd. Lev. 35-36. Amphora yaklaşık M.Ö. 470 yıllarına tarihlenmektedir.

⁵³² Taşyürek, 1975a: 23. Fig. 18 Res. 47-51; Seidl, 2004: Uzun Lev. B 2 a-e; Kellner, 1991a: Nr. 63 Lev. 12

⁵³³ Benzerleri için bkz. Gaultier, 2003: 76. Lev. 40 - 41 CP 11069; LIMC V, I – II: 231. Hercle 329. Siyah figürlü amphora üzerinde, tepesinde boynuzu olan at başlı, kuyruklu, çıplak satyr olarak tanımlanmıştır. M.Ö. 480-470 yıllarına tarihlenmektedir.

⁵³⁴ Harrison, 2013: 97. 111. Yeni Hitit Krallıklarının kuruluş sürecinin arkeolojik ve yazılı kanıtlar ışığında M.Ö. 12. Yüzyıl kadar geriye gittiğini aktaran Harrison bu küçük ulusal şehir devletlerinin politik - kültürel olarak kendine özgü güçlü yapılanmaya ve multi-etnik gruplardan oluşan dinamik bir sosyal karaktere sahip olduklarını belirtir. Şehirler ekonomik olarak gelişmiştir ve ayırd edici bir fildişi, taş, seramik ve tekstil endüstrisinin varlığı mevcuttur; Yener, 2013: 23 vd.

kültür ve sanatını devam ettirirler⁵³⁵. Coğrafi olarak çalışma konumuza dahil edeceğimiz at ile ilişkili buluntulara ulaştığımız Yeni Hitit Şehir Devletleri; Melid, Kargamış, Kummuh, Gurgum, Patinu/Unqi, Hamath, Tabal, Kue, Hilakku ve Sakçagözü'dür (Harita 3). Ayrıca Güneydoğu Anadolu sınırları içerisinde kalan Arami Kenti Zincirli-Sam'al⁵³⁶ at ile ilişkili betimlemelerin yer aldığı plastik sanat eserlerine ulaştığımız diğer önemli bir merkezdir. Bu nedenle Zincirli-Sam'al buluntuları Yeni Hitit Şehir Devletleri bölümü içerisinde aktarılacaktır.

Yeni Hitit şehir buluntuları içerisinde yer alan yazıtlı örnekler Erken Yeni Hitit sanatının kronolojisinin belirlenmesinde yardımcı olmaktadır⁵³⁷. Yeni Hitit plastik eserleri üzerine yapılan en kapsamlı çalışma 1971 yılında W. Orthmann'ın *Untersuchungen zur spathethitischen Kunst* adlı eseridir. Orthmann, Yeni Hitit eserlerinin tarihlendirilmesi ve stil gelişimini, Yeni Hitit I – II – IIIa – IIIb periyodu olarak sınıflandırmıştır⁵³⁸. Sonrasında Bonatz'ın 2000 yılında *Das syro-hethitische Grabdenkmal* isimli kapsamlı çalışması yayınlanmıştır. Gurgum mezar stelleri kronoloji ve ikonografi problemleri üzerine en son çalışma Tiryaki tarafından 2010 yılında *Erken Demir Çağ Gurgum(= Kahramanmaraş) Kabartmalı Mezar Taşları* başlığı altında doktora tezi olarak çalışılmıştır. Hawkins 2000 yılında *Corpus of Hieroglyphic Luvian Inscriptions: Inscription of the Iron Age* adlı eserinde Luvite hiyeroglif yazıtlar ışığında Karatepe, Kargamış, Tell Ahmar, Maraş, Malatya ve Kommagene plastik eserlerini değerlendirmektedir. En son A. Gilibert'in 2011 yılı *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance* adlı eserinde Kargamış ve zincirli ortostatları yazıtlı eserler ve yeni konteks malzemeler ışığında detaylı olarak tekrardan ele alınmıştır. Yapılan çalışmaların hepsinde atlar kompozisyonun bir parçası ve statü ile ilişkili hayvanlar olarak belirtilmektedir. Bu çalışma ile Yeni Hitit Dönemi at betimlemeleri ve insan yaşamındaki yeri üzerine katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

Yeni Hitit Şehir Devletleri'nin Yeni Assur ile olan ilişkilerine baktığımızda, yazılı kaynaklar at ile ilişkili yoğun bir bağlantının varlığını sunar. Yeni Assur ordusunun ihtiyacı olan atların büyük çoğunluğu Urartu'nun yanı sıra Güney Doğu Anadolu ve Doğu Akdeniz Yeni Hitit şehirlerinden karşılanmaktaydı. Bu bağlantı en erken Yeni Assur kayıtlarında Adad Nirari II (M.Ö. 911-891) Dönemi'nden itibaren aktarılır. Kral, Güney Doğu Anadolu – Kuzey

⁵³⁵ Harmanşah, 2018: 258.

⁵³⁶ Bryce, 2012: 169; Köroğlu, 2006: 145. 148. Zincirli - Sam'al Yeni Hitit kültürünün etkisi ile gelişen kentin Arami göçleri sonrası değişen nüfus yapısı ile Aramileştiği belirtir; Sevin, 2014: 23. M.Ö. 9. Yüzyılda Hitit tipi taş blokların yerini, 8. ve 7. Yüzyılda Zincirli - Sam'al ve Sakçagözü'nde Assur tipinde ince mimari kaplama levhaların aldığını aktarır.

⁵³⁷ Hawkins, 2008: 380 – 388.

⁵³⁸ Orthmann, 1971: 148; Kozbe, 2007: 38; Darga, 1992: 224. Eserlerde motif ve temalarda erken evre sanatı, tipik Hitit sanatı biçimini yansıtırken; II. evre, Yeni Assur etkisi gösteren Yeni Hitit stili; IIIa Assurlaşmış ve IIIb Assurlaşmış ve Aramileşmiş Yeni Hitit stili olarak sınıflandırılmaktadır.

Suriye Bölgesi'ne seferler düzenlendiğini, atlı arabalar ve atları ganimet olarak aldığını kaydeder⁵³⁹. II. Tukulti-Ninurta (M.Ö.890-884) Dönemi'ne ait yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgiler Yeni Assur için Anadolu'dan at temininin farklı bir boyuta ulaştığını göstermektedir. Bu dönemde vassal bir devlet haline getirilen Bit-Zamani (Diyarbakır Bölgesi) Krallığı ile yapılan anlaşmada kral Amme-baal'e Assur dışında hiçbir devlete at sağlamayacağına dair yemin ettirildiği aktarılır⁵⁴⁰. Bu durum Yeni Assur'un savaş politikasında atın öneminin bir diğer boyutunu bize göstermektedir. Ayrıca, II. Tukulti-Ninurta'nın M.Ö. 885 yılında güneyden kuzey-batıya hâkimiyetinin olduğu topraklar üzerinde "barış yürüyüşü" adı altında yaptığı haraç toplama eyleminin asıl amacı orduyu güçlendirmek ve ihtiyaç duyulan diğer kaynaklar ile birlikte atların teminini sağlamak idi. Bu kapsamda Anadolu yerel krallıklarından alınan hediyelerin haricinde edinilen 2720 at ve katır ile savaş arabaları kraliyet kayıtlarında listelenmiştir⁵⁴¹.

II. Aşurnasirpal Dönemi'nde ise Bit-Zamani Krallığı'ndan alınan 460 koşumlu ve eğitilmiş at ile at koşum malzemeleri ve koşumlu savaş arabaları da Yeni Assur kayıtlarında kaydedilmektedir⁵⁴². Benzer şekilde kralın diğer bir seferinde, Bît-baḫiāini, Bît-Adini, Azallu, Kargamış ve Patinu Şehir Devletleri'nden alınan ganimetler arasında koşumlu atlar, savaş arabaları ve süvariler listelenir⁵⁴³. Koşumlu atların ve at koşum malzemelerinin ganimet olarak toplanması bu malzemelerin aynı zaman diliminde geniş bir coğrafyaya dağılışının da önemli bir nedeninin savaşlar olduğunu göstermektedir⁵⁴⁴. Ayrıca alınan bu haraçların içerisinde özellikle yük hayvanı olarak kullanılan katırlar ve eşekler de önemli bir yer tutmaktaydı⁵⁴⁵.

Salmanassar III (M.Ö. 858-824) Dönemi'nde de Yeni Hitit Şehir Devletleri üzerindeki Assur'un baskısı devam eder. Patinu, Kargamış, Gurgum, Sam'al, Bit-Adini şehirlerine yapılan seferlerde kendisine karşı birleşerek saldıran bu krallıklara zaferini kral: "kırmızı yün gibi dağları kırmızıya boyayarak onlardan çok sayıda at ve savaş arabası aldım" ifadesi ile kaydeder⁵⁴⁶. Bir diğer yazıtta ise Hatti'nin 12 kralı ile birlikte koalisyon yapan Damaskus'dan, onların arabalarını, süvarilerini ve askeri araç gereçlerini gaspettiği aktarılır⁵⁴⁷. Kue Krallığına düzenlediği seferde de kral Kate'i mağlup edip Timur (Anazarva yakınlarında) ve Pahri'yi

⁵³⁹ Grayson, 1991: 150. Nr. 49 - 60; Luckenbill, 1926: 112. Nr. 366. Hanigalbat olarak anılan Mitanni Bölgesi'ne düzenlenen 4. seferden bahsedilmektedir.

⁵⁴⁰ Grayson, 1991: 171. 172. Nr. 11 - 29.

⁵⁴¹ Grayson, 1991: 175 - 180. Nr.64b-145b /73a-14a, 178. Nr.128-131; 134-135; Duymuş, 2011: 38.

⁵⁴² Grayson, 1991: 211. Nr. ii118b - 125a.

⁵⁴³ Grayson, 1991: 216 - 218. Nr.iii56b - 77a.

⁵⁴⁴ Grayson, 1991: 213. 214. Nr. iii1 - 26a. II. Aşurnasirpal, Kassit kralından koşumlu atlar ile at koşum malzemeleri, Savaş arabaları ve 50 Süvari ele geçirdiğini aktarır.

⁵⁴⁵ Grayson, 1991: 202. Nr. ii12b - 15a, 243. Nr. ii37 - 48a, 259. Nr. 63b - 67a; Grayson, 1996: 55. Nr. iv34b - 40; 56 Nr. 1b - 2a.

⁵⁴⁶ Grayson, 1996: 9. 10. Nr. 53 - 64a, 64b - 80.

⁵⁴⁷ Grayson, 1996: 96. Nr. 14b - 17.

(Kilikia - Karatepe) yıktığını ve ganimet olarak sayısız savaş arabası ve koşumlu atları ülkesine götürdüğünü kaydetmektedir⁵⁴⁸.

III. Tiglat-pileser (M.Ö. 744-727) Dönemi'nde de Yeni Hitit krallıkları üzerindeki Yeni Assur politikası değişmez. Kummuhi Bölgesi'ne, Kue, Zincirli - Sam'al, Gurgum, Melid ve Tabal'a düzenlenen seferlerde alınan haraclar içerisinde atlar ve katırlar sayılmaktadır⁵⁴⁹. Yeni Assur Kralı II. Sargon (M.Ö.722-705) Kargamış kralı Pisiri'ye düzenlediği seferde ise 50 savaş arabası ve 200 süvariye ele geçirdiğini aktarır⁵⁵⁰. II. Sargon Dönemi'nde Assur ordusunun büyük oranda at ihtiyacını karşılayan merkezler arasında Tabal Krallığı da anılmaktadır. Sinuhtulu kralı Kiakki'yi malup ettiğini söyleyen II. Sargon bu bölgeden aldığı haraç miktarını artırdığını söylediği yazıtta, bu haraclar arasında atları ve katırları da kaydetmektedir⁵⁵¹.

Anadolu'da iyi at yetiştiren ve Assur'un at ihtiyacını karşılayan en önemli bölgelerden biri Kapadokya Bölgesi'nde yer alan Tabal Krallığı idi. Demir Çağ'da Tabal olarak anılan ve birçok küçük krallıktan oluşan bu bölge, Kızılırmak'ın güney kıvrımından güneye, doğuda Toros Dağ silsilesi ve batıda Konya Ovası'na doğru Güney Doğu Anadolu'nun bir kısmını içine alarak uzanmaktadır⁵⁵². Kapadokya Bölgesi sınırları antik dönem'de net olmamakla birlikte Bugün Nevşehir, Niğde, Kayseri ve Aksaray Bölgelerini kapsamaktadır. Bölgenin at yetiştiriciliğine dair önemli geçmişi Orta Tunç Çağ, Assur Kolonileri Devri'ne kadar geriye gider⁵⁵³.

Anadolu'nun merkezinde yer alan Kapadokya Bölgesi, Mezopotamya'nın Batı Anadolu ve Yunanistan arasındaki karayolu güzargahında stratejik bir öneme sahipti⁵⁵⁴. Perslerin Kapadokya için kullandıkları *Katpatuka* sözcüğü en erken Behistun'da (Persia) M.Ö. geç VI. yüzyılda I. Darius'un fethettiği ülke ve kabilelerin yazılı olduğu kaya üzerinde yer alır⁵⁵⁵. Persler tarafından anılan "*Katpatuka*" sözcüğünün etimolojisi ve "*Güzel Atlar Ülkesi*" anlamına gelip gelmediği tartışmalıdır⁵⁵⁶. Ancak bölgenin atları ve at yetiştiriciliğindeki ünü tarih

⁵⁴⁸ Duymuş, 2011: 63 – 64.

⁵⁴⁹ Luckenbill, 1926: 287. 288. Nr. 801.

⁵⁵⁰ Luckenbill, 1927: 4. Nr. 8.

⁵⁵¹ Luckenbill, 1927: 4. Nr. 7; LAR II: 11. Nr. 25. Bu bölgede Tabal kralı Ambaris'e düzenlenen seferde Bit Brutuş şehrinde alınan 100 savaş arabasını Assur'a getirdiğini aktarır; Luckenbill, 1927: 27. Nr. 55. Sinuhtulu kralı Kiakki'den haraç olarak aldığı 30 savaş arabası, 7350 savaşçı kaydedilmektedir.

⁵⁵² Bryce, 2012: 141.

⁵⁵³ Bknz. Tunç Çağ Bölümü, At Yetiştiriciliği ve Ahırlara Ait Buluntular.

⁵⁵⁴ Herodotos, VII, 26. Kserkses'in komutasındaki Pers Ordusu'nun birliklerinin hepsinin Kapadokya'da Kritalla'da toplandığı ve buradan Phrygia'ya hareket ettiği aktarılır; Herodotos, V, 52. Kral Yolu güzergâhında olan stratejik bir konuma sahip bu bölge hem askeri hem de ticari yol olarak önemliydi.

⁵⁵⁵ Tütüncü, 2008: 8; Herodotos, VII, 72. Herodotos, Suriyeliler olarak andığı bu halka Perslerin Kapadokyalılar dediğini aktarır.

⁵⁵⁶ Tütüncü, 2008: 8 - 10. Tütüncü "Güzel atlar ülkesi" ifadesinin etimolojik olarak gerçekten ziyade mitolojik bir ünvan olduğunu aktarır; 2008: 48. 49 vd. Kapadokya Bölgesi'nin Bizans Dönemi'nde at ve savaş atı yetiştiriciliğindeki yeri hakkında bknz.

boyunca sürmüştür. Salmanassar III Dönemi yazılı kaynaklarında Tabal krallığından atların da dâhil olduğu haraç alınan önemli bir bölge olarak bahsedilir⁵⁵⁷. Aşurbanipal Dönemi'nde de Tabal Kralı Mugallu'dan yüklü miktarda haraç olarak at alındığı yazılı kaynaklarda kaydedilir⁵⁵⁸.

Topada'dan (Nevşehir/Acıgöl) Tuwatis'in oğlu Tabal Kralı Wasusarmas'ın (M.Ö. 738-709) onuruna dikilen bir Luvce Hiyeroglif anma yazıtında ise, süvariler kraliyet ile doğrudan ilişkili görülmektedir⁵⁵⁹. Bu yazıtta süvarilerin muhafız, istihbarat ile ilişkili sınır gözcülüğü, posta ve haberci gibi öncü ve yardımcı birlikler olarak adları geçmektedir. Maddi kültür kalıntıları ile ulaşan betimlemelerin yanı sıra yazılı kaynaklar da bu dönemde Kimmer, İskit ve Yeni Assur'un saldırılarına maruz kalan Yeni Hitit Şehir Devletleri'nde at ve atlı birliklerin ordunun ve devlet yönetiminin önemli bir unsuru olduklarını göstermektedir.

2.3.1. Osteolojik Buluntular

Yeni Hitit yerleşmelerinde osteolojik buluntulara Orta ve Geç Tunç Çağ'dan Akhamenid Dönemi'ne kadar tarihlenen tabakalardan ulaşmaktayız. Yukarı Fırat ve Kargamış bölgesinde ticari ilişkiler ile değerlendirilen osteolojik kalıntılardaki sistematik artış, at ve eşeğin kullanımındaki Orta ve Geç Tunç Çağ değişimini bize göstermektedir⁵⁶⁰. Ayrıca bu artışı Demir Çağ sürecinde Kargamış, Kavuşan Höyük⁵⁶¹, Kinet Höyük⁵⁶² ve Surtepe Höyük (Birecik-Şanlıurfa)⁵⁶³ at kemiği buluntularına ulaştığımız merkezlerde de izleyebilmekteyiz. Kargamış'da yerleşim alanının farklı mekânlarında Demir Çağ boyunca başlıca *Equus asinus* (eşek), *Equus caballus* (at) ve çok daha az oranda *Equus hemionus* (yabani equidler) kalıntılarına rastlanmıştır. Kasaplık izlerine rastlanan *Equus asinus* türünün aksine, atların besin amaçlı kullanıldığını gösteren bir kanıt yoktur. Bu nedenle atların daha ziyade yük hayvanı

⁵⁵⁷ Hawkins ve Postgate 1988: 34 vd. DT 214+219+256.

⁵⁵⁸ Luckenbill, 1927: 297. Nr. 781, 325. Nr. 848, 352. Nr. 911. Aşurbanipal döneminde ise ödenen haracın yanı sıra İskit tehdidine karşı Kral Mugallu'nun kızını cariye olarak çeyizi ile birlikte Assur kralına gönderdiği aktarılır.; Hawkins, 2008: 432.

⁵⁵⁹ A. Payne, 2012: 57. 58 Nr. 1 – 30.

⁵⁶⁰ Cavallo, 2002: 237 - 239. K. Suriye'de Türkiye sınırında Kargamış ile Tigris arasında ticari rota üzerinde yer alan Sabi Abyad yerleşmesinde Orta Assur Dönemi'ne tarihlenen çok sayıda equis kalıntısı kaydedilmektedir. Çoğunluğunu equus asinusun oluşturduğu equid kemikleri üzerinde yoğun deformasyonun varlığı besin amaçlı tüketimden ziyade dönemin karavan ticaretinde ağır yük hayvanı olarak kullanıldıklarına işaret etmektedir. Az sayıda equid buluntusu üzerindeki kasaplık izleri ise sınırlı olsa bu türün besin amaçlı tüketildiğini göstermektedir.

⁵⁶¹ Kozbe, 2009: 179. Res. 5. Assur-Mitanni Dönemi'ne tarihlenen bir Çukurda yapılan çalışmalarda, -3.63 m. seviyesinde, çok iyi korunmuş, çukura özenli bir biçimde yatırılmış bir at iskeleti tespit edilmiştir. Seviyesi - 4.13 m derinlikte, ikinci bir at iskeleti daha ortaya çıkartılmıştır. İlk bulunan at iskeleti kadar olmasa da, 2 Nolu at iskeletinin de çukura özenli bir şekilde gömüldüğü saptanmıştır.

⁵⁶² Gates, 2003: 407. Orta Demir Çağ safhasında alışılmadık oranda çok at kemiği buluntusuna rastlandığı kaydedilir.

⁵⁶³ Fuensanta vd., 2006: 464. Çok sayıda Equus kemiği Akhamenid seramikler ile birlikte bulunmuşlardır.

olarak ya da plastik sanatlarda yer alan betimlemelerinde süvari ve savaş arabalarında statü sembolü olarak kullanıldıkları görülmektedir⁵⁶⁴. Benzer şekilde Kinet Höyük kazılarında bulunan eşek kemiklerinde de kasaplık izlerinin kaydedilmesi bu dönemde bölgede besin amaçlı tüketim de eşeklerin yer aldığını, atların ise transport ve yük taşımaya yönelik kullanımlarda tercih edildiğini göstermektedir⁵⁶⁵.

2.3.2. At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri

Yeni Hitit şehirlerinde at koşum takımları arasında gemlere dair kanıtlar çok azdır. Kabartmalar üzerinde gem tasvirlerine de pek rastlanmaz. Sakçagözü araba tasvirinde diğer betimlemelerden farklı olarak gemin ağızlık kısmının bir bölümü betimlenmiştir (YHB. Kat. No: 70). Zincirli-Sam'al terracotta at başı üzerinde ise ince dikdörtgen formda betimlenen gem yanaklığının gerçek benzeri Urartu gem buluntuları arasında (UK. Kat. No: 8) mevcuttur⁵⁶⁶. Ayrıca Gurgum'dan bir mezar stelinde (YHB. Kat. No. 65) yer alan süvari betimlemesinin atı üzerinde de at koşum ve süsleme malzemeleri klasik Yeni Hitit sanatı şablonunun dışında detaylı olarak resmedilmektedir.

Maddi kültür kalıntıları içerisinde Deve Höyük'den tunç bir gem mevcuttur. İki parçadan oluşan sabit yanaklıkların ağız içinde kalan bölümü her iki uçta karşılıklı yer alan halkaların birleşmesinden oluşur. Ağız içinde kalan kısmın yüzeyi dikenimsi çıkıntılarla kaplı ve kalındır (YHK. Kat. No: 62). Yanaklık uçlarının bir tarafı mantar formunda, diğer tarafı toynak şeklinde sonlanır. Yanaklıklar üzerinde başlık kayışları için ikişer adet delik bulunur⁵⁶⁷. Azerbaycan ve Gürcistan'da bulunan benzerlerini Castelluccia sivri uçlu H tipi form olarak tanımlamaktadır⁵⁶⁸. Muscarella, Hasanlu'da bu tipin erken örneklerinin varlığını ve Persopoliste bulunan geç dönem örneklerini aktarır⁵⁶⁹. Littauer-Crouwel de Calmayer gibi bu formun Akhamenid Dönemi Apadana saray kabartmaları üzerinde betimlendiğini belirtmektedir⁵⁷⁰. Her ne kadar Yeni Hitit şehirlerinde at koşum takımı ve süsleme malzemelerine ilişkin maddi kültür kalıntılara az elegeçse de onlara ait bu materyallerin izlerini farklı coğrafyalarda takip edebilmekteyiz. Jantzen tarafından Yeni Hitit ithali gemlerin varlığı Samos Heraion'unda kaydedilmektedir⁵⁷¹. Bu kanıtlar her iki bölge arasındaki kültürel

⁵⁶⁴ Bolognani ve Maini, 2018: 3 - 6 Fig. 1. – 2. Tabloda Demir Çağ Kargamış equus kemik buluntularının Tunç Çağ'a oranla artışı aktarılmaktadır.

⁵⁶⁵ İkrâm, 2002: 289.

⁵⁶⁶ Gropp, 1981: 100. Lev. I a.

⁵⁶⁷ Moorey, 1975: 115 vd. Fig. 2, 7. Moorey mantar formlu bu uç bölümü fallus formlu olarak tanımlar ve M.Ö. erken 5. yüzyıla tarihler.

⁵⁶⁸ Castelluccia, 2017a: Fig. 6 B-E.

⁵⁶⁹ Muscarella, 1988: 213. Fig. 324.

⁵⁷⁰ Littauer ve Crouwel, 1979: 150 vd. Fig. 84a; Calmayer, 1985: 141. Res. 12.

⁵⁷¹ Jantzen, 1972: 64 – 65.

ve ticari bağları göstermesi nedeniyle de önemlidir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Yeni Assur ile süren askeri mücadelede, koşumlu atların ganimet olarak alınması da bu tip malzemelerin bölgeler arası dolaşımının diğer bir yönünü kanıtlamaktadır.

At alınlıklarına dair bilgilere de az sayıda gerçek ve görsel verilerden ulaşabilmekteyiz. Mevcut metal ve fildişi eserler trapezoid formludur. Ayrıca alın üzerinde çarpaz yaparak yuvarlak bir kayış dağıtıcısında birleşen alın dekorasyonu da Yeni Assur'da olduğu gibi Yeni Hitit betimlemeleri üzerinde de görülür. Bu düzenlemenin en iyi örneğini Zincirli-Sam'al terrakotta at başı oluşturmaktadır (YHB. Kat. No: 68 / Res. I).

Tell Tayinat'da 1935 yılı kazısında bulunan trapezoid formlu tunç alınlığın yüzeyi orta hatta düz bir panelle iki bölüme ayrılır (YHK. Kat. No: 63)⁵⁷². Alınlıkta yer alan betimlemede alt gövdesi profilden, üst gövdesi cepheden verilen bir tanrıça her iki ayağının altındaki aslanların sırtına basmakta ve her iki elinde ters yöne bakan sfenksleri kuyruğundan tutarak onları yukarı doğru kaldırmaktadır. Alt panelde ise aslan üzerinde duran iki çıplak tanrıça betimlenmiştir⁵⁷³. Kantor, K. Suriye malzemesi at alınlıklarının Samos Heraionu⁵⁷⁴ ve Miletos'dan⁵⁷⁵ da bilindiğini ve bu kanalla ikonografinin Yunan dünyasına potnia theron ve İştâr - Anat ile ilişkili tanrıça betimlemesi olarak adapte edildiğini aktarır⁵⁷⁶. Samos Heraion'unda bulunan Yeni Hitit ithal tunç malzemeleri arasında yer alan trapezoid formlu bir at alınlığı da benzer şekilde iki panelden oluşmakta ve üzerinde çıplak tanrıça betimlemeleri bulunmaktadır. Jantzen bu eserler üzerinde Hitit sanat geleneğinin büyük oranda devam ettiğini belirtir⁵⁷⁷.

M. Ö. 2. bin yıldan itibaren Anadolu'da çıplak tanrıça betimlemesinin erken örneklerine ulaşılmaktadır. Orta Tunç Çağ'da Kültepe/Kaniş'de bulunan bir kalıp form üzerinde, üst gövdesi çıplak ve göğüslerini tutar şekilde betimlenen tanrıça bir equid önünde durmaktadır⁵⁷⁸. Mellink, Anadolu'da yarı çıplak, kanatsız tanrıçanın Hitit Pantheonu'nun bir parçası olduğunu belirtir⁵⁷⁹. Karahöyük'de bulunan kanatlı tanrıça İştâr figürini ve Kültepe'den bir diğer çıplak tanrıça, Mezopotamya kökenli bu ikonografinin Anadolu'daki varlığını göstermektedir⁵⁸⁰. Haas Tanrıça İştâr'ın Hitit metinlerinde Kaniş Pantheonu'nun atlar ile ilişkili tanrıları arasında yer

⁵⁷² Kantor, 1962: Lev. 11 – 15.

⁵⁷³ Orthmann, 1971: 281. Bu alınlık üzerinde yer alan çıplak tanrıça figürü ile üst panelde betimlenen karışık varlıklar arasında mitolojik bir bağlantının varlığı hakkında bir şey söylemenin zor olduğunu aktarır.

⁵⁷⁴ Jantzen, 1972: 58 vd. Lev. 52 B 1123.

⁵⁷⁵ Kantor, 1962: 109. Fig. 13 B.

⁵⁷⁶ Kantor, 1962: 109 vd. Fig. 14 – 17.

⁵⁷⁷ Jantzen, 1972: 56. Lev. 52, B1123.

⁵⁷⁸ Hass, 1994: 414. Res. 72 a-b; Bittel, 1976: Res. 87.

⁵⁷⁹ Orthmann, 1971: 281 vd. Bazı bilim adamları tarafından çıplak tanrıça, İştâr'ın savaşçı kimliğinden dönüşen bir Hurri tanrıça formu olarak değerlendirilmektedir

⁵⁸⁰ Bittel, 1976: Res. 88. 91.

aldığını aktarır⁵⁸¹. Çıplak tanrıça betimlemeleri Kuzey Suriye-Fenike fildişi eserler üzerinde farklı atribütlerle resmedilirler ve Demir Çağ IIB evresinde oldukça yaygın, geniş bir coğrafyada görülürler⁵⁸². Ancak Çıplak tanrıça M.Ö. 2. bin K. Suriye sanatında hayvanların hâkimi kimliği ile görülmez⁵⁸³. Buna karşın Sümer, Mezopotamya erken Hanedanlık II-III ve Akad Dönemi'nde silindir mühürler üzerinde çıplak tanrıça hayvanların hâkimi olarak da resmedilmektedir⁵⁸⁴. Benzer betimlemeler Salmanaser III Dönemi Nimrud Saray buluntuları arasında fildişi yüksek kabartma at alınlıkları içerisinde mevcuttur⁵⁸⁵. Sonuç olarak tipik Kuzey Suriye üretimi tunç at alınlığı üzerindeki ikonografinin kökeni Anadolu ve Mezopotamya'da M.Ö. 2. binin başlarına kadar geriye giden yaygın bir betimleme olarak karşımıza çıkar.

Trapezoid formlu bir diğer at alınlığı Samlung Bomford koleksiyonunda yer almaktadır. Alınlığın alt kısmı eksiktir. Kenarları bir bant ile sınırlandırılan alınlığın etrafında, arkasına geçirilen deri ya da tekstil türü astar için delikler mevcuttur (YHK. Kat. No: 64). Ortada bir aslan üzerinde dirseklerini her iki yana açarak göğüslerini tutan tanrıça İştar /Anat betimlenmiştir. Her iki yanında ters yönde duran iki aslan üzerinde sfenksler durmaktadır. Her iki tunç alınlık da Yeni Hitit III Dönemi'ne (M.Ö. 8. yüzyıla) tarihlenir⁵⁸⁶.

Tell Tayinat Hatay'ın Reyhanlı İlçesi'nin 17-18 km batısında Asi Nehri'nin 1. 5 km. doğusunda yer alır. Tunç Çağ'ın başlarından itibaren yerleşimin varlığı tespit edilen Kunulua'nın krallık ve kamusal merkezi Tell Tayinat Höyük'te yapılan son kazılar M.Ö. 1200-600 yılları arasına tarihlenen önemli kalıntılar sunmaktadır. Tell Tayinat batı ve kuzeyde Akdeniz ve Kilikia, kuzeyde Orta Anadolu ve güneyde Levant sahili arasındaki kavşakta bölgeler arası iletişim yollarının kesiştiği stratejik konumunu Tunç ve Demir Çağ boyunca korumuştur⁵⁸⁷. Ayrıca Al Mina Şehri'ne ait liman da doğu mallarının batıya gönderildiği Yunanistan ve Doğu arasındaki önemli ticari merkezlerden biriydi. M.Ö. 8. Yüzyılda Urartu hâkimiyetinde olan bu bölgenin Korinth ile olan bağlantısını ise erken dönemde yapılan kazılardan bu yana Proto-Korinth seramikleri ile takip etmek mümkündür⁵⁸⁸. Al Mina'nın yanı sıra K. Suriye'nin Akdeniz kıyılarında yer alan Sabuniye, Tayinat ve Fenike limanlarının daha erken bir dönemde M.Ö. 2. bin yıldan itibaren Yunanistan, Girit ve Kıbrıs ile bağlantılarının varlığını gösteren arkeolojik kanıtlar mevcuttur⁵⁸⁹. At ile ilişkili koşum ve

⁵⁸¹ Haas, 1994: 412.

⁵⁸² Keel ve Uehlinger, 1998: 201 vd. Fig. 216 – 217.

⁵⁸³ Orthmann, 1971: 283.

⁵⁸⁴ Kantor, 1962: 104 vd. Fig. 10 A-E.

⁵⁸⁵ Orchard, 1967: Lev. 28 – 31.

⁵⁸⁶ Orthmann, 1971: 167. 281 Lev. 70 b. Samlung Bomford X/1.

⁵⁸⁷ Denel ve Harrison, 2018: 364.

⁵⁸⁸ Smith, 1942: 99.

⁵⁸⁹ Smith, 1942: 89 vdd; Pamir, 2013: 183 vd.

süsleme donanımları da savaş teçhizatı olmalarının yanında ticari bir malzeme olarakta farklı coğrafyalara taşınmışlardır. Bu materyaller ile birlikte üzerinde yer alan alan ikonografiler de yeni ev sahiplerinin kültürlerine adapte edilerek zenginleşen varlıklarını geleceğe taşımışlardır.

2.3.3. Riton

Urartu'da pişmiş toprak ritonlar kazı sonuçları kayıtlarında anılsalar da Anadolu'da cam ritonlara dair buluntular bilindik değildir. Yeni Assur Dönemi'nin sonlarına tarihlenen Diyarbakır'ın Bismil ilçesi'nin yaklaşık 20 km doğusunda yer alan Aşağı Salat Höyük yakınındaki bir mezar yapısı içerisinde at başlı cam bir riton ele geçmiştir. Kırık ele geçen ritonun parçaları tamamlanmıştır. İç kalıp tekniğinde yapılan cam ritonun omuz kısmında cam iplikleriyle oluşturulan zik zak motifi yer alır (YHB. Kat. No: 52). Atın baş, boyun ve yele detayları stilize betimlenmiştir. Beraberinde siyah steatit konik bir damga mühür bulunmuştur. Mührün üzerinde başını arkaya çevirmiş bir atın sırtında stilize bir insan figürünün resmedildiği ve arka sahnede bir hilal ve bir daireden oluşan doldurma motifinin yer aldığı belirtilir⁵⁹⁰. Şenyurt ve Erten mührün varlığını mezar sahibinin bir at yetiştiricisi, atlar ile ilişkili bir görevli ya da seyis olabileceği şeklinde değerlendirmektedir. Eser mezar ritüelinde kullanılması ve Akhamenid Dönemi benzer örneklerin prototipini oluşturması nedeniyle önemlidir⁵⁹¹.

2.3.4. Heykeltıraşlık Eserleri ile İlişkili İkonografik Veriler

Yeni Hitit şehir devletleri içerisinde at ile ilişkili betimlemelere çoğunlukla başkent konumundaki kraliyet şehirlerinin iç kale duvarlarını ve anıtsal yapılarını süsleyen taş ortostatlar aracılığı ile ulaşmaktayız. Bu eserler üzerinde süvariler ve arabalı savaş ve av sahneleri ana ikonografiyi oluşturmaktadır. Maddi kültür kalıntılarına ulaştığımız Yeni Hitit Şehir Devletleri bu bölümün konu başlıklarını oluşturmaktadır. Materyallerin seçimi öncelikle yazıtlı ve kronoloji veren tabakalarda bulunan eserler olarak belirlenmiştir.

2.3.4.1. Malatya (= Arslantepe)

Doğu Anadolu'da Malatya'nın 6 km kuzeydoğusunda bulunan yerleşim Bugün Arslantepe olarak anılmaktadır⁵⁹². M.Ö. Geç 5. bin yıldan M.S. 1. yüzyıl ortalarına kadar yerleşimin devam ettiği bölge⁵⁹³, Hitit yazılı kaynaklarında Malitiya, Maldiya, Urartu belgelerinde Meliteia, Yeni Assur kayıtlarında ise Milidia, Melid şeklinde anılır⁵⁹⁴. Hitit

⁵⁹⁰ Şenyurt vd., 2017: 350.

⁵⁹¹ Şenyurt vd., 2017: 355.

⁵⁹² Bryce, 2012: 98.

⁵⁹³ Bryce, 2012: 98.

⁵⁹⁴ Hawkins, 2000: 283 vd; Bryce, 2012: 98

imparatorluğunun yıkılmasının ardından bu bölgede yerleşimin kesintisiz devam ettiği ve sanatsal olarak Hitit etkisinin sürdüğü M.Ö. 11. yüzyıla tarihlenen Luvce yazıtlar ile arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Yazıtlı ortostatlar üzerinde yer alan arabalı sahneler atla ilişkili görsel verileri sunmaktadır. Bu ortostatlardan biri 1894 yılında Arslantepe’de bir köylünün taş çıkarma amaçlı yaptığı kazılarda bulunmuş ve 1896 yılında İstanbul Müzesi’ne getirilmiştir⁵⁹⁵. Ortostadın üst kısmı boyunca uzanan yatay panelde, at arabasının dizginleri üzerinde, sürücü ile at arasında ve at ile aslanın arasındaki alanda Luvce hiyeroglif yazıt yer almaktadır (YHB. Kat. No: 53). Yazıtta şehrin yöneticilerinden Taras’ın? büyükoğlu kahraman Halpasulupis’in av yaptığı kaydedilmektedir. Aslan avının betimlendiği sahnede altı ispitli, detayları bant şeklinde resmedilen küçük tekerlekli arabada bir sürücü ve yazıtta adı geçen yönetici kemerli uzun giysisi içerisinde yayını gererek ok atmaktadır. Benzer araba betimlemeleri Maraş, Tainat, Sakçagözü, Zincirli’de de kaydedilmektedir⁵⁹⁶.

Orthmann, Zincirli II periyoduna ait (Zincirli B/1) arabalı sahnelerde yer alan insan ve at figürleri ile kıyasladığı bu eseri, Malatya II grubuna dâhil ederek Yeni Hitit I-II periyoduna ait erken dönemin genel özelliklerini taşıdığını belirtir⁵⁹⁷. Hawkins diğer Malatya yazıtları ışığında av sahnesinin betimlendiği bu yazıtlı ortostatı M.Ö. 11.-10. yüzyıllar arasına tarihlendirmektedir⁵⁹⁸. Bu eserler hakkında Harmanşah, M.Ö. 11. Yüzyıl kadar erkene giden Melid ve Kargamış’ın erken ortostat geleneğinin Yeni Assur sanatını etkilediğini, Yeni Hitit mimari ve sanat tarzının Orta Assur üzerindeki etkisinin Tiglat-pileser I Dönemi’nden itibaren Assur Krallarının Güneydoğu Anadolu’ya düzenledikleri askeri seferler sayesinde kurulan kültürel ilişkilerle tanınmaya başladığını belirtmektedir⁵⁹⁹. Ayrıca Madhloom’da Yeni Assur sanatındaki Hitit ve K. Suriye etkisinin varlığını sarayların girişine yerleştirilen anıtsal figürlerde de görebileceğimizi aktarır⁶⁰⁰.

Arslantepe’den bir diğer arabalı av sahnesinin yer aldığı ortostat Bugün Paris, Louvre Müzesi’nde bulunmaktadır (YHB. Kat. No: 54). Geyik avı sahnesinin betimlendiği ortostadın üst kısmı boyunca uzanan yatay panelde Luvce Hiyeroglif yazıt bulunmaktadır. Av İkonografisi ve betimleme stili Malatya 1 ortostatı ile benzerdir⁶⁰¹. Yazıt diğer Arslantepe örneği Malatya 1’deki gibi soy ağacı ismini içermektedir. Avı yapan kişi olarak anılan

⁵⁹⁵ Hawkins, 2000: 319.

⁵⁹⁶ Orthmann, 1971: 158. 420.

⁵⁹⁷ Orthmann, 1971: 141; Akurgal, 1995b: Res. 112a. Akurgal bu eseri M.Ö. 850-750 yıllarına tarihlendirmektedir

⁵⁹⁸ Hawkins, 2000: 319.

⁵⁹⁹ Harmanşah, 2018: 266. 267.

⁶⁰⁰ Madhloom, 1970: 116.

⁶⁰¹ Orthmann, 1971: 93.

Maritis 'in Malatya'nın hanedan listesine dâhil olması gereken bir yönetici ismi olduğu ancak diğer ortostatlar üzerinde yer alan isimler ile örtüşmediğini belirten Hawkins eseri diğeri gibi M.Ö. 11-10. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir⁶⁰². Orthmann'da erken gruba dahil ettiği bu eseri Yeni Hitit I/II? periyoduna tarihlendirir⁶⁰³. Malatya ortostatları üzerinde yer alan atların çektiği arabalı av sahneleri kral yada yönetici sınıfına ait kişilerin prestij ve statülerini yansıtmaktadır. Erken Demir Çağ Yeni Hitit plastik eserleri üzerinde atlar elit sınıfın askeri ve avlanma gibi propaganda içeren arabalı ikonografilerinin önemli figürleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.4.2. Kargamış

Kargamış Türkiye-Suriye sınırında, Fırat nehrinin geçtiği noktanın batı kıyısına kurulmuş bir şehirdir. Günümüzde kente en yakın modern yerleşme güneyde bir Suriye köyü olan Cerablus ve kuzey-doğuda yaklaşık 1 km mesafede bir Türk köyü olan Yunus'dur. M.Ö. 18. Yüzyıl Mari Şehri arşivlerinde Mari ile ticaret yapan yerel yöneticiler tarafından yönetildiği kaydedilen kent, M.Ö. erken 16. yüzyılda Hitit İmparatorluğu tarafından fethedilene kadar Yamhad krallığı'nın başkenti Halep'e bağlı kaldı ve sırasında Mitanni-Hurri Krallığı'na dâhil edildi⁶⁰⁴. Şehir I. Şuppiluliuma tarafından M.Ö. 1327'de ele geçirilmesi ile Hitit hâkimiyeti altına giren⁶⁰⁵ Kargamış K. Suriye'deki Hitit topraklarını kontrol eden önemli bir merkezdi. Fırat Nehri'nin geçiş noktasında konuşlanan kent Demir Çağ'da da stratejik açıdan önemli pozisyonunu devam ettirmiştir. Kentte bulunan zengin Hiyeroglif Luvce yazıtlar M.Ö. 11. - 9. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir⁶⁰⁶. Şehir M.Ö. 717'de Assur'a bağlanır ve kent imparatorluğun yıkılışına kadar Yeni Assur hâkimiyetinde kaldı⁶⁰⁷.

Bölgeden yurt dışına kaçırılan ortostatların büyük çoğunluğu 1911-1914 yılları arasında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan eserlerdir. Kentin anıtsal yapı duvarlarını süsleyen ortostatlar üzerinde arabalı savaş sahneleri atla bağlantılı görsel betimlemeleri oluşturur. Kentin Aşağı Saray olarak anılan bölgesinde bulunan yaklaşık 36 m uzunluğunda ortostatlı uzun duvar, bağımsız çevre duvarı olan Fırtına tanrısına ait alanın dışındaki doğu duvarını oluşturmaktadır ve tarihi Suhi II Dönemi Hiyeroglif Luvce yazıtlı ortostat ile M.Ö. geç 10. yüzyıl kadar kadar geriye gitmektedir⁶⁰⁸. Suhi II'nin askeri zaferlerini kutlamak için yaptırdığı uzun duvarda yer alan ortostatlar üzerinde savaş arabalı geçit sahneleri, kralın ölen eşi, güçlü Fırtına Tanrısı

⁶⁰² Hawkins, 2000: 321. 322 Lev. 156, 18. Malatya 3; Bittel, 1976: Res. 280. Bu eseri Bittel M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenmektedir; Moortgat, 1934: 31 vd. Res. 30. Tarih olarak yaklaşık 1000 yıllarını verir.

⁶⁰³ Orthmann, 1971: 93. 141 Malatya B/2.

⁶⁰⁴ Bryce, 2012: 83.

⁶⁰⁵ Gilibert, 2011: 10; Bryce, 2012: 83.

⁶⁰⁶ A. Payne, 2012: 5.

⁶⁰⁷ Gilibert, 2011: 14.

⁶⁰⁸ Gilibert, 2011: 31. Yazıtlı ortostadın kayıp parçasında yöneticilerin isimlerinin yazılı olduğu düşünülmektedir.

Tarhunzas ile birlikte Tanrılar topluluğu betimlenmektedir. Burada savaş sahnesinin resmedildiği ortostat, benzer savaş arabalı beş betimlemeden biridir (YHB. Kat. No: 55)⁶⁰⁹. M.Ö. Geç 10. yüzyıl Suriye ve Hitit Şehir Devletleri arasında savaşların arttığı bir süreçtir. Bu durum kabartmalar üzerinde yansıtılmakta ve aynı zamanda bu eserler tören kontekslerine yerleştirilerek politik elit sınıfı oluşturan egemen sınıfın desteklenmesi ve onaylanması amaçlanmaktaydı⁶¹⁰. Assur sanatında, okla vurulan ve atın ayakları altında sırt üstü uzanan düşman betimlemesi sevilen bir ikonografidir⁶¹¹. Mallowan, sahnede yer alan atların sorguçları ve koşum takımlarının Suriye stilinde olduğunu ancak, 6 ispitli tekerleği olan arabanın boyunduruğunun elips şeklinde ve geriye doğru eğimli olmasının ise Assur tarzını yansıttığını aktarmaktadır⁶¹². Barnett ise, boyunduruğun bu tarzda betimlenişini, arabanın iki at ile çekildiğinin bir göstergesi ve bu boyunduruk geleneğinin de K. Suriye'ye Kafkasya'dan gelen bir uygulama olduğunu belirtir⁶¹³. Gilibert 2011 yılında yaptığı çalışmada Kargamış'dan bu ortostatın bulunduğu bina yapısında bulunan Suhis II Dönemi'ne ait yazıt ışığında eseri M.Ö. geç 10. Yüzyıla tarihlendirilmektedir⁶¹⁴.

Kargamış'ın Herald's Wall (Protokol Duvarı) olarak anılan dini ve resmi törenlerin yapıldığı merkezinin güney kıyısında yer alan in situ olarak bulunan bir ortostat üzerinde kanatlı at betimlemesi yer alır (YHB. Kat. No: 56)⁶¹⁵. Bu bölümde yer alan ortostatlar üzerinde betimlenen konular mitolojik ve sofistike dini temaları içermektedir⁶¹⁶. Karşılıklı duran, kadın başlı, aslan gövdeli, kanatlı sfenksin arasında iki ayakları üzerinde yükselen kanatlı at betimlemesi Gilibert tarafından M.Ö. erken 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁶¹⁷.

Kargamış'ta at ve atlı betimlemeler ile ilgili diğer bir buluntu grubu el yapımı pişmiş toprak figürinlerdir. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından başlayıp 7. yüzyıl boyunca görülen bu at ve süvari figürinlerin de koşum takımları detaylı olarak belirtilmiştir. Çağdaşı Kıbrıs'da kutsal alanlarda bulunan benzer figürinlerin aksine Kargamış buluntu konteksleri, doğrudan kült ile ilişkili olmayan halka açık cadde, mekânlar, Yeni Assur Sargonidler Dönemi saray yapısı dolgu

⁶⁰⁹ Orthmann, 1971: Carchemish C/7; Gilibert, 2011: 31. Carchemish 18 - 22.

⁶¹⁰ Gilibert, 2011: 34.

⁶¹¹ Akurgal, 1966: 106.

⁶¹² Mallowan, 1972: 68.

⁶¹³ Barnett, 1962: 71 - 73 Fig. 6 a-b. Fig. 10 a-b. Sevan Gölü civarında Lachaschen'da yapılan kazılarda M.Ö. 1200 yıllarına tarihlenen bir gerçek ahşap araba ve diğer buluntular arasında yer alan, geyik avı sahnesinin betimlendiği iki küçük tunç arabada benzer modelde boyunduruklar mevcuttur.

⁶¹⁴ Gilibert, 2011: 31 vd. Carchemish 17, 20; Hawkins, 2000: 88 – 89. Yazıtta duvarın işlevine dönük ipuçları da edinilmektedir. Suhi, Fırtına tanrısı Tarhunza liderliğinde tanrılar topluluğunu oluşturan yapıları restore ettiğini, ölen eşi ile kendisinin ve askeri zaferlerinin betimlemelerini oluşturduğunu aktarır; Mallowan, 1972: 64. 68 Fig. 2. Mallowan bu kabartmayı M.Ö. erken 9. yüzyıla tarihlendirir; Akurgal, 1966: 106. Fig. 86; Akurgal, 1995b: Res. 111. Akurgal M.Ö. 8. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirmektedir.

⁶¹⁵ Gilibert, 2011: 41. Carchemish 42.

⁶¹⁶ Gilibert, 2011: 38 vd.

⁶¹⁷ Gilibert, 2011: Tab. 9, Carchemish 42; Orthmann 1971, Carchemish E/10. Yeni Hitit II Dönemine tarihlendirir.

tabakaları ve Kargamışın elitleri ile de ilişkili olan mezarlardır. Bu nedenle Bolognani ve Maini figürinlerin, Assur hegemonyasındaki Orta Fırat Vadisi'nin sosyo – politik değişimlerini yansıttığını belirtirler⁶¹⁸. Ayrıca benzer buluntular M.Ö. 7. yüzyıl Zincirli, Saraga Höyük, Zeytinli Bahçe Höyük ve Yeni Assur askeri sistemi ile ilişkili kontekstlerde Tell Ahmar ve Tell Shiuk Fawqani'da ele geçmiştir⁶¹⁹. Figürlerin ikonografisinin M.Ö. 8. yüzyıl Yeni Assur örnekleri ile benzer olduğunu aktaran Bolognani ve Maini bu dönemde Yeni Hitit merkezlerinden Sakçagözü, Aslantaş ve Gurgum mezar ve devlet sanatına ait betimlemeler içerisinde incelikli at koşum takımları ile betimlenen at ve atlı figürlerin varlığını aktarır⁶²⁰.

2.3.4.3 Kue ve Hilakku

Kilikia Bölgesi Anadolu'nun Suriye'ye açılan kapısını kontrol eden stratejik bir konuma sahiptir. Hitit metinlerinde Kizzuwatna olarak geçen bu bölge Yeni Assur kaynaklarında dağlık bölgesi Hilakku, ova kısmını ise Kue olarak anılır⁶²¹. Ayrıca bu bölge hiyeroglif yazıtların kaynağı olması nedeniyle de önemli bir coğrafyadır. Bulunan Luvce Hiyeroglif yazıtlarının dili Hattuşa'daki Hitit kralları tarafından yayılan ve Yeni Hitit yöneticileri tarafından da taklit edilen standart formdadır⁶²². Bu yazıtlardan Demir Çağ'da bölgenin ana şehrinin Ataniye (Adana) olduğu anlaşılmaktadır⁶²³.

Kilikia ile ilgili Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra en erken yazılı bilgilere Tevrat'dan ulaşılmakta, M.Ö. 965-931 yıllarında Kral Süleyman'ın Kue Bölgesi ile at ticareti yaptığı aktarılmaktadır⁶²⁴. Bu döneme ait Luvce Hiyeroglif yazıtlara baktığımızda atın ordunun vazgeçilmez unsuru, kralların zenginliğinin ve gücünün bir göstergesi olduğunu görmekteyiz. Dönemin at ticaretinde önemli bir coğrafya olan Kue'de (Ovalık Kilikia), Karatepe yakınlarında Çineköy'de bulunan Luvce hiyeroglif yazıtta Hiyawae'nin (Kue/Ovalık Kilikia) Kralı Warikas (M.Ö. 738-732) kendini Güneş Tanrısı'nın adamı, Tarhunza'nın hizmetçi olarak tanıtır ve zenginliğini, başarısını ve ordusunun yükselen gücünü⁶²⁵: “attan at ürettim ve ordudan ordu yaptım” sözleri ile dile getirir. Benzer şekilde Karatepe'den ele geçen ve Karatepe I olarak anılan Luvce-Fenikece çift dilli yazıtta ise Adanawa'nın Kralı Azatiwadas

⁶¹⁸ Bolognani ve Maini, 2018: 7 - 8.

⁶¹⁹ Bolognani ve Maini, 2018: 9.

⁶²⁰ Bolognani ve Maini, 2018: 10.

⁶²¹ Hawkins, 2000: 38. 41; A. Payne, 2012: 5.

⁶²² A. Payne, 2012: 4. Luvce Hiyeroglif yazıtların bulunduğu G. Hitit şehirleri: Karatepe, Kargamış, Tell Ahmar, Maraş, Malatya, Komagene, Amik, Halep, Hama, Tabal olarak sayılmaktadır.

⁶²³ A. Payne, 2012: 5. Tunç Çağ boyunca Luviler ve Hurriler tarafından yerleşim gören bu bölgeden Eski Ahitte Kral Süleyman'ın Kue'nin kralı ile at ticareti yaptığı kaydedilmektedir. Ancak bu metinlerin doğrudan G. Hitit yerleşimlerini kastedip etmediği tartışmalıdır.

⁶²⁴ OT, I. Kings: 10, 28; II. Chronicles: 1, 16. Kral Süleyman'ın Mısır, Hitti ve Suriye Krallarından altı yüz şekel gümüşe savaş arabası, yüz elli şekele at aldığı aktarılır.

⁶²⁵ A. Payne, 2012: 44. Nr. 1 – 12.

(M.Ö.710/709-676) başarılarını ve zenginliğini⁶²⁶: “Tanrılar ve Tarhunzas’ın yardımlarıyla Pararean (Karatepe güney kapı yazıtlarında: Pahar) ambarlarını doldurdum ve attan at ürettim ve ordudan ordu yaptım ve kalkandan kalkan yaptım...” sözleriyle aktarır. Atların çokluğu kralların sözlerinde, doğrudan iktidar ve ordu ile ilişkili güç, zenginlik ve prestiji ifade etmektedir.

Karatepe ortostatları üzerinde süvari, atlı ve at arabalı sahnelere farklı kompozisyonlar içerisinde de rastlamaktayız. Karatepe Açık Hava Müzesi’nde segilenen ve iki ayrı sahneden oluşan güney kapısı ortostatlarından birinin üst kısmında karşılıklı iki kalkanlı savaşçı aralarına aldıkları kişiye silahları ile saldırırken betimlenir. Alttaki sahnede karşılıklı duran iki süvari arasında yer alan bir savaşçı atların dizginlerini tutmaktadır (YHB. Kat. No: 57). Süvarilerin mızrakları dizleri hizasında paralel ve düz uzanmaktadır. Söz konusu tema Hitit, Hurri, Yeni Hitit ve Mezopotamya ve Yeni Assur betimlemelerinde yer alan doğu kökenli bir ikonografidir⁶²⁷.

Karatepe kuzey kapısının solunda bulunan diğer bir ortostat, girişte aslan heykeli ile onun sağında yer alan Fenikece yazıt bloğu arasında yer alır. İki sahneden oluşan kabartma bir palmet bandı ile ayrılır. Üst bölümünde, atı tutan iki seyis arasında ata yan oturmuş şekilde bir binici resmedilmiştir (YHB. Kat. No: 58)⁶²⁸. Figürlerin hepsi sağa doğru ilerler. Bir eğrin üzerinde oturan binicinin ayakları küçük bir panelin üzerine yerleştirilmiştir. Amazon oturuşu olarak tanımlanan ata bu tarz binme en erken Anadolu’da Kültepe mühür baskıları üzerinde Tanrı/Tanrıça Pirva’ya ait betimlemelerden bilinir ve M.Ö. 2. binin başlarına tarihlenir⁶²⁹. Bu oturuş tarzı hem kadın hem erkek için, Nimrud’dan II. Aşurnasirpal Dönemi kuzey batı saray kabartmaları üzerinde⁶³⁰, Roma Dönemi’ne kadar geniş bir zaman aralığında ve farklı coğrafyalarda karşımıza çıkar. Ayrıca, Anadolu’da Akhamenid dönemi geçit töreni sahnelerinde⁶³¹, Yeni Assur’da kralların avlanma sahnelerine eşlik eden süvarilerde⁶³², Etrüsk mezarları duvar resimleri içerisinde yer alan spor sahnelerinde⁶³³, Kıbrıs’tan terrakotta binici figürlerinde⁶³⁴, Kafkas Bölgesi’nde erken Demir Çağ Tsaishi mezar buluntusu⁶³⁵ figürünler

⁶²⁶ A. Payne, 2012: 39. Nr. 1 - 10; Çambel, 1999: 63 PhSt / C I. Nr. 11-13. 55 Pho/ B I Portal Lion. Nr. 4. Karatepe Güney Kapısı, Aslanlı Giriş’de aynı anlatım tekrarlanır.

⁶²⁷ Çambel ve Özyar, 2003: 105 Lev. 148 - 149 SVI 5. Bir yarışmadan önceki sahnenin betimlenmiş olabileceği düşünülmektedir; Orthmann, 1971: 408 Lev. 18, B4. Yeni Hitit III b Dönemine tarihlenir.

⁶²⁸ Çambel ve Özyar, 2003: 71. 123 Lev. 44 - 45 NVI 2.

⁶²⁹ Çambel ve Özyar, 2003: 71. Res. 100; Littauer ve Crouwel, 1979: 66. Fig. 38; N. Özgüç, 1965: Lev. 26 Fig. 77.

⁶³⁰ Reade, 1985: 209. Lev. 40.

⁶³¹ G. Polat, 1998: Lev. 8.

⁶³² Layard, 1853: Lev. 11.

⁶³³ Bargellini, 1960: Res. 105.

⁶³⁴ Karageorghis ve Raptou, 2016: Lev. 35. 195 Nolu mezar buluntuları arasında terrakotta binici figürleri Kıbrıs Geometrik I-III dönemine tarihlendirilir.

⁶³⁵ Papuashvili, 2012: 67. Fig. 3.

içerisinde mevcuttur. Orostostadın alt bölümünde ise iki ayakları üzerinde yükselen aslan ile mücadele eden iki savaşçı betimlenmektedir. Soldaki savaşçı aslana sağ elindeki kılıcı saplarken, sol eliyle de aslanın başını tutar. Aslanın arkasındaki göğüs zırhı giymiş atlı süvari sağ eliyle dizginleri tutarken sol elindeki mızrakla hayvana arkadan saldırmaktadır. Çambel ve Özyar, aslan ile mücadele sahnelerinin benzerlerinin en iyi erken örneklerinin Tell Halaf ve Kargamış'daki varlığını ve Yeni Hitit ve Mezopotamya kökenli bu ikonografinin batı sanatına transfer edildiğini belirtir⁶³⁶.

Karatepe kuzey kapısı ortostatları arasında yer alan diğer bir örnek de iki sahneden oluşmaktadır. Üst kısımda elleri selamlama pozisyonunda betimlenen yaya üç kişiden oluşan bir kortej sağa doğru ilerlemektedir (YHB. Kat. No: 59)⁶³⁷. Dizlerine kadar uzun giysi giyen erkek figürlerinin başlarında yuvarlak basık şapka vardır. Ortostadın alt bölümünde bir atlı betimlemesi yer alır. Ellerini yukardaki figürler gibi selamlar tarzda tutan binici sol eliyle atın dizginlerini tutmaktadır. Hareketsiz pozisyonda duran atın, başlık kayışları sadece ağız üzerinde gem yanaklığının olması gereken yerde bant şeklinde verilmiş ve dizginler bunun devamı olarak betimlenmiştir. Çambel ve Özyar ortostadın arkasındaki yer alan kurban sahnesi ile bu sahnenin ilişkili olduğunu belirterek, kurban sahnesinin başını oluşturan kortejin bir kült sahnesini temsil ettiğini ve binicinin korteji takip ettiğini aktarırlar⁶³⁸.

Karatepe Kuzey kapı ortostatları arasında yer alan diğer bir betimlemede araba sahnesi yer alır. Büyük oranda kırık olmasına rağmen sahnedeki tema anlaşılabilir (YHB. Kat. No: 60). Tek atın çektiği arabanın dizginleri ikişerli kayışlarla betimlenmiştir⁶³⁹. At omuz aksesuarının alt kısmı yuvarlak ve ucu 7 adet uzun yaprak motifi ile süslüdür. Benzer omuz süsleri diğer araba sahnelerinde de betimlenmiştir⁶⁴⁰. Urartu ve Yeni Assur arabalarında bu tip omuz aksesuarlarının uç kısımları uzun püsküller ile süslüdür ve Urartu ve Kıbrıs-Salamis mezar buluntuları içerisinde yer alan araba kalıntıları arasında boyunduruk süslemesi olarak benzer formda aksesuarlar mevcuttur⁶⁴¹. Sekiz ispitli arabanın vagon tipi Karatepe'den diğer araba betimlemeleri ile de benzerlik gösterir.

Diğer bir araba sahnesinde ise önde sürücü olmak üzere arka arkaya üç kişi betimlenmiştir. Arabanın üstünde yer alan güneşliğin alt çizgisi ve sapının betimlendiği kısım kırıktır, bu yüzden güneşliği kimin tuttuğu net değildir. Benzer sahneler Yeni Assur ve Kıbrıs'tan bilinir ve şemsiye kralın ya da lider figürün arkasında duran hizmetkâr tarafından

⁶³⁶ Çambel ve Özyar, 2003: 72.

⁶³⁷ Çambel ve Özyar, 2003: 125. Lev. 67, 90 - 91 NKr 16.

⁶³⁸ Çambel ve Özyar, 2003: 83.

⁶³⁹ Çambel ve Özyar, 2003: 89 vd. Lev. 104 - 105, NKI 2.

⁶⁴⁰ Çambel ve Özyar, 2003: Lev. 188 - 189 SKr 6 Lev. 190 - 191 SKr 7.

⁶⁴¹ Merhav, 1991a: Fig. 2, 5 Res. 2.

tutulur. Çambel ve Özyar sahnenin silahlı olmaması nedeniyle avlanma ya da savaş sahnesini düşündürmediğini belirtir. Yeni Assur'dan bilinen yönetici ya da kralların geçit sahnelerinde benzer güneşlikli betimlemeleri vardır. Bu sahnelerde ana figür olan Yeni Assur kralı her zaman daha büyük resmedilir ve diğer figürlerden farkı vurgulanır. Çambel ve Özyar, bu sahnede figürlerin eşit verilmesi nedeniyle kompozisyonun bir yönetici ya da benzeri bir konuyu düşündürmediğini ve kompozisyonun tanrılar ile ilişkili dini bir sahne olabileceğini aktarırlar⁶⁴². Bu bağlamda Anadolu'da Luvi Fırtına tanrısının arabasını atların çektiği yazılı kaynaklardan bilinmektedir⁶⁴³. Yukarda da belirttiğimiz gibi bu dönemde Kue Bölgesi'nde ele geçen Luvice yazıtlarda krallar güçleri ve hâkimiyetleri için güneş tanrısına yemin etmektedirler⁶⁴⁴. Daha geç dönemde Güneş Tanrısı Helios ve sonrasında Tanrı Apollon'un atlı araba betimlemeleri klasik mitolojide iyi bilinen ikonografilerdir. Apollon'un Delos'a kanatlı atların çektiği bir araba ile gelişinin resmedildiği seramik betimlemeleri⁶⁴⁵ ile Helios'un Troya Athena tapınağı frizinde yer alan atlı araba üzerindeki betimlemeleri en bilindik örnekleri oluşturur. Sonuç olarak sahnenin tanrısal bir ikonografiyi anlattığı varsayılırsa, arabayı atın çekmesi, Luvi Fırtına tanrısı Tarhunza ya da Güneş tanrı ile ilişkili bir sahne olmalıdır.

Karatepe yakınlarında yer alan Domuztepe'de iki binici betimlemesi bulunan kabartma keşfedilmiştir. Bunlardan biri üzerinde binicinin ön bacağı ve atın baş, boyun ve ön ayaklarının üst bölümü mevcuttur (YHB. Kat. No: 61). Atın dizginleri burun üzerinden geçen başlık kayışlarına bağlı betimlenmiştir ve boyununda aşağı sarkan çanı vardır⁶⁴⁶. Diğer kabartma üzerinde binicinin başı kısmen, atın başı hemen hemen tamamen kırık ve eksiktir (YHB. Kat. No: 62). Kabartmanın atın ayaklarının bulunduğu alt bölümü kırıktır. Binici düz basık bir şapka giyer ve sağ elinde kırbaç taşır⁶⁴⁷. Şapkası, oturuş ve elinin pozisyonu YHB. Kat. No. 59 ile benzerdir.

2.3.4.4. Gurgum

Gurgum Şehir Devleti'nin ana karasını oluşturan sulak Maraş Ovası, güneyde Zincirli - Sam'al, güneydoğuda Kargamış, doğuda Kummuh (Adıyaman), kuzeyde Elbistan Ovası ile çevrilidir. Batıda yer alan dağları aşarak Akdeniz'e ilerleyen Ceyhan Nehri sayesinde Gurgum'un Kue Bölgesi ile bağlantısı sağlanmaktaydı. Hawkins şehirde tespit edilen Luvice

⁶⁴² Çambel ve Özyar, 2003: 89 vd; Sevin 2010, Res. 40. II. Aşurnasirpal Dönemi, Res. 93. 102. Tiglat - pileser Dönemi, Res. 170. Sargon Dönemi Yeni Assur kabartmalarında güneşlikli krali sahnelerde figürler arasında anlamlı bir farkın görülmediği betimlemeler de mevcuttur.

⁶⁴³ Hutter, 2003: 222; A. Payne, 2008: 483.

⁶⁴⁴ A. Payne, 2012: 44. Nr. 1 – 12.

⁶⁴⁵ Simon, 1969: 126. Res. 120.

⁶⁴⁶ Çambel ve Özyar, 2003: 105. Lev. 223, 45.

⁶⁴⁷ Çambel, 1995: 229 - 247; Akman ve Çambel, 2006: 1-8 Res. 7; Çambel ve Özyar, 2003: 105. Lev. 223, 44.

yazıtları kraliyete ait, kişisel adak, mezar stelleri ve içeriği tespit edilemeyen metinler olarak sınıflandırmıştır⁶⁴⁸. Gurgum'da hüküm süren Laramas Hanedanlığı'na ait erken kayıtlara bu krali yazıtlar ile ulaşılmaktadır⁶⁴⁹. Yeni Assur yazılı kayıtlarında ise Gurgum'dan en erken, II. Aşurnasirpal'in Kalhu Sarayı'nın açılışına davet edilen Anadolu' nun şehir devletlerinden biri olarak adı geçmektedir⁶⁵⁰. III. Salmanassar Dönemi, M.Ö. 858 yılı kayıtlarında ise Gurgum Assur'a vergi veren şehirler arasında yer alır⁶⁵¹. II. Sargon Dönemi'nde Yeni Assur hâkimiyeti altına giren şehir, imparatorluğun yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür⁶⁵².

Gurgum'da at ile ilişkili maddi kültür kalıntılarının bize sunduğu en dikkat çekici örnekleri mezar stelleri'dir. Bunlar arasında erken at, atlı ve silah taşıyan süvari betimlemeleri mevcuttur. Bu mezar stelleri Anadolu'da Tunç Çağ'ın tanrılarla ilişkili at ve atlı betimlemelerinden farklı olarak Demir Çağ savaş sahnelerinin dışında, insanla ilişkili, doğrudan onun yaşamını anlatan kompozisyonlar içerisinde at ve süvarilerin betimlendiği en erken sahneleri sunmaktadır.

K.Maraş Müzesi'nde korunan bazalt bir mezar taşı üzerinde ayaklıkları birer sandalyede karşılıklı oturarak yemek yiyen kadın ve erkek iki figürün yer aldığı banket sahnesi betimlenmektedir (YHB. Kat. No: 63). Sahnenin alt bölümünde Hawkins'in katır, Bonatz'ın ise at ya da eşek olarak tanımladığı equid cinsi bir hayvan sağa doğru ilerler⁶⁵³. Stelin üzerinde erkek figürünün yüzünün üst kısmında bulunan yazıt büyük oranda kırıktır ve üç işaretin izleri mevcuttur. Yazıt Hawkins tarafından erkek figürü ile ilişkili bir kişi ismi olarak değerlendirilmektedir⁶⁵⁴. Hawkins ve Tiryaki bu steli M.Ö. erken 9. yüzyıla tarihlendirir⁶⁵⁵. Orthmann Yeni Hitit II Dönemi'ne⁶⁵⁶ ve Bonatz⁶⁵⁷, M.Ö. 950-850 yılları arası daha geniş bir tarih aralığına tarihlendirir. Gurgum mezar steli Anadolu'da at ya da atgillere ait betimlemenin yer aldığı en erken mezar stelidir.

New York, MMA'da bulunan Gurgum'dan diğer bir mezar steli üzerinde üç ayrı sahne betimlenmiştir (YHB. Kat. No: 64). En alt panelde kısa giysili sakalsız erkek, sol elinde mızrak sağ eliyle arkasından gelen atın dizgin kayışlarını tutmaktadır. Tıknaz betimlenen atın ön sağrısı belirgin, kalın çizgi bandı ile vurgulanmıştır. Atların sağrılarının rezerv alanı ile vurgulanarak

⁶⁴⁸ Hawkins, 2000: 249.

⁶⁴⁹ Hawkins, 2000: 261 vdd. Lev. 112-113, Maraş I.

⁶⁵⁰ Hawkins, 2000: 250.

⁶⁵¹ Hawkins, 2000: 250.

⁶⁵² Tiryaki, 2010: 13.

⁶⁵³ Hawkins, 2000: 275; Bonatz, 2000: 36.

⁶⁵⁴ Hawkins, 2000: 275.

⁶⁵⁵ Hawkins, 2000: MARAŞ 12 Lev. 126, 12; Tiryaki, 2010: 74. Nr. 10 Lev. 10.

⁶⁵⁶ Orthmann, 1971: Lev. 43i A/2.

⁶⁵⁷ Bonatz, 2000: 36. Lev. XIII C27.

betimlenmeleri Tell-Halaf⁶⁵⁸, Malatya⁶⁵⁹, Maraş⁶⁶⁰ ve Gordion⁶⁶¹ süvarilerinin atlarının tasvirlerinden de bilinmektedir. Sahnede yer alan silahlı erkek figürü mezar sahibinin statüsü ile ilişkilendirilmektedir⁶⁶². Tiryaki mezar stelini M.Ö. 8. yüzyılın ilk çeyreği başlarına⁶⁶³, Orthmann Yeni Hitit II Dönemi'ne⁶⁶⁴, Bonatz ise M.Ö. 875-800 yılları aralığına tarihlendirir⁶⁶⁵.

Bonatz eken süreçte Geç Tunç Çağ'da Hitit mezar ritüellerindeki at ve atgillere ait kurbanların varlığını vurgulayarak, mezar stelleri üzerinde yer alan atlı figürlerin bir statü sembolünü işaret ettiğini belirtir. Bonatz, Geç Tunç Çağ'da atların Savaş Tanrıçası Anat'ın atributu olarak görüldüğünü ve Demir Çağ'da da Kuzey Suriye'de özellikle çok sayıda gliptik eserlerde insanla ilişkili olmayan sahnelerde atın varlığının devam ettiğini aktarır⁶⁶⁶. Anadolu'da Orta ve Geç Tunç Çağ'ın dini anlatımı içerisinde tanrılar ile ilişkili sahnelerde yer alan at ve atlı figürlerin anlatımı Gurgum mezar stelleri üzerinde betimlenen mezar sahibine ait sahneler ile birlikte değişir. Bu stellerin en erken tarihlendirildiği M.Ö. erken 9. yüzyıl ile birlikte at, atlı, süvari figürleri insan yaşamı ile ilişkili günlük sahnelerde yer almakta, onun statüsüne ait anlatım içeren en erken kanıtları oluşturmaktadır.

Daha geç tarihli bir diğer mezar steli büyük oranda kırıktır ve sadece üst sağ parçası sağlam durumda ele geçmiştir. Stelin büyük oranda kırık olması nedeniyle tam anlaşılmasa da sahnenin solunda olasılıkla at üzerinde yer alan sakalsız genç erkek sol elinde atın dizginlerini tutmaktadır (YHB. Kat. No: 65). Sahnenin sağında işlemeli zıbyn içerisinde ayakta duran kadın füğürü sol elinde bir kadeh tutmakta, sağ elini ise atlı erkek figürünün omuzuna koymaktadır. Dönemin diğer Yeni Hitit betimleme tarzından farklı olarak at başı, koşum ve süsleme elemanları detaylı bir şekilde betimlenmiştir. Dizgin kayışları burgu şeklinde kıvrık resmedilir. Profilden verilen at başında gemin yanaklığı, başlık kayışları ve yuvarlak kayış dağıtıcıları belirtilmiştir. Rozet ve yuvarlak kayış dağıtıcıları, II. Sargon Dönemi kabartmaları⁶⁶⁷ ve Yeni Assur yönetimi altındaki Til Barsip'te Kar - Salmanassar sarayı duvar resimleri⁶⁶⁸ üzerinde atlı betimlemelerde yer alır⁶⁶⁹. At başının detayları Berlin, P M.' da bulunan Zincirli'den iki bazalt at başının başlık kayışlarının, gem yanaklığı ve at alınlığının betimleme tarzı ile de benzerlik

⁶⁵⁸ Moortgat, 1955: Lev. 25, A3, 32.

⁶⁵⁹ Orthmann, 1971: Lev. 42, B 1-2.

⁶⁶⁰ Orthmann, 1971: Lev. 43, A2.

⁶⁶¹ Phryg Katalog No: FB. 81, FB. 82.

⁶⁶² Tiryaki, 2010: 46; Bonatz, 2000: 79.

⁶⁶³ Tiryaki, 2010: 50. 53. 77 vd.

⁶⁶⁴ Orthmann, 1971: 373.

⁶⁶⁵ Bonatz, 2000: 99 vd. Kat. Nr. C 44. Lev. 17

⁶⁶⁶ Bonatz, 2000: 100.

⁶⁶⁷ Barnett, 1975: Lev.62

⁶⁶⁸ Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: Lev. 27 e.

⁶⁶⁹ Bolognani ve Maini, 2018: 11. Bu yuvarlak ve rozet kayış dağıtıcıların Assur Ordusu'nda statü göstergesi, yüksek bir rütbe olarak kullanıldığını belirtir.

gösterir (YHB. Kat. No. 68). Atın burnunun uç kısmına doğru uzanan, profilden bir plaka gibi görülen kısım at alınlığı olabilir. Ancak Zincirli bazalt at başlarından biri üzerinde alın kısmının keskin dikdörtgen şekilde vurgulandığı da görülmektedir. Bu nedenle daha ziyade Zincirli at başında olduğu gibi atın alın üzerinde başlık kayış halkalarının bir rozet içerisinde birleştiği bir dekorasyon sunulmaktadır. Bruns-Özgan bu eserde Yeni Hitit resim sanatının tipik özelliklerinin devam ettiğini ancak süvari figürünün ön planda vurgulanıyor olmasının alışılmadık bir detay olduğunu belirtir. Persler ile ilişkilendirdiği bu steli M.Ö. 5. yüzyıla tarihler⁶⁷⁰. Tiryaki, Bruns-Özgan'ın aksine süvari betimlemelerinin Zincirli, Tell Halaf, Til Basrip ve Karatepe'deki tasvirler üzerindeki varlığına dikkat çeker ve eseri M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına tarihler⁶⁷¹. M.Ö. 8 yüzyıla tarihlenen Zincirli bazalt at başlarının tarihi de Tiryaki'nin ve Bonatz'ın tarihlemesi ile örtüşür⁶⁷².

2.3.4.5. Zincirli (= Sam'al)

Zincirli Höyük Gaziantep il merkezinin batısında, İslahiye ilçesinin 10 km. kuzeyinde yer alır. Amanos Dağı'nın eteklerinde Karagöl ovasının batı kıyısına yerleşen kent, Bugün olduğu gibi Demir Çağ'da da ticari ve transport amaçlı yol kavşağı olan önemli bir merkezdi. Bölgedeki ilk arkeolojik araştırmalar Osman Hamdi Bey tarafından 1882 yılında yapılmıştır. 1889 yılından itibaren ise Alman Orient-Comité ve Berlin Müzesi desteğiyle burdaki kazılar devam etmiştir. Berlin ve İstanbul, AM arasında bölünen eserlerin yanı sıra bir kabartmalı ortostat, iki sfenks protomu Louvre Müzesi'nde, daha az önemli olduğu kaydedilen bir kısım eser ise Adana ve G. Antep Müzelerinde korunmaktadır⁶⁷³.

Zincirli'nin duvarlar ile çevrili iç kalesine giriş, dış kapı olarak anılan tek bir kapı ile sağlanır. Bu alanda bulunan 40 ortostat arsında bir süvari kabartması kale kapısının dış kısmında bulunmaktadır⁶⁷⁴. Başında sivri bir şapka ve sırtında okluk taşıyan süvarinin üst gövdesini elinde tuttuğu yuvarlak kalkan örter (YHB. Kat. No: 66). Süvarinin sağ elinde tuttuğu dizginler kısa betimlenmiştir. Binicinin ve atın yüz hatları belirgin değildir. Atın başlık koşum kayışları çizgiseldir ve ayrıntısız betimlenmiştir. Orthmann Kargamış III stili ile Zincirli II stilinin örtüştüğünü ve aynı tarihlendirme aralığında (M.Ö.950-900) değerlendirilmesi gerektiğini belirtirken Gilibert bu eseri M.Ö. erken 9. yüzyıla tarihlendirir⁶⁷⁵.

⁶⁷⁰ Bruns-Özgan, 2005: 55. Res. 1 – 3.

⁶⁷¹ Tiryaki, 2010: 36. 44. 71 vd. 78 vdd.

⁶⁷² Bonatz, 2000: 22 C66. Bonatz 750-700 yıllarına tarihler.

⁶⁷³ Gilibert, 2011: 55.

⁶⁷⁴ Gilibert, 2011: 61. Zincirli 43.

⁶⁷⁵ Orthmann, 1971: 135; Gilibert, 2011: 63.

Bir diğer süvari kabartması şehrin güney kapısında yer alır. Ortostatların bulunduğu alan şehir ile bağlantılıdır ve savunma duvarı ile geniş cadde arasında etkin bir şekilde kullanılan rota üzerine yerleştirilmişlerdir⁶⁷⁶. Geniş ve işlek bir cadde ile ilişkili bu alanın, Geç Tunç Çağ Hitit festivallerinin de yapıldığı, halka açık önemli bir seromoni yeri olarak kullanılıyor olabileceği düşünülmektedir⁶⁷⁷. Seçilen betimlemelerin şehrin ilk kuruluş tarihinin başlangıcına kadar giden ve bununla bağlantılı anma ritüellerini içerdiği düşünülmektedir⁶⁷⁸. Bu alanda bulunan bir ortostat üzerinde yer alan süvari başında ucu sivri, düz bir miğfer taşır. Miğferin altından çıkan saçları ense üzerinde dışa doğru kıvrıktır (YHB. Kat. No: 67). Belinde kılıç benzeri bir silah taşıyan süvari sol elinde düşmanın kesik başını, sağ elinde atın dizginlerini tutmaktadır⁶⁷⁹. Akurgal, savaşçının öldürdüğü düşmanın başı ile gösteride bulunma ikonografisinin barışçıl Hitit dünya görüşüne ters bir düşünce olduğunu belirtir⁶⁸⁰. Orthmann, bu betimlemeleri biçim detaylarının farklılığına rağmen, Kargamış'taki uzun duvar üzerinde yer alan ortostatlarla eş zamanlı değerlendirir ve Yeni Hitit I/ erken II safhasına yaklaşık M.Ö. 950 yıllarına tarihler⁶⁸¹. Gilibert, Zincirli'de bulunan ve erken kraliyet soy ağacını aktaran Klamuwa yazıtını doğru kabul edilmesi durumunda Zincirli'nin ilk kralı ile Kargamış'ın Suhi II Dönemi'nin aynı tarihlere rastladığını belirtir ve eseri M.Ö. geç 10. yüzyıla tarihlendirir⁶⁸².

Bugün Berlin, PM'de bulunan Zincirli'den iki bazalt at başı Hilani II yakınlarında bulunmuştur. Bu iki örnek döneminin at koşum takımları hakkında detaylı bilgiler vermesi nedeniyle çalışmamızda kıstas oluşturmaktadır (YHB. Kat. No: 68). Res. I: Başlık kayışları alın üzerinde çarpaz yaparak yuvarlak çiçek formu kayış dağıtıcısının merkezinde birleşir. Bu tip alın dekorasyonu Yeni Assur ortostatları üzerinde de sıkça görülür⁶⁸³. Benzer kayış dağıtıcılarının daha küçükleri yanaklar üzerinde de mevcuttur. Boyun bantları halkalar şeklinde sık ve yan yana betimlenmiştir.

YHB. Kat. No: 68, Res. II: At başındaki detaylar benzer şekildedir. Ancak Koşum takımları üzerinde sfenks betimlemesi olan at gözlüğü ve üzerinde çıplak tanrıça figürü betimlenen alınlık ile diğerinden ayrılır. Benzer betimlemeler Kargamış'da ortostatlar üzerinde ve Tell Tainat'da at alınlığı betimlemeleri içerisinde mevcuttur⁶⁸⁴. Babil tanrıçaları içerisinde

⁶⁷⁶ Gilibert, 2011: 60. Zincirli 5. 11.

⁶⁷⁷ Gilibert, 2011: 61.

⁶⁷⁸ Gilibert, 2011: 61.

⁶⁷⁹ Bittel, 1976: Res. 297.

⁶⁸⁰ Akurgal, 1995b: Res. 104 b.

⁶⁸¹ Orthmann, 1971: 135. Lev. 55 Zincirli A/3.

⁶⁸² Gilibert, 2011: 59; Bittel, 1976: 263. Res. 297. M.Ö. 10. - 9. yüzyıla tarihlendirir.

⁶⁸³ Barnett, 1959a: Lev. 64.

⁶⁸⁴ Orthmann, 1971: 282. Lev. 24 C/4 Tainat X/1. Koşum takımları bölümünde detaylı bir şekilde bahsedildi.

çıplak tanrıça, İştâr tapınımı ile ilişkilendirilmektedir⁶⁸⁵. Orta Tunç Çağ'ın başından itibaren çıplak tanrıça İştâr betimlemesine Anadolu'da, Mezopotamya ve K. Suriye'de birçok merkezde farklı atributlerle tapınıldığı bilinir⁶⁸⁶.

Orthmann bu heykel grubunu Rusa I Dönemi'ne ait Muşasır Tapınağı'nda bulunan atlı heykel grubu ile kıyaslar. II. Sargon Muşasır'ı yağmasında, içerisinde iki at ve bir araba sürücüsünün oluşan ve üzerinde Rusa I'e ait yazıt bulunan heykelleri gaspettiği aktarmaktadır⁶⁸⁷. Eserlerin bu bağlamda, yönetici ya da kraliyetle ilişkili ikonografi sunan benzer bir heykel grubu içerisine ait olabileceği düşünülmektedir⁶⁸⁸.

Zincirli kale kapısının dış duvarlarını süsleyen ortostatlar arasında yer alan bir diğer eser Bugün İstanbul, AM'nde korunmaktadır. Savaş sahnesinin konu edildiği ortostat iki parçadan oluşur (YHB. Kat. No: 69). İn situ olarak bulunan ortostatın üzerinde atın ayakları altında sırtından ok ile vurulan düşmanın uzandığı savaş betimlemesi Anadolu ve Mezopotamya sanatında iyi bilinen ikonografide atların koşum ve sorguç betimlemesi Kargamış örneklerinde olduğu gibidir. Atın fiziki betimlemesinde ön üst bacağın omuz kısmı çizgisel rezerv alanı ile vurgulanmış ve aygır olduğu belirtilmiştir. Benzer betimleme tarzı Kargamış ve Maraş örneklerinde de mevcuttur⁶⁸⁹. Orthman Zincirli II olarak sınıflandırdığı bu bölümdeki ortostatları Yeni Hitit II safhasına yerleştirir ve Kargamış III kronolojisi ile eşleştirerek M.Ö. 950-900 yılları arasına, Gilibert de M.Ö. erken 9. yüzyıla tarihlendirir⁶⁹⁰.

2.3.4.6. Sakçagözü

Sakçagözü G. Antep İli'nin Nurdağ İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Burada bulunan ve şimdi Berlin, PM'de korunan bir ortostat üzerinde arabalı av sahnesi yer alır. Kabartma çok yüksek olmamasına karşın eserin yüzeyindeki figürler iyi biçimlendirilip, her bir parçası ayrı ayrı betimlenmiştir⁶⁹¹. Canlı ve hareketli resmedilen aslan avı sahnesinde bütün figürler zemin çizgisi üzerinde durur (YHB. Kat. No: 70). Araba ve atın detayları erken dönem örneklerden tamamen farklıdır. Atlar gallop pozisyonunda öne atılır tarzda betimlenmiştir. Atın uçlarından uzun püskül sarkan göğüs zırhı ve omuzluğunun yanı sıra dönemin diğer atlılarından farklı olarak, gövdeyi tamamen saran üzeri küçük dikdörtgen desenli zırhı vardır. Erken dönemde

⁶⁸⁵ Moorey, 2001: 32 - 33; Akurgal, 1995b: Res. 159. Akurgal, Erythrai'de bulunan tunç çıplak kadın heykelciğini Yeni Hitit eserlerinden etkilenerek yapılan Doğu Yunan ürünü olarak tanımlamaktadır.

⁶⁸⁶ Hass, 1994: Res.72 a-b; Moorey, 2001: 28. Lev. 7 - 8. 10 - 12.

⁶⁸⁷ Luckenbill, 1927: 98. Nr. 173.

⁶⁸⁸ Orthmann, 1971: 291 dn. 8.

⁶⁸⁹ Orthmann, 1971: 141.

⁶⁹⁰ Orthmann, 1971: 61. 134 vd. Lev. 57 Zincirli B/1; Gilibert, 2011: 61. Zincirli 12-13; Akurgal, 1995b: 155. Şek. 51. Akurgal betimlemenin Assur ve Aramlaşmış Yeni Hitit stili taşıdığını belirtir ve M.Ö. 832 - 810 yıllarına tarihler

⁶⁹¹ Orthmann, 1971: 80. Lev. 51 B/1.

Hurri-Mitanni savaş atlarına ve arabalarına ait çok çeşitli zırhların varlığı Nuzi metinlerinden aktarılmaktadır. Ayrıca erken Hurri-Mitanni tipinden geliştirilen bu zırhlar Assur ordusunda da kullanılmaktaydı⁶⁹². Bu dönemde demirin kullanımının yaygın olmasına rağmen diğer birçok at ile ilişkili malzemelerde olduğu gibi zırhlar tunçtan da yapılmakta ve bu tip zırhları savaşçılar tarafından da giyilmekteydi⁶⁹³. Arabada yer alan sakallı insan figürlerinin üstünde de atın gövdesini saran zırhın aynısı mevcuttur. Başlarının üzerinde neredeyse arabanın tamamını kapsayacak genişlikte güneş kursu yer alır ve bu durum av sahnesinde yer alan figürün kral olduğunu işaret etmektedir⁶⁹⁴.

Atın omuzlarından sarkan uçlarında püskül bulunan yuvarlak formlu omuz süslemelerinin erken örnekleri M.Ö. 9.-erken 8. yüzyıl Urartu tunç malzemeleri (Levha 4-5) ve Yeni Assur ortostatları⁶⁹⁵ üzerinde, at zırhın benzerleri de Nimrud fildişi eserler⁶⁹⁶ üzerinde yer alan arabalı av sahnelerinde mevcuttur. Ancak çağdaşı Karatepe örneklerinde omuz süslemelerinin püskülleri ise kısa betimlenmiştir⁶⁹⁷. Sekiz ispitli tekerleği olan arabanın kasası eskiye göre daha yüksek, cephesinde tek bir okluk ve arkada kısa bir mızrak yer alır. Tiglat-pileser III dönemi arabaları ile kıyaslayan Orthmann bu eseri M.Ö. 8. ortalarına tarihlemektedir⁶⁹⁸. Orthmann, aslanın omuz şeklinin Maraş aslanını hatırlatıldığını, detayların düzenlemesinin ise Karatepe I grubu içerisinde Yeni Hitit III Periyoduna işaret ettiğini belirtir⁶⁹⁹. Akurgal ise Aramlaşmış Yeni Hitit stili olarak değerlendirdiği bu eseri M.Ö. 750-700 yıllarına tarihlemektedir⁷⁰⁰.

2.3.5. Değerlendirme

Hitit İmparatorluğu'nun M.Ö. 1200 yıllarında yıkılmasının ardından Anadolu'da kurulan küçük krallıklar, Hitit sanat ve geleneğini kesintisiz devam ettirmişlerdir. Demir Çağ'a geçiş sürecinde bu dönem "karanlık çağ" olarak anılsada, artık kesin kronoloji veren son kazılar ve yazılı kaynaklar politik süreklilikle birlikte sanatsal ve kültürel sürekliliği de gösteren veriler

⁶⁹² Stillman ve Tallis, 1984: 142. Fig. 93 a-b. Tutmosis IV dönemi araba gövdelerine uygulanan benzer zırhların görsel kanıtları bilinmektedir. Atın boynundan gövdesi boyunca uzanan zırhların içleri ata zarar vermemesi için *parashshamu* olarak anılan keçe ile kaplanmakta idi.

⁶⁹³ Stillman ve Tallis, 1984: 158; Barnett, 1975: Lev. 43. 44. 155. 156. Salmanassar III dönemi Balavat Kapısı tunç kabartmalarında savaşçılar üzerinde de benzer zırhların kullanıldığı görülmektedir; Grayson, 1996: 3: 86. No. 22. Salmanassar III Dönemi Assur kayıtlarında atların sırtına demir zırhların yerleştirildiği aktarılır.

⁶⁹⁴ Orthmann, 1971: 420.

⁶⁹⁵ Barnett, 1959a: Lev. 26 – 27.

⁶⁹⁶ Madhloom, 1970: Lev. 13, 1; Orthmann, 1971: Lev. 68 Nimrud S/1. Nimrud fildişi eserler üzerinde ve Aşurbanipal Dönemi ortostatlar üzerinde araba atlarının zırhlarına dair görüntüler mevcuttur. Bu zırhların Yeni Assur'da M.Ö. 9.-7. yüzyıl boyunca kullanıldığı görülmektedir.

⁶⁹⁷ Çambel ve Özyar, 2003: 110. 135 vd. Lev. 188 - 189 SKr 6.

⁶⁹⁸ Orthmann, 1971: 159; Madhloom, 1970: 29. M.Ö. 8. Yüzyılın 2. Yarısına Tiglat-pileser dönemine tarihler.

⁶⁹⁹ Orthmann, 1971: 143.

⁷⁰⁰ Akurgal, 1995b: Res. 118a.

sunmaktadır⁷⁰¹. Yeni Hitit şehir devletleri içerisinde at ile ilişkili betimlemelere çoğunlukla başkent konumundaki kraliyet şehirlerinin iç kale duvarlarını ve anıtsal yapılarını süsleyen taş ortostatlar aracılığı ile ulaşmaktayız. Bu eserler üzerinde statü göstergesi olarak süvariler, arabalı savaş ve av sahneleri ana ikonografiyi oluşturmaktadır. M.Ö. Geç 10. yüzyıl Suriye ve Hitit Şehir Devletleri arasında savaşların arttığı bir süreçtir. Bu durum kabartmalar üzerinde, savaş arabalı, süvari betimlemeleri ile yansıtılmakta ve aynı zamanda bu eserler tören kontekslerine yerleştirilerek politik elit sınıfı oluşturan egemen sınıfın desteklenmesi ve onaylanması da amaçlanmaktaydı⁷⁰².

Maddi kültür kalıntısı olarak at koşum ve süsleme malzemeleri ise sınırlıdır. Kabartmalar üzerinde ayrıntılı gem tasvirlerine de az rastlanır. Çoğunlukla başlık kayışları basit şekilde betimlenir. Betimlemeler üzerinde çoğunlukla gemin olması gereken burun üzerinden geçen kayıştan dizgin kayışları ayrılır. Buna karşın Yeni Assur etkili bazı atlı betimlemeler üzerinde ayrıntılı anlatımlara ulaşabilmekteyiz. Zincirli - Sam'al'da bulunan bazalt iki adet at başı; gem, göz siperi, alınlık ve başlık kayışlarının uygulanışı hakkında detaylı bilgiler verir. At başları üzerinde yer alan benzer at alınlığı betimlemelerine Salmanaser III Dönemi Nimrud Saray buluntuları arasında yer alan fildişi yüksek kabartmalar içerisinde de rastlanmaktadır⁷⁰³. Kuzey Suriye üretimi tunç at alınlığı üzerindeki ikonografinin kökeni Anadolu ve Mezopotamya'da M.Ö. 2. binin başlarına kadar geriye giden yaygın bir betimleme olarak karşımıza çıkar. Ayrıca bu bronz at alınlıkları Samos Heraion'u ve Milet Athena Tapınağı'nda da bulunmuşlardır. At ile ilişkili malzemelerin kutsal alanlarda sunu malzemeleri içerisinde yer almaları onların lüks malzeme olmalarının yanı sıra adak eşyası olarak dini ritüelin bir parçası olduklarını da göstermektedir. Bununla birlikte bu eserler Yeni Hitit şehirlerinin Batı Anadolu ve adalar ile kültürel ve ticari ilişkilerini de kanıtlamaktadır. Bu ticari bağlantı Doğu Akdeniz Limanları aracılığı ile sağlanmakta idi. Bunlar arasında önemli bir ticari liman olan Tell Tayinat erken I. bin yıl boyunca bölgenin Yunanistan ve Doğu Uygarlıkları arasında devam eden bağlantısını sağlamaktaydı. Ele geçen çok sayıda farklı kültürlere ait arkeolojik buluntular da bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Al Mina şehrine ait liman da doğu mallarının batıya gönderildiği Yunanistan ve Doğu arasındaki önemli ticari merkezlerden biriydi. M.Ö. 8. yüzyılda Urartu hâkimiyetinde olan bu bölgenin Korinth ile olan bağlantısını ise Proto-Korinth

⁷⁰¹ Harrison, 2013: 97. 111. Yeni Hitit Krallıklarının kuruluş sürecinin arkeolojik ve yazılı kanıtlar ışığında M.Ö. 12. Yüzyıl kadar geriye gittiğini aktaran Harrison bu küçük ulusal şehir devletlerinin politik - kültürel olarak kendine özgü güçlü yapılanmaya ve multi-etnik gruplardan oluşan dinamik bir sosyal karaktere sahip olduklarını belirtir. Şehirler ekonomik olarak gelişmiştir ve ayırd edici bir fildişi, taş, seramik ve tekstil endüstrisinin varlığı mevcuttur; Yener, 2013: 23 vd.

⁷⁰² Gilibert, 2011: 34.

⁷⁰³ Orchard, 1967: Lev. 28 – 31.

seramikleri ile takip etmek mümkündür⁷⁰⁴. Al Mina'nın yanı sıra K. Suriye'nin Akdeniz kıyılarında yer alan Sabuniye, Tayinat ve Fenike limanlarının daha erken bir dönemde M.Ö. 2. bin yıldan itibaren Yunanistan, Girit ve Kıbrıs ile bağlantılarının varlığı da arkeolojik buluntularla kanıtlanmaktadır⁷⁰⁵. At ile ilişkili koşum ve süsleme donanımları savaş teçhizatı olmalarının yanında ticari bir malzeme olarakta farklı coğrafyalara taşınmışlardır. Bu materyaller ile birlikte üzerinde yer alan alan ikonografiler de yeni ev sahiplerinin kültürlerine adapte edilerek zenginleşen varlıklarını geleceğe taşımışlardır.

Zincirli - Sam'al'da bulunan iki bazalt at başı Orthmann tarafından Rusa I Dönemi'ne ait Muşaşir Tapınağı'nda bulunan atlı heykel grubu ile kıyaslanır. II. Sargon, Muşaşir'i yağmasında içerisinde iki at ve bir araba sürücüsünün bulunduğu ve üzerinde Rusa I'e ait yazıt bulunan heykelleri gaspettiğini aktarmaktadır⁷⁰⁶. Eserlerin bu bağlamda, yönetici ya da kraliyetle ilişkili ikonografi sunan benzer bir heykel grubu içerisine ait olabileceği düşünülmektedir⁷⁰⁷.

Karatepe, Zincirli – Sam'al, Malatya, Kargamış, Sakçagözü ortostatları üzerinde yer alan süvari ve arabalı sahneler statü göstergesi savaş, avlanma ve törensel geçit ikonografileri ile ilişkilidir. Ayrıca Karatepe ortostatları üzerinde süvari ve binici betimlemelerine kurban sahnesi, geçit töreni ve savaş sahnesi içerisinde de yer verilmektedir. Yeni Hitit ve Kuzey Suriye Şehirlerinde ortostatlar üzerinde yer alan süvari sahneleri teklidir. Karatepe'de ise antitetik olarak da betimlenmiştir.

Sakçagözü'nde ise dönemin diğer arabalı sahnelerinden farklı olarak, atlar zırh içerisinde betimlenmiştir. Atın üzerindeki zırhın aynısını arabada yer alan kral ve sürücüde de görmekteyiz. Ayrıca II. Aşurnasirpal Dönemi Nimrud Saray kabartmalarında atların farklı dekorasyonlara sahip zırhlı betimlemeleri mevcuttur⁷⁰⁸. Erken dönemde Hurri-Mitanni savaş atlarına ve arabalarına ait çok çeşitli zırhların varlığı Nuzi metinlerinden de aktarılmakta ve erken Hurri-Mitanni tipinden geliştirilen bu zırhlar Yeni Assur ordusunda da kullanılmaktaydı⁷⁰⁹. Bu dönemde demirin kullanımının yaygın olmasına rağmen zırhların tunçdan da yapıldıkları ve bu tip zırhları savaşçıların da giydikleri aktarılmaktadır⁷¹⁰. Ayrıca

⁷⁰⁴ Smith, 1942: 99.

⁷⁰⁵ Pamir, 2013: 183 vd; Smith, 1942: 89 vdd.

⁷⁰⁶ Luckenbill, 1927: 98. Nr. 173.

⁷⁰⁷ Orthmann, 1971: 291. dn. 8

⁷⁰⁸ Layard, 1853: Lev. 28. II. Aşurnasirpal Dönemi Nimrud iç avluda yer alan savaş sahnesinde atlar zırh giymiş şekilde resmedilir.

⁷⁰⁹ Stillman ve Tallis, 1984: 142. Fig. 93 a-b. Tutmosis IV dönemi araba gövdelerine uygulanan benzer zırhların görsel kanıtları bilinmektedir. Atın boynundan gövdesi boyunca uzanan zırhların içleri ata zarar vermemesi için *parashshamu* olarak anılan keçe ile kaplanmakta idi.

⁷¹⁰ Stillman ve Tallis, 1984: 158; Barnett, 1975: Lev. 43 – 44. 155 – 156. Salmanassar III dönemi Balavat Kapısı tunç kabartmalarında savaşçıların üzerinde zırhların kullanıldığı görülmektedir; Orthmann, 1971: Lev. 68 Nimrud

Yeni Assur yazıtlarından atların demir zırh giydikleri kaydedilmektedir⁷¹¹. Sakçagözü ortostadı yazılı kaynaklardan ulaştığımız bilgilerin Anadolu’da görsel doğrulamasını yapmamıza olanak sağlamaktadır.

Gurgum’da bulunan mezar stelleri üzerinde yer alan at, atlı ve süvari betimlemeleri Demir Çağ ile başlayan ikonografik değişimin en erken örnekleridir. Anadolu’da Orta ve Geç Tunç Çağ’ın dini anlatımı içerisinde sunulan at ve atlı figürler tanrılar ile ilişkili sahnelerde yer almaktadır. Demir Çağ’da Yeni Hitit ortostatlarında yer alan at, atlı ve arabalı betimlemeler üzerinde yöneticilere ait prestij ve statü göstergesi savaş, av ve tören sahnelerini sunar. Gurgum mezar stelleri en erken tarihlendirildiği M.Ö. erken 9. ile birlikte at, atlı ve süvari figürler insan yaşamı ile ilişkili günlük sahneler ve mezar sahibinin kişisel statüsüne ait kompozisyonlar içerisinde yer alır. Gurgum stelleri; Klasik, Hellenistik ve Roma Dönemi’nde artarak devam edecek olan mezar stelleri üzerinde, mezar sahibinin atlı-süvari olarak betimlendiği sahnelerin en erken örneklerini oluşturmaktadır.

2.4. Phrygia

Kral Midas’ın yönetiminde M.Ö. 8. yüzyılda Phrygia, batıdan Urartu sınırına, kuzeyde Kara Deniz’den Konya Ovası’na kadar geniş bir sahaya hâkimdi ⁷¹². Ancak Phryg kültür ve sanatına dair en fazla arkeolojik materyal ve bilgiye başkent Gordion’da bulunan Tümülüs ve yerleşim alanı buluntularından ulaşmaktayız. Phryg sanatının hemen her alanında en erken dönemden itibaren graffiti duvar resimlerinde, seramik kaplar üzerinde, taş kabartmalarda, terakota mimari plakalar, metal ve fildişi buluntular üzerinde günlük yaşamı anlatan avlanma ve savaş ile ilişkili at, atlı süvari, araba betimlemelerine rastlanmaktadır. At ile ilişkili bu buluntular Phryglerin kültür, sanat ve günlük yaşamı hakkında dikkate değer bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda yer alan eserlerin tarihleri eski ve yeni kronolojiye göre düzenlenmiştir⁷¹³.

Phryg Uygarlığı’nda at ile ilişkili verilere başlıca Tümülüsleri kapsayan 1981 yılında Rodney S. Young’ın *Three Great Early Tumuli* ve Ellen L. Kohler 1995 yılında *The Lesser Phrygian Tumuli* isimli eserleri ile *American Journal of Archaeology*’de sistematik olarak yayınlanan kazı sonuçları raporlarından ulaşmaktayız. Ayrıca Phryg kaya anıtlarını kapsayan C.H.E. Haspels’in 1971 tarihli *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments* adlı kitabı; Phryg eserlerinin bütün olarak değerlendirildiği F. Prayon’un 1987 yılında *Phrygische Plastik*:

S/1. Nimrud fildişi eserler üzerinde ve Aşurbanipal Dönemi ortostatlar üzerinde araba atlarının zırhlarına dair görüntüler mevcuttur. Bu zırhların Yeni Assur’da M.Ö. 9. - 7. yüzyıl boyunca kullanıldığı görülmektedir.

⁷¹¹ Grayson, 1996: 86. Nr. 22.

⁷¹² Wittke, 2007: 335.

⁷¹³ Manning ve Kromer, 2011: 123 – 154.

Die früheisenzeitliche Bildkunst; T. Tüfekçi Sivas ve H. Sivas editörlüğünde 2012 yılında hazırlanan *Phrygians: In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments* adlı yayınlar ile yeni kronolojiye ait karbon 14 ve dendrakronolojik sonuçların açıklandığı 2011 yılında C. B. Rose ve G. Darbyshire editörlüğünde hazırlanan *The New Chronology of Iron Age Gordion* başlıca önemli kaynakçaları oluşturmaktadır.

2.4.1. Phrygia ve Yeni Kronoloji

Gordion yıkım tabakası ile ilişkili son çalışmalar ve karbon 14 sonuçları sadece Phrygia'nın değil aynı zamanda ilişkili diğer bölgelerin kronolojisini de etkilemiştir. Gordion'un eski kronolojisi birçok bilim insanının refere ettiği antik yazılı kaynak olan Strabon'da Kimmer saldırıları ile ilişkili Midas'ın intiharı üzerine temellendirilmekte ve M.Ö. yaklaşık 700 yıllarına tarihlendirilmekte idi⁷¹⁴. Bu kronolojinin karbon-14 ve dendrakronolojik sonuçlara dayanılarak yaklaşık bir yüzyıldan daha erken tarihe çekilmesi Phrygler ve Phrygia ile ilişkili kronolojide yeni soruların oluşmasına ve şu ana kadar edinilen bilgilerin yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır.

Antik kaynaklarda Phryglerden en erken bahseden Homeros, onları Sangarios Nehri boyunca yerleşen kavimler olarak tanımlar⁷¹⁵ ve Troya savaşında Troyalıların müttefiki olduklarını aktarır⁷¹⁶. Herodotos ise, Avrupa'da oturdukları sırada "Brygler" ya da "Brigler" adı ile anılan Phryglerin, Makedonya ve Trakya'dan Boğazlar yolu ile Anadolu'ya göç eden Trak boylarından biri olduğunu ve Asya'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adları da değişerek "Phryg" ismini aldıklarını söyler⁷¹⁷. Genel düşünce Phryglerin M.Ö. 1200 yıllarına doğru başlayan ve dalgalar halinde 400 yıl kadar süren Ege göçleri sırasında Trakya üzerinden Anadolu'ya gelerek, kendine özgün kültür ve sanat unsurlarını Anadolu'nun yerli geleneği ile ustaca birleştirerek yeni bir uygarlık yaratmayı başardıklarıdır⁷¹⁸.

Phryglerin Trak kökenlerine ilişkin veriler başlıca Erken Demir Çağ ev mimarisi ve el yapımı çanak çömleklerin Trakya ve Gordion'da bulunması üzerine temellenir. Bu bulgular değişen kronoloji ile birlikte yeniden değerlendirilmeye ve tartışmaya açılmıştır. Phryglerin Trak kökenine dair kanıtlar ve diğer maddi kültür kalıntılarını Gordion kazı ekibi verilerine dayanarak yeniden değerlendiren Tsetschladze, el yapımı seramiklerdeki benzerliklerin yüzeysel ve dönem özelliği olduğunu, kesme taş mimari yapıların ise Trakya'da tarihlendirme problemleri nedeni ile doğru bir değerlendirmenin yapılmasının mümkün olamayacağını, Trak

⁷¹⁴ Strab. *Geog.* I. 3.21; Tartışmalar için bkz. DeVries 2011, 13.

⁷¹⁵ Hom. *Il.* III. 187.

⁷¹⁶ Hom. *Il.* II, 862. III, 184 vd. XXIV, 545.

⁷¹⁷ Hdt. *Hist.* VII, 73; Strab. *Geog.* VII, 3. 2.

⁷¹⁸ Kohler, 1964: 62; Vassileva, 2012a: 328.

dini inancının en belirgin özelliği insan kurbanı ritüelinin ise Phryglerde bulunmadığını aktarır⁷¹⁹. Ayrıca Phryglerin Trak kökeni, dil bilimsel araştırmalarda Phrygce'nin Hint-Avrupa dil grubuna ait bir dil olması ve bazı Mikence sözcüklerle benzerliği de dikkate alınarak Phryglerin Avrupa'dan gelen bir halk olması gerektiği öne sürülmektedir⁷²⁰. Ancak en eski yazıtlar M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmekte ve bunlar Phryglerin kökenine dair bilgi vermeyen yaklaşık 300 metinden oluşan graffiti ve dinsel nitelikli yazıtları içermektedir⁷²¹. Bu durum, erken dönem Phryglerin kökeni ya da kültürün geldiği coğrafyanın tespitini zorlaştırırken buluntuların azlığı ve sınırlı alanlarda ele geçmesi materyallerin yetersizliğinin ayrı bir boyutunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte bilim insanları arasında erken Phryg yazısı ile ilgili farklı görüş ve yaklaşımlar da mevcuttur. Marsadolov erken Phryg harflerinin Proto-Türk harfleri olabileceğini iddia etmektedir⁷²².

Greklerin Phryg olarak adlandırdığı bu kavim, Orta-Yeni Assur, Urartu ve Yeni Hitit kaynaklarında ise Muşkiler olarak anılır. Tiglat-pileser I'nın (1114-1076) krallığının ilk yılında Muşkilere karşı çıktığı seferi anlattığı yazıtta: Tanrı Assur'a 50 yıldır vergi veren Alzu ve Purulumzu Ülkelerinin 5 kralı ve 20.000 kişiden oluşan Muşki birliğini Katmuhu'da yendiği kaydedilmektedir⁷²³. Yazıttan anlaşılacağı üzere M.Ö. 12. yüzyıldan itibaren Muşkilerin Doğu Anadolu'da varoldukları ve yerli halk ile olan diyaloglarının da barışçıl ve işbirliği içerisinde geliştiği gözükmemektedir. Ayrıca Gordion'un 1200-1100 yıllarına tarihlenen proto Phryg tabakasında bulunan buchelkeramik ve saz ve balçıktan yapılan primitiv mimari kalıntıları bu bölgeye yerleşen göçebelerin de düşmace bir tutum sergilemediklerini göstermektedir⁷²⁴.

II. Sargon Dönemi'nde de Yeni Assur yazılı kaynaklarında Kral Midas'dan Muşkilerin kralı olarak bahsedilmektedir⁷²⁵. Konu ile ilgili yeni hipotezde iki farklı görüş mevcuttur. Bir grup bilim insanı, antik kaynaklarda kaydedilen birbirinden bağımsız birçok göç dalgası ile Phrygia'ya gelen kabilelerden biri olan Muşkilerin, Phryglerle ilişkili olduğunu ve erken atalarının da daha doğuya göçtüklerini iddia eder. Diğer bir grup bilim insanı ise Doğu Anadolu'daki Muşkilerin doğudan gelen ve orada yaşayan farklı insanlar olduklarını ileri

⁷¹⁹ Tssetskhladze, 2007: 284 vdd.

⁷²⁰ Berndt-Ersöz, 2012: 20. Phryg dilinde *vanak* = Mikence: *wanax* (kral) ve Phryg dilinde *lavagtas* = Mikence: *lawagetas* (*askeri lider*); Brixhe, 2012: 235. Phryg dilinin kesinlikle bir Hint Avrupa dili olduğuna ve bu konudaki kanıtların arttığına belirtir; Sams, 2011a: 607.

⁷²¹ Berndt-Ersöz, 2012: 17. 20.

⁷²² Marsadolov, 2018: 54 Res. 2, 3a. Farklı görüşler ışığında Phryglerin Trak kökenli bir kavim olabileceği gibi Asya kökenli olup Trakya üzerinden Anadolu'ya girmiş bir kavim de olabileceği ileri sürülen görüşler arasındadır.

⁷²³ Luckenbill, 1926: 74. Nr. 221; Grayson, 1991: 14. Nr. A.O.87.1 / i62-88.

⁷²⁴ Sams, 2012b: 52.

⁷²⁵ Luckenbill, 1927: 4. Nr. 8.

sürmektedir⁷²⁶. Muscarella bu farklı iki görüşe rağmen bu konuda tarihsel gerçeğin henüz belirsiz olduğunu belirtir⁷²⁷.

2.4.2. Phrygia ve Göçebe Atlı Kavimler

Phrygler Anadolu'ya Trakya'dan gelen bir kavimdir. Ayrıca Gordion'un M.Ö. 830-800 yılları arasına tarihlenen yıkım tabakasının sorumlularının da farklı göç dalgaları ile Anadolu'ya gelen kavimler olabileceği ileri sürülmektedir⁷²⁸. Bundan dolayı onların göçebe atlı kavimler ile ilişkileri arkeolojik veriler ışığında zaman zaman sorgulanmaktadır. Tümülüs ve mezarlar içerisinde yer alan at gömüleri ve at koşum malzemelerinin varlığı ile mezar ve yerleşim alanlarında yer alan minyatür hayvan figürinleri bu bağlantıların varlığını düşündüren başlıca maddi kültür kanıtlarını oluşturur. Demir Çağ'ın başından itibaren yaşanan insan hareketliliğinde atlar önemli rol üstlenmiş; dönemin göç dalgaları, hızlı nüfus ve kültürel değişimi ise yine onların sırtında gerçekleşmiştir. Bu kapsamda Phrygia'da göçebe kavimler ya da doğrudan Kimmer ve İskitler ile ilişkilendirilen at gömülerinin varlığı da bu görüşü desteklemektedir. Sonuç olarak Phryglerin kültürü, sanatı, mimarisi ve gömü geleneğine ait bazı veriler bilim insanları tarafından göçebe atlı kavimler ile bağlantılı değerlendirilmektedir.

Herodotos iki Asyalı göçebe kavim olan İskit ve Kimmerleri birlikte anar. İskitlerin-Kimmer'leri yurdundan kovarak onları takip edip Anadolu'ya geçtiklerini ve Medlerin topraklarına yürüdüklerini aktarır⁷²⁹. Anadolu'ya ikiyüzyıldan fazla bir süre aralıksız akın düzenleyen bir atlı göçebe kavim olan İskitlerin inanç dünyalarında da atın yeri önemliydi. Herodotos onların en önemli tanrıları Ares'e cömertce at kurbanı yaptıklarından bahseder⁷³⁰. Ayrıca İskit krallarının ölü ritüellerinde atlarının da boğularak bırakıldığını detayları ile aktarır⁷³¹.

Hayvancılık ekonomisi üzerine kurulu ve otlak arayışı nedeniyle Doğu Asya'dan Batı Avrasya steplerine kadar geniş bir coğrafyada sürekli hareket eden bu atlı kavimlerin yaşam

⁷²⁶ Muscarella, 1995: 92.

⁷²⁷ Muscarella, 1995: 92.

⁷²⁸ Wittke, 2007: 336.

⁷²⁹ Hdt. Hist. I, 15. 103; IV, 1. 11, 13.

⁷³⁰ Hdt. Hist. IV Melpomene, 217.

⁷³¹ Hdt. Hist. IV Melpomene, 220. "...en güzel atlarından ellişer tanesi boğulur, bağrıları çıkartılır, içleri temizlenir, saman doldurulup dikilir; iki ağaç desteğin arasına bir tekerleğin yarısı yuvarlak yönü yere dönük olarak konur; öbür yanı aynı şekilde ve ayrı iki kazığa bağlanmıştır; bunlardan böyle çok sayıda yaparlar. Atlara enseye kadar uzunlamasına birer ağaç kazık geçirirler ve yarım tekerleğin üzerine kaldırır. Atı bir kısmı önde, omuzlarının altından tutup kaldırır, atın iki yandan bacakları sarkar ama yere değmez. Atlara gem ve dizgin vurulur ve dizginin ucu bir ayağa bağlanır. Boğulan delikanlılardan herbirini bir atın üzerine çekerler ve şöyle yaparlar: Gövdeye belkemiği boyunca enseye kadar sert bir kazık geçirirler; kazığın alt ucu dışarıya çıkar ve atın içinden geçen ve atın içinden geçen kazığın üzerinde özel olarak açılmış olan yuvaya oturur. Mezarın çevresine bu görülmemiş atlıları dizdikten sonra, bırakır giderler." diye aktarır.

tarzları gibi uygarlıklarını yansıtan maddi kültür kalıntıları da benzerlik göstermektedir⁷³². Bu nedenle bu topluluklar için birçok bilim insanı, Kimmer ve İskit ismini birlikte kullanmakta ya da genel bir tanımlama olan “göçebe atlı kavimler” ifadesi ile onları anmaktadır. Ancak M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren Roma Dönemi’ne kadar Karadeniz’in kuzey ve doğusunda, Kafkas Bögesi Kuban Kültür sahasında, G. Sibirya, Ural ve Altay Bölgesi’nde; ayırd edici hayvan stilinde yapılan sanat eserleri, silahlar ve at koşum malzemelerinin bulunduğu kurganlar sıklıkla İskitlere atfedilmiştir, bu nedenle İskit sözcüğü genel olarak İskit kültürü ile ilişkili Demir Çağ step göçebe kültürlerinin hepsi için kullanılmaktadır⁷³³. Mezar mimarisi ve içerisinde keşfedilen buluntularından takip edilen bu göçebe kültürü anlamaya dönük genomik ve mtDNA çalışmaları da bu tanımlamayı destekleyen bulgular sunmaktadır⁷³⁴.

Bizim çalışmamızda bu atlı kavimler, hem günlük yaşamlarında hem de inanç dünyalarında at ile olan önemli bağları, atı kullanma becerilerindeki ustalıkları ve Anadolu Arkeolojisi’nde bıraktıkları maddi kültür kalıntıları nedeniyle önemlidir. Gordion’un yeni kronolojisi onun arkeolojik verileri ile kıyaslanan, diğer şehir ve devletler için de kıyas oluşturmaktadır⁷³⁵. Ancak, Kimmerlerin Anadolu’daki varlıkları bu kronolojinin dışında tutulur. Kimmer buluntuları ve mezarlarının tarihlenmesi eski kronolojiye göre Gordion’nun Kimmerler tarafından yıkıldığı iddia edilen yaklaşık M.Ö. 700 ve sonrası temel alınarak yapılmaya devam etmektedir. Kimmerlerden Yeni Assur yazılı kaynaklarında ilk M.Ö. 710 civarında bahsedilmesine dayanılarak onların Anadolu’daki buluntu ve varlıklarının bu tarihten sonra olması gerektiği düşünülmektedir⁷³⁶. Gordion kronolojisinde yazılı kaynakların yanıltıcı olabildiği Bugün herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir⁷³⁷. Konumuzla ilişkili olarak Yeni Assur kayıtları ilginç örneklerle sahiptir. Yeni Assur yazılı kaynaklarında Aşurbanipal: “Adını daha önceden ataları olan kralların da hiç işitmediği denizin diğer tarafında yer aldığını söylediği Lydia ülkesinin kralı Gyges’in kendisinden halkını taciz eden Kimmerlere karşı yardım istediğini” aktarır⁷³⁸. Bu pasaj, yazılı kaynaklara yaklaşımın oldukça dikkatli olması gerektiğini kanıtlayan birçok örnekten biridir. Yeni Assur yazılı kaynaklarının dönemine ait

⁷³² Schauensee, 1989: 47. Bazı koşum malzemelerinin Assur’dan farklı ve bazı yerli özellikler taşıdığına ve bir at geminin ağızlığının uç kısımlarının yılan betimlemesi ile bittiğine dikkat çekilmektedir. Hasanlu kalesinin yaklaşık M.Ö. 800 yıllarına tarihlenen yanık tabakasında bulunan atın başını süsleyen koşum takımlarının süsleme elemanlarının benzerlerine Sibirya’da Pazyryk kurganlarında rastlanıldığı Schauensee tarafından aktarılmaktadır; Ivantchik, 1997: 25. 31. 39 vd. Res. 1; Hauptmann, 1972: 90; Barnett ve Watson, 1952: 143 - 44 Fig. 21 - 22. Kimmer ve İskitlere ait mezarlar ile İskit uslubu küçük hayvan heykelciklerinden oluşan benzer buluntulara Urartu, Gordion, Boğazköy, Sardes, Efes ve Milet gibi Anadolu’nun birçok yerinde, Urartu’nun hinterlandı Kafkasya’da Karmir Blur buluntuları arasında rastlanmaktadır

⁷³³ Unterländer vd., 2017: 2.

⁷³⁴ Unterländer vd., 2017: 1-9.

⁷³⁵ Sams ve Voigth, 2011: 155 - 168.

⁷³⁶ DeVries, 2011a: 53.

⁷³⁷ DeVries, 2011b: 13 vd.

⁷³⁸ Luckenbill, 1927: 297. 298. Nr. 284, 351. 352. Nr. 909.

herşey hakkında bilgi vermediği, daha ziyade kendisi ile ilişkili olan, iletişimi olan toplumlardan haberdar olduğu ya da kendisine tehdit ve sorun teşkil eden durumların bu kaynaklarda kaydedildiği açıktır.

Kimmer ve İskitlerin M.Ö. 8 yüzyıl sonu ve 7. yüzyıl başlarında Van ve Urimiyeye Gölü civarına yerleştikleri ve politik olaylara dâhil oldukları Yeni Assur yazılı kaynaklarından bilinmektedir⁷³⁹. Bununla birlikte bölgenin etnik yapısı içerisinde Diakonoff tarafından dilbilimsel ve arkeolojik anlamda erken İskit gruplarının var olduğu da belirtilmektedir⁷⁴⁰.

Kimmerlerin Anadolu'da Sardes'e saldırıları⁷⁴¹ ve Gyges'in Aşurbanipal'den yardım talep ettiği de yukarıda bahsedildi. Ayrıca Kimmer saldırılarından korunmak için Tabal⁷⁴² ve Hilakku⁷⁴³ krallıklarının Aşurbanipal'den yardım istedikleri de Yeni Assur yazılı kaynaklarında aktarılır⁷⁴⁴. Asarhaddon'un ise kızını İskit lideri Bartatua'ya vererek kuzeydeki Kimmer ve Manna saldırılarına karşı savaşmak yerine İskitler ile ittifaktan yararlanma yolunu seçmesi Yeni Assur'un bu bölgede kontrolünün azaldığını ve saldırgan politikasını esnettiğini göstermektedir⁷⁴⁵. Yeni Assur yazılı kaynakları ışığında M.Ö. 7. yüzyıl Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında Kimmer ve İskitlerin askeri ve siyasi olaylarda aktif rol oynadıkları görülmektedir.

Young, Herodotos tarafından İskit tipi olarak anılan ve G. Rusya'da ortaya çıkarılan ahşap odalı tümülüs gömü tarzının ve at kurbanının Phrygia'da da görüldüğünü onların göçebe kökenleri ile olan bağın kanıtı olarak değerlendirmektedir⁷⁴⁶. Sams, Phrygcenin, Yunanca ve Trakça ile benzerliklerini ve tümülüs gömü âdetinin bir Avrupa kültür mirası olarak Phrygler aracılığı ile Orta Anadolu'ya getirildiğini aktarır⁷⁴⁷. Ancak Parzinger MM Tümülüsü ile ilgili olarak; İskitlerin Anadolu'ya akınlar düzenledikleri tarihlerde MM tümülüsü ahşap mezar odasının yapılmış olmasının bu mimarinin Avrasya bozkırlarından alındığına dair yeterli bir kanıt olamayacağını, bütün bu benzerliklerin ise farklı kültür bölgelerinde bağımsız olarak ortaya çıkabileceğini ve sofistike ağaç işleme teknolojisinin her yerde görülebilecek sıradan

⁷³⁹ Lanfranchi ve Parpola, 1990: 109. Nr. 144 – 145; 130 Nr. 174; Yusifov, 1982: 349.

⁷⁴⁰ Yusifov, 1982: 349. dn. 2. Diakonoff, yazılı kayıtlarda Armenia'da Kapadokya'yı karşılayan *Gamirk* sözcüğü Kimmer ülkesi anlamında kullanıldığını, Transkafkasya'da *Sakasene* adının Sakalar ile ilişkili olduğunu belirtir.

⁷⁴¹ Hdt. *Hist. I*, 15; Luckenbill, 1927: 297. 298. Nr. 784, 351. 352. Nr. 909.

⁷⁴² Luckenbill, 1927: 297. Nr. 781, 325. Nr. 848, 352. Nr. 911. Aşurbanipal ataları olan krallara düşmanca sözler söyleyen Tabal kralı Mugallu'nun öz kızını yüklü bir çeyiz ile kendisine metres olarak getirdiğini, ayaklarını öptüğünü ve Mugallu'ya yıllık olarak çok sayıda at vergisi yüklediğini aktarır.

⁷⁴³ Luckenbill, 1927: 297. Nr. 782. Aşurbanipal, ataları olan krallara boyun eğmeyen ve itaat etmeyen Hilakku kralı Sandasharme'nin öz kızını yüklü bir çeyiz ile kendisine metres olarak getirdiğini, ayaklarını öptüğünü aktarır.

⁷⁴⁴ Gökçek, 2015: 206 vd. Kimmerlerin saldırılarının Yeni Assur Devleti'nin Anadolu'da at ve demir temin ettiği Kilikia Bölgesi'ne olduğu ve Kimmer ile yapılan mücadelelerin Yeni Assur yazılı kaynaklarında değiştirildiği belirtilir.

⁷⁴⁵ Grayson, 2008: 128 vd.

⁷⁴⁶ Young, 1964b: 55 vd.

⁷⁴⁷ Sams, 2012a: 245 vd; Berndt-Ersöz, 2012: 21.

sonuçlarından ibaret olduğunu ileri sürer⁷⁴⁸. Parzinger'in benzerliklere dair bu genel yaklaşımı mimari temelli köken önermesinin doğru olmayacağı ortaya koymaktadır. Bu durum Phryg tümülüslerinin Avrasya, G. Sibirya ya da Asya kökenli olamayacağı gibi Trak kökeninin de tartışılabilceğini göstermektedir.

Tatarlı Tümülüsü bu genellemeden kısmen ayrılan önemli bir örnektir. Parzinger, Tatarlı tümülüs mimarisinin kıyaslanabilecek tek örneğinin Güney Doğu Kazakistan'da Altay sınırında Çiliktı İritş tümülüsleri olduğunu aktarır⁷⁴⁹. Tatarlı Ahşap mezar odası tekniğinin ise gene Uralların doğusunda Avrasya bozkırlarındaki büyük kral mezarları ile aynı özelliklere sahip olduğunu belirtir⁷⁵⁰. Ancak tümülüsün beşik çatılı olması bir Batı Anadolu geleneğidir. İskit ve Saka savaşçılarının Pers Ordusu'ndaki varlıkları düşünüldüğünde Tatarlı Tümülüsü, mimari ve duvar resimleri ile çok kültürlü bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁵¹.

Kimmerlerin dışında Anadolu ile bağlantılı atlı göçebe kavimler arasında anılan İskitler G. Sibirya'nın Tuva Bölgesi'nde bulunan Arzan 2 kurgan buluntuları ile M.Ö. 9. yüzyıl kadar erken bir tarihte ileri bir kültür olarak karşımıza çıkar. Sahip oldukları oldukça gelişkin sanat eserleri ile birlikte benzer mimari ve gömü tarzına sahip kurgan örnekleri G. Sibirya'dan, Orta-Doğu Asya, Kafkas ve Hazar Havzası'nda keşfedilmiştir⁷⁵². Ayrıca, Demir Çağ boyunca, Doğu (Doğu Kazakistan, G. Sibirya, Minusinks Vadisi, Altay Dağları, Moğolistan Bölgesi) ve Batı (K. Kafkasya, Don - Volga Bölgesi, Batı Ural Bölgesi) Avrasya Step'leri'nden İskit Kültürü ile ilişkili genomik ve mtDNA veri analizleri dikkat çekici maddi kültür bütünlüğü sunan bu mezarlarda bulunan kişilerin, aynı zamanda ortak genetik bağa da sahip olduklarını göstermektedir⁷⁵³. Demir Çağ boyunca Doğu ve Batı İskit grupları arasında büyük oranda devam eden gen akışı bu dönemdeki yarı göçebe, atlı ve hareketli insan topluluklarının çokluğu

⁷⁴⁸ Parzinger, 2010: 284 vd.

⁷⁴⁹ Parzinger, 2010: 287. Tatarlı'daki gibi ahşap odaları zemin seviyesinde ve dromosludur. M.Ö. 7.-5. Yüzyıla tarihlendirilirler.

⁷⁵⁰ Parzinger, 2010: 287. Tatarlı ile Arzan 2 ve Pazırık (Berel) Kral Tepesi 5 mezarları: Ahşap köşe bağlantılarının kusursuzluğu ile ve girişlerde yapılan kermelerle odanın başka bir yerde yapıldıktan sonra mezara taşınıp yeniden monte edildiğini gösteren çarpıcı benzerliklere sahiptir. Bu durum kusursuzluğun hedeflendiği yönetici ya da üst düzey kişilere ait mezarlarda karşılaşılan mezar odası yapım tekniği olarak değerlendirilmektedir; 2010: 291. mezar odasının iç duvarlarının mükemmel olarak işlenmesi geleneği de gene sadece bu yönetici kurganlarında görüldüğü aktarılır.

⁷⁵¹ Parzinger, 2010: 295.

⁷⁵² Çugunov vd., 2006: 12.

⁷⁵³ Unterländer vd., 2017: 1. 7. Bu çalışma multi disiplinler bir yapı içerisinde, altı farklı ülkeden farklı enstitü ve bilimsel alanlarda çalışan 25 bilim insanının katkıları ile hazırlanmıştır. Bu bölgelerde yaşayan modern insan topluluklarından alınan genetik örnekler ile yapılan karşılaştırmalar benzer şekilde örtüşmektedir ve bu durum tarihsel süreç içerisinde nüfusun sürekliliğini göstermesi nedeniyle önemlidir. Bu çalışmada batıda yer alan Demir Çağ İskit gruplarının Orta Asya, Rusya ve Kafkaslarda İran ve Hint Avrupa Dili konuşan etnik gruplar arasında yer aldığı; Doğu İskit gruplarına benzeyen nüfusun hemen hemen neredeyse tamamının ise Türkçe konuşan nüfus içinde tespit edildiği aktarılmaktadır. Bu durum konuşulan dilin ya da kullanılan yazının etnik kökenle ilişkili olmayacağını da kanıtlamaktadır.

ile de uyumluluk gösterdiği belirtilmektedir⁷⁵⁴. Benzer şekilde İskit grupları arasında son yapılan nonmetrik kranial varyasyon çalışmaları da bu sonuçları desteklemektedir⁷⁵⁵. Sonuç olarak Demir Çağ, insan topluluklarının hareketliliğinde ve farklı insan topluluklarının kısa sürede yer değiştirmesinde atın önemli rol oynadığı bir süreçtir.

Atlar ile ilişkili olarak Alaska ve Kuzey Doğu Sibirya'dan Iberia yarım adasına kadar geniş bir coğrafya ve farklı zamanlara ait at nüfusu üzerinde yapılan son genetik çalışmalar ise, Avrasyada at ırklarının gen ağacı (haplotip) sürekliliğinin kökeninin Sibirya ve Doğu Avrupa'dan kaynaklandığını kanıtlamaktadır⁷⁵⁶. Atların 2. evcilleştirilme süreci olarak anılan Demir Çağ boyunca, at gen havuzunda geri melezleme sonucu soylar arasındaki gen aktarımını (çoklu introgression) kanıtlayan 22 yeni haplotip keşfedilmiştir⁷⁵⁷. İlk evcilleştirme dalgasının yaşandığı Tunç Çağ'dan bu yana ve günümüze kadar en yüksek haplotip oranının Demir Çağ'da ortaya çıkması atların hızlı bir şekilde yayılımının ve kültürel değişime sundukları katkının da bir kanıtıdır.

2.4.3 Osteolojik Buluntular ve Ahırlar

Phrygia'da at ile ilişkili osteolojik buluntular yerleşim alanları, mezar ve tümülüsler içerisinde karşımıza çıkar. Arkeolojik kazılarda Geç Tunç Çağ - Erken Demir Çağ'dan itibaren Büyükkaya / Boğazköy⁷⁵⁸, Gordion⁷⁵⁹ yerleşim alanlarında at kemikleri kaydedilmektedir. Dikkat çekici osteolojik buluntular, tümülüslerde kurban edilen atlara ait bütün iskeletlerdir. Bu buluntular arasında M.Ö. 780-770 (Eski kronoloji M.Ö. 700)⁷⁶⁰ yıllarına tarihlenen Gordion KY tümülüsü ahşap mezar odası önünde karşılıklı yerleştirilen iki at, koşum malzemeleri ile birlikte bulunmuştur⁷⁶¹. Young Gordion'daki bu at gömülerinin Kimmerler aracılığı ile Anadolu'ya getirilen bir İskit geleneği olabileceğini belirtmektedir⁷⁶². Mezar buluntuları

⁷⁵⁴ Unterländer vd., 2017: 8; Damgaard vd., 2018: 9. Benzer genomik çalışmalar erken dönem göçleri hakkında da bilgiler sunmaktadır. Tunç Çağ step at nüfusu üzerine yapılan son genomik çalışmalar Anadolu'da Hititlerin de dâhil olduğu Hint-Avrupa dil ailesinin erken kolunun sanıldığı gibi step göçleri ile Anadolu'ya geldiğine dair bir kanıtın olmadığını göstermektedir.

⁷⁵⁵ Movsesian ve Bakholdina, 2016: 589 vdd. 592 vd. Kemik yapısındaki gözlemsel varyasyonların büyük oranda genetik faktörler tarafından belirlendiği ve birçok kranial özelliklerin yüksek oranda kalıtsal olduğu hipotezi üzerine temellenir. Bu çalışmada fenotipik farklılıkları oluşturan dış yapı, genetik ve çevresel özelliklerin canlının dış görünüşüne yansması ile farklı nüfus grupları arasında gerçek genetik aralıklar ile uyumlu nonmetrik özellikler açığa çıkarılır.

⁷⁵⁶ Cieslak vd., 2010: 1.

⁷⁵⁷ Cieslak vd., 2010: 7.

⁷⁵⁸ Driesch ve Pöllath, 2002: 295 - 299. Erken Demir Çağa tarihlenen 95 at ve katır kemiği buluntusu kaydedilir; Seeher, 1998a: 497 - 513.

⁷⁵⁹ Sams ve Voigt, 1989: 77-105; Sams ve Voigt, 1994: 369 - 392.

⁷⁶⁰ Sams ve Voigt, 2011: 165. 166 Fig. 79.

⁷⁶¹ Young, 1956: 266. lev. 96, 56. 57. Eski kronolojiye göre KY tümülüsü M.Ö. 700 yıllarına tarihlendirilmektedir; DeVries 1985, 261. Tümülüs E Kohler tarafından M.Ö. yaklaşık 500 yıllarına tarihlendirilmektedir.

⁷⁶² Young, 1956: 266.

arasında iki adet tunç at alınlığı, demir at gemi, kemik, metal ve seramik mezar hediyeleri mevcuttur⁷⁶³. Gordion Tümülüsleri arasında KY içerisinde yer alan iki atın ölçüleri Norşuntepe’de bulunan üç at ile örtüşür⁷⁶⁴. Anadolu’da ele geçen at iskeleti buluntularının ölçüleri ile uyumlu olması KY tümülüsü atlarının yerli Anadolu atı olduğunu göstermektedir⁷⁶⁵.

Gordion Tümülüs D, inhumasyon ve Gordion Tümülüs E kremasyon gömüsü içerisinde ise at kurbanı tespit edilmiştir. Tümülüs D, M.Ö. 560-550 (Eski-Yeni Kronoloji) yıllarına tarihlendirilmektedir. Tümülüs E kremasyon gömüsü in situ buluntuları arasında ise diğer hayvan kemikleri ile birlikte at kemiklerinin de varlığı mezar seromonisinde at kurbanı yapıldığını göstermektedir⁷⁶⁶. Mezar buluntuları içerisinde metal mezar hediyeleri, demir ve koçbaşı ile sonlanan tunç at gemi de mevcuttur ve Tümülüs yeni kronolojiye göre M.Ö. 540-530 (Eski kronoloji: M.Ö. 500) yıllarına tarihlendirilmektedir⁷⁶⁷.

Kremasyon uygulanan diğer mezar II nolu Ankara Tümülüsü’dür. At ve insan cesedinin yakılarak gömülmesi onu diğer at kurbanı yapılan tümülüslerden ayırır⁷⁶⁸. T. Özgüç II. nolu Ankara Tümülüsü’nü Kimmer göçleri ile ilişkilendirmektedir⁷⁶⁹. Sams, Gordion’da M.Ö. geç 7. yüzyıl ile başlayan kremasyon geleneğinin, gömü geleneği ile beraber sosyal yapıdaki değişimin de bir göstergesi olduğunu belirtmektedir⁷⁷⁰.

Gordion’da ahşap mezar odası bulunmayan bir diğer tümülüste, 8 ya da daha fazla at iskeleti ve onlara ait koşum takımları keşfedilmiştir. Young, mezar ritüelinde uygulanan bu at kurbanını göçebe kültürlerle ilişkilendirmektedir⁷⁷¹. Ancak M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen buluntular içerisinde yer alan at koşum malzemelerinin ise İskitlerden ziyade Yeni Assur malzemeleri ile benzerliğine de dikkat çekmektedir⁷⁷².

Amasya yakınında İmirler Köyü’nde keşfedilen bir mezar içerisinde, İskit tipi bir kılıç, tunç kovanlı bir balta, tunç İskit tipi bir gem çok sayıda ok ucu ile birlikte bir erkek ve bir at iskeleti kalıntıları 1971 yılında kaçak kazılar sonunda yapılan kurtarma kazısında ortaya

⁷⁶³ Kohler, 1995: 73 vdd. Fig. 29, A-B. Fig. 30-32.

⁷⁶⁴ Kohler, 1995: 73 vd. 243 vd. KY Tümülüsünde iki kısarak, Norşuntepede iki aygır, bir kısarak ve bir köpek gömüsü mevcuttur; Boessneck ve Driesch, 1978: 76. Norşuntepe aygırları yaklaşık 140-145 m, kısarak ise yaklaşık 1.25 m olarak tespit edilmiştir. Bu ölçüler Urartu bölümünde değinildiği gibi Anadolu at profili ile uyumludur.

⁷⁶⁵ Benecke, 2012: 257. Erken Tunç Çağ Aşağı Pınar Höyük kazılarında ele geçen atların büyüklüklerinin 130-145 cm arasında olduğunu aktarır ve bunları yerli Anadolu atı olarak tanımlar.

⁷⁶⁶ DeVries, 1985: 261 – 263.

⁷⁶⁷ Sams ve Voigt, 2011: 166 Fig. 79; DeVries, 1985: 261. Tümülüs E Kohler tarafından M.Ö. yaklaşık 500 yıllarına tarihlendirilmektedir.

⁷⁶⁸ T. Özgüç ve Akok, 1947: 50 vd.

⁷⁶⁹ T. Özgüç, 1946: 589.

⁷⁷⁰ Sams, 2012a: 248. 255. Kremasyon mezarlar içerisinde altın, elektron ve gümüş takılar, fildişi malzeme, mobilya ve sandıkların gömülmesi erken dönemden gömülerinden ayrılan önemli değişiklikler olarak değerlendirir.

⁷⁷¹ Young, 1964b: 56.

⁷⁷² Young, 1964b: 56.

çıkartılmıştır⁷⁷³. Ivantchik tarafından mezar buluntuları Kimmerlere atfetmektedir⁷⁷⁴. Bu mezar buluntuları G. Sibiry'a da kıyaslanabilen materyaller içeren kurgan buluntularının radyokarbon tarihlemeleri ile de örtüşmektedir⁷⁷⁵.

Eskişehir'in 20 km batısında Demircihöyük Nekropolü'nde demir at gemi yanaklık parçaları ile birlikte bir diğer at gömüsü keşfedilmiştir⁷⁷⁶. At gömüsünün 8 m uzağında ise bir İskit oku kaydedilmektedir. Bundan dolayı mezar göçebe kültürler ile ilişkilendirilmektedir.

Yukardaki gömü buluntusu at kemiklerinden farklı olarak Kerkenes Dağı kazılarında keşfedilen geniş teras alanı, ahır ile birlikte at eğitim mekânı olarak tanımlanmaktadır. Kuzeye giden caddenin yanında ahır ya da magazin olduğu belirtilen uzun dar terasların batı yönündeki en geniş olanının atlar için ahır ve eğitim alanı olarak kullanılmış olabileceği belirtilmektedir. Taş yapının yüzey kalıntıları, taban döşemesi ve yüzeydeki kötü durumdaki taşlar ise binanın bir kısmının ya da tamamının tamamlanmamış olduğunu düşündürmektedir⁷⁷⁷. Son çalışmalarda bu mekânların kraliyet ahırları olabileceği düşünülmektedir⁷⁷⁸.

2.4.4. At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri

2.4.4.1. At Gemleri

Kazı sonuçlarında gem ve at koşum takımı malzemeleri kaydedilmesine rağmen⁷⁷⁹. Phrygia ile ilişkili yayınlarda aktarılan at koşum takımı buluntuları Urartu'da olduğu kadar çeşitli ve sayısal olarak fazla değildir. Anadolu gem buluntularına göre Boğazköy-Büyükale ve Gordion'da bulunan ve göçebe kültürler ile ilişkilendirilen at gemleri ise farklı bir profil sunar.

Boğazköy - Büyükale II tabakasında bulunan eklemli gem, Boehmer tarafından Kimmerler ile ilişkilendirilmektedir⁷⁸⁰. Gemin dizgin halkası eklemeli, ucu kanca şeklindedir ve uçları mantar formunda sonlanmaktadır (FK. Kat. No: 66). Phryg ev yapısı (Haus 2/69) güney duvarı altında bulunmuştur. Boğazköy/Büyükale I-II tabakası yeni kronolojiye göre M.Ö. 9. yüzyıl sonundan – M.Ö. 8. yüzyıl sonuna tarihlendirilmektedir⁷⁸¹. Kuzey Kafkasya'da Koban kültürü mezar buluntuları arasında, Geç Tunç Çağ - Erken Demir Çağ'a tarihlenen tabakalarda benzerleri ele

⁷⁷³ Hauptmann, 1972: 90; Derin ve Muscarella, 2001: 194. 195.

⁷⁷⁴ Ivantchik, 1997: 12. 27 vd. 30.

⁷⁷⁵ Sams, 2011b: 66.

⁷⁷⁶ Seeher, 1998b: 135 vd. Atın karnının altında bulunan gem yanaklığının, ortada ağızlığın geçtiği kısmı daha geniş olan dışa çıkkin üç halkalıdır. Demir gem yanaklığı oldukça deforme haldedir; Derin ve Muscarella, 2001: 195.

⁷⁷⁷ Summers vd., 1996: 216.

⁷⁷⁸ Summers, 2018: 108.

⁷⁷⁹ T. Bakır, 2002: 291 vdd; Şimşek, 1993: 117-127; Sams ve Voigt, 1998: 681 - 701; Özcan, 2000: 211 – 228. Res. 14.

⁷⁸⁰ Boehmer, 1972: 162. Lev. 58, 1694A - 1694 B.

⁷⁸¹ Genz, 2006: 133.

geçmiştir⁷⁸². Kuzey Karadeniz steplerinde de keşfedilen bu tip gemlerin farklı formları Karpat Bölgesi Kimmer Kurganlarında da mevcuttur ve M.Ö. 800 yıllarına tarihlenir⁷⁸³. Olympia – Elis buluntuları arasında da yanaklıkları olmayan ağızlık ve dizgin çengelleri bulunan benzer bir örnek yer alır⁷⁸⁴. Kuzey İtalya-Alp Bölgesi, Vadena-Güney Trilol ve civarında yer alan bölgelerde⁷⁸⁵ Kuzey Kafkas Maikop kültür alanında⁷⁸⁶ bu eklemli tip gemlerin farklı varyasyonları keşfedilmiştir. Birkaç parçadan oluşan bu formun yanaklıkları uzun düz, S formu, uçları kıvrık ya da farklı formlarda olabilmektedir. Bunların bilinen en erken benzer yanaklık ve ağızlık formları Hasanlı IV B tabakası buluntuları arasında yer alır⁷⁸⁷. Bilim adamlarının genel görüşü bu formun doğudan batıya Halstatt Kültür Bölgesi'ne yayıldığı yönündedir⁷⁸⁸.

Gordion Teras binası 2 nolu odada keşfedilen iki adet gemden biri Young tarafından 1961 yılı kazı çalışmalarında bulunmuştur⁷⁸⁹. Hareketli yanaklıkları bu iki demir gemin yoğun oksidasyona maruz kalmaları nedeniyle oldukça deforme oldukları belirtilmektedir. Sağlam durumda olan gemin yanaklıkları hilal şeklindedir (FK. Kat. No: 66). Büyük çoğunluğu kayıp olan fildişi alınlık ve yanaklık parçaları ile birlikte bulunmuşlardır. Parçaların sayısı ve içeriği bu malzemelerin dört at için tasarlandığını göstermektedir⁷⁹⁰. Hilal formu gem yanaklıkları farklı coğrafyalarda da görülmektedir. Ancak bu gemin yaklaşık benzeri Anadolu'nun dışında Kıbrıs'ta Paleapaphos Nekropol alanından gelmektedir. Gordion gemi içe doğru daha kavisli olması ile Paleapaphos örneğinden ayrılır⁷⁹¹. Bu tip gemler Kıbrıs'ta Paleapaphos Plakes Nekropol alanında Geç Tunç Çağ sonundan Arkaik Dönem'e kadar çoklu gömülerin yapıldığı mezarlarda ele geçmiştir. Bu nedenle erken döneme tarihlenen bir mezarın dromos alanındaki at gömüsü ile bu gemlerin ilişkili olup olmadığı net değildir⁷⁹². Salamis mezar buluntuları arasında da Plakes nekropol buluntularının benzerleri mevcuttur ve M.Ö. 8. yüzyıl sonuna tarihlendirilirler⁷⁹³. Knossos'dan erken mezar buluntuları arasında da benzer formların varlığı kaydedilmektedir⁷⁹⁴. Her ne kadar yaklaşık benzerlerine Kıbrıs mezar buluntuları arasında ulaşılsada Gordion gemi formu olara kendine özgü özelliklere sahiptir.

⁷⁸² Castelluccia, 2017b: 301. Fig. 74.

⁷⁸³ Gleischer, 2007: 18. Res. 3 Nr. 4.

⁷⁸⁴ Donder, 1980: 59. 133 Lev. 12, 100: Miken döneminden sonra - M.Ö. 6. yüzyıl 2. yarısı aralığına tarihlenirler.

⁷⁸⁵ Ivantchik, 2001b: 194. Res. 94, 2-3. M.Ö. 9. Yüzyılın sonu, 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilirler

⁷⁸⁶ Ivantchik, 2001b: 196. Res. 95, 1-2. Erken İskit Dönemi öncesine tarihlendirilirler.

⁷⁸⁷ Schauensee ve Dyson, 1983: Fig. 9a-b. Fig. 11-13.

⁷⁸⁸ Dyson ve Muscarella, 1989: 16.

⁷⁸⁹ Young, 1962: 167. Lev. 48 Fig. 26.

⁷⁹⁰ Young, 1962: 166.

⁷⁹¹ Karegeorghis ve Raptou, 2014: 62. Lev. 26, 54B. Lev. 88, 54B; Donder, 1980: 26. Lev. 5, 27 -28.

⁷⁹² Karegeorghis ve Raptou, 2014: 64.

⁷⁹³ Donder, 1980: Lev. 5 Nr. 27. 28.

⁷⁹⁴ Coldstream ve Catling, 1996: Lev. 283 Fig. 102. Mezar 219 buluntuları arasında kaydedilir.

Büyükkale II tabakasında gem yanaklığı olarak kaydedilen bir çift tunç obje bulunmuştur (FK. Kat. No: 67). Ancak Samos Heraion’u buluntuları arasında Phryg malzemesi olarak yer alan yakın benzerleri Jantzen tarafından kemer tokası olarak değerlendirilmektedir⁷⁹⁵. Bu örneklerin ölçüleri Uzunluğu 7.6 / 6.6, genişliği 6.6 / 7.6 cm aralığında değişmektedir ve Büyükkale II örneğimize göre daha küçük ebatlıdırlar. Buna karşın form olarak oldukça benzer bu materyaller için net bir yorumda bulunmak zordur.

Bir diğer gem yanaklığı Büyükkale I tabakasında bulunmuştur. Bir ucu kavisli düz çubuk formlu yanaklık üzerinde üç adet başlık kayış deliği yana çıkık bombeli olarak yerleştirilmiştir (FK. Kat. No. 68)⁷⁹⁶. Ağızlık parçası bulunamamıştır ancak form olarak FK. Kat. No. 65’ün yanaklıkları ile yakın benzer olması eklemli bir gemin yanaklık parçası olabileceğini düşündürmektedir⁷⁹⁷. Ayrıca ağızlık parçası olarak organik bir materyal ile kullanılıyor da olabilirler. Urartu, K. Kafkasya, Kalaruz ve Hasanlu’da bulunan örneklerinden Urartu gemleri bölümünde bahsedilmişti. Bu tip gemlerin Kelermes Kurganı İskit buluntuları içerisinde yer alan benzerleri M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁷⁹⁸. Büyükkale I tabakası YHSS 5 ile kıyaslanır ve Gordion’un yeni kronolojisinde bu tabaka MM tümülüsü ile aynı tarihe yaklaşık M.Ö. 740 yıllarına verilir⁷⁹⁹. Aynı tabakadan bir diğer örnek burgulu kantarma gem buluntusudur. Yoğun şekilde okside durumda ele geçmiştir (FK. Kat. No. 69). Urartu gemleri içerisinde bahsedildiği gibi bu gemler; tek başlarına, ayrı eklemli halkalar ile yanaklıklara birleştirilerek ya da yanaklık çubuğu ağızlığın dış halkası içerisinde geçirilerek kullanılmaktadırlar⁸⁰⁰. Benzerleri Milsk-Karabach-Steppe’inde Malyj kurganı, Azerbaycan’da Mingecur kurgan buluntuları arasında, Hasanlu’da ve Karadeniz’in çevresinde geniş bir sahada yer alan mezar buluntuları arasında mevcuttur.

Diğer bir Boğazköy buluntusu gem yanaklığı Hellenistik duvarın başlangıcında bulunmuştur⁸⁰¹. Çubuk formlu gem yanaklığının merkezinde birbirine eşit uzaklıkta üç başlık kayış halkası dışa çıkık şekilde yerleştirilmiştir (FK. Kat. No. 70). Bu tip benzer bir demir gem Demircihüyük’de bir at gömüsü ile birlikte bulunmuş ve Seheer tarafından yakınında

⁷⁹⁵ Jantzen, 1972: 51. Lev. 48, B332 - B1519.

⁷⁹⁶ Boehmer, 1972: 162. Lev. 58, 1695.

⁷⁹⁷ Galanina, 1997: Lev. 22, 274. 278, Lev. 23, 284, Lev. 24, 414. Kelermes Kurgan buluntuları arasında çok sayıda benzer yanaklıklara rastlanmıştır. Bu İskit kurganları M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

⁷⁹⁸ Galanina, 1985: Res. 5. 7, 9, 10; Ivantchik, 2001b: 67. vd. Res. 29. Erken İskit buluntuları içerisinde benzerlerinin varlığına işaret eden Ivantchik M.Ö. 7. yüzyılın 2. çeyreği ve ortalarına tarihlemektedir, Res. 12, 1. Karmir-Blur’dan alt bölümü kırık bir benzer demir örnek kaydedilir.

⁷⁹⁹ Seeher, 2006: 163; Manning ve Kromer, 2011: 130.

⁸⁰⁰ Ivantchik, 2001b: 26. Res. 7, 1. Formun kullanımının Transkafkasya’da M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren var olduğu vurgulanır.

⁸⁰¹ Boehmer, 1972: 162. Lev. 58, 1697.

bulunan 7. - 6. yüzyıla tarihlendirilen İskit ok ucu ile İskitler ile ilişkilendirilmiştir⁸⁰². Potratz ise bu tipi IV Grup G. Rusya - K. Kafkasya Kimmer malzemesi olarak değerlendirmektedir⁸⁰³.

Gordion Tümülüs A kremasyon gömüsü buluntuları içerisinde bir çift atın çektiği cenaze arabasının iki atına ait iki gem bulunmuştur⁸⁰⁴(FK. Kat. No. 71). Ağızlık parçaları kayıp olmasına karşın mevcut parçalardan merkezdeki dizgin halkasına diğer bir halka ile bağlandıkları anlaşılmaktadır. Yanaklık parçaları her iki uçta mantar formunda sonlanır. Yanaklık çubukları, ağızlık parçaları kayıp olan FK. Kat. No 70 ile benzerdir ve bu formun kullanımı hakkında bilgi vermesi nedeniyle önemlidir. Farklı formda benzerleri Samos Heraion'u buluntuları arasında da kaydedilmektedir⁸⁰⁵.

Antalya, Elmalı İlçesi Bayındır Mahallesi'nde bulunan Bayındır D Tümülüsü antik Lykia, Kabalis ve Pisidya arasında bulunan Milyas Bölgesi'nde yer alan yüzün üzerinde tümülüsden biridir. Antalya Müzesi tarafından 1987 yılında kurtarma kazısı yapılan⁸⁰⁶ tümülüsün fildişi plastik eserlerinin⁸⁰⁷ dışında buluntular henüz çalışılmamıştır. Zengin buluntular sunan Bayındır Tümülüsü'nün Phryg gömü geleneğini yansıttığı ve bu nedenle Phrygia'nın yayılım alanının bu bölgeye kadar uzandığı ileri sürülen görüşler arasındadır⁸⁰⁸. Milyas Bölgesi mezar ve mezar odaları üzerinde yapılan son çalışmalarda, Bayındır Tümülü'nün bölgenin erken gömü geleneğini yansıttığı ve çok kültürlü buluntuların varlığının satın alma - ticari bağlantılar ile ilişkili olduğu değerlendirilmektedir⁸⁰⁹. Antalya Müzesi'nde sergilenen Bayındır Tümülüsü buluntular içerisinde bir demir gem (FK. Kat. No: 72), tunç, demir ve gümüş at koşum ve süsleme malzemeleri ile araba aksamaları da mevcuttur⁸¹⁰. Gemin form ve ölçü olarak benzerleri M.Ö. 8. yüzyılın sonuna tarihlenen ve içerisinde araba buluntularının yer aldığı Kıbrıs – Salamis 79 nolu Tümülüs'de mevcuttur⁸¹¹. Buluntulardan arabalar için kullanıldığı anlaşılan oynar yanaklıkları bu gemin ağızlık kısmı Salamis örneklerinde olduğu gibi burmalıdır ve uçları yuvarlak dizgin kayış halkası ile sonlanır. Yanaklıklar üzerinde iki adet dikdörtgen formlu, merkezdeki ağızlık çubuğunun geçtiği deliğe yakın yerleştirilmiş, dışa çıkkın başlık kayış delikleri bulunur. Üç kayış halkalı Salamis örneklerinden, iki kayış halkalı ve uçları yuvarlak sonlanan yanaklıkların hafif dışa kavisli olması ile ayrılır. Üçpınar Tümülüsü geminin yanaklık formu ile benzerdir (BK. Kat. No:81).

⁸⁰² Seeher, 1998b: 138.

⁸⁰³ Potratz, 1966: 194.

⁸⁰⁴ Kohler, 1980: 69. Fig. 31 L.

⁸⁰⁵ Jantzen, 1972: 65. Lev. 62, B26. Yeni Hitit şehirlerine ait malzemeler içerisinde yer alır.

⁸⁰⁶ Dörtlük, 1988: 171-174.

⁸⁰⁷ Işık, 2003: 78. Fildişi yontucuklar M.Ö. 600 yılına tarihlenir.

⁸⁰⁸ Wittke, 2007: 335; Mellink, 1998b: 11.

⁸⁰⁹ Tiryaki, 2017: 846.

⁸¹⁰ E. Özgen ve İ. Özgen, 1988: 194. Res. 59.

⁸¹¹ Karageorghis, 1974: 4. Lev. 76, 246 Lev. 80. 156. 159. 160. 167. 176 Lev. 263; Donder, 1980: Lev. 1-5.

Ancak Bayındır geminin ağızlık kısmı daha uzun ve incedir, bu nedenle de daha çok Salamis gemlerine benzer.

2.4.4.2. Phryg At Göz Siperleri, Alınlığı ve Göğüs Zırhı

Phrygia’da gemlerde olduğu gibi at alınlığı ve göz siperliği buluntuları da az sayıda ele geçmiştir. Buna karşın gümüş ve fildişi gibi değerli malzemelerden yapılan eserler, nitelik olarak farklı ve bazı örnekler ise gemlerde olduğu gibi kendine özgü özelliklere sahiptir.

Gordion yıkım tabakası, Teras Binası 2 nolu odada bulunan fildişi trapezoid formlu at alınlığı, benzer birçok kırık parça ile birlikte keşfedilmiştir⁸¹². Kırık fildişi alınlık ve göz siperliklerinin sayısı ve içeriği bunların dört ata ait olduklarını göstermektedir. Kırık parçaları nispeten tamamlanan trapezoid formlu alınlık üzerinde yer alan betimlemede, bir boğanın üstünde ayakta duran kanatlı tanrıça, başında polos ile çıplak betimlenmektedir. Her iki elinde tuttuğu sfenksleri yukarı kaldırmaktadır (FK. Kat. 73). Prayon, bu fildişi at alınlığının Suriye-Fenike Bölgesi ikonografi ve uslubunu yansıttığını belirtir ve M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısına tarihler⁸¹³. Sams, Gordion’da bulunan bu fildişi eserlerin Kuzey Suriye’den ithal edilen malzemeler olduklarını belirtir⁸¹⁴. Bu at alınlığı Samos’da bulunan ithal malzemeler içerisinde yer alan Hazael Dönemi (M.Ö. 842-805) yazıtlı tunç at alınlığı ile benzerdir⁸¹⁵. III. Salmanaser Dönemi Nimrud fildişi at koşum takımı malzemeleri arasında da benzer at alınlıkları mevcuttur⁸¹⁶. Buluntu yeri Teras Binası yıkım tabakası yeni kronolojiye göre M.Ö. 830-800 yıllarına tarihlendirilmektedir. Yeni Assur ordusunun üst düzey görevlilerinin kullandığı kaydedilen benzer fildişi malzemelerin bazılarının farklı coğrafyalardan ithal edildiği bilinmektedir⁸¹⁷. Antik çağda fildişi koşum takımlarının bir statü göstergesi, zenginliğin ve gücün sembolü olduğu en güzel Homeros’un dizelerinde aktarılır⁸¹⁸:

“Maionia’lı ya da Kariyalı bir kadın
nasıl kızıla boyarsa benek benek fildişini
hani o fildişi avurtluk olur atlara
saklar onu kadın evinde bir köşede,
kullanmak ister bu avurtluğu bir sürü atlı,
oysa yalnız krallara yaraşır bir süstür o,
bir şereftir hem ata hem onu sürene.”

⁸¹² Young, 1962: 166. 167. Lev. 46 Fig. 24.

⁸¹³ Prayon, 1987: 185. Res. 30 Lev. 44c.

⁸¹⁴ Sams, 2011b: 60. Fig. 4, 1.

⁸¹⁵ DeVries, 2007: 91. Fig. 6, 1.

⁸¹⁶ Orchard, 1967: 27. Lev. 28, 135 Lev. 29, 136.

⁸¹⁷ Dalley, 1985: 38.

⁸¹⁸ Hom. *Il.* IV, 140.

Gordion yıkım tabakası, Teras Binası 2 nolu oda buluntuları arasında yer alan ve kırık parçaları kısmen tamamlanan at göz siperliği diğer fildişi malzemeler gibi aynı atölye ürünü olarak değerlendirilmektedir (FK. Kat. 76) ⁸¹⁹. Prayon, at göz siperliğinin ikonografik ve stilistik olarak Kuzey Suriye, Kargamış fildişi eserler arasından bilindiğini aktarır⁸²⁰. Mitolojik varlıklar ile süslü bu fildişi at alınlığı ve göz siperleri Gordion ile Kuzey Suriye arasındaki ticari ilişkilerin varlığını da kanıtlamaktadır. Benzer betimlemeler Kargamış'da M.Ö. 9. yüzyıl ortostatlar üzerinde ve Zincirli'den taş pyksis üzerinde de mevcuttur⁸²¹. Salmanaser III dönemi Nimrud fildişi at koşum takımı malzemeleri arasında form olarak küçük farklılıklar bulunsa da bezeme olarak benzerleri yer almaktadır⁸²².

Tümülüs KY buluntuları arasında koşum takımı malzemeleri içerisinde iki adet tunç at alınlığı ele geçmiştir⁸²³. Form ve dekorasyonu kendine özgü bu eserler KY Tümülüsüne gömülen iki ata aittir (FK. Kat. 74). Güneydeki ata ait olan kırıktır. Kuzeydeki ata ait olan bu alınlık diğeri ile aynıdır⁸²⁴. Form ve betimleme olarak kendine özgü olan alınlığın bulunduğu KY tümülüsü yeni kronolojiye göre M.Ö. 780-770 yıllarına; eski kronolojiye göre M.Ö. 700 yıllarına tarihlendirilmektedir⁸²⁵.

Gordion KY tümülüsü koşum takımları arasında hilal şeklinde iki adet tunç materyal bulunmuştur. Kohler bunları tunç plakalar içerisinde hilal formu objeler olarak tanımlar⁸²⁶. Ancak biz bu materyalleri gerek bulundukları malzeme grubu gerekse çalışmamızda yer alan benzer malzemeler ışığında at alın takıları olarak değerlendiriyoruz (FK. Kat. 75). Hilal formu alın takılarının etrafında küçük dikiş boşlukları mevcuttur. Muhtemelen alt kısmı benzer kullanıma sahip diğer alın takılarında olduğu gibi metalin ata zarar vermemesi için bir deri ya da tekstil parçası ile kaplı idi. Benzerleri Urartu (UK. Kat. 34-35) ve Hasanlu⁸²⁷ buluntularından da bilinmektedir.

Ankara, AMM tarafından yürütülen Ankara Roma Hamamı kurtarma kazısında bir adet kemik kayış dağıtıcısı ele geçmiştir (FK. Kat. 78). Sarı renkli kemikten yapılan eser yuvarlak formudur. Yanlarda kayışların geçişini sağlayan dört adet dikdörtgen açıklık vardır ve alt kısmı

⁸¹⁹ Young, 1962: 167. Lev. 47 Fig. 25.

⁸²⁰ Prayon, 1987: 186. Lev. 44d.

⁸²¹ DeVries, 2007: 92. Fig. 6, 3.

⁸²² Orchard, 1967: 20. Lev. 20, 109 – 112.

⁸²³ Young, 1956: 265 – 266. Lev. 96 Fig. 58.

⁸²⁴ Kohler, 1995: 81. Lev. 46C.

⁸²⁵ Sams ve Voigt, 2011: 165. 166.

⁸²⁶ Kohler, 1995: 77 vd.

⁸²⁷ Schauensee, 1989: 51. Fig. 28 – 29.

düzdür. Arslan, Pasargad tunç buluntuları arasında benzerlerinin olduğunu belirtir ve eseri M.Ö. 6. yüzyılın son çeyreğine tahlendirir⁸²⁸.

Antalya Arkeoloji Müzesi tarafından 1987 yılında kurtarma kazısı yapılan Elmalı Bayındır D Tümülüsü buluntuları arasında Bugün bir kısmı sergide olan gümüş at koşum materyalleri mevcuttur⁸²⁹. Gündüz 2000 yılında hazırladığı doktora çalışmasında bunlar arasında yer alan iki adet Urartu T tipi gümüş at alınlığının sergide olduğunu aktarır. Ayrıca üzerinde betimleme yer almayan T biçimli at alınlıklarının üst kısmında üç delik, bunların kenarında bir halkanın varlığına dair detaylar aktarır⁸³⁰. Bugün bu eserler sergide bulunmamaktadır ve Tümülüsü'nün yayını kurtarma kazısının yapıldığı 1987 yılından bu yana halen yapılmamıştır. Tümülüsü'nün zengin gümüş buluntuları arasında iki adet gümüş at göğüs zırhı da mevcuttur (FK. Kat. No: 77)⁸³¹. Hilal formu göğüs zırhlarının uç kısımları köşeli ve düz sonlanır. Alt kısmında eşit aralıklarla kare boşlukların bırakıldığı içi boş oval bir hat yer alır. Boşluklar Yeni Assur kabartmalarında yer alan benzer at göğüs zırhlarının altından sarkan püsküller için bırakılmış olmalıdır. Merkezde iki adet düz kabartma yiv ile oluşturulmuş hilal biçiminde bezemeleri olan bu eserler, Bugün Antalya Arkeoloji Müzesi'nde sergidedir. M.Ö. 9. ve 8. Yüzyıl Yeni Assur kabartmalarında⁸³² da betimlenen bu göğüs zırhlarının benzerlerine çağdaşı Yeni Assur, Hasanlu⁸³³ ve Salamis⁸³⁴ buluntuları arasında yer alır ve en son kullanımı M.Ö. 8. yüzyıldır⁸³⁵. Urartu'da yazıtlı örnekleri Ispuini - Menua Dönemi'nden itibaren M.Ö. 8. yüzyıl boyunca görülür (UK. Kat. No: 44-46)⁸³⁶. Ayrıca M.Ö. 8. yüzyılın sonuna tarihlenen Salamis Nekropol'ü 79 nolu Tümülüsü⁸³⁷ buluntuları arasında kabartma tekniğinde betimlemeli örnekleri araba ve at koşum malzemeleri ile birlikte bulunmuştur.

Kaçak kazılar ile tahribata uğrayan Bayındır Tümülüsü D at koşum takımları arasında bulunan ve ne olduğu net tanımlanamayan dört adet gümüş malzemenin Yeni Assur kabartmaları üzerinde yer alan at betimlemelerine göre sorguç olduğunu düşünmekteyiz. Bunlardan biri ikiye ayrılmış olarak ele geçmiştir. Birbirinin aynı olan bu sorguçlar, P formudur ve kenarlarda küçük delikler bulunan alt bölümü düz dörtgen kaide ile bütünleşir (FK. Kat. No: 79). Delikler olasılıkla başın üstünde yer alan kayışlara tutturulmak için

⁸²⁸ Arslan, 2011: 216. Res. 10.

⁸²⁹ Dörtlük, 1988: 171 - 174; E. Özgen ve İ. Özgen, 1988: Res. 48 - 51, 59.

⁸³⁰ Gündüz, 2000: 170; E. Özgen ve İ. Özgen, 1988: Müze kataloğunda Bayındır Tümülüsü buluntuları kısmen yer almaktadır.

⁸³¹ İ. Özgen ve Öztürk, 1996: 27. Fig. 33.

⁸³² Layard, 1853: Lev. 21. 26. 32.

⁸³³ Schauensee ve Dyson, 1983: 72. Res. 20-21.

⁸³⁴ Karageorghis, 1974: Lev. 90 - 97. 122.

⁸³⁵ Seidl, 2004: 110 -114. Lev.33 a-b.

⁸³⁶ Seidl, 2004: 114.

⁸³⁷ Karageorghis, 1974: 4. Lev. 122. 128.

kullanılıyor olmalılardır. Dış hatları oval olan sorguçların merkezi daire şeklinde boş bırakılmıştır. Sorgucun üstünde yer alan süsleme elemanları bu boşluktan geçirilerek biçimlendiriliyor olmalılardır. Benzerleri Sargon döneminden itibaren Korsabad, Sanherib ve Aşurbanipal dönemi Ninive Saray kabarmaları üzerinde mevcuttur⁸³⁸. Değerli materyallerden yapılan bu sorguçlar günlük kullanılan bir koşum malzemesinden ziyade, savaş ve avlanma amaçlı kral ya da üst düzey kişilerin araba ve süvari atlarında, seromonilerde, bulunduğu kontekste olduğu gibi mezar ritüellerinde olasılıkla kullanılmaktaydılar. Antalya Müzesi vitrininde yer alan buluntular arasında benzerleri M.Ö. 9. - 8. yüzyıla tarihlenen Yeni Assur saray kabartmaları araba betimlemelerinde resmedilen bir gümüş araba boyunduruk süslemesi de mevcuttur⁸³⁹. Tümülüsün yontu eserleri Işık tarafından M.Ö. 600 yıllarına tarihlendirilmektedir⁸⁴⁰. Değerli materyallerden yapılan birçok eserin mezar buluntuları içerisinde kaydedilmesi, mezar sahibinin yaklaşık ikiyüz yıllık zengin mirasını, döneminin diğer önemli uygarlıkları ile yakından ilişkili, varlıklı ve nüfuzlu kimliğini ortaya koymaktadır. Bu zengin ve çeşitli malzemelerin ticari yollar ile edinildiği görüşler arasındadır⁸⁴¹. Ancak bu gümüş at ve araba aksamaları, İlyada Destanı'nda aktarılan tanrıların altın alınlıklı at ve arabalarına eş değer süsleme elemanlarıdır. Benzerleri M.Ö. 9. - 8. yüzyılda Urartu, Hasanlu, Yeni Assur ve Kıbrıs gibi uzak coğrafyalarda saray ve mezar kontekslerinde bulunan bu değerli gümüş at ve araba aksamaları, devletlerarasında gönderilen hediyeler arasında yer alan siyasi malzemeler olarak değerlendirilebilecek niteliklere sahiptir.

2.4.5. Mimari Uygulamalar Üzerinde Yer Alan At ve Atlı Figürler

Phrygia'da at figürleri; kazıma resimler içerisinde, taş cephelerde, yarı ikonik minyatür taş idoller üzerinde, mezar cephelerinde ve taş ortostatlar üzerinde yer almaktadır. Atlı figürlerin çoğunlukla av sahneleri içerisinde betimlendikleri görülür.

Hayvan figürlerinin yer aldığı Gordion Megaron 2 duvarında yer alan bir taş yüzey üzerindeki kazıma resimler erken dönem özellikleri taşır⁸⁴². Genel olarak yaban ve evcil hayvanlar resmedildiği sahnede aslan, at ve tasmaşı olan köpek figürü kazıma tekniği ile yüzeye kazınmıştır (FB. Kat. No: 71). Aslan figürü Yeni Hitit sanatı stili özellikleri taşır. Benzer sahneler, figürlerin giysileri çağdaşı Yeni Hitit merkezleri Kargamış, Zincirli, Kültepe ortostat ve heykel buluntuları içerisinde de mevcuttur⁸⁴³. Eski kronoloji de Erken Phryg Dönemi olarak

⁸³⁸ Madhloom, 1970: 22. Lev. 8, 8; Littauer ve Crouwel, 1979: 125. Fig. 62.

⁸³⁹ Madhloom, 1970: Lev. 9, 2; Gündüz, 2000: Lev. 74, c.; E. Özgen ve İ. Özgen, 1988: Kat. Nr. 50. Antalya Müzesi kataloğunda kullanım amacı bilinmeyen materyal olarak yer almaktadır.

⁸⁴⁰ Işık, 2003: 78.

⁸⁴¹ Tiryaki, 2017: 846.

⁸⁴² Roller, 1999: 145. 150: Erken Phryg Dönemine tarihlenir.

⁸⁴³ Roller, 2007: 208.

kabul edilen bu kazıma resimlerin bulunduğu Megaron 2 Gordion'un yeni kronolojisine göre yaklaşık M.Ö. 850 yıllarına tarihlendirilmektedir⁸⁴⁴.

Neve'nin Boğazköy'de bir Phryg ev tabakasında keşfettiği minyatür altar, üzerinde atlı avcı ve çeşitli hayvan figürleri bulunması ile benzerlerinden ayrılır (FB. Kat. No: 72)⁸⁴⁵. Kaide'nin yan panellerinde binici ve hayvan figürlerinin yer aldığı av sahnesi betimlenmiştir. Sağ yan cephede boğanın karşısında yer alan köpeğe benzeyen figürün panter ya da aslan olabileceği düşünülmektedir⁸⁴⁶. Berndt-Ersöz tarafından minyatür altanın üst kısmında yer alan betimleme yarı ikonik idol olarak adlandırılmaktadır. Altarın ön cephesinde yer alan yarım daire biçimindeki idol kabartmasını Phrygia'da benzer örnekler ile karşılaştıran Bernt-Ersöz, bunların bir tür tapınım, tanrının farklı bir ifade şekli olduğunu aktarır⁸⁴⁷. Boğazköy minyatür altarı, Tanrıça Matar heykel grubunun bulunduğu alanın önünde ele geçmiştir. Kültürel önemi vurgulanan eser Phrygia'nın dini ritüeli hakkında bilgi vermesi nedeniyle önemlidir.⁸⁴⁸ Bernt-Ersöz, Sincan'da bulunan, Ankara, AMM'de korunan benzer diğer bir yarı ikonik idol örneği ile bu eseri kıyaslar ve bunların farklı formlarının varlığına dikkat çeker. Boğazköy minyatür altarı üzerinde yer alan süvari - hayvan betimlemelerinin bulunması ise onu diğer örneklerden farklı kılmaktadır⁸⁴⁹.

Roller, bu tip yarı ikonik idol ve minyatür altarların kentsel kült etkinlikleri içerisinde, ev tapınağı ve kent giriş kapısı avlusunda bulunmaları nedeniyle evsel ya da kişisel kült ile bağlantılı kültürel objeler olarak değerlendirir⁸⁵⁰. Phrygia'da dağlık ve kırsal alanlarda kayalara oyularak ya da basamaklı sunakların tepesine yerleştirilerek karşımıza çıkan bu yarı ikonik idollerin görünüşlerindeki çeşitlilik nedeniyle hangi tanrıyı ya da tanrıları temsil ettiği ise belirsizdir ve tarihlendirmeleri Orta-Geç Phryg Dönemi'ni kapsamaktadır⁸⁵¹.

At ve atlı figürlerin betimlendiği diğer bir taş işçiliği alanı mezar cepheleridir. Çukurca Köyü yakınlarındaki Hamam Kaya mezar anıtı üzerindeki karşılıklı iki at kabartması arkeoloji dünyasına ilk Ramsay tarafından tanıtılmıştır (FB. Kat. No:73)⁸⁵². Orijinal mezar girişinin altında, mezar cephesinin ortasında silüet şeklinde görülen kabartmaları Ramsey, dövüşen iki at olarak değerlendirir. Panelin sağ kenarında iki küçük örtülü insan figür yer alır. Haspels, bu

⁸⁴⁴ Sams ve Voigt, 2011: 159.

⁸⁴⁵ Neve, 1970: 156. Res. 9, a – d; Boehmer, 1972: 206.

⁸⁴⁶ Prayon, 1987: 169. Res. 26, a-c. Nr. 183 Lev. 35, a-d; Neve, 1970: 156; Boehmer, 1972: 206. Lev. 78, Nr. 2144 A.

⁸⁴⁷ Berndt-Ersöz, 2006: 158.

⁸⁴⁸ Berndt-Ersöz, 2006: 158 vd. Fig. 113.

⁸⁴⁹ Berndt-Ersöz, 2006: 158. 160.

⁸⁵⁰ Roller, 2012: 221.

⁸⁵¹ Roller, 2012: 206. 223; Prayon, 1987: 169. Res. 26, a-c. Nr. 183 Lev. 35, a-d. Prayon ise bu eseri, Erken Phryg III Dönemi'ne tarihlemektedir.

⁸⁵² Ramsay, 1889: 165 – 166. Fig. 18.

figürlerin eski Anadolu geleneği stilinde betimlemeler olduğunu belirtir⁸⁵³ ve bu nedenle Hamam Kaya mezar anıtını erken Phryg mezarlarının yer aldığı I. Gruba dâhil ederek M.Ö. 8.yüzyılın 3. çeyreğine tarihlendirir⁸⁵⁴.

Midas Şehrinde yer alan Piramid mezarın dış güney cephesi binici ve hayvan figürleri ile bezelidir. Mezarın alt kısmında sağda büyük bir at ve binici figürü yer alır (FB. Kat. No: 74). Brandenburg bu figürün en erken Phryg atlısı olduğunu kaydeder⁸⁵⁵. Mezar cephesinden ilk bahseden Brandenburg bu figürün boynunun kalınlığı nedeni ile aslan da olabileceğini söylemektedir⁸⁵⁶. Ancak Ankara Anıtevler buluntuları arasında yer alan aslan ve at kabartmalarını incelediğimizde figürün anatomik olarak at figürü ile benzeştiği görülmektedir. Phryg sanatında aslan üzerinde bir binici ikonografisinin olmaması da bu görüşümüzü desteklemektedir⁸⁵⁷. Haspels cephesi aslan, boğa ve at bezemeli, ahşap mimarının kayaya özenle işlendiği, geniş mezar odasına sahip bu mezarları II Grup mezar kategorisinde M.Ö. 6. yüzyıl 2. çeyreğine tarihlemektedir⁸⁵⁸.

Gordion'un 50 km kuzey batısında Çaltıköy'de resmi bir binanın ön köşe duvarında, üzerinde atlı betimlemesi olan bir taş kabartma blok her iki tarafta betimlemeleri devam eden köşe ortostadı olarak bulunmuştur⁸⁵⁹. Betimleme alanı düz bir çerçeve ile çevrilidir. Bir tarafta: Phryg şapkalı, pantolonlu ve geometrik kemer taşıyan atlı, Phrygia ve Urartu'dan bildiğimiz tıknaz bir aygır üzerinde yer almaktadır (FB. Kat. No: 75). Sağa doğru ilerleyen atlı sol elinde muhtemelen bir yay taşımaktadır. Diğer ortostatta, uzun giysili, sağ elinde tuttuğu kâseyi yukarı kaldıran figürün giysisi kısa kollu, ince paralel çizgileri olan bir etekliğe sahiptir. Mellink Yeni Hitit stilinden etkilendiğini söylediği taş kabartmayı M.Ö. 7.-6. yüzyıllara tarihler⁸⁶⁰.

Bahçelievler ve Anıtevler'de Ankara tümülüsleri yakınlarında Phryg sanatının yapısal yontu örnekleri olan at, aslan, boğa, grifon ve iki adet tanrıça matar kabartması olmak üzere toplam 12 adet mimari taş kabartma keşfedilmiştir. Kabartmalar birbirinden bağımsız olarak bulunmuştur. At kabartması Anıtevler'de bir evin temel kazısı esnasında Roma Dönemi bir mezarın kapama taşı olarak ele geçmiştir (FB. Kat. No:76)⁸⁶¹. Buluç kabartmaların stil olarak

⁸⁵³ Haspels, 1971: 114.

⁸⁵⁴ Haspels, 1971: 113 vd.

⁸⁵⁵ Haspels, 1971: 190. dn. 129.

⁸⁵⁶ Brandenburg, 1907: 15. Res. 6.

⁸⁵⁷ Haspels, 1971: 190. Fig. 609: Daha geç bir tarihten, mezarın yukarı üst kıyı hattında elinde mızrak taşıyan daha küçük iki atlı ve önünde iki geyik ile avlanma sahnesi betimlenmiştir. Stil olarak bu betimlemeler daha geç bir tarihe Roma Dönemine tarihlenir.

⁸⁵⁸ Haspels, 1971: 136.

⁸⁵⁹ Mellink, 1966: 153.

⁸⁶⁰ Mellink, 1966: 153; Prayon, 1987: 85. Res. 16 Kat. Nr. 29.

⁸⁶¹ Buluç, 1981: 425.

Phrygia özellikleri taşıdığını aktarır. Akurgal bu eseri M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirmektedir⁸⁶².

Tanrıça Matar'ın (Kybele) Ankara Büyük Tümülüsü buluntuları vasıtasıyla ölü kültü ile olan ilişkisinin doğrulanmış olduğunu belirten Buluç, buluntular arasında yer alan hayvan ve mitolojik varlıkların tanrıça ve mezar kültü ile ilişkili olduğunu aktarır⁸⁶³. Buluç kabartmalı ortostatların, tümülüs tipi mezarlar önünde sembolik kapı, sunak ya da sütun olarak, mezar kültüründe gömme ve anma törenlerinde bir ya da birkaç mezara hizmet vermek amacı ile kullanılmış olmaları gerektiğini de ekler⁸⁶⁴. Nitekim Gordion'da tümülüs C yıkıntısı içerisinde ele geçen minyatür kırık bir taş kabartma üzerinde paneller içerisinde tanrıça Matar (Kybele) ve bir boğa yer almaktadır⁸⁶⁵. Panelin kırık ve eksik parçasından sahnenin devam ettiği anlaşılmaktadır. Buluntu tarihi net olmamasına karşın gömüden önce tümülüs alanında yapılan kültürel bir uygulamaya ait olduğu düşünülmektedir⁸⁶⁶. Bu kapsamda Tanrıça Matar ile at ve diğer hayvan figürlerinin mezar kültü ile olan ilişkisi doğrulanmaktadır.

2.4.6. Terrakottalar ve Seramikler Üzerinde Yer Alan At ve Atlı Figürler

Phryg mimari terrakottalar, Phryg mimari stiline yan sıra bölgenin tarihi ve kültürler arası ilişkileri hakkında da bilgiler sunar. Körte kardeşler tarafından 1900 yılında Gordion Akropolisi'nin güney batısında yapılan kazılarda Phryg çatı kiremitleri ve mimari terrakottalar ilk kez keşfedildi⁸⁶⁷. Young tarafında sınıflandırılan ve sonrasında Åkerström⁸⁶⁸ tarafından çalışılan bu yapı elemanlarının çoğunun orijinal yapı ile bağlantılı kontekslerde bulunmaması, atık depozit alanlarında kırık halde ele geçmeleri nedeniyle tarihlemelerinin tartışmalı olduğu genel kabul edilen görüştür. Ancak son yapılan metodolojik çalışmalar materyalleri uzun süre kullanılanımlarını da dikkate alarak onları ayrı ayrı ve stil bazında çalışmak yerine, bina yapısı içerisinde bütün olarak değerlendirmekte ve bu tekniğin M.Ö. geç 7. yüzyılda Gordion'da kullanılmaya başladığını ortaya koymaktadır⁸⁶⁹. Mimari terrakottaların bezemeleri Anadolu tarzında⁸⁷⁰, süslemede kullanılan geometrik motifler ise Phryg dağlık bölgelerindeki kesmetaş yapıların cepheleri ve tekstil örnekleri gibi Phryg kökenine ait özellikleri yansıtmaktadır⁸⁷¹.

⁸⁶² Akurgal, 1995b: Res. 155.

⁸⁶³ Buluç, 1981: 432.

⁸⁶⁴ Buluç, 1981: 433.

⁸⁶⁵ Kohler, 1995: 34. Lev. 17, D. TumC 26.

⁸⁶⁶ Kohler, 1995: 34. Tanrıça panel içerisindedir, alışıldık üçgen çatılı bir naiskos içerisinde betimlenmemiştir.

⁸⁶⁷ Körte ve Körte, 1904: 157 vdd. Res. 141. Körteler buluntular ışığında rekonstrüksiyon sunmuştur, ancak Bugün yanlış kabul edilmesine karşın süsleme stili hakkında fikir vermesi nedeniyle önemlidir.

⁸⁶⁸ Åkerström, 1966: 141 vd. Lev. 70, 1 Lev. 73, 1 Lev. 75; Åkerström, 1973: Lev. 87, Fig. 8.

⁸⁶⁹ Glendinning, 2005: 97-99.

⁸⁷⁰ Akurgal, 1955: 92.

⁸⁷¹ Glendinning, 2005: 92.

Glendinning, Akurgal⁸⁷² ve Dinsmoor⁸⁷³ gibi bu bezemelerin Orta Asya yurtlarını çevreleyen çadır motifleri ile dikkat çekici benzerliğini ve bunların yaşayan örneklerinin de İstanbul Etnografya Müzesi'ndeki varlığını belirtir⁸⁷⁴.

Gordion Akropolisinde ele geçen mimari plakalardan birinin üzerinde yeralan betimleme savaş arabalı geyik avı sahnesidir (FB. Kat. No: 77). Sekiz ispitli arabayı bir at çeker. Sürücü ve yay kullanan avcı ayakta tasvir edilir. Arabanın önünde sağa ilerleyen bir savaşçı elinde mızrak ve üst gövdesinin tamamını kaplayan yuvarlak kalkan taşır. Åkerström temanın Yunan sanatından alınmış olduğunu ancak, arabanın önünde giden sakin görünümlü savaşçı temasının Grek hoplitlerinde görülmediğini ve bunun Pazarlı örnekleri ile benzeştiğini aktarır⁸⁷⁵. Åkerström arabanın tipolojisini ise Zincirli av sahneleri ile kıyaslayarak doğu özelliklerine sahip, detaylarda oriental şemanın korunduğunu belirtir⁸⁷⁶.

1960'lı yıllarda kaçak kazılar ile bir çoğu yurt dışına kaçırılan Düver Mimari terrakottaları 2012 yılında Kahya tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır. Düver'de bulunan mimari terrakottalar Phryg egemenliğinin Pisidya'daki kanıtı olarak değerlendirilmektedir⁸⁷⁷. Mimari terrakottaların M.Ö. 7. yüzyıl 2. yarısına tarihlenen erken örnekleri Phryg egemenlik sahasına giren birçok yerleşmede ayrıca, Efes, Sardes, Larisa, Milet ve Mylasa'da bulunmaktadır⁸⁷⁸. Cephe mimarisinde friz oluşturan terrakotta levhaların atlı ve grifon kompozisyonu içeren farklı bezeme örnekleri Düver'e özgüdür ve literatürde bu adla anılırlar. Kahya grifon ve bir atlı figürün yer aldığı terrakottaların aynı binaya ait muhtemelen yönetici statüsünde bir aristokrat evi için kullanıldıklarını belirtir ve bu terrakottaları M.Ö. 575-550 yıllarına tarihler⁸⁷⁹.

Friz sahnesi figürler yan yana geldiğinde tekrar eden tarzda betimlenmiştir (FB. Kat. No: 78)⁸⁸⁰. Sakallı ve saçlı arkada bağlı binicinin üzerinde uzun bir tunik, alta pantolon bulunur. Kahya'ya göre, giysi yerel Anadolu özellikleri taşır⁸⁸¹. Saçaklı bir örtü üzerine oturan binici sol eli ile atın yelesini, sağ eli ile dizginlerini tutar. Binicinin bacağı aşağı düz uzanır tarzda betimlenmiştir ve bu biniş tarzı gelecek yüzyılda Tatarlı süvarilerinde de devam eder. Atın hareket pozisyonu hakkında farklı görüşler vardır. Ancak en gerçekçi yorum Ramage'den

⁸⁷² Akurgal, 1955: 92.

⁸⁷³ Dinsmoor, 1950: 66.

⁸⁷⁴ Glendinning, 2005: 92.

⁸⁷⁵ Åkerström, 1966: 141 vd. Lev. 70, 1 Lev. 73, 1 Lev. 75; Åkerström, 1973: Lev. 87 Fig. 8.

⁸⁷⁶ Åkerström, 1966: 152 vdd.

⁸⁷⁷ Kahya, 2012: 38.

⁸⁷⁸ Kahya, 2012: 54.

⁸⁷⁹ Kahya, 2012: 305.

⁸⁸⁰ Åkerström, 1966: 218. Res. 70. 75.

⁸⁸¹ Kahya, 2012: 251.

gelmektedir. O, atın sıçrar şekil betimlendiğini belirtir⁸⁸². Nitekim engelli at yarışlarında atların atlama pozisyonu aynen bu tarzdadır. Sardes, Larissa, Koranza süvari ve kanatlı at betimlemelerinin aynı pozisyonda resmedilmeleri M.Ö. 6. yüzyıl sanatında atın genel betimleme şablonunu yansıtmaktadır.

Gordion Tümülüs B buluntuları içerisinde yer alan iki adet seramik kap üzerinde kendine özgü stil özellikleri taşıyan iki at figürü resmedilmiştir. Taş bir kapak içerisinde dağınık parçalar halinde keşfedilen birbirinin benzeri olan bu iki kap restore edilmiştir. Bunlardan biri nispeten daha iyi durumdadır (FB. Kat. No: 79)⁸⁸³. Gaga ağızlı kap, silindirik ve yüksek tek tutamaklı, ağız ve kaide kısmı koyu siyah renk boyalıdır. Merkezde diğer hayvanlardan daha büyük ve vurgulanarak betimlenen karşılıklı ayakta duran iki at figürü yer alır. Bunlardan biri kayıptır ancak bazı gövde parçalarından atın pozisyonu anlaşılmaktadır. Yeleleri Büyükkale seramik buluntuları arasında yer alan bir seramik parçası üzerinde, beyaz zemin üzerine koyu siyah rekte silüet tarzda resmedilen süvari betimlemesinin atının yelesine benzemektedir⁸⁸⁴. Benzer yele stilini Kaman Kalehöyük'te bulunan seramik parçası üzerinde yer alan at arabasının atlarının yelelerinde de görmek mümkündür⁸⁸⁵. Atların anatomik özellikleri betimlemeler üzerinde yer alan alışıldık tıknaz Anadolu atı görünümünden uzaktır. Erken benzerleri Geç Geometrik Dönem Atina seramikleri üzerinde yer alır⁸⁸⁶. M.Ö. 710-700 yıllarına tarihlenen bir Atina amphorası boyun bezemesi üzerinde, silüet tekniğinde karşılıklı duran iki at Tümülüs B örneği ile hem kompozisyon hem teknik olarak benzer⁸⁸⁷. Atların gövde, bacaklar ve boyunlarının uzun ve elastiki resmedilişi, yele ve kuyruk betimlenişi de birbirine yakındır. Ayrıca daha geç dönemde Altay Bölgesi Pazırık Kurganı halı buluntusu üzerinde yer alan süvarinin atının betimlenişi ile de benzerlik gösterir⁸⁸⁸. Tümülüs B, M.Ö. 640-620 yıllarına tarihlenir⁸⁸⁹.

2.4.7. Küçük Eserler Üzerinde At ve Atlı Betimlemeleri

Phryg sanatında tunç, ahşap ve fildişi figürinler Gordion'da teras binası, megaron ve tümülüsler içerisinde bulunmuştur. İşlevleri her ne kadar tartışılsa da arkeolojik kayıtlar bu figürinlerin çoğunlukla mobilya aksesuarı olduğuna işaret etmektedir. Bu eserlerin büyük

⁸⁸² Ramage, 1978: 20.

⁸⁸³ Kohler, 1995: 20. Fig. 8C. Lev. 10 D-E.

⁸⁸⁴ Genz, 2006: 114. Res. 32, 1 (16, 2). Seramik parçası Orta Demir Çağın sonu, geç demir çağın başlarına tarihlenir (Yaklaşık M.Ö. 6. Yüzyıl ortaları). Genz, 2007: 136. Fig. 2a.

⁸⁸⁵ Mikami ve Omura, 1987: 1 - 20: Geç Phryg Dönemi'ne tarihlenir.

⁸⁸⁶ Coldstream, 2003: Fig. 34, 35d, 36a, 37a.

⁸⁸⁷ Moore, 2004: 37. Fig. 5.

⁸⁸⁸ Grjasnow, 1970: 242. vd. Res. 137.

⁸⁸⁹ Kohler, 1995: 20; Sams ve Voigt, 2011: 165. 166. Yeni kronolojiye göre Tümülüs B, M.Ö. 580- 570 yıllarına tarihlenmesine karşın kap formu ve betimleme stili eski kronoloji ile uyumlu görülmektedir.

çoğunluğu Phryg sanatındaki göçebe kültür etkilerinin en güzel örneklerini oluşturmaktadır⁸⁹⁰. At ve diğer hayvan figürin grupları Phryglerin kendi göçebe tarzlarını, bazı doğu düşünce ve tekniği ile kaynaştırarak kendilerine özgü bir stil içerisinde sundukları Phryg sanatının ayırt edici seçkin eserlerini oluştururlar⁸⁹¹.

Gordion teras yapısı 2, yıkım tabakasında iki adet çift başlı tunç at figürini bulunmuştur (FB. Kat. No: 80). Bu çift başlı figürinler bilinen bir betimleme değildir. Atlar uçlarda kalın ortada daha ince ve silindirik gövdeli, uzun silindirik boyunlu ağızları ise tüp şeklinde betimlenmiştir⁸⁹². Dört atın var olduğu intibainın verilmesi amacıyla çift başlı yapılmış olabilecekleri düşünülmektedir⁸⁹³. Adak eşyası ya da mobilya parçası olarak da kullanılmaları mümkün olan çift başlı at figürinleri tunç plaka üzerinde yer almaktadır. Vassileva, kaideleri kısmen halen tunç kaplara ekli olarak ele geçen Olympia örnekleri ile kıyasladığı bu heykelticiklerin tunç kazanların omuzlarına yerleştirilen tutamaklar olabileceğini belirtir⁸⁹⁴. Ayrıca Teras Binası ve Megaron 3’de bulunan hayvan figürinlerindeki benzerliğe dikkat çeken Vassileva, Gordion üretimi hayvan figürinlerinin seçiminin göçebe ilişkileri ortaya koyduğunu belirtir⁸⁹⁵. Farklı coğrafyalarda stil olarak ayrıntıda farklı ancak benzer tipolojiye sahip eserler de mevcuttur. Kıbrıs’dan M.Ö. 750-480 yıllarına tarihlendirilen çift başlı terrakotta at figürinleri arasında üzerinde kalkan taşıyan süvarilerin yer aldığı örnekler yer alır⁸⁹⁶. Paleapaphos – Skales mezar buluntuları arasında yer alan süvari terrakottalarının atlarının süvarisiz, üç başlı olarak yapılanları da ele geçmiştir ve bunlar Kıbrıs Geometrik II- III Dönemi’ne tarihlenirler⁸⁹⁷. Kıbrıs atlarının boyunları ve yeleleri uzun ve kalındır. Atın stil özellikleri farklı olmakla birlikte tek gövde üzerinde çift başlı betimlenişi ile benzerlik gösteren bir diğer terrakotta örnek Girit’te nekropol alanında bulunmuştur⁸⁹⁸.

Gordion Tümüls P buluntuları arasında bir kazan içerisinde dört atın sürdüğü minyatür bir tunç at arabası bulunmuştur. Araba ve atlar bir tunç plaka üzerinde durmaktadır (FB. Kat. No: 81). Dört attan sadece ortada yer alan iki ata boyunduruk takılıdır⁸⁹⁹. Arabanın altı ispitli tekerlekleri atlarla kıyaslandığında oldukça büyüktür. Boyunduruk ve arabanın detayları II.

⁸⁹⁰ Kohler, 1964: 58.

⁸⁹¹ Kohler, 1964: 62; Vassileva, 2012a: 328.

⁸⁹² Vassileva, 2012b: 322. Fig. 5.

⁸⁹³ Young, 1962: 166. Lev. 48 Fig. 21; Prayon, 1987: Nr. 97 Lev. 21 d.

⁸⁹⁴ Vassileva, 2012a: 327. Fig. 5; Coldstream, 2003: Fig. 107.

⁸⁹⁵ Vassileva, 2012a: 328 vd; Vassileva, 2012b: 323. Hayvan ve at figürlerinin stilistik özelliklerini Lakonia tunç at figürinleri, Geometrik Trak paralelleri ve Luristan buluntuları ile kıyaslayan Vassileva çift başlı atın Yunan sanatında bilinmediğini, Trak hayvan figürin buluntularının konteks malzemeler olmadığını (M.Ö. 10. - 7. Yüzyıl), Luristan tunç eserlerin ise genel hayvan stili özellikleri taşıyan benzerlikler sunduğunu aktarır. Bu bağlamda Phryg figürinin yerel üretim eserler olduğunu belirtir.

⁸⁹⁶ Karageorghis, 2000: 153. Fig. 241. 244. At figürlerinin yeleleri kalın ve yüksek betimlenmektedir.

⁸⁹⁷ Karageorghis ve Raptou, 2016: 63. Lev. 42.

⁸⁹⁸ Rizza ve Rizzo, 1984: 252. Fig. 480. M.Ö. 7. Yüzyıla tarihlenir.

⁸⁹⁹ Young, 1981: 22 vdd. Lev. 13, a-j. Fig. 13-15; Prayon, 1987: 135 Kat. Nr. 96 Res. 21 Nr. 100-101 Lev. 21 a-c.

Aşurnasirpal Dönemi Nimrud ortostatları üzerinde yer alan arabalar ile benzerlik gösterir⁹⁰⁰. Atların başları uzun ve tüp şeklinde, gövdeleri uçlarda kalın ortada daha ince silindirik fiçı şeklinde kısadır⁹⁰¹. Yüzeydeki detaylar çizgisel, atın bacaklarının üst sağrı kısmı yuvarlak ve dış hatları çizgili kuşakla çevrelenerek belirtilmiştir. Benzer bezeme megaron 3 fildişi süvari kabartmasında da aynıdır⁹⁰². Figürlerin betimleme tarzındaki benzerlikler onların Gordion'un yerel atölyesinde üretildiğini göstermektedir⁹⁰³. Konsantrik daireler ile bezeli ağaç ve tunç at figürlerini Erken Phryg bezeli seramiği ile kıyaslayan Vassileva Alacahöyük standartları üzerinde yer alan boğa ve geyik figürlerinin bezemeleri ile de benzerliğini belirterek bunları, Phryg yerel üretimi ve Anadolu Alişar geleneğinde Phryg hayvan stili olarak sınıflandırır⁹⁰⁴. Tümüls P yeni kronolojiye göre M.Ö. 780-770 yıllarına tarihlendirilmektedir⁹⁰⁵. Eski kronolojiye göre Prayon Erken Phryg III Dönemi'ne (M.Ö. 750- 700) tarihlenmektedir⁹⁰⁶.

Gordion megaron 3 buluntuları arasında birbiri ile aynı tarzda betimlenen üç fildişi plaka bulunmuştur⁹⁰⁷. Bunlardan birinin üzerinde atlı süvari betimlemesi yer alır (FB. Kat. No: 82). Atın üst bacak sağrıları yukardaki örnekte olduğu gibi çizgilerle taranmış bir bordur ile çevrilidir. Atın başı tunç quadrigaya (FB. Kat. No: 81) koşulu atların gövdeleri ve başları ile aynıdır. Süvari sol elinde uzun bir mızrak ve üst gövdeyi kapatan konsantrik daireler ile çevrili yuvarlak bir kalkan taşır. Young'ın erken Phryg savaşçısı olarak tanımladığı süvarinin sadece göz ve burnu açıkta bırakan, ucu öne kıvrık bir miğferi vardır⁹⁰⁸. Daha geç dönemde benzer miğferler Tatarlı tümülü İskit süvarilerinin başında ucu dik olarak görülür⁹⁰⁹. Süvari ve atın anatomik özellikleri ile ilgili farklı görüşler de mevcuttur. Zamansal farka rağmen uzak coğrafyada Altay Bölgesi'nde Pazyryk kurganı süvarisi ile yakın benzerliklere dikkat çeken Marsadolov bu bölgedeki M.Ö. 6.-5. yüzyılda ortaya çıkan sanat eserleri üzerinde görülen değişimin Anadolu'dan ayrılmak zorunda kalan Kimmerler tarafından getirildiğini iddia etmektedir⁹¹⁰. Ancak bu görüş maddi kültür kanıtlarının yetersizliği nedeniyle mümkün görünmemektedir.

⁹⁰⁰ Young, 1981: 26.

⁹⁰¹ Kohler, 1964: 60. Lev. 18 Fig. 2.; Vassileva, 2012a: 327. Fig. 11.

⁹⁰² Young, 1981: 26.

⁹⁰³ Kohler, 1964. 58. 61 vd.

⁹⁰⁴ Vassileva, 2012b: 321.

⁹⁰⁵ Sams ve Voigt, 2011: 166.

⁹⁰⁶ Prayon, 1987: 135. Kat. Nr. 96, Res. 21; Nr. 100-101: Tümüls P içerisinde benzer stilde ahşap at figürinleri de bulunmuştur.

⁹⁰⁷ Young, 1960b: 240. Lev. 60 Fig. 25 c.

⁹⁰⁸ Young, 1960b: 240. Young bu miğferi Phryg başlığı olarak tanımlamaktadır.

⁹⁰⁹ Summerer, 2010: 141. Fig. 12 - 12a.

⁹¹⁰ Marsadolov, 2018: 51. Lev. 1 Fig. 4-10.

Benzer tipte kazıma fildişi hayvan plakalarının bulunduğu Tümülüs P mezarı figürinleri gibi bu eserler de Gordion'un yerel üretimi olarak değerlendirilmektedir⁹¹¹. Young kazıma tekniğinin Kuzey Suriye'den öğrenilmiş olabileceğini ancak Phryg sanatçılarının kendi stilini geliştirerek bu eserleri yarattıklarını aktarır⁹¹². Bu plakaların mobilya süslemesi olarak kullanıldıkları düşünülmektedir⁹¹³. DeVries fildişi plakaların, Salamis nekropolü ve Nimrud Saray buluntuları arasında yer alan tahtların fildişi plakaları ile benzerliğini belirtir⁹¹⁴. Fildişi plaka üzerinde at ve süvarinin betimlendiği bu erken örnekler Phryg'e özgüdür. Megaron 3 yeni kronolojiye göre, M.Ö. 850 yıllarına, yıkım tabakası öncesine tarihlenir⁹¹⁵. Eski kronolojiye göre Prayon bu fildişi eserleri Erken Phryg III Dönemi'de (M.Ö. 750-700) tarihler⁹¹⁶.

Gordion Megaron 3 ana oda zemini, mobilya aksamı olarak kullanılan dekoratif kazımalı birçok malzeme ile kaplı halde bulunmuştur. Bir diğer fildişi süvari figürin Megaron 4'ün iç odasının duvarının arkasında, direk çukuru içerisindeki dolgu tabakasında bulunmuş ve Megaron 3 ile ilişkilendirilmiştir (FB. Kat. No: 83)⁹¹⁷. Young, kırık parçalardan sadece kuyruğu ve dizgin parçaları kalan iki at figürünün düz bir plaka üzerinde yer aldığını aktarır⁹¹⁸. Süvarinin atı büyük oranda sağlam olmasına karşın, binicinin sol ayağının aşağı sarkan parçası ve yukarda dizginleri tutan kol parçası dışında gövdesi eksiktir. Mevcut sağlam detaydan bacakların düz bir şekilde aşağı sarkıtıldığını anlamaktayız. Prayon, süvari figürünün Kuzey Suriye fildişi eserler ile benzer olduğunu belirtir ve Erken Phryg III Dönemi'ne (M.Ö. 750-700) tarihler⁹¹⁹. Atın baş ve koşumlanma şekli M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen Zincirli-Sam'al at başının (YHB. Kat. No. 68) koşumlaması ile yakın benzerlik gösterir. Yeni kronolojiye göre M.Ö. 830-800 yıllarına tarihlenen yıkım tabakasında önce yapıldığı aktarılan Megaron 3 buluntuları, (FB. Kat. No: 82 ve 83) örnekleri Anadolu'nun ve Phrygia'nın en erken binici figürleri arasında yer alırlar.

Gordion Sitadel'i dolgusunda Akhamenid Dönemi'ne tarihlenen bir sabun taşı skarabeus mühür bulunmuştur⁹²⁰. Mühür üzerinde iki atın çektiği araba sekiz ispitlidir. Atların ağızları top şeklinde, gem ve dizgin kayışları düz bant şeklinde betimlenir. Boyunları kalın ve uzundur (FB. Kat. No: 84). Mühür üzerindeki detayları incelikte betimlenmiştir. Arabada en önde bir güneş şemsiyesinin altında muhtemelen kral ya da önemli bir yönetici olan büyük figür

⁹¹¹ Young, 1960b: 240.

⁹¹² Young, 1973: 18.

⁹¹³ Kohler, 1964: 61.

⁹¹⁴ DeVries, 1980: 35.

⁹¹⁵ Sams ve Voigt, 2011: 159.

⁹¹⁶ Prayon, 1987: 135. Nr. 176 Lev. 33 d.

⁹¹⁷ Young, 1964a: 287. Lev. 89 Fig. 22.

⁹¹⁸ Young, 1964a: 287.

⁹¹⁹ Prayon, 1987: 186 vd. Nr. 111 Lev. 26 d.

⁹²⁰ Dusingberre, 2005: 59. Fig. 49.

yer alır. Arkasında dizginleri tutan arabacı daha küçük betimlenir. Krala eşlik eden en arkadaki daha küçük figür mızrak ve yay taşımakla görevli kişidir⁹²¹. Güneşlikli araba sahneleri II. Aşurnasirpal Dönemi Nimrud ve Karatepe⁹²² ortostatlarından bilinmektedir. Yeni Assur'da kralın silahları arkadan gelen bir süvari eşlikçi tarafından taşınır ve güneş şemsiyesi kralın arkasında yeralan daha küçük bir figür tarafından tutulmaktadır⁹²³. Burda ise güneş şemsiyesi arabanın önünde ve olasılıkla monte edilmiş görülmektedir.

Gordion megaron 3 buluntuları arasında ahşap eserler de mevcuttur. Bir ahşap plaka kabartma eser yangından oldukça zarar görmüş olarak bulunmuştur⁹²⁴. Mobilya aplikasyonu olduğu düşünülen ahşap plaka parçası üzerinde kazıma tekniği ile bir biri ardına sıralanan sağa doğru ilerleyen sağlam durumda en az 5 atlı savaşçı resmedilmektedir (FB. Kat. No: 85)⁹²⁵. Baştaki at diğerlerine göre daha kısadır. Hayvanlar ince, zarif ve elastiki tarzda betimlenmiştir. Savaşçılar göğüsleri üzerinde uzun mızrak ve yuvarlak kalkan taşırlar, başlarında ucu kıvrık sivri uçlu miğferleri vardır. Süvarilerin Megaron 3 buluntusu fildişi plaka üzerinde yer alan süvaride olduğu gibi (FB. Kat. No: 82) gövdelerinin üst kısmı yuvarlak kalkan tarafında kapatılır, taşıdıkları uzun mızrak ve başlarına giydikleri ucu kıvrık miğfer aynıdır. Transkafkasya Astchi Blur mezar buluntuları içerisinde yer alan kemerler üzerindeki av sahnelerinde atlılar bir ellerinde yuvarlak kalkan, diğerinde omuz üzerinde tuttıkları uzun mızrağı taşırlar⁹²⁶. K. Kafkasya, Tli ve Treli'den mezar buluntuları içerisinde yer alan baltalar üzerindeki at ve geyik motifleri, atların esnek hatları ile benzerdir⁹²⁷. Benzer savaşçı motifleri daha geç tarihte M.Ö. 6. yüzyılda Anadolu'da Pazarlı terrakotaları üzerinde de betimlenmeye devam eder.

Phrygia'da tunç kemerler Sitadel Höyük Güney Ambarı olarak anılan yerde bulunan tekil örnek dışında iskelet üzerinde ya da mezar hediyesi olarak bulunduğunu aktaran Vassileva, kemer bantları üzerinde yer alan kazıma desenlerin mobilya ve mezar cephesi motifleri ile benzerliğini belirtir⁹²⁸. Eskişehir Müzesi'nde bulunan bir kırık tunç kemer parçasının buluntu yeri bilinmemektedir. Phryg kemerlerinden farklı olarak eserin üzerinde avdan dönüş sahnesi betimlenmiştir (FB. Kat. No 86). Figürlü sahne altta ve üstte iki sıra mazgal bant süslemesi ile

⁹²¹ Dusinger, 2005: 60.

⁹²² Çambel ve Özyar, 2003: 89 vd. Lev. 104 - 105, NKI 2.

⁹²³ Reade, 1985: Lev. 41a.

⁹²⁴ Young, 1960a: 60-63. Fig. 23. 24; Young, 1960b: 240. Lev. 61 Fig. 23. 24.

⁹²⁵ DeVries, 1980: 35. 47. Fig. 8.

⁹²⁶ Castelluccia, 2017b: 82. Fig. 135 A, Lev. 108, 324: Figüratif örneklerin genel kullanım tarihi M.Ö. 9.-8. Yüzyıllar olarak belirtilir.

⁹²⁷ Castelluccia, 2017b: 360. Fig. 158, 1.

⁹²⁸ Vassileva, 2012a: 325 vd. Phryg kemerlerinin Büyük tanrıça kültü ile ilişkili ve olasılıkla ölünün ritüel statüsüne işaret ettiğini ve ilişkili bazı öğelerin muhtemelen Yunanlılarca tanrıça tapınaklarında da uyarlanmış ve benimsenmiş olduğunu aktarır.

sınırlandırılmıştır. Av hayvanları atlarının boyunlarında asılıdır. Solda en sonda karşılıklı iki insan figürünün arkada olanı elinde bir çift balık demeti tutmaktadır⁹²⁹. Benzer sahneleri Transkafkasya tunç kemerleri üzerinde de görmekteyiz. Kemer betimlemesinin dikkat çeken bir özelliği de figürlerin içlerinin noktalar ile bezenerek doldurulmuş olmasıdır. Bu tipik özellik Transkafkasya’da Astchi Blur ve Tli mezar buluntusu kemer betimlemeleri üzerinde de mevcuttur⁹³⁰. Ayrıca betimlenen av ikonografisinin özgün detaylarını oluşturan avlanan hayvanın atın boynuna asılması, atların üstünde yer alan kuş ve geometrik doldurma motifleri de bu kemerler arasındaki diğer önemli benzerlikleri oluşturur. İnsan figürlerinin baş ve gövde stil özellikleri Transkafkas Bölgesi’nde Tli, Maralyn Deresi, Sagaredzo, Samtavro mezar buluntuları arasında yer alan kemerler üzerindeki betimlemeler ile oldukça benzeşir⁹³¹. Castelluccia, tunç kemerlerin Transkafkasya’da en fazla üretim ve yayılımının M.Ö. 9.-8. yüzyıllar arasında gerçekleştiğini ve kullanımının azalarak M.Ö. 6. yüzyılda ortadan kalktığını aktarır⁹³². Bu bölgede mezar buluntuları arasında yer alan kemerler ile benzer özelliklere sahip Eskişehir Müzesi kemer parçasının Kafkas kültürü ile ilişkili ve atlı göçebe halkların Anadolu’daki varlıkları ile bağlantılı bir eser olduğu düşünülmektedir.

2.4.8. Değerlendirme

Phrygler M.Ö. 1200 yıllarına doğru başlayan ve dalgalar halinde 400 yıl kadar süren Ege göçleri sırasında Trakya’dan Anadolu’ya gelen bir kavimdir. Maddi kültür kalıntıları onların, kendilerine özgü kültür ve sanat unsurlarını Anadolu’nun yerli geleneği ile ustaca birleştirerek yeni bir uygarlık yaratmayı başardıklarını göstermektedir. At ile ilişkili arkeolojik veriler de bu görüşü desteklemektedir. Ancak at ile ilişkili materyallerin çeşitliliği onların Anadolu’nun yakın coğrafyaları olan Trakya, Transkafkasya, Kuzey Suriye, Yeni Assur ve Kıbrıs ile de bağlantı içerisinde olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte yayınlarda kaydedilen at koşum takımları içerisinde yer alan gemlerin tamamı demirden yapılmıştır ve çoğunluğu göçebe kültürler ile ilişkilendirilen kontekslerden gelmektedir.

Phrygia osteolojik buluntuları büyük oranda mezar ritüellerinde karşımıza çıkar. Gordion Tümülüs D, inhumasyon ve Gordion Tümülüs E kremasyon gömüsü içerisinde at kemikleri tespit edilmiştir. Tümülüs E kremasyon gömüsü in situ buluntuları arasında ise diğer hayvan kemikleri ile birlikte at kemiklerinin varlığı mezar seromonisinde at kurbanı yapıldığını göstermektedir. KY Tümülüsü mezar odası önünde ise bütün olarak iki at iskeleti bulunmuştur.

⁹²⁹ Prayon, 1987: 159 vd. Nr. 172, Lev. 32 b-c. Erken Phryg III (M.Ö. 750-700) Dönemi’ne tarihler.

⁹³⁰ Castelluccia, 2017b: Lev. 108, Fig. 324. Astchi blur; Fig. 144. 320. Tli kemer buluntusu.

⁹³¹ Castelluccia, 2017b: 68. Fig. 101.

⁹³² Castelluccia, 2017b: 390.

Ayrıca gem buluntuları ile birlikte İmirler ve Demircihöyük'te bulunan at iskeletleri de KY tümülüsünde olduğu gibi göçebe kültürler ile ilişkilendirilmektedir. At kurbanın yer aldığı mezar hediyeleri arasında ve yerleşim alanlarında ele geçen gemler de Karadeniz çevresinde yer alan kurgan buluntuları ile uyumludur. At koşum malzemeleri arasında yer alan tunç ve fildiş alınlıklar, göz siperleri, gem ve koşumlama malzemeleri Trakya'dan, Kuzey Suriye, Yeni Assur, Urartu ve Kıbrıs'a kadar farklı coğrafyalarla benzerlikler gösterir. Bu durum aynı zamanda dönemin Uygarlıkları arasındaki kültürel, sosyal, siyasal ve ticari bağlantıları da yansıtmaktadır

Phryg sanatının hemen her alanında at, atlı ve araba betimlemelerine rastlanmaktadır. Bunlar arasında süvari betimlemeleri, taş mimari ve mezar cephelerinde, fildişi, tunç ve ahşap malzemeler üzerinde yer alır. Mobilya aksamı olarak değerlendirilen fildişi ve ahşap plakalar üzerinde yer alan erken süvari betimlemeleri göçebe kültürler ile ilişkili olarak ve M.Ö. 9. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Eskişehir Müzesi tunç kemer buluntusu ise gerek ikonografik gerekse üslup olarak Transkafkasya mezar buluntuları arasında yer alan tunç kemerler ile benzerdir. Dini kontekste, üzerinde avcı süvari betimlemesi bulunan minyatür altar, kaya mezarlarının cephelerinde yer alan at kabartmaları ise Phrygia'da atın yer aldığı diğer bir önemli alanı oluşturur. Süvari betimlemelerinin hepsi silahlı ve savaşçı karakterleri ile vurgulanmaktadır.

2.5. Lydia Uygarlığı

Lydia, merkezi Lydia olarak anılan Sardes civarı (Harita 5) ve Büyük Lydia olarak anılan günümüz Manisa ili ile İzmir, Denizli Aydın, Uşak, Balıkesir ve Kütahya'nın belirli bölümlerini kapsayan coğrafya (Harita 6) içerisinde yer alır⁹³³. Herodotos'a göre Lydia, Atyardlar, Heraklidler ve Mermnadlar olarak anılan üç sülale tarafından yönetilir. Sardes'in Heraklidler tarafından istila edildiğini destekleyecek yada aksini iddia edecek sağlam arkeolojik verilerin bulunmadığını belirten Roosevelt, Herodotos'un⁹³⁴ Lydia'nın erken tarihine dair aktarılarını pseudo-tarihsel süreç olarak adlandırılmaktadır⁹³⁵. M.Ö. I. binin başlarında Anadolu'nun orta batısında Lydialılar olarak anılan ve Lidce konuşan bu halkın M.Ö. 3. bin yılda bölgeye geldikleri düşünülmektedir⁹³⁶. Lydialıların bağımsız ve güçlü

⁹³³ Roosevelt, 2017: 60 - 63.

⁹³⁴ Hdt. *Hist.* I. 7.

⁹³⁵ Roosevelt, 2017: 33. 34. 44 vd. Tarihsel olgulardan oluşan erken kaynakların mitolojik ya da başka nedenler ile çarpıtılmış olduğunu; Çağdaş ya da geleneksel tarihi kaynaklarla doğrulanabilecek delillerden yoksun ola bu kaynakların Lydia'nın erken dönemini aktardığını belirtir.

⁹³⁶ Roosevelt, 2017: 35. 38. Bölgede sınırlı sayıda tespit edilen insan kemiklerinin diyakronik ve karşılaştırmalı ölçümleri bu insanların M.Ö. 3. bin yıldan M.S. 3. yüzyıla dek yüksek oranda biyolojik bir süreklilik gösterdiğini kanıtlamaktadır.

krallıklarının başkenti Sardes'i M.Ö. 8. yüzyılın sonu ya da 7. yüzyılın başında kurmaları ile birlikte merkezi güçlü yapılanmayı gösteren maddi kültür kalıntılarına ulaşılır⁹³⁷.

2.5.1. Osteolojik Buluntular

At kemiği kalıntılarına Geç Tunç Çağ'ın sonlarında Sardes'te Ege etkili Myken Protogeometrik - Geometrik seramik ve yerli seramik buluntuları ile birlikte bulunan at gömüsü ile ulaşılmaktadır⁹³⁸. Hanfmann Sardes'te net bir tarih aralığı vermesede kemik buluntu analizlerinin % 15'ini at kemiklerinin oluşturduğunu aktarır⁹³⁹. Lydia - Phrygia sınırında yer alan Güre Basmacı Tümülüsü kaçak kazılarında ise bütün bir at iskeleti bulunduğu sözlü veri olarak aktarılmaktadır⁹⁴⁰.

2.5.2. At Koşum Takımları

Lydia'da atçılığa dair aktarılar yazılı kaynaklarda bahsedilse de maddi kültür kalıntıları azdır. M.Ö. 7. yüzyılda Mimnermus, yüzlerce atlı süvariden oluşan Lydialı birliklerin varlığından bahseder⁹⁴¹. Herodotos, Lydialıların at yetiştiriciliğinde uzman ve binicilikte de usta olduklarını aktarırken⁹⁴² Aeschylus da Maraton savaşında (M.Ö. 490) üç ve dört atın sürdüğü arabaları ile Sardes araba birliklerinin Pers ordusunun önemli bir bölümünü oluşturduğunu belirtir⁹⁴³. Hanfmann, atlı aristokratların ortaya çıkışını elit süvariler olarak değerlendirmektedir⁹⁴⁴. Ancak konu ile ilişkili maddi kültür kalıntıları henüz sınırlıdır.

Kazı sonuçları raporlarında, Sardes⁹⁴⁵ buluntuları içerisinde görseli aktarılmayan at gemi buluntuları kaydedilmektedir. Ayrıca at koşum takımı ve süsleme malzemeleri ile ilişkili çanlar mezar buluntuları arasında kaydedilir. Sardes Kral Nekropolü'nde Karnıyarık Tepe ve Kır Murat Tepe arasında yer alan Tümülüs 89'un kurtarma kazısı 1989'da Manisa Arkeoloji Müzesi tarafından yapılmıştır⁹⁴⁶. Dromosun girişine bırakılan at arabası tekerleği ölünün at arabası ile mezara taşındığını göstermektedir. At arabası buluntusu ile bağlantılı iki adet at

⁹³⁷ Roosevelt, 2017: 46. 120.

⁹³⁸ Hanfmann ve Detweiler, 1968: 75 – 87.

⁹³⁹ Hanfmann, 1983: 6. Her ne kadar equidlere ait kemiklerin hepsi at olarak değerlendirilse de bunların % 1'den azının atın dışında hayvanlara ait olduğu belirtilir.

⁹⁴⁰ G. Polat, 1998: 233. Polat Uşak Müzesi Müdürü Akbıykoğlu'dan aldığı bilgiye göre, mezarın bir at için yapıldığına kanat eden kaçakçıların kazıyı bıraktığını aktarır; Akbıykoğlu, 1990: 8. Mezar lahit içerisinde bulunan eserler ışığında M.Ö. 600-550 yıllarına tarihlendirilir.

⁹⁴¹ Pedley, 1972: 19. Mimnermus. *F 13*.

⁹⁴² Hdt. *Hist.* I, 79, 27.

⁹⁴³ Aesch. *Pers.* I, 40-45.

⁹⁴⁴ Hanfmann, 1983: 6; Roebuck, 1959: 32-34. M.Ö. 7. Yüzyılda İonia şehirleri üzerine geniş arazileri olan toprak sahipleri ve onların destekledikleri süvarilerin, zaman zaman baskı yapmalarına rağmen bu şehirlerde hoplit sınıfının ortaya çıktığını aktarır. 7. Yüzyıl yazarları Mimnermus ve Callinus tarafından bunlar karakteristik İon savaşçıları olarak kaydedilirler.

⁹⁴⁵ Greenewalt, 1994: 395; 2010: 217. Demir bir gem ve tunç dizgin eklentilerinin varlığı aktarılır.

⁹⁴⁶ Dedeoğlu, 1990: 119-149.

çanından biri bakır alaşımlı ve oldukça deforme halde ele geçmiştir⁹⁴⁷. Mantar formu olan çanın çan dili demirdendir (LK. Kat. No: 80-2). Diğer çan konik formudur ve yüzeyinde üçgen açıklıklar mevcuttur (LK. Kat. No: 80-1). Tümüls 89 buluntuları arasında araba tekerlekleri ile birlikte bulunan bu çanların atlar için kullanıldığı açıktır. Benzerleri Kafkasya'da Koban kültür bölgesinde, Bastam, Gilan bölgesi buluntuları arasında yer alır⁹⁴⁸. Ebatlarının küçük olması dekorasyon amaçlı da kullanıldıklarını düşündürür. Daha geç döneme M.S. 5. - 6. yüzyıllara tarihlenen örnekler Kıbyra⁹⁴⁹ ve Patara⁹⁵⁰ metal buluntuları içerisinde de benzerleri mevcuttur. Bu da amaca uygun kullanım formunun uzun yıllar değişmeden devam ettiğini göstermektedir.

At çanları konteks buluntu değil ise kullanım amaçları tartışmalı malzemelerdir. Farklı hayvanlar ve değişik amaçlar için kullanılabilmektedirler. Waldbaum, bu çanların atlar için fonksiyonel ya da koşum kayışlarına ilştirilen dekoratif amaçlı bir kullanıma sahip olabilecekleri gibi koyun keçi gibi hayvanların boyunlarına da asılabileceklerini belirtir⁹⁵¹.

2.5.3. Mimari Uygulamalar ve Seramikler Üzerinde Yer Alan At ve Atlı Figürler

Batı Anadolu'da Sardes, Milet, Efes, Euromos, Larissa gibi birçok kentte M.Ö. 7. yüzyıl sonundan itibaren betimlemeli mimari terrakottalar kullanılmaya başlar. Bu mimari plakalar üzerinde atlı, süvari, araba ve kanatlı at motifi sevilen betimlemeler arasında yer alır. Sardes'de mimari yapının simasında yer aldıkları belirtilen Pegasus betimlemeli terrakottalar ilk 1922 kazılarında bulunmuş ve Shear tarafından 1926'da yayınlanmıştır. Sardes Akropolü'nün üst bölümünde iki Lydia duvarı ile sınırlandırılan alanda keşfedilen dekoratif frizlerin Akropol'de bulunmuş olmaları onların saray yapısında kullanılmış olabileceklerini düşündürmektedir⁹⁵². Yüksekliği yaklaşık 21 cm. olan simada yer alan bu terrakotta plakalar üzerinde Pegasus sıçrar şekilde betimlenir. Bezemede kırmızı, siyah ve beyaz renkler kullanılmıştır (LB. Kat. No: 87). Daha geç döneme ait Pegasus'un paralelleri Lykia'da Lmyra Heronu'nun akroterinde⁹⁵³, Tlos kaya mezarında⁹⁵⁴, Thasos⁹⁵⁵, Gortyne⁹⁵⁶, Euromos ve Larissa'nın Arkaik Dönem tapınak ve

⁹⁴⁷ Kökten-Ersoy, 1998: 120. Fig. 7 c-d.

⁹⁴⁸ Castelluccia, 2014: 74. Fig. 11, A-B. Fig. 21 Fig. 29 Fig. 42, A-B.

⁹⁴⁹ Demire, 2013: 130-133. M8-12.

⁹⁵⁰ F. Şahin, 2018: Kat. No. M 1-2. Lev. 22, 37

⁹⁵¹ Waldbaum, 1983: 42-44. Lev. 8 Fig. 91.

⁹⁵² Hanfmann, 1983: 44. 73.

⁹⁵³ Landskron, 2015: Lev. 184, 4.

⁹⁵⁴ Korkut vd., 2017: 21 vdd. 24. 29. Res. 4, 11. M.Ö. 5. Yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Tlos'dan bir kaya mezarı cephesinde Bellerophon ikonografisi içerisinde pegasus betimlenmektedir.

⁹⁵⁵ LIMC, VII: Lev. 147 Res. 51 M.Ö. yaklaşık 500 yılları.

⁹⁵⁶ LIMC, VII: Lev. 153 Res. 108 M.Ö. 7. Yüzyıl.

saraylarında mevcuttur⁹⁵⁷. Sardes ile yakın benzerliklere sahip Euromos Zeus Tapınağı'nda kanatlı atların çektiği tanrı ve tanrıçayı taşıyan araba frizleri de yer almaktadır⁹⁵⁸.

Sardes'den bir diğer mimari terrakotta üzerinde yer alan atın başının üst kısmı ile yeleleri korunmuş durumdadır ve at başının detayları keskin bir alet kullanılarak belirtilmiştir. Koşum kayışları ve gem belirgin şekilde betimlenmiştir (LB. Kat. No: 88). Atın gözü M.Ö. 6. yüzyıl vazolarında yaygın olduğu gibi insan gözü şeklinde resmedilmiştir. Hanfmann at başının çift olarak betimlenmemesi nedeniyle bu atın arabadan ziyade biniciye ait bir at olduğunu belirtmektedir⁹⁵⁹.

Larissa terrakottaları içerisinde yer alan antitetik süvari sahnesi çağdaşı Güre - Basmacı Tümülüsü gümüş alabastronu üzerinde de yer almaktadır (LB. Kat. No: 92)⁹⁶⁰. Her iki sahnede de dönemin klasik doldurma motifi olarak kuşlar, köpek ve tavşanlar yer alır. Benzer doldurma motifleri ve arabalara koşulan atların ileri doğru hareket tarzları, savaş sahneleri içerisinde de mevcuttur. Sağlam parçalar üzerinde yer alan betimlemelerde, süvari ve arabalarda koşulu atların koşum takımları, göğüs zırh ve süslemeleri ile resmedildikleri görülür⁹⁶¹. Sardes mimari terrakottalar üzerinde de benzer ayrıntılar ile arabalı sahneler dönemin sevilen motifi olarak yer almaktadır⁹⁶². Atların ön ayaklarını havaya kaldırış pozisyonu genel bir tartışma konusudur. Grenewalt⁹⁶³ Larissa atlarının levade⁹⁶⁴, Güre Basmacı gümüş alabastronu üzerindeki antitetik süvarileri atlarının ise şahlanan atlar olduğunu belirtir. Bu çalışmada Ramage'in *sıçrayan at* tanımlaması dönemin genel at betimleme şablonunu açıklamak için kullanılacaktır⁹⁶⁵.

Lydia tümülüslerinde bulunan plastik eserler içerisinde süvari betimlemeleri ile de karşılaşırız. British Museum'da korunan ve Sardes Bintepe Tümülüsleri'nden birinde bulunduğu kaydedilen mermer kabartma bloğu iki ayrı sahneden oluşur⁹⁶⁶. Üst panelde birbirini takip eden üç geyik arka arkaya, aynı zemin üzerinde sıralanmıştır (LB. Kat. No. 89). Alttaki panelde üç atlı süvari sol ellerinde mızrak, sağ ellerinde atın dizginlerini tutar şekilde betimlenir. Aygır oldukları belirtilen atların koşumları ve bacak kasları vurgulanmıştır. Buna

⁹⁵⁷ Hanfmann, 1983: 73.

⁹⁵⁸ Akkurnaz, 2013: 27; Ateşlier, 2010: 129; Ateşlier, 2011: 280 vd. 284. Kanatlı atların çektiği arabalar içerisinde tanrı ve tanrıça betimlenir. Altı ispitli arabanın sağında ve solunda bulunan bir dizi çıplak ve giysili çocuklar ile atların altında siyah köpeklerin yer aldığı geçit sahnesinin kültik ya da mitolojik bir ikonografi içerdiği aktarılır. Mimari terrakottalar M.Ö. 525-500 yıllarına tarihlendirilir.

⁹⁵⁹ Ramage, 1978: 20. Fig. 49 Nr. 18.

⁹⁶⁰ Akbıykoğlu, 1990: 7. Res. 21 Şek. 2; İ. Özgen ve Öztürk, 1996: 239. Fig. 228.

⁹⁶¹ Akerström, 1966: Lev. 23. 39.

⁹⁶² Åkerström, 1966: Lev. 39-41.

⁹⁶³ Greenewalt, 2010: 220. dn. 4.

⁹⁶⁴ Koçkar. <https://www.atveinsan.com/atli-sporlar-6-dressage-at-terbiyesi-m481033.html>: "Okul sıçramaları" ya da "ayakları yerden kesme" "airs above the ground" atların yerden ayrıldığı üst seviye dressage manevralarıdır. Bunlar capriole, courbette, ballotade, croupade ve levade olarak sıralanabilir (Erişim tarihi: 10.03.2019).

⁹⁶⁵ Ramage, 1978: 20.

⁹⁶⁶ Greenewalt, 2010: 217. Res. 3.

karşın süvarilerin baş kısımları net değildir, olasılıkla işlenmeden bırakılmıştır. Akurgal tarafından M.Ö. 6. Yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen mermer kabartmanın mezar içerisinde herhangi bir mobilya süslemesi olarak işlev görüyor olabileceği belirtilmektedir⁹⁶⁷. Benzer hayvan dizinlerinin yer aldığı çeşitli sanat eserleri Kerkenes Dağı ön kazılarında bulunan bir fildişi mobilya plakası üzerinde de yer alır⁹⁶⁸. Dussinberre bu hayvan dizini ikonografisinin ve sanat stilinin M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Orta Asya ile Batı sanat geleneğindeki kültürel etkileşimin önemli bir kanıtını olduğunu belirtir⁹⁶⁹. Ayrıca Lydia’da İkiztepe tümülüsü buluntuları arasında yer alan bir gümüş alabastron üzerinde kazıma ile resmedilen geyik sırası benzer betimlemeler arasındadır⁹⁷⁰. Form ve bezeme olarak yakın metal vazo işçiliği örneklerinin Transkafkasya ve Kuzey Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki Vani, Sairkhe, Ulyap gibi farklı merkezlerdeki varlıkları da kaydedilmektedir⁹⁷¹.

Sardes’den bir seramik vazo üzerinde kabartma tekniği ile yapılan süvari betimlemesi özgün niteliklere sahip diğer bir eserdir. 1914 Yılı Amerikan kazılarında 12 parça olarak bulunan vazo yaklaşık 30 cm çapında, iki dekoratif frizden oluşmaktadır ve üzerinde en az üç atlı betimlemenin yer aldığı tahmin edilmektedir⁹⁷². İki parça üzerinde at ve atlı figürler nispeten korunmuştur (LB. Kat. No: 90). Binicinin silah taşıdığına dair bir iz yoktur. Boynu oldukça iri betimlenen at birbirine paralel düz ve zik zak çizgiler ile bezenmiştir. Süvarinin pantolonu kısa ve dama motiflidir.

Hanfmann, Sardes atının anatomik özelliklerini Girit, Boeotia, Melos Adası, Etrüsk ve farklı müzelerden seramik ve pişmiş toprak kaplar üzerindeki çağdaşları ile kıyaslar⁹⁷³. Anadolu’daki atölyelerin stil gelişiminin Batı’da, Girit ve adalarda Yunan etkisinde olduğunu, Yunanistan ile insan figürlerinin kıyaslanmasında ise Sardes vazosunun sunduğu sanatın süsleme olarak geri kalmış, bacakların ince betimlenmesi ile de biraz kaba ve yeteneksiz bir tarz sunduğunu belirtir⁹⁷⁴. Sardes atının gövdeden sarkan tarzda betimlenen ince bacak yapısı,

⁹⁶⁷ Akurgal, 1961a: 156. Res. 107.

⁹⁶⁸ Dussinberre, 2002: 17. 20. 25 vd. Sağda bir dişi geyik ve solda ona doğru yürüyen dişi ve erkek ikişer koyun ve keçi sırası yukarda boncuk dizini ve aşağıda meander motifi ile sınırlandırılan fildişi panel üzerinde kazıma kabartma tekniği ile betimlenmiştir. Dussinberre bu hayvan firizinin kıyaslanabilir örneklerinin Kafkasya-Asya İskitleri, İran, Mezopotamya’daki varlığını ve Ortabatı Anadolu ile olan iletişimin ve karşılıklı sanatsal etkileşimin bir kanıtı olarak değerlendirir.

⁹⁶⁹ Dussinberre, 2002: 20. 44. 45. M.Ö. 580-570 yıllarına tarihlenen eserin Lydia ve Medler arasındaki siyasi ve askeri bağlantılar ile ilişkili hediye amaçlı bir lüks ürün olabileceğini belirtir.

⁹⁷⁰ İ. Özgen ve Öztürk, 1996: 124. Fig. 154.

⁹⁷¹ Treister, 2007: 69. 101 Fig. 6-8. M.Ö. 6.-5. yüzyıla tarihlenen bu malzemelerin Lydia-İonia atölyelerinin etkisini taşıdığı belirtilir. Urartu hinterlandında kalan bu bölgenin metal malzemelerin Batı Anadolu, Yunan ve İtalya’ya ihracatı hakkında yukarıda bahsedilmiştir. Benzer örnekler her iki bölge arasında ticari, sosyo-kültürel bağlantıların bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir.

⁹⁷² Hanfmann, 1945: 570.

⁹⁷³ Hanfmann, 1945: 573 vdd.

⁹⁷⁴ Hanfmann, 1945: 578.

seyrek, ince yelesi ve aşağı uzanan kıvrık kuyruğu ile diğerlerinden ayrıldığına dikkat çeker. Bu bağlamda atların uzun ince bacak yapısı, kalın boyun, uzun gövdelerinin betimlenme tarzı Phrygia bölümünde incelediğimiz eserler üzerinde de yer alır. Gordion Megaron 3 buluntusu ahşap plaka üzerinde yer alan süvarilerin atları ile benzerdir. Hanfmann vazoun teknik ve betimleme olarak birebir benzerlerine ulaşamasa da Yunan ve adalardaki atlı betimlemelerden detaylardaki temel farklılıklar ile ayrıldığını belirtir⁹⁷⁵. Vazoun boyama tarzı ise aynı şekilde Phryg etkisi yansıtır. Pazarlı'dan pişmiş toprak mimari levhalar üzerinde yer alan figürler ile aynı çizgisel bezeme tarzı kullanılmıştır⁹⁷⁶. Aynı zamanda süvarinin kıyafeti üzerinde yer alan dama motifi hem Pazarlı hem de Gordion'dan betimlemeler ve çeşitli malzemeler üzerinde sıkça kullanıldığı bilinmektedir⁹⁷⁷. Oldukça küçük verilen binicinin elleri selam verir tarzda betimlenmesine rağmen dizginleri de tutmaktadır. Hanfmann tarafından M.Ö. 650-625 yıllarına tarihlenen⁹⁷⁸ vazo Sardes'de Phryg sanatının etkilerini sunan bir eserdir.

Sardes'den bir diğer pişmiş toprak süvari heykelciği büyük oranda kırık ele geçmiştir (LB. Kat. No: 91). Olasılıkla geniş bir kap ya da kâsenin dekorasyon elemanı olduğu düşünülmektedir. Süvari kırmızı zırh ve mor pelerin giymektedir. Hanfman süvarinin zengin ve detaylı bezemesinin Kroisos yönetimindeki aristokratların lüks yaşamının göstergesi olduğunu belirtmektedir⁹⁷⁹.

2.6. Klasik Çağ Öncesi Batı Anadolu'nun Öne Çıkan Merkezlerinde At

Antik Çağ'da Batı Anadolu, Doğu Uygarlıkları ile Anadolu'nun Batı ve Akdeniz Uygarlıklarına açılan kapısı pozisyonundaydı. Ayrıca kara ve deniz ticaret yollarının güzergâhında bulunan Akdeniz ve Ege kıyı şehirleri bir tür kültürler arası difüzyon sınırını oluşturuyordu. Batı Anadolu'da bulunan at koşum malzemeleri de bu çok kültürlülüğün ve bölgeler arası ilişkilerin kanıtlarını sunmaktadır. Buluntu yerleri çoğunlukla mezar ve kutsal alanlar olan bu malzemeler kültürel ilişkiler ve ticari bağlantıların yanı sıra materyallerin dini alanda kullanımını hakkında da bilgiler sunmaktadır.

Batı Anadolu'da at ile ilişkili verilere ulaşabildiğimiz başlıca merkezler Milet, Efes, Daskyleion, Klaros, Larissa, Phokaia'dır. Osteolojik veriler ise Troya⁹⁸⁰, Sagalassos⁹⁸¹,

⁹⁷⁵ Hanfmann, 1945: 574.

⁹⁷⁶ Hanfmann, 1945: 575.

⁹⁷⁷ Akurgal, 1955. Lev. 45-56.

⁹⁷⁸ Hanfmann, 1945: 578.

⁹⁷⁹ Hanfmann, 1972: 144.

⁹⁸⁰ Korfmann, 2005: 165. Troya VI-Geç Tunç Çağ'a ait kaliteli bezekleri olan bir kemik alet ile at koşum takımına ait bir çene kemiği buluntusu kaydedilir.

⁹⁸¹ Waelkens, 2008: 186. M.S. 1.- 7. yüzyıllara tarihlenen equid kemikleri buluntuları kaydedilir.

Kalabaktepe’de⁹⁸² kaydedilmektedir. Ayrıca, nekropol buluntuları arasında ise Klazomenai’de ana kaya üzerine oturtulmuş figürlü iki lahit arasında ana kaya oyularak oluşturulan alana bırakılan ve mezar sahipleri ile ilişkili olduğu belirtilen bir at gömüsü de osteolojik veriler arasında yer almaktadır⁹⁸³.

2.6.1. At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri

Üçpınar Tümülüsü ve Klaros kutsal alanında bulunan iki gemin dışında kazı sonuçları raporlarında at gemleri Daskyleion⁹⁸⁴ ve Beylerbeyi III nolu tümülüsü⁹⁸⁵ buluntuları içerisinde kaydedilmektedir. Batı Anadolu’da tümülüs buluntuları içerisinde yer alan koşum ve gem buluntularına araba tekerlekleri de eşlik etmektedir. Bu durum atın mezar ritüelindeki yeri ile ilişkili kanıtları oluşturmaktadır.

Balıkesir İli, Üçpınar Mahallesi’nde yer alan Üçpınar Tümülüsü kaçak kazılar ile soyulmasından sonra Bursa ve Balıkesir Müzesi ekipleri tarafından 1988 yılında kurtarma kazısı yapılmıştır. Tümülüsün dromosunun hemen dış güney kıyısında kaydedilen tunç ve demir objeler arasında at koşum malzemeleri de bulunmaktadır. Dromosun temizliği esnasında üç parçaya ayrılmış iki yığın halinde sola bırakılmış iki araba tekerleği de açığa çıkartılmıştır. Koşum takımı malzemelerinin sayısından arabayı iki atın çektiği anlaşılmaktadır. Buluntular arasında farklı korunma durumuna sahip iki at gemi mevcuttur⁹⁸⁶. İki parçadan oluşan bu gemlerin ağızlık parçaları burgu şeklinde ve uç kısımlar merkezde birbiri ile iç içe geçmektedir. Uçları tomurcuk formunda ve kavisli sonlanan yanaklık parçalarının her iki yanında iki başlık kayış deliği yer alır (BK. Kat. No: 81). Gemin benzerleri çağdaşı Gordion Tümülüs A⁹⁸⁷ (FK. Kat. No: 71) ve Samos⁹⁸⁸ Heraion buluntuları arasında da mevcuttur. Aynı zamanda bu gem Phokaia Athena Tapınağı’nda yer alan at protomu heykelleri üzerinde betimlenen gem formu ile benzerdir⁹⁸⁹.

Phryg Dönemine tarihlenen, Phryg, Lydia ve Mysia Tümülüs buluntuları içerisinde yer alan araba tekerlekleri gömü geleneğinde kültürel bir birlikteliği yansıtmaktadır. Buluç, Ankara Beştepe Tümülüsü kremasyon alanı yanık tabakası içerisinde bulunan yuvarlak ahşap

⁹⁸² Graeve, 1998: 590. Arkaik Döneme tarihlendirilen bin beş yüz civarında kemik buluntusu içerisinde at kemikleride mevcuttur.

⁹⁸³ G. Bakır, 1983: 228 vd. Nekropol alanı M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

⁹⁸⁴ T. Bakır, 2002: 294.

⁹⁸⁵ Şimşek, 1993: 118. Res. 7. Olasılıkla gem yanaklığı olan materyallerin resimden tam olarak anlaşılması mümkün görülmemektedir.

⁹⁸⁶ H. Kökten, 1995: 131 – 146. Fig. 9; Kökten-Ersoy, 1998: 110. Fig. 3a. Lev. 6, 3.

⁹⁸⁷ Kohler, 1980: 69. Fig. 31 L.

⁹⁸⁸ Jantzen, 1972: 65. Lev. 62, B26. Yeni Hitit ithal malzemeleri arasında kaydedilir.

⁹⁸⁹ Özyiğit, 2006: 345. Res. 10

parçaların tekerleğe ait olabileceğini belirtmektedir⁹⁹⁰. Gordion Tümülüs A ve Üçpınar Tümülüsü'nde yer alan tekerlek buluntularının varlığı da aynı gömü geleneğine işaret etmektedir⁹⁹¹. Benzer şekilde araba tekerlek buluntusu çağdaşı Akalan Tümülüsü'nde⁹⁹² de mevcuttur. Araba ve at koşum takımı materyallerinin mezar odası ya da dromosa bırakılması ekphora gömü uygulamasında kullanılan ve sonrasında bırakılan malzemeler olarak değerlendirilmektedir. Bu uygulamanın varlığına dair görsel kanıtlar Daskyleion steli'nde, Sidon'dan Ağlayan Kadınlar Lahti'nde⁹⁹³ Elmalı Karaburun II Tümülüsü'nde güney duvarı resimlerinden bilinmektedir⁹⁹⁴.

Her ne kadar prosesyon (ekphora) sahneleri ve cesedin taşındığı kubbeli at arabasının işlevi ile ilgili farklı görüşler bulunsun da bu konuda çalışan bilim insanlarının görüşü ortaktır. G. Polat, Phryg Dönemi'nden itibaren tümüslere araba tekerleğinin bırakılması ve at kurbanı geleneğinin ekphora sahneleri ile ilişkili, Daskyleion gibi Phryg etkili bölgelerde görüldüğünü, ayrıca bu etkinin Hellenistik Dönem'e kadar Akhamenid kültüründe de devam ettiğini aktarır⁹⁹⁵. Kökten-Ersoy, Anadolu'da bulunan maddi kültür kanıtlarına dayanarak bu arabaların özellikle cenaze arabası olarak yapıldığını belirtir⁹⁹⁶. Littauer ve Crouwel gibi bazı bilim insanları da bu arabaların cenaze merasimi için özel olarak tasarlandığını düşünmektedir⁹⁹⁷. Kökten-Ersoy, Akhamenid mezar geleneği hakkında konu ile ilgili yeterli arkeolojik kanıtın olmaması nedeniyle bu uygulamanın yerli Anadolu kültürü olduğu ve Pers yönetimi boyunca Anadolu'da Persler tarafından da uygulandığını aktarır⁹⁹⁸. Summerer de Tatarlı Tümülüsü ahşap duvar resimleri üzerindeki arabalı cenaze sahnesinin bir Anadolu geleneği olduğunu belirtmektedir⁹⁹⁹.

Bir diğer gem örneği, Klaros Kutsal Alanı'nda sondaj çalışmasında bulunmuştur. Anadolu ve Etruria arasındaki erken ilişkileri göstermesi nedeniyle bu gem buluntusu önemlidir¹⁰⁰⁰. Sondaj alanında bir gem yanaklığı ve biraz daha derininde iki parçadan oluşan bir gem ağızlığı ele geçmiştir. Gem yanaklığı bezemesi nedeniyle ilk önce aplik olarak tanımlanan gem yanaklığını Akar -Tanrıver, bu iki malzemenin bir biri ile bağlantılı at gemi

⁹⁹⁰ Tuna vd., 2012: 31

⁹⁹¹ Kökten-Ersoy, 1998: 131. Üçpınar Tümülüsü gemini, Bayındır D tümülüsü buluntuları arasında yer alan uçları yuvarlak şekilde sonlanan gemler ile kıyaslar. Ancak ölçü olarak her iki gem birbirinden farklıdır

⁹⁹² Türktüzün, 1998: 125 - 127. Çiz. 3-5. Akalan Tümülüsü M.Ö. 6. Yüzyıl 2. Yarısına tarihlendirilmektedir.

⁹⁹³ G. Polat, 1998: 210 vdd. Lev. Ia, IIa-b.

⁹⁹⁴ Mellink, 1988: 271-273; 1973: 298. Lev. 45 Fig. 7.

⁹⁹⁵ G. Polat, 1998: 234; Derin, 1993: 123 - 125.

⁹⁹⁶ Kökten-Ersoy, 1998: 132 vd.

⁹⁹⁷ Littauer ve Crouwel, 1979: 146 vd; Kökten-Ersoy, 1998: 132.

⁹⁹⁸ Kökten-Ersoy, 1998: 133.

⁹⁹⁹ Summerer, 2010: 171.

¹⁰⁰⁰ Akar Tanrıver, 2010: 13 vdd.

parçaları olduğunu saptamıştır (BK. Kat. No: 82)¹⁰⁰¹. Geç geometrik desenli ve düz ağızlık çubukları olan benzer örneklerin Etruria’da Vetulonia gem buluntuları arasında yer aldığını aktaran Akar-Tanrıver İtalya ve Anadolu arasındaki bağlantı izlerinin Geometrik Döneme kadar takip edilebildiğini belirtmektedir¹⁰⁰². Etruria’da bu grup gemler M.Ö. 8. yüzyıl ilk yarısı ile 7. yüzyıl ilk yarısı arasına tarihlendirilmektedir. Bunun yanı sıra Efes’de Artemis¹⁰⁰³, Samos ve Argos’da Hera; Atina, Miletos ve Lindos’da Athena, Olympia, Nemea ve Dodona’da Zeus, Isthimia’da Poseidon ile Eretria’da Apollon Daphnephoros ve Delphoi’de Apollon kutsal alanlarında at koşumu malzemelerine ait adakların saptandığı kaydedilmektedir¹⁰⁰⁴. Simon, Samos’da ele geçen doğu üretimi tunç çanların bazılarının da at koşumlarının parçaları olarak değerlendirilebileceğini belirtir¹⁰⁰⁵.

Korint’de Zeus’a at adandığı Palatine Antoloji kayıtlarında aktarılır¹⁰⁰⁶. Nemea Panhellenik kutsal alanı buluntuları arasında yer alan tunç bir levhada ise Tanrı Zeus’a bir yarış atı adandığı kaydedilmektedir¹⁰⁰⁷. Akropolis’de *kekryphalos hippikos* adı altında at koşum takımlarının kaydedildiği bir tapınak envanter listesinin varlığı bilinmekte ve bu eşyaları adayan kişilerin prestij ve statü göstergesi olan at sahibi, ayrıcalıklı aristokratlar oldukları düşünülmektedir¹⁰⁰⁸. Daha geç dönemden yazılı kaynaklarda Plutarkhos, Salamis savaşı öncesinde Kimon’un atının gemini Akropolis’te tanrıçaya adadığını aktarır¹⁰⁰⁹. Böylece Kimon’un şehrin ihtiyacı olan şeyin şövalyelik değil deniz savaşçıları olduğunun vurgulandığı belirtilir. Ayrıca Rodos, Lindos Athena tapınağı ve Bassai Apollon Epikourios tapınağında minyatür gemlerin adak eşyası olarak sunulduğu da kaydedilmektedir¹⁰¹⁰.

Akar - Tanrıver, kutsal alanlarda yapılan araba yarışları ile bu buluntuların ilişkili olabileceğini aktarırken Samos ve Lindos gibi araba yarışlarının yapılmadığı yerlerde gem ve koşum malzemesi bulunduğuna da dikkat çeker¹⁰¹¹. Akar-Tanrıver Klaros geminin Geometrik Dönem’de başlayan bir at yarışı ile ilişkilendirmenin güç olduğunu ancak adayanın at ve statü sahibi, aristokrat bir kişi olabileceğini belirtir. Ayrıca Apollon kutsal alanında bulunan at, atlı ve araba figürinlerinin Apollon adına düzenlenen erken dönem festivaller ile ilişkili materyaller

¹⁰⁰¹ Akar Tanrıver, 2009: 200 vd.

¹⁰⁰² Akar Tanrıver, 2010: 14.

¹⁰⁰³ Ivantchik, 2001b: Res. 41, 1. 2. Efes Artemis Tapınağı buluntuları arasında iki adet fildişi İskit tipi at koşum takımına ait kayış dağıtıcısı da kaydedilmektedir.

¹⁰⁰⁴ Simon, 1986: 297 vdd; Akar Tanrıver, 2009: 200.

¹⁰⁰⁵ Simon, 1986: 299.

¹⁰⁰⁶ Anth. Pal. VI. 135. Anac. “Korinth’in geniş düzlüklerinden Pheidolas’ın bu atı Zeus’a adandı, onun bacaklarının gücü ve çevikliği anısına”.

¹⁰⁰⁷ Miller, 1984: 184. Lev. 46 a.I. 106; Simon, 1986: 300. Simon bu adağın gerçek at olabileceği gibi bir tunç adak at heykeli de olabileceğini düşünmektedir.

¹⁰⁰⁸ Simon, 1986: 300.

¹⁰⁰⁹ Plut. Cim. V, 2-3.

¹⁰¹⁰ Simon, 1986: 297.

¹⁰¹¹ Akar Tanrıver, 2009: 202.

olması için verilerin yetersiz olduğunu belirtir¹⁰¹². Ancak at ile ilgili yarışların dönemin süvarileri ile ünlü merkezi Kolophon'da da yapılıyor olabileceğine dikkat çeker¹⁰¹³.

Üçpınar Tümülüsü buluntuları arasında yer alan bir diğer koşum malzemesi kayış dağıtıcılarıdır. Bu buluntular Mysia Bölgesi'nin Balkanlar ile bağlantısını göstermesi nedeniyle önemlidir. Kalıp yapımı altı adet kayış dağıtıcısı form ve ölçü olarak aynıdır¹⁰¹⁴. Materyaller, içlerinden kayışların geçmesini sağlayan silindirik ve içi boş dört deliğe sahiptir (BK. Kat. No: 83). Bunlar iki ya da daha fazla kayış için kullanılıyor olmalıdırlar. Orta Avrupa ve Teselya'dan yakın benzerleri mevcuttur¹⁰¹⁵. Bulgaristan Vraca Bölgesi'nde mezarların yanında bulunan at gömüleri ile birlikte ele geçen at koşum takımları arasında da benzer kayış dağıtıcıları bulunmuştur¹⁰¹⁶. Ancak bu malzemelerin merkezinde Üçpınar Tümülüs buluntularının yüzeyinde yer alan açık alan yoktur. Buluntular M.Ö. 8. - 6. yüzyıllar arasına tarihlendirilirler. Ayrıca Gürcistan'da Treli bölgesi mezar buluntuları arasında M.Ö. 10. yüzyıla tarihlenen tunç materyaller arasında da form olarak benzerleri kaydedilmektedir¹⁰¹⁷.

Üçpınar Tümülüsü koşum malzemeleri içerisinde dekorasyon ve form olarak birbirine benzeyen iki tunç at alınlığı mevcuttur (BK. Kat. No: 84). Alınlıkların dekoratif alanları simetrik ve aynı formda oluşturulmuştur. Uç kısımlarında yer alan delikler alt kısmın bir deri ya da benzeri bir tekstil ürünü ile kaplı olduğunu göstermektedir. Kökten-Ersoy, dekoratif olarak farklı olsada simetrik formlarının KY Tümülüsü at koşum takımı buluntuları arasında yer aldığını belirtir¹⁰¹⁸.

Milet Athena Tapınağı'nda bulunan Kuzey Suriye malzemesi olarak tanımlanan tunç at alınlığı Batı Anadolu'nun ticari ve kültürel ilişkilerini sunan diğer bir örnektir¹⁰¹⁹. Ayrıca kutsal alanda adak eşyası olarak bulunması, bu at alınlıklarının tanrılara adanan değerli malzemeler olduklarını göstermektedir. At alınlıkları trapezoid formlu, yüksek kabartma tekniğinde dekore edilmiştir (BK. Kat. No: 85). Alınlığın üzerinde yer alan hilal motifi, Yeni Hitit coğrafyasında bulunan Sultantepe, Pazarcık Sin stelleri ve Gisgis kabartması üzerinde Tanrı Sin'in sembolü olarak yer alır¹⁰²⁰. Ancak Milet alınlığı üzerinde hilal motifi bu örneklerin aksine aşağı doğru

¹⁰¹² Akar Tanrıver, 2009: 327.

¹⁰¹³ Akar Tanrıver, 2009: 327.

¹⁰¹⁴ H. Kökten, 1995: 131-146. Fig. 12a; Kökten-Ersoy, 1998: 108. Fig. 2a. Lev. 6, 1-2.

¹⁰¹⁵ Kilian, 1975: Lev. 96, 3 - 12; Kökten-Ersoy, 1998: 108.

¹⁰¹⁶ Mihailov, 2007: 614 vd. Fig. 35.

¹⁰¹⁷ Castelluccia, 2017b: 371. Fig. 171. Malzemelerin işlevleri hakkında bir bilgi verilmemiştir.

¹⁰¹⁸ Kökten-Ersoy, 1998: 127. Phrygia bölümünde KY tümüs buluntusu at alınlığı aktarılmıştır.

¹⁰¹⁹ Weickert, 1957: 128.

¹⁰²⁰ Köroğlu, 2018: Fig. 9. 10. 11, a-b.

betimlenmiştir. Benzer yüksek kabartma at alınlığı örnekleri Zincirli, Rodos ve Kıbrıs ve Samos'da bulunmuştur¹⁰²¹.

Milet Athena Tapınağı'nda bulunan tunç at göz siperi adak eşyalar arasında yer alan diğer bir örnektir¹⁰²². Kürek formlu göz siperinin arka uç kısmı dar sonlanır ve her iki yanda birer delik mevcuttur (BK. Kat. No: 86). Gövdenin kavisli uç bölümünde delikler vardır. Bunlar arka kısmı kaplayan deri ya da tekstil benzeri astarların tutturulması amacıyla bırakılmaktadır. Bu göz siperleri II. Aşurnasirpal Dönemi'nden itibaren Yeni Assur'da Urartu'da, Kuzey Suriye'de, Zincirli'de ve Samos'dan bilinen formlardır¹⁰²³. Form ve betimleme tarzı kuzey Suriye kökenli olduğunu göstermektedir¹⁰²⁴. Milet Athena Tapınağı'ndan her iki örnekte M.Ö. 7. yüzyılın I. yarısına tarihlendirilirler¹⁰²⁵.

2.6.2. Mimari Uygulamalar ve Seramikler Üzerinde At ve Atlı Figürler

İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Stockholm Medelhavs Müzesi'nde korunan Larissa'dan mimari terrakottalar üzerinde at ile ilişkili antitetik süvari betimlemeleri ve at araba yarışı tasvirleri bulunmaktadır (BB. Kat. No: 93). Atların ve süvarilerin antitetik pozisyonda resmedilmesi bir doğu sanatı kompozisyonudur¹⁰²⁶. Antitetik süvari ikonografinin M.Ö. 7. yüzyılın başlarına tarihlenen erken örnekleri Karatepe güney kapı ortostatları üzerinde de yer alır. Süvariler bir eli ile dizgini, diğeriyle çift mızrak taşır ve erken dönem Urartu süvarilerini andırır. Karatepe'de iki süvari betimlemesi arasında duran bir kişi atların yularlarını tutmaktadır¹⁰²⁷. Larissa süvarilerinin atları diğer terrakotta mimari plakalar üzerinde olduğu gibi dönemin tarzı olarak arka ayaklar üzerinde havaya kalkarak sıçrar şekilde betimlenmektedir. Grenewalt, Larissa atlarının levade pozisyonunda¹⁰²⁸, Güre Basmacı gümüş alabastronu üzerindeki antitetik süvarileri atlarının ise şahlanan atlar olduğunu belirtir (LB. Kat. No. 92)¹⁰²⁹.

¹⁰²¹ Jantzen, 1972: Lev. 52; Simon, 1986: 297; Karageorghis, 1974: Lev. 128 Nr. 320, 18. 24. Benzer hilal ve güneş motifi Salamis mezar buluntuları arasında yeralan at omuzlukları üzerinde de betimlenmiştir.

¹⁰²² Simon, 1986: 297.

¹⁰²³ Orchard, 1967: Lev. 20 – 25; Jantzen, 1972: Lev. 53-54; Karageorghis, 1974: Lev. 85-88. 119.

¹⁰²⁴ Weickert, 1957: 126 vd. Lev. 40, 1.

¹⁰²⁵ Weickert, 1957: 130.

¹⁰²⁶ Layard, 1853: Lev. 44. 48. 50. Karşı karşıya duran iki atın arasında kanatlı bir insan figürü yer alır; Moortgat, 1967: Lev. K 2: Orta Assur Dönemi M.Ö. 13. Yüzyıl silindir mühür (London, BM, Env. Nr. 129572) üzerinde aslan ile kanatlı at karşılıklı durmakta ve ortalarında bir tay yerde oturmaktadır.; Crüsemann ve Janssen-Kim, 2007. 88 vd. Res. 5. Urartu M.Ö. 9. yüzyıl tunç at alınlığı üzerinde başları geriye bakan karşılıklı iki kanatlı at arasında bir insan figürü yer almaktadır.; Layard, 1853: Lev. 6. 8. Doğu sanatında antitetik sahneler, potnia theron gibi farklı kompozisyonlar içerisinde de kullanılmaktadır.

¹⁰²⁷ Çambel ve Özyar, 2003: 105. Lev. 148. 149 SVI 5.

¹⁰²⁸ Koçkar, <https://www.atveinsan.com/atli-sporlar-6-dressage-at-terbiyesi-m481033.html>: "Okul sıçramaları" ya da "ayakları yerden kesme" "airs above the ground" atların yerden ayrıldığı üst seviye dressage manevralarıdır. Bunlar capriole, courbette, ballotade, croupade ve levade olarak sıralanabilir (Erişim tarihi: 10.03.2019).

¹⁰²⁹ Greenewalt, 2010: 220. dn. 4.

Phokaia Athena Tapınağı'nda bulunan bir diğer mimari terrakotta üzerinde atların baş, boyun ve ön ayakları sağlam ele geçmiştir. Mimari plaka üzerinde atlar profilden bindirme tekniğinde çiftli betimlenmiştir (BB. Kat. No: 94). Burun delikleri belirgin, ağızları açık, yeleleri dalgalanır şekilde betimlenen atlarla bir arba yarışı kompozisyonu sunulmaktadır. Mimari friz parçası tapınağın dekorasyonunu göstermesi nedeniyle de önemlidir. Özyiğit tapınağın batı tarafında bulunan bu plakaların, doğu yönde olduğu gibi pişmiş topraktan yapılmış bir frizin daha varlığına kanıt teşkil ettiğini aktarmaktadır¹⁰³⁰.

Genellikle mimari terrakottalar buluntu yerlerinin tespit edilememesi ve çoğunlukla depozit alanlarında ele geçmeleri nedeniyle ait oldukları yapıların işlevleri hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır. Ancak Athena tapınağında bulunmuş olan bu mimari terrakottalar, tanrıçanın atlar ile ilişkisi ve araba yarışlarının varlığını kanıtlayan sahneleri sunması nedeniyle önemlidir.

2.6.3. At Figürinleri ve At Protomları

Pişmiş toprak at ve atlı figürinler Erken Demir Çağ'dan itibaren Yunan Ana karasında birçok merkezde¹⁰³¹, Kıbrıs¹⁰³², Girit¹⁰³³ ve Samos'da¹⁰³⁴ mezar ve kutsal alanlarda görülmeye başlarlar. Buluntular M.Ö. 9. Yüzyıdan itibaren yaygınlaşır. Geometrik Dönem'den itibaren Anadolu'nun kıyı şeridindeki bölgelerde, Karia¹⁰³⁵, İonia¹⁰³⁶, Pamphylia¹⁰³⁷, Pisidia¹⁰³⁸, Kilikia'da¹⁰³⁹ kutsal alanlarda ve nekropol buluntuları arasında at ve atlı figürinlerine rastlanır.

¹⁰³⁰ Özyiğit, 2009: 72. Res. 2.

¹⁰³¹ Flognfeldt, 2009: 69 vd. Fig. 21. Yunanistan'da Erken Geometrik Dönem'den itibaren kutsal alanlarda at figürinlerinin varlığı kaydedilir.; Kelder, 2012. 2. 4. Miken sanatında ilk atlı betimlemeler seramikler üzerinde yaklaşık M.Ö. 1300'den sonra görülmeye başlar. At ve atlıların Miken toplumunun üst kademesini oluşturan sınıfla ilişkili olduğu belirtilir.

¹⁰³² Karageorghis, 2000: 153. Fig. 241-247. Kourion Apollon Hylates tapınağı buluntuları arasında benzer figürinlerin varlığı aktarılır.

¹⁰³³ Shaw ve Shaw, 2000: 172 vd. IV-II, Lev. 3, 93. 12. M.Ö. 8. ve 7. Yüzyıl boyunca ortaya çıkan at, araba ve atlı figürinler Girit ve Kommos'da çoğunluğu savaşçı olan elit bir sınıfın varlığı ile ilişkilendirilmektedir. Bu adaklar aynı zamanda onların statü sembolü olarak değerlendirilmektedir. Kutsal alanlarda düzenli olarak boğa kurbanı yapıldığı, atların ise kutsal alanlardan ziyade cenaze kontekslerinde kurban edilerek sahiplerine yer altı dünyasında eşlik ettiklerinin sembolize edildiği aktarılmaktadır.

¹⁰³⁴ Schmidt, 1968: 44 vd. 95-98 Lev. 84-86.

¹⁰³⁵ Tuna, 2003: 43. Datça Emecik Sarı Liman mevki Arkaik Apollon Tapınağı buluntuları arasında M.Ö. 6. Yüzyıl ilk yarısına tarihlenen Kıbrıs kökenli at süvari figürinleri kaydedilmektedir.

¹⁰³⁶ Akar - Tanrıver, 2009: 305. BA28-42; N. Şahin vd., 2008: 116. Res. 4; N. Şahin vd., 2007: 439. Klaraos Arkaik Apollon sunağı alanında at ve atlı figürinleri kaydedilir; Graeve, 1994: 408. Res. 12 a-b. Milet Zeytintepe arkaik Afrodite Kutsal Alanında at ve binicinin sağ elinin olduğu figürin kaydedilmektedir.

¹⁰³⁷ Çokay-Kepçe, 2006: Kat. Nr. FG7. Karaçalı Nekropol buluntuları arasında koşum takımları ve detayların siyah ve kırmızı boya ile beirtildiği at figürini kaydedilir.

¹⁰³⁸ Işın, 2005: 125-134; Işın, 2015: 559. Fig. 12-14. Yumaklar Arpalık Tepe'de keşfedilen Apollon ve Büyük Ana Tanrıça'ya adanan mağara buluntusu adak eşyalar arasında atlı figürinler Kıbrıs Salamis kutsal alanının buluntuları ile ilişkili değerlendirilmekte ve M.Ö. 6. yüzyıl ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Apollon kültü ile bağlantısı vurgulanan at ve binici figürinler tanrıya adanan yaygın adak eşyalar arasında sıralanır.

¹⁰³⁹ Goldman, 1963: 343 vdd. 157-161. Orta Demir Çağa tarihlenen, Gözlü Kule buluntuları arasında yer alan at ve atlı figürinler sınıflandırılmıştır; Özhanlı, 2004: 101 Fig. H1-5. Kilikia'da at ve binici figürinlerinin azlığını ve

Yukarıdaki örneklerin dışında Anadolu'da Klaros Kutsal Alanı Erken Geometrik Dönem'den Klasik Çağ'a kadar at ve atlı figürinlerin rastlandığı önemli bir dini merkez olarak karşımıza çıkar. Kutsal alanın 2009 yılı buluntuları arasında Geometrik Dönem'e tarihlenen bir at başı figürünü bulunmuştur. Atın başının boyundan aşağısı kırıktır. Buna karşın başlık kayışları bant çizgiler ile belirgin olarak verilmiştir (BB. Kat. No: 95). N. Şahin at figürünü ile aynı tabakada bir ana tanrıça heykelciğinin de bulunmasının Apollon tapınınının erken evresi hakkında bilgi vermesi nedeniyle önemli olduğunu belirtir¹⁰⁴⁰. Ayrıca, Apollon'un Klaros, Delos, Delphoi, Knidos, Kıbrıs'da Kourion kutsal alanında bulunan çok sayıda at ve atlı, at arabalı ve kentaur figürünlerinin varlığı tanrının atlar ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır¹⁰⁴¹. Bunun yanı sıra pişmiş toprak figürünlerin ucuz olmaları nedeniyle Ege Dünyası'nda yaygın kullanıldıklarını aktaran Akar-Tanrıver, mezarlarda olduğu gibi kutsal alanlarda da at ve araba adaklarının onu sunan kişinin statüsünü temsil ettiğini belirtir¹⁰⁴². Ayrıca geniş tarım alanları ile at yetiştiriciliğinde ünlü olan Kolophonlu aristokratların Kommos Apollon kutsal alanında atlarının sağlığı için pişmiş toprak at adakları sundukları, Klaros'ta ele geçen at figürlerinin de gene benzer amaçla sunulmuş olabilecekleri belirtilmektedir¹⁰⁴³.

At figürinlerine mezar buluntuları arasında da rastlanmaktadır¹⁰⁴⁴. Uylupınar nekropol alanında yapılan sondaj çalışmasında bulunan kremasyon çömleği ve içerisinde bulunan pişmiş toprak at figürünü bölgenin ölü gömme geleneği ile ilgili bilgiler sunmaktadır (BB. Kat. No: 96)¹⁰⁴⁵. Atın yelesi gür ve kalın bir kütle halinde betimlemiştir. Başın ayrıntıları ve boyun yapısı ve yelenin alında geriye doğru kabarık birşekilde betimlenişi Zeytintepe Afrodite Kutsal Alanı at figürünü ile benzerdir¹⁰⁴⁶. Ayrıca başın duruşu ve yelenin betimleniş şekli Phokaia Athena Tapınağı'nın duvarlarını süsleyen at protomları¹⁰⁴⁷ ve Klazomenai lahitleri üzerin betimlenen atlar ile de benzerlik göstermektedir¹⁰⁴⁸.

At protomları M.Ö. 6. yüzyıl ile birlikte yaygın olarak farklı eserler üzerinde karşımıza çıkar. Phokai Athena Tapınağı'nın mimari heykeltıraşlık eserleri (BB. Kat. No. 97)¹⁰⁴⁹,

buluntuların Kıbrıs'tan ziyade Samos figürinleri ile benzerliğine dikkat çeker; Durugönül vd., 2001: 210. Nagidos'dan bulunan at, binici ve savaşçı figürünleri Kıbrıs tarzı olarak değerlendirilir; Özyar vd., 2010: 255.

¹⁰⁴⁰ N. Şahin, 2010: 153. Res. 4 Çiz. 3.

¹⁰⁴¹ Akar - Tanrıver, 2009: 129 dn. 544.

¹⁰⁴² Akar - Tanrıver, 2009: 132.

¹⁰⁴³ Akar - Tanrıver, 2009: 132 vd. Kentin Hellenistik Dönem sikkelerinde at ve atlı figürlerin varlığı ile yazıtlar üzerinde at figürünün yer alması nedeniyle at, kentin sembolü olarak değerlendirilmektedir.

¹⁰⁴⁴ Topbaş, 1992: 5. Res. 9b. Kütahya yakınlarında Seyitömer Höyüğü buluntuları arasında arkaik PT. heykelcikler kaydedilmektedir.

¹⁰⁴⁵ Dörtlük, 1977: 10. 11 Lev. 4 Res. 13.

¹⁰⁴⁶ Graeve, 1994: 408. Res. 12 a-b.

¹⁰⁴⁷ Özyiğit, 2006: 345. Res. 10.

¹⁰⁴⁸ Cook, 1981: Lev. 10, G.9 Env. Nr. Boston 04.285.

¹⁰⁴⁹ Özyiğit, 2006: 345. Res. 10. Tapınağı çevreleyen grifon ve at protomları M.Ö. 6. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir.

Milet’de Güney Ionia “Yaban Keçisi” stil seramikler¹⁰⁵⁰ ve Tanrıça Athena’nın kalkanı, tunç üçayakların ve seramik kapların aplikasyon¹⁰⁵¹ süslemeleri, Tlos’da¹⁰⁵² sikkeler üzerinde at protomları ile karşılaşırız.

Milet Zeytintepe teras kazısında, çubuk formlu tunç bir üçayağın uç süslemesi olan bir at protomu bulunmuştur¹⁰⁵³. Griffon protomları ile birlikte bulunan at protomları tunç üçayağın üst bölümünde yer alır (BB. Kat. No: 98). Alt kısımda, bir ceylan figürü ona eşlik etmektedir. Benzerleri Samos Heraionu, Lindos, Chios, Olympia, Dodona, Capua’da kaydedilmekte ve M.Ö. 7. yüzyıldan 6. yüzyılın ilk yarısı aralığına tarihlendirilmektedir¹⁰⁵⁴. Gehrig erken Samos at protomlarının düşünce ve stil olarak Girit etkisinde yapıldığını ve bu yüzden grifonlu kazanların üçayaklarının aksine, bunların dini bir aktivite ile ilişkili sunu amaçlı dekorasyonlar olmadıklarını, özellikle aristokratların yaşamının göstergesi olan bir malzeme olarak kullanıldıklarını aktarılır¹⁰⁵⁵. Benzeri sağlam durumda, at protomlu ve sfenksli bir diğer üçayak ise Metropolitan Müzesi’nde korunmaktadır¹⁰⁵⁶. Çubuk formlu tunç eser M.Ö. erken 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Picón, Yunan dünyasına Tunç Çağ’ın sonunda 13. yüzyıl boyunca giren ve Kıbrıs, Girit ve İtalya’ya kadar popüler olan bu üçayakların süsleme tarzının doğu kökenli olduğunu aktarır. Özellikle sfenksler ve at protomları, palmet ve lotus çiçeklerinin doğu kökenini yansıttığını belirtir¹⁰⁵⁷.

Çubuk formlu tunç üçayakların farklı üslupta yapılan at başı süslemeli olanları Lydia bölgeside İkittepe Tümülüsü 2 nolu mezar odası buluntuları arasında yer alır. Bu tütsü amaçlı kullanılan çubuk formlu üçayakların benzerleri Urartu ve Etrüsk eserleri arasında da kaydedilir¹⁰⁵⁸.

2.6.4. Duvar Resimleri ve Plastik Sanatlarda At ve At ile İlişkili Betimlemeler

Batı Anadolu ve Yunanistan’da M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkan duvar resimleri nadiren günümüze ulaşsa da dönemin sanat anlayışı ve kültürler arası sanat teknik ve ikonografi izlerini

¹⁰⁵⁰ Cook ve Dupont, 1998: 45. Fig. 8.12. M.Ö. 6. Yüzyıl ortalarına tarihlenen, Milet III stilinde bezenen bir oinochoe omuz parçası üzerinde yer alan at protomu yer alır.

¹⁰⁵¹ Wiener, 1990: 82. Milet Kalabaktepe kazılarında, M.Ö. 6. Yüzyılın I. yarısına tarihlenen bir sürahinin omuz parçasının her iki tarafında, yaprak demetleri arasında birer at protomu yer almaktadır.

¹⁰⁵² Korkut, 2014: 18. Res. 4-5. Üzerinde kanatlı at protomunun betimlendiği sikkeler M.Ö. 500-440 yılları arasında tarihlendirilir.

¹⁰⁵³ Graeve, 2006: 625-648.

¹⁰⁵⁴ Gehrig, 2004: 277. Lev. 124, ST63-66; Hanfmann, 1956: 16. Lev. 48.

¹⁰⁵⁵ Gehrig, 2004: 278.

¹⁰⁵⁶ Picón vd., 2007: 55. Fig. 39.

¹⁰⁵⁷ Picón vd., 2007: 416; Crüsemann ve Kim, 2007: 88. Res. 5. At protomlarının yeleleri, baş ve ön ayak stil özellikleri M.Ö. 13. yüzyıl Orta Assur silindir mühürler üzerinde yer alan kanatlı at figürleriyle benzerdir. Bu tipoloji M.Ö. 9. yüzyıl Nimrud saray ortostatları ve Urartu at alınlıkları üzerinde tekrarlanmaya devam eder. Konu hakkında bilgi, Yeni Assur ve Urartu kanatlı at betimlemeleri Urartu Karışık varlıklar bölümünde aktarılmıştır.

¹⁰⁵⁸ İ. Özgen ve Öztürk, 1996: 51. 129 Fig. 84.

taşımaları nedeniyle önemlidirler. Anadolu'da Elmalı yakınlarında Kızılbel ve Karaburun II mezar odası ile Tatarlı'da ahşap mezar odası duvar resimleri günümüze ulaşan en önemli örnekleri oluşturur.

Antalya, Elmalı İlçesi yakınlarında Kızılbel Tümülüsü mezar odası, Güneybatı Anadolu'da korunmuş olarak ele geçen erken duvar resimlerine sahiptir¹⁰⁵⁹. 1969 Yılında kaçak kazılar ile tahrip edilen Tümülüs, 1975 yılına kadar Mellink tarafından yürütülen kazılar ile açığa çıkarılmıştır. Mezarda bulunan bir erkeğe ait gömünün kemik buluntu analizleri, sol diz eklemesindeki aşırı deformasyona bağlı kemik değişiminin varlığı nedeniyle mezar sahibinin sürekli ata binen biri olduğunun önerilebileceğini ortaya koymuştur¹⁰⁶⁰. Kızılbel mezar odası, sahip olduğu duvar resimleri ile döneminin sanat anlayışı, ikonografisi ve resim tekniği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Mezar sahibi ile ilişkili duvar resimlerinde at ve savaş arabalı sahneler yer alır. Mellink, insan figürlerinin malzeme ve giysilerinin stil özelliklerini Doğu Yunan - İon öğelerini çağrıştırdığını belirtir. Ayrıca insan figürlerinin çıplak, giysili yada silahlı profil çizimlerinin Efes, Milet, Klazomenai, Samos ve Sakız Adası'ndan heykel ve küçük sanat eserleri üzerinde İonialı sanatçıların elçizimi özellikleri ile benzerliğini vurgular. Yine bununla birlikte Kızılbel'de var olan sanatın Lykia konteksinde birçok farklı kültürün katkısı ile oluşan yerel gelenek ve uygulamaları yansıttığını belirtir¹⁰⁶¹. Yeni Assur, Urartu ve Yeni Hitit Şehir Devletlerinin oluşturduğu sanat ve mimarinin Phrygia ve Batı Anadolu'da bilindiğini ve K. Lykia - Milyas¹⁰⁶² ve Lykia sanatı üzerindeki doğu etkisinin Kızılbel mezar odası mimari ve resim sanat tarzında takip edilebileceğini belirtir¹⁰⁶³. Resimlerin genel temasında, yaşam ve ölümle ilişkili olan; Pegasus-Chrysaor mitolojisi, Troilos betimlemesi, ziyafet, spor ve av sahnelerinin de yer aldığı doğu etkili ikonografik temaların benzerlerinin Etruria, Tarquinia'da Lionesses mezarlarındaki varlığına değinen Mellink, doğudan aktarılan sanatın Batı Anadolu güzergâh noktalarından birinin de Lykia olduğunu belirtir¹⁰⁶⁴.

Mezarın batı duvarı ana sahnesinde savaş arabası üzerinde yer alan savaşçı ve sürücü betimlemesi, mezar sahibini savaşa giden bir savaşçı olarak resmetmektedir. Arabayı iki at çekmektedir. Arabayı çeken ikinci atın varlığı sadece öndeki atın bacaklarının hizası boyunca çizilen ikinci bacak çizgisinden anlaşılmaktadır (BB. Kat. No: 99). Bindirme tekniği

¹⁰⁵⁹ Mellink, 1998a: 1. 55.

¹⁰⁶⁰ Mellink, 1998a: 71.

¹⁰⁶¹ Mellink, 1998a: 55. 57; Mellink, 1976: 25. 26.

¹⁰⁶² Tiryaki, 2015: 31. Bölgenin mezar mimarisi üzerine yapılan son çalışmalarda Kuzey Lykia, Milyas Bölgesi olarak anılmaktadır.

¹⁰⁶³ Mellink, 1998a: 63.

¹⁰⁶⁴ Mellink, 1998a: 57-60.

kullanılarak çizilen resimler sahneye derinlik katmakta ve betimleme alanına daha fazla figür yerleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu sayede kalabalık betimlenen sahne, anlatımı zenginleştirerek daha gerçekçi bir manzara sunmaktadır. Kırmızı ve mavi rengin baskın ve ayır edici kullanımı ile figürlerde kontrast oluşturulmakta, figürleri birbirinden ayıran kontur çizgileri ise siyah renk kullanılarak vurgulanmaktadır. Araba ve süvari atları ile insan figürlerinin bu betimleme uslubu M. Ö. 8.-7. yüzyıllara tarihlenen Kuzey Suriye’de Til Barsip sarayı¹⁰⁶⁵ ve Urartu’da Altın-tepe mezar odası duvar resimlerinden¹⁰⁶⁶ de bilinmektedir. Sargon Dönemi Korsabad Saray kabartmaları üzerinde yer alan at ile ilişkili kompozisyonların yer aldığı sahnelerde de kontrast oluşturan çok renkli boyama tekniği benzer şekilde kullanılmaya devam etmektedir¹⁰⁶⁷. Antik çağda bu renk ve çizgi kullanım tekniği Yeni Assur ve Urartu’nun dışında Mısır mezar odalarında da uygulanmakta idi. Mellink bu tekniği kullanarak Kızılbel duvar resimlerini yapan Anadolu ve İonialı sanatçıların Mısır’dan ziyade Anadolu ve Batı Asiatik meslektaşlarını takip ettiklerini belirtir¹⁰⁶⁸. Urartu bölümünde ayrıntıları ile anlattığımız Yeni Assur ve Urartu sanatından bilinen bindirme tekniğinin metal ve ortostatlar üzerine aktarılışı, renk ve çizgi tekniği ile resim sanatında da M.Ö. 8. -7. yüzyıllarda Yeni Assur, Urartu ve Yeni Hitit sanatında devam etmektedir. Bunun Batı Anadolu’da M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda tekrarlanan en güzel örneklerini Kızılbel, Karaburun II mezar odası¹⁰⁶⁹ ve Tatarlı Tümülüsü ahşap mezar odası resimleri üzerinde görmekteyiz.

Kızılbel’de uygulanan bindirme tekniğinde, arkada yer alan ikinci atın sınırlı profil alanı baş, yele ve bacakların küçük bir kısmını kapsar. Bu alanlar kırmızı, mavi, beyaz renklere boyanarak ve kontur çizgileri siyah renk kullanılarak vurgulanır¹⁰⁷⁰. Benzer sahneler, Karaburun II¹⁰⁷¹, Tatarlı¹⁰⁷² ve Tarquinia delle Olinpiadi mezar odası resimlerinde¹⁰⁷³ de mevcuttur. Tatarlı Tümülüsü’nde bu teknik bir üst noktaya taşınır. Üç ve dört atlıdan oluşan

¹⁰⁶⁵ Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: Lev. 27 c, e.

¹⁰⁶⁶ T. Özgüç, 1966: 55-58.

¹⁰⁶⁷ Verri vd., 2009: 57. Yeni Assur kabartmaları üzerindeki bu çok renkli kullanım; Persepolis ve Nakşi-Rüstem’de mezar cephesi ve mimari plastik eserler üzerinde, Anadolu’da Çan Altıkulaç lahti ve benzer şekilde Klasik Çağ boyunca uygulanmaya devam etmiştir.

¹⁰⁶⁸ Mellink, 1998a: 63.

¹⁰⁶⁹ Mellink, 1973: 298. Lev. 45 Fig. 10.

¹⁰⁷⁰ Mellink, 1998a: 34 E7. 4, 8, 9.

¹⁰⁷¹ Mellink, 1988: 271-273.

¹⁰⁷² Summerer, 2010: 181. Res. 10b.

¹⁰⁷³ Steingraeber, 2010: 365. Res. 5. Perslerin Anadolu’yu işgalinden sonra ortaya çıkan siyasi durum ve Kuzey İonia’nın önemli bir kenti olan Phokaia’nın M.Ö. 546’da yıkılması Küçük Asya’dan Etrurya’ya doğru bir göç başlatmış, bu göçmenler arasında sanatçılar, ressamlar ve çömlekçilerin de bulunduğu kaydedilmektedir. Bunlar Cerveteri ve Tarquinia gibi kıyı şehirlerine ve Güney Etrurya’da Vulci’ye irtica edip yeni yaşam ve iş alanları arayan göçmenlerdi.

süvari sırası betimlemelerinde atlar ikişerli ve iki sıra halinde resmedilir. Her bir at sırası farklı renklere boyanarak oluşturulan kontrast ile kabartma havası verilmeye çalışılmıştır¹⁰⁷⁴.

Tatarlı mezar odası resimleri Kızılbel’de olduğu gibi Persi kıyafetler içerisinde savaş sahnesinde yer alan mezar sahibinin yüceltildiği Pers zaferini resmetmeden Anadolu dışından örgeler barındırır. Ancak usul ve ikonografik anlatımı doğu tarzı ile birleşen bu örgeler ile Batı Anadolu’nun sanat anlayışını yansıtılmaktadır. Uçankuş Tatarlı duvar resimlerinin Hitit, Hurri, Urartu, Yeni Hitit izlerinin yanı sıra döneminin yaşayan Phryg sanatının güçlü etkisini ve Doğu Yunan unsurlarını da yansıttığını aktarır¹⁰⁷⁵. Ayrıca Geryoneus frizinde yer alan kanatlı boğaların erken örneklerini Yeni Assur¹⁰⁷⁶, Tel Halaf ortostatlarında¹⁰⁷⁷, Urartu tunç eserleri üzerinde¹⁰⁷⁸, Hasanlu’da¹⁰⁷⁹ Urartu ve eski İran stili figürinler arasında yer aldığını belirtir. Tatarlı resimleri üzerinde betimlenen kuş motifleri Yeni Assur ve Urartu’da sık kullanılan temalar içerisinde. Yeni Assur sanatında kullanılan kuş motifi stil olarak Urartu’dan farklıdır. Tatarlı Tümülüsü’nde Geryoneus frizinde resmedilen kuşlar Urartu sanatında betimlenenlerin yakın benzerlerini oluşturur¹⁰⁸⁰. Summerer Yunan sanatında bu kuş motiflerinin M.Ö. 7. yüzyılda Korint seramiğinde görüldüğünü aktarmaktadır¹⁰⁸¹. Tatarlı Tümülüsü; Urartu, Yeni Assur, K. Suriye usul ve ikonografisinin Phryg kültürü ve Doğu Yunan örgeleri ile birleşerek M.Ö. 5. yüzyılın 2. çeyreğinde canlı ve güçlü bir şekilde yaşamaya devam ettiğini gösteren kanıtlar sunmaktadır.

Mezar odası duvar resimlerinin dışında Batı Anadolu’da plastik eserler üzerinde Kzykos’dan araba sahnesinin yer aldığı mermer kabartma ise M.Ö. yaklaşık 520 yıllarına tarihlendirilir¹⁰⁸². Sekiz ispitli tekerleği olan arabayı iki at çekmektedir. Arabadaki sürücü sol elinde dizginleri, sağ elinde bir kırbaç tutar (BB. Kat. No: 100). Atlar bindirme tekniğinde betimlenmiştir. Baş yukarı kalkık betimlenen arkadaki atın başının ön kısmı, boyun çizgisi ve bacakları görülmektedir. Hayvanın yüz hatları belirgin, koşum takımları ve gemleri ayrıntılı

¹⁰⁷⁴ Sumerrer, 2010: 132. vdd. 181 Res. 10b; Summerer, 2007: 5. Summerer çok figürlü merkezde yer alan savaş sahnelerinin Achanenid sanatında bulunmadığını, benzerlerinin Grek sanatında özellikle Klazomenai lahitleri üzerinde görüldüğünü aktarır. Cook, 1981: 116-123; Çambel ve Özyar, 2003: 105. Lev. 148. 149, SVI 5. Aslantaş güney kapı ortostatları üzerinde antitetik atlı savaşçı betimlemeleri M.Ö. 8. yüzyılın sonu 7. yüzyılın başlarına tarihlendirilir.

¹⁰⁷⁵ Uçankuş, 1976: 330.

¹⁰⁷⁶ Layard, 1853: Lev. 8-9. 43. 45. 47-48. Yeni Assur mitolojisinde kanatlı boğa tanrısal figürler ile birlikte, hayat ağacının her iki yanında, bazen de tekil olarak Ninive Saray kabartmaları üzerinde M.Ö. 9. yüzyılında yaygın bir şekilde resmedilir.

¹⁰⁷⁷ Oppenheim, 1955: Nr. 58.

¹⁰⁷⁸ Urartu için bkz. Lev. 19. 20. 24; Kellner, 1991: Nr. 71, Nr. 235 Nr. 238.

¹⁰⁷⁹ Akurgal, 1968: 110. Res. 91. Hasanlu’dan Urartu - Eski İran stilinde kanatlı boğa M.Ö. 7. yüzyılın 1. yarısına tarihlenmektedir; Uçankuş, 1976: Res. 44.

¹⁰⁸⁰ Urartu Katalog No: 2 Lev. 4.

¹⁰⁸¹ Summerer, 2010: 185.

¹⁰⁸² Akurgal, 1961a: 238. Res. 207-208.

verilmiştir. Bacakların sayısı gerçeğe uygun resmedilmiştir. Atların boyunlarında uçlarında püskül bulunan süslemeli boyun bantları mevcuttur. Aynı süsleme çağdaşı Larissa mimari terakotaları ve Basmacı Tümülüsü gümüş alabastron üzerinde betimlenen süvarilerin atlarının boyunlarında da yer alır.

2.6.5. İlyada’da Atlar, Arabalar ve Kahramanlar

Homeros’un İlyada Destanı Demir Çağ’ın en önemli yazılı kaynağıdır. Anadolu ve Yakın Doğu’nun kaderini değiştiren Troya savaşının anlatıldığı bu edebi eser aynı zamanda M.Ö. 8. yüzyıl Yunan ve Batı Anadolu şehirlerini kapsayan geniş bir coğrafyanın sosyal, siyasal ve inanç dünyasına dair bilgiler de sunmaktadır.

Destanda, Troya ve çevresi iyi atlar yetiştiren bir bölge olarak anılır¹⁰⁸³. Troas Bölgesi’nin atlarının ünü ise Troya Kentinin kuruluşundan önceye dayanır. Efsaneye göre, Dardanos ile Batieia’dan kral Erkhthonios doğar. Zenginliği ve on bin kısrağının olması ile ünlü kralın atlarına Boreas âşık olur ve kara yeleli at kılığına girip onlarla çiftleşir. Bu çiftleşmeden on iki tay doğar. Destan’da Troya’nın atlarının soyu ve ünü bu atlara dayandırılarak anlatılır¹⁰⁸⁴.

İlyada, savaş ve kahramanlık teması üzerine inşa edilmiş bir epik şiirdir. Destanın hemen ikinci bölümünde Atreusoğullarının ve Troyalıların en iyi atları ve erleri ayrı ayrı sayılır¹⁰⁸⁵. Tanrısal atların soyu babadan oğula geçer. Bu atlar tanrılar tarafından ölümlülere armağan edilir ya da karşılık olarak verilir. Atların üstünlükleri vurgulanırken tanrılar at yetiştiricisi olarak da anılır. Apollon, Eumelos’un sürdüğü atları Priene’de yetiştirmiştir¹⁰⁸⁶. Akhilleus’un atlarının ise Atreus oğulları ile gelenler arasında hepsinden üstün olduğu aktarılır. Bu atları tutmanın da sürmenin de ölümlüler için zor olduğu, onların hakkından ancak ölümsüz bir ananın doğurduğu Akhilleus’un geleceği belirtilir¹⁰⁸⁷.

Automedon, Patroklos’un arabasına Akhilleus’un atları Ksanthos ve Balios’u koşar. Destanda bu atları Zephyros yeline (Kuzey batı rüzgârı), Podarge’nin (Kasırga) doğurduğu anlatılır. Atların anne ve babaları ile tanrı soyundan gelmelerinin yanı sıra hızları ve üstünlükleri de vurgulanır¹⁰⁸⁸. Ancak onların hangi tanrı tarafından Peleus’a verildiği açık değildir. Destanın bir yerinde bu atlar Akhilleus’un babası Peleus’a Tanrı Poseidon’un parlak

¹⁰⁸³ Hom. *Il.* 2, 835.

¹⁰⁸⁴ Hom. *Il.* 20, 220. 225.

¹⁰⁸⁵ Hom. *Il.* 2, 764 vd.- 815 vd.

¹⁰⁸⁶ Hom. *Il.* 2, 63-67.

¹⁰⁸⁷ Hom. *Il.* 10, 400; Hom. *Il.* 17, 75.

¹⁰⁸⁸ Hom. *Il.* 16, 150.

armağanları olarak verilirken¹⁰⁸⁹ diğer bir yerde ise Zeus, onları Kral Peleus’a verdiğini söyler¹⁰⁹⁰.

Ksanthos ve Balios İnsanca özelliklere sahip atlardır. Ölümsüz olmalarına rağmen bu atlar insanlarla birlikte yaşayıp onlar gibi insanca duygulara sahip olmuş gibidirler. Atlar Patroklos Hektor tarafından öldürüldüğünde acı içerisinde özlemle ağlarlar. Yaslı halleri mezar taşına benzetilir. Zeus bu ölümsüz atların acısına üzülür, onları bir ölümlüye verdiği için pişman olur¹⁰⁹¹. Ayrıca bu atlar tanrıların, insanların kaderleri ile ilgili haberlerini de onlara aktaran elçi görevindedirler. Akhilleus savaşa giderken Hera Ksanthos’un ağzından ona ölümünü haber verir¹⁰⁹². Atın ölümün habercisi olma imgesi “*ecel atı*” ifadesi ile Yunus Emre’den¹⁰⁹³ Hasan Ali Toptaş’a kadar günümüz Türk Edebiyatı eserlerinde de halen yer alır¹⁰⁹⁴. Antik Çağ’da Phrygia, Lydia ve Karia Bölgeleri arasında yer alan günümüz Denizli yöresinde, halk arasında halen ölen kişi için “*ecel atına bindi*” ifadesi kullanılmaktadır¹⁰⁹⁵. İlyada Destanı’ndan günümüze kadar Anadolu’da atın ölümle ilişkili imgesi, kültürel sürekliliğin yaşayan bir kanıtıdır.

Aineias’ın atları ise Zeus’un Ganymedes’e karşılık Tros’a verdiği soydandır ve Tros’un bu atları “güneşin altında yaşayan atların en iyileri” olarak tanımlanır¹⁰⁹⁶. Tanrının armağanı olan bu iyi atlar destanda güneş ışınlarına benzetilirler¹⁰⁹⁷ Aineias’ın babası Ankhises oğlunun bu ünlü atlarını, dayısı Laomedon’dan gizlice çalarak türetmiştir. Bu at soyu o kadar ünlüdür ki Laomedon kızı Hesione’i kurtarması karşılığında Herakles’e onları vaad eder. Ancak Laomedon’un sözünü tutmaması yüzünden Herakles’in bu atlar uğruna altı gemi ile gelip İlyon’u alt üst ettiği destanda aktarılır¹⁰⁹⁸.

Destanda adı geçen bir diğer tanrı soylu at ise Arion’dur¹⁰⁹⁹. Adrestos’u ilk Thebai seferi bozgunundan bu tanrı soylu, siyah yeleli at kurtarır¹¹⁰⁰.

¹⁰⁸⁹ Hom. *Il.* 23, 275; 16, 375. 380. 865.

¹⁰⁹⁰ Hom. *Il.* 17, 440.

¹⁰⁹¹ Hom. *Il.* 17, 425-455.

¹⁰⁹² Hom. *Il.* 19, 400. 405.

¹⁰⁹³ Bknz. <http://edebiyatozetpdf.blogspot.com/2016/09/risaletun-nushiyye-yunus-emre.html?m=1#.XIICB6hl-F> (Erişim tarihi: 28.04.2019). Yunus Emre, Risaletün Nushiyye:

Sağır mı kulağın niçün işitmez

Kibir geldi seni bûlattı gitti

Ecel atı seğirdir geldi yetti

Drîgaa sen seni hiç bilemedin

Nasıl kulsun ki kulluk kılamadın.

¹⁰⁹⁴ Toptaş, 2016: 108. *Kuşlar Yasına Gider* romanında beyaz at, ölümün habercisi “*ecel atı*” olarak betimlenir.

¹⁰⁹⁵ Hasan Ali Toptaş ile *ecel atı* üzerine görüşme, 10.03.2019, 2. Kepez Kitap Fuarı, Antalya

¹⁰⁹⁶ Hom. *Il.* 5, 265.

¹⁰⁹⁷ Hom. *Il.* 10, 545-550.

¹⁰⁹⁸ Hom. *Il.* 5, 635.

¹⁰⁹⁹ Hom. *Il.* 23, 345.

¹¹⁰⁰ Grimal, 2012: 7.

Ölümlü olarak anılan kusursuz Pedasos ise ölümsüz atlar ile başedebilecek kadar üstün bir attır. Akhilleus, Pedasos'u Andromakhe'nin yurdu Mysia Bölgesin'nden Hektorun karısı Andromamakhe'nin babası Eetion'un ili Thebe'i yıktığında getirmiştir. Bu anlatıdan Anadolu'da ünlü atlara sahip bölgelerden biri de Mysia olarak karşımıza çıkar¹¹⁰¹.

Destanda süvarilere dair bir aktarım yer almaz, kahramanlar ve atlar doğrudan arabalar ile ilişkili anılırlar. Savaş sahneleri arabalar üstünde yapılan mücadele ile tasvir edilir. Yerde geçen savaş sahnelerinde de çoğunlukla atlı arabalar yer alır. Kahramanlar at sürme yetenekleri ile övülürler. Araba savaşında savaşçının yanında atları süren usta bir seyis ya da at sürücüsünün varlığı önemlidir. Bir kişi atları kontrol ederken diğeri silahları kullanır, iki kişinin varlığı arabalı savaşta zorunlu görülür. Atları sürenin de tercihen atı tanıyan ona aşına kişi olması tercih edilir¹¹⁰². Patroklos öldürüldükten sonra Automedon arabada tek başına kaldığında hem atları sürmenin hem de kargı sallamanın zor olduğundan yakınıır¹¹⁰³. Ayrıca Tanrı Zeus ve Poseidon, Nestor'un oğlu Antilokhos'a atları sürmeyi öğreten tanrılar olarak karşımıza çıkar¹¹⁰⁴.

Destanda atların bakımı ve beslenmesinin güçlüğünden de bahsedilir. Pandaros Lykia'dan babasının ısrarına ragmen, düşman ile kuşatılmış şehirde atların karınlarını doyuramayacağı kaygısı nedeniyle arabasız ve atsız yola çıkar, İlyon'a yaya gelir¹¹⁰⁵. Hektor ise dört atına; isimleri Ksanthos, Podargos, Aithon ve tanrısal Lampos diye seslenerek, karısı Andromakhe'nin onları büyük bir emekle, arpa ve şarapla beslediğini onlara hatırlatır¹¹⁰⁶.

Destan, Troas Bölgesi'nde atların Skamandros Irmağı'na diri diri kurban edildiğinden de bahseder¹¹⁰⁷. Ayrıca Akhilleus'un Patraklos'un cenaze töreninde diğeri sunular ile birlikte dört tane at kurban ettiğii de aktarılmaktadır¹¹⁰⁸.

2.6.5.1. Tanrı ve Tanrıçaların Atları

İlyada'da tanrı ve tanrıçaların atları ve arabalarından da bahsedilir. Aphrodite Diomedes tarafından yaralandığında Olympos'a dönmek için kardeşi Ares'e altın alınlıklı atlarını vermesi için yalvarır¹¹⁰⁹. Athena atları ve arabası olan diğeri bir tanrıçadır. Destanda tanrıçanın altın alınlıklı atlarını ve altın, gümüş ve tunç ile kaplı arabasını Argoslulara yardıma gitmesi için

¹¹⁰¹ Hom. *Il.* 16, 155.

¹¹⁰² Hom. *Il.* 5, 230.

¹¹⁰³ Hom. *Il.* 17, 465.

¹¹⁰⁴ Hom. *Il.* 23, 305.

¹¹⁰⁵ Hom. *Il.* 5, 200.

¹¹⁰⁶ Hom. *Il.* 8, 185.

¹¹⁰⁷ Hom. *Il.* 21, 130.

¹¹⁰⁸ Hom. *Il.* 23, 170.

¹¹⁰⁹ Hom. *Il.* 5, 355; Ares'in atları için, 15, 115.

Hera ile Hebe hazırlar ve atları Troya Ovası'na Hera sürer¹¹¹⁰. Bunun yanısıra Tanrıça Hera'nın da kendine ait atları ve arabaları vardır. Zeus onun İda'ya atsız ve arabasız gelmesini yadırgar¹¹¹¹.

Tanrı Zeus, iki altın yeleli, tunç ayaklı atların sürdüğü arabası ile savaşı seyretmek için İda'ya gider¹¹¹². Ayrıca Olympos'da atlar için tanrısal ahırlar da vardır¹¹¹³. Tanrısal yiyecekler ile beslenen atlar yeryüzüne inince her zaman bir duman ya da bulutla saklanırlar¹¹¹⁴.

Tanrı Poseidon'un atları da altın yeleli, tunç ayaklı uçan atlar olarak tanımlanır¹¹¹⁵. Poseidon ise mavi yeleli tanrı olarak anılır¹¹¹⁶. İlyada Destanı'nda tek bir yerde Hades'den atları ünlü diye bahsedilir¹¹¹⁷.

Atların savaştaki rolü ve gücü çok önemlidir. İnsanlar gibi onlar da birer kahraman olarak anılırlar. Benzer şekilde tanrı soyundan gelen ölümsüzler oldukları gibi ölümlü olanları da yüceltilir. Tanrıların arabalarını çeken atların altın alınlıkları vurgulanır. Altın, fildişi gibi materyallerden yapılan at aksamalarının statü sahibi insanların kullanabileceği değerli malzemeler olduğu aktarılır. Arabaları olan tanrılar: Zeus, Poseidon, Hera, Athena ve Ares'dir.

3.6.5.2. At Koşum Takımları

“Maionia’lı (kula) ya da Karialı bir kadın
nasıl kızıla boyarsa benek benek fildişini
hani o fildişi avurtluk olur atlara
saklar onu kadın evinde bir köşede,
kullanmak ister bu avurtluğu bir sürü athı,
oysa yalnız krallara yaraşır bir süstür o,
bir şereftir hem ata hem onu sürene”¹¹¹⁸.

2.6.5.3. Kentaurılar

Makhaon'un Menelaos'un ok yarasını iyileştirmek için kullandığı ilaçların Kheiron tarafından Makhaon'a verildiği aktarılır¹¹¹⁹.

¹¹¹⁰ Hom. *Il.* 5, 720 vd; 8, 380-395.

¹¹¹¹ Hom. *Il.* 14, 295. 305.

¹¹¹² Hom. *Il.* 8, 44.

¹¹¹³ Hom. *Il.* 8, 430.

¹¹¹⁴ Hom. *Il.* 8, 44.

¹¹¹⁵ Hom. *Il.* 13, 25.

¹¹¹⁶ Hom. *Il.* 15, 170. 200.

¹¹¹⁷ Hom. *Il.* 16, 620.

¹¹¹⁸ Hom. *Il.* 4, 140.

¹¹¹⁹ Hom. *Il.* 4, 215.

2.6.5.4. İlyada'da Yer Alan Kahraman Mezarları ve Kutsal Mekanlar

Destanda mezarlar aynı zamanda kutsal mekânlar olarakta saygı görmektedir. İlyada'da kahraman, tanrısal, iyi kargı atan, atları iyi süren gibi sıfatlar ile tanımlanır. Kahraman ya da saygın kişilerin mezarlarından bahsedilir. Troyalı bir kahraman olarak anılan Aisyetes'e gösterdikleri saygıyı mezarının kentin yakınlarında büyük bir höyük şeklinde yapılmasından anlamaktayız:

“Troyalıların gözcüsü olmuştu Polites, güvenip çevikliğine
ulu Aisyetes'in mezarı bulunan höyüğün tepesinde durmuş,
bekler Akhaların saldıracağı vakti”¹¹²⁰.

Benzer şekilde Troyalılarca saygı gören diğer bir yer tanrıların, “*Myrrhine'nin mezarı*” olarak andığı tepedir. Kentin yakınında, tüm ovaya hâkim bu yüksekçe tepenin, kent halkı için kutsal bir mekân olduğu görülmektedir. Ayrıca halk arasında ayrı bir isimle anılma geleneği, tepenin varlığının savaştan çok daha öncesine işaret ettiğinin göstergesidir.

“Şehrin önünde sarp bir tepe var,
çıkılır ovanın dört bir yanından tepeye,
Batieia adını takmıştır ona halk,
Ölümsüzlerse yüksek atlayan *Myrrhine'nin* mezarı der.
Troyalılar ile yardımcıları dizilirler orda”¹¹²¹.

Bir efsaneye göre *Batieia* Skamandros ile İdaia'nın oğlu Troas Bölgesi'nin eski kralı Teukros'un kızıdır¹¹²². Teukros onu ülkesine konuk gelen Dardanos'a verir ve *Batieia* Troya kral soyunun yerli dişi atası olur. Tanrıların ona ayrı bir ad takmalarının nedeni bilinmez. Diğer bir efsanede ise *Myrrhine* Amazon kraliçesidir ve kral Mopsos tarafından öldürülür. Tarihsel bazı olaylar ile kurgulandığı düşünülen bu anlatının efsane niteliği taşıyıp taşımadığı tartışmalıdır¹¹²³. Homeros'un halk arasındaki adlandırmayı aktarmadan edememesi tepenin Troas Bölgesi'nin yerel kültürü ile ilişkisini ve geçmişini göstermesi açısından vurgulayıcıdır.

İlyada Destanı, kahramanlara ait mezarlar ile ilgili Troya'nın dışında bölgeler için de bilgi verir. Karısı Andromakhe Hektor'a şöyle yalvarır:

“Ne babam var benim ne ulu anam.

¹¹²⁰ Hom. *Il.* 2, 795.

¹¹²¹ Hom. *Il.* 2, 810.

¹¹²² Erhat, 1997: 209.

¹¹²³ Erhat, 1997: 210.

Kilikialıların düzenli şehirlerini yıkıp
Yüksek kapılı Thebe'yi yerle bir ettiği gün
Tanrısai Akhilleus öldürdü babamı,
Eetion'u öldürdü ama, soymadı gene de,
yüreğinde çok sayıyordu onu,
işlenmiş silahları ile birlikte yaktı.
Sonra bir höyük yaptı ona ”¹¹²⁴.

Troya kenti ile Akhaların konuştuğu deniz kıyısı arasındaki güzergâhta Tros'un oğlu kral İlos'un mezarının bulunduğu aktarılmaktadır:

“...Aleksandros, güzel saçlı Helene'nin kocası, bu sıra,
germişti yayını Tydeusoğluna doğru,
dayamıştı sırtını bir mezarın taşına.
bu mezar eski ihtiyarlardan Dardanosoğlu İlos'undu.”¹¹²⁵
“Yolcular bu ara İlos'un mezarını geçmiştir.
Hayvanları sulamaya durdular Irmak kıyısında.
baştanbaşa karanlık kaplamıştı toprağı.”¹¹²⁶

Hektorun mezarının da kentin hemen yakınına yapıldığı destanda ayrıntıları ile anlatılmaktadır:

“onlarda öküzleri katırları koştular arabalara
az sonra da toplandılar şehrin önünde.
dokuz gün odun taşıdılar yığın yığın.
ölümlülere parlayan şafak sökünce onuncu günü,
gözyaşı içinde göturdüler Hektor'un ölüsünü”¹¹²⁷.

İlyada Destanı cenaze ritüelleri hakkında, Argosluların savaşa ara verildiğinde ölüleri için toplu mezarlar yaptıklarından ve adamlarının küllerini memleketlerine taşıdıklarından da bahseder. Ayrıca mezarların önüne koruma amaçlı duvarlar çıkıldığı aktarılır¹¹²⁸.

¹¹²⁴ Hom. *Il.* 6, 415.

¹¹²⁵ Hom. *Il.* 11, 370.

¹¹²⁶ Hom. *Il.* 24, 345.

¹¹²⁷ Hom. *Il.* 24, 780 – 800.

¹¹²⁸ Hom. *Il.* 7, 335. 435.

2.6.6. Değerlendirme

Yazılı kaynaklarda bahsi geçmesine rağmen Lydia’da atçılığa dair çok az maddi kültür kalıntısı ele geçmiştir. Herodotos¹¹²⁹ Lydialıların atçılık ve binicilik konusunda ustalıklarını aktarır. Homeros¹¹³⁰ ise yukarıda belirttiğimiz gibi Maionialı kadınların fildişi gem yanaklıklarını yapma ve işleme konusundaki becerilerinden bahseder. Sardes at koşum takımı buluntuları arasında yer alan İskit hayvan stilindeki dizgin kayış aksamalarını ise Greenewalt, Lydia atçılığı üzerindeki İskit ve Kimmer etkilerinin yansıması olarak değerlendirmektedir¹¹³¹. Batı Anadolu’da Klaros, Sardes ve Efes gibi önemli merkezlerde bulunan at koşum malzemeleri K. Suriye, Yeni Hitit Devletleri, İtalya, Adalar, Yunanistan ile İskit ve Kimmerler gibi göçebe atlı kavimlerinde aralarında yer aldığı çok kültürlü ilişkilerin varlığını ortaya koymaktadır. Bu malzemelerin Klaros ve Milet’de kutsal alanlarda bulunmuş olmaları, onların lüks malzeme olmalarının yanı sıra dinsel değer taşıyan adak eşyaları da olduklarını kanıtlamaktadır. Akalan, Bintepele 89, Üçpınar Tümülüslerinde yer alan at koşum malzemeleri ve araba tekerleği buluntuları Ekphora uygulamalarının kanıtlarını sunmaktadır.

Sardes’den üç süvarinin betimlendiği, ele geçen kırık parçalardan anlaşılan kabarmalı vazı firizi, Phryg sanatında yer alan süvariler betimlemeleri ile benzer üslup özellikleri taşır. Hanfmann tarafından M.Ö. 650-625 yıllarına tarihlendirilmektedir¹¹³². Terrakotta mimari plakalar üzerinde araba, süvari ve kanatlı atlar ve bunların çektiği arabalı mitolojik sahneler M.Ö. 6. yüzyılda statü ve gücün sembolü olan saray ya da mimari mekânları ve tapınakları süsleyen görsel materyaller arasında karşımıza çıkar. Bu dönemin bir yeniliği de Yunanistan, İtalya ve adalarda görülen at ve kanatlı at protomu betimlemeleridir. M.Ö. 6. yüzyıl ile birlikte Anadolu’da Phokai Athena Tapınağı’nın mimari heykeltıraşlık eserleri¹¹³³, Milet’de Güney İonia “Yaban Keçisi” stili seramikler¹¹³⁴, tunç üçayakların ve seramik kapların aplikasyon¹¹³⁵ süslemeleri, Tlos’da¹¹³⁶ sikkeler üzerinde at ve kanatlı at protomları ile karşılaşırız.

¹¹²⁹ Hdt. Hist. I, 79.

¹¹³⁰ Hom. Il. 4, 140.

¹¹³¹ Greenewalt, 2010: 219.

¹¹³² Hanfmann, 1945: 575.

¹¹³³ Özyiğit, 2006: 345. Res. 10. Tapınağı çevreleyen grifon ve at protomları M.Ö. 6. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir.

¹¹³⁴ Cook ve Dupont, 1998: 45. Fig. 8. 12. M.Ö. 6. Yüzyıl ortalarına tarihlenen, Milet III stilinde bezenen bir oinochoe omuz parçası üzerinde yer alan at protomu yer alır.

¹¹³⁵ Wiener, 1990: 82. Milet Kalabaktepe kazılarında, M.Ö. 6. Yüzyılın I. yarısına tarihlenen bir sürahinin omuz parçasının her iki tarafında, yaprak demetleri arasında birer at protomu yer almaktadır.

¹¹³⁶ Korkut, 2014: 18. Res. 4 – 5. Üzerinde kanatlı at protomunun betimlendiği sikkeler M.Ö. 500-440 yılları arasında tarihlendirilir.

Batı Anadolu’da at ile ilişkili karşımıza çıkan diğer buluntu grubu ise pişmiş toprak at ve atlı figürinlerdir. Erken Demirçağ’dan itibaren Yunan Anakarasında birçok merkezde¹¹³⁷, Kıbrıs¹¹³⁸, Girit¹¹³⁹ ve Samos’da¹¹⁴⁰ mezar ve kutsal alanlarda görülmeye başlarlar. Buluntular Geometrik Dönem’den itibaren Anadolu’nun kıyı şeridindeki bölgelerde yaygınlaşır. Erken Geometrik Dönem’den itibaren Klasik Dönem boyunca, Karia¹¹⁴¹, İonia¹¹⁴², Pamphylia¹¹⁴³, Pisidia¹¹⁴⁴, Kilikia’da¹¹⁴⁵ kutsal alanlarda ve nekropol buluntuları arasında at ve atlı figürinler görülmeye başlar.

Batı Anadolu’da mezar mimarisinde M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkan duvar resimleri dönemin sanat anlayışı ve kültürler arası sanat teknik ve ikonografi izlerini taşımaları nedeniyle önemlidir. Anadolu’da Elmalı yakınlarında Kızılbel ve Karaburun II mezar odası duvar resimleri ile Tatarlı’da ahşap mezar odası duvarı üzerinde yer alan sahneler günümüze ulaşan en önemli örnekleri oluşturur. Bu duvar resimlerinin içerisinde yer alan at ve atlı figürler genel konseptte yer alan diğerleri gibi bindirme tekniği kullanılarak resmedilmiştir. Erken örnekleri Urartu ve Yeni Assur sanatından bilinen bindirme tekniğinde, çiftli ya da birden çok figür sahnede betimlenebilmektedir. Bindirme ve renkli çizgi tekniğinin kullanımının M.Ö. 6. yüzyıl ile birlikte Batı Anadolu resim sanatında takip edilebilmektedir. Doğu – batı arasındaki bu sanat ve kültürel etkileşimin erken örnekleri Etrüsk mezarlarında bulunan Urartu eserleri ile 1910’lu yıllardan itibaren bilim insanlarının dikkatini çekmiştir¹¹⁴⁶. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren doğu

¹¹³⁷ Flognfeldt, 2009: 69. vd. Fig. 21. Yunanistan Erken Geometrik Dönem’den itibaren at figürinlerinin varlığı kaydedilir; Kelder, 2012: 2. 4. Miken sanatında ilk atlı betimlemeler seramikler üzerinde yaklaşık M.Ö. 1300’den sonra görülmeye başlar. At ve atlıların Miken toplumunun üst kademesini oluşturan sınıfla ilişkili olduğu belirtilir.

¹¹³⁸ Karageorghis, 2000: 153. Fig. 241 – 247. Kourion Apollon Hylates tapınağı buluntuları arasında benzer figürinlerin varlığı aktarılır.

¹¹³⁹ Shaw ve Shaw, 2000: 172 vd., IV-II, Lev. 3. 93. 12. M.Ö. 8. ve 7. Yüzyıl boyunca ortaya çıkan at, araba ve atlı figürlerin Girit ve Kommos’da çoğunluğu savaşçı olan elit bir sınıfın varlığı ile ilişkilendirilmektedir. Bu adaklar aynı zamanda onların statü sembolü olarak değerlendirilmektedir. Kutsal alanlarda düzenli olarak boğa kurbanı yapıldığı, atların ise kutsal alanlardan ziyade cenaze kontekslerinde kurban edilerek sahiplerine yer altı dünyasında eşlik ettiklerinin sembolize edildiği aktarılmaktadır.

¹¹⁴⁰ Schmidt, 1968: 44 vd. 95 - 98 Lev. 84 – 86.

¹¹⁴¹ Tuna, 2003: 43. Datça Emecik Sarı Liman mevki Arkaik Apollon Tapınağı buluntuları arasında M.Ö. 6. Yüzyıl ilk yarısına tarihlenen Kıbrıs kökenli at süvari figürinleri kaydedilmektedir.

¹¹⁴² Akar Tanrıver, 2009: 305. BA28-42; N. Şahin, 2008: 116. Res. 4; N. Şahin, 2007: 439. Klaraos Arkaik Apollon sunağı alanında at ve atlı figürinleri kaydedilir; Graeve, 1994: 408 Res. 12 a-b. Milet Zeytintepe arkaik Afrodite Kutsal Alanında at ve binicinin sağ elinin olduğu figürin kaydedilmektedir.

¹¹⁴³ Çokay Kepçe, 2006: Kat. Nr. FG7. Karaçalı Nekropol buluntuları arasında koşum takımları ve detayların siyah ve kırmızı boya ile beirtildiği at figürini kaydedilir.

¹¹⁴⁴ Işın, 2005: 125-134; Işın, 2015: 559. Fig. 12 - 14. Yumaklar Arpalık Tepe’de keşfedilen Apollon ve Büyük Ana Tanrıça’ya adanan mağara buluntusu adak eşyalar arasında atlı figürinler Kıbrıs Salamis kutsal alanının buluntuları ile ilişkili değerlendirilmekte M.Ö. 6. yüzyıl ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Apollon kültü ile bağlantısı vurgulanan at ve binici figürinler tanrıya adanan yaygın adak eşyalar arasında sıralanır.

¹¹⁴⁵ Goldman, 1963: 343 vdd. 157 - 161. Orta Demir Çağa tarihlenen, Gözlü Kule buluntuları arasında yer alan at ve atlı figürinler sınıflandırılmıştır; Özhanlı, 2004: 101 Fig. H1-5. Kilikia’da at ve binici figürinlerinin azlığını ve buluntuların Kıbrıs’tan ziyade Samos figürinleri ile benzerliğine dikkat çeker; Durugönül vd., 2001: 210. Nagidos’dan bulunan at, binici ve savaşçı figürinleri Kıbrıs tarzı olarak değerlendirilir; Özyar vd., 2010: 255.

¹¹⁴⁶ Maxwell ve Hyslop, 1956: 150 dn. 1. Hanfmann 1936; Richardson, 1962: 160. 173. 181. 184. 191. Geometrik Dönem metal figürinler üzerindeki doğu etkisinin Luristan tunçları ve at gemleri ile başladığını aktaran

sanatının teknik, uslub ve ikonografisinin batı uygarlıklarına aktarıldığını gösteren benzer örnekleri Etrüsk plastik eserler¹¹⁴⁷, terrakotta plakalar¹¹⁴⁸, metal plaka kabartmalar¹¹⁴⁹ Yunan¹¹⁵⁰ ve Ege Adalarındaki¹¹⁵¹ buluntular ile takip etmemiz mümkündür. Bu ticari rotanın Van – Kargamış, K. Suriye kıyılarında Al Mina – Rodos – Korinth üzerinden İtalya’ya olduğu düşünülmektedir¹¹⁵².

Richardson, *orientalizing Dönem*’de büyük mezarların ortaya çıktığı süreci Orta İtalya sanatında bir devrim olarak niteler. M.Ö. 7. Yüzyıl mezarlarında bulunan ve Etruria’da gelişen yeni figür stiline yakın Doğu’dan ithal edilen etki altında olduğunu belirtir. Bu etkinin Yunanistan kanalıyla da ulaştığını ve Yunan etkisinin yanı sıra yerli İtalyan etkilerinde göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çeker; Dussinberre, 2002: 22.

¹¹⁴⁷ Bargellini, 1960: 30. Res. 9. Velletri’den bir kabartma üzerinde peş peşe giden ikişerli süvari çifti yer alır. Profilden önde resmedilen süvariler ellerinde tuttıkları kalkanlar ile üst gövdelerini tamamen kapatırlar. Bindirme tekniğinde oluşturulan betimlemede arkadaki diğer süvarinin sadece başı ve aşağı sarkan ayakları görülmektedir. Aynı şekilde arkadaki atların baş ve boynunun ön kısmı, bacakları ve kuyruğu resmedilmiştir. Bargellini, bu bölgede tarım ve hayvancılıkla uğraşan ilk erken halklardan olan Tyrsenlerin aynı zamanda en erken savaşçılar olduğunu da aktarır; Hdt. *Hist.* I, 93. Bknz. Tyrsenler için.

¹¹⁴⁸ Frendt, 2015: 218 vd. Res. 5, 24-26. M.Ö. 7. Yüzyılın sonundan itibaren Etrüsk terrakotta mimari plakalar üzerinde benzer tarzda atlı araba, süvari ve at betimlemeleri gelişen tarzda devam eder.

¹¹⁴⁹ De Puma, 2013: 45 vdd. Res. 4, 1d. M.Ö. 6. Yüzyıl 2. Çeyreğine tarihlenen The Monteleone di Spoleto Mezarı’nda bulunan tunç araba kasası üzerinde Akhilleus kanatlı atların sürdüğü bir arabada betimlenmiş. Atların ayakları altında Priamosun kızı poliksena betimlenmiştir. İtalya’da küçük köy ve kasabaların yaklaşık 9. yüzyıl ve erken 8. Yüzyılda büyük koalisyonlar oluşturdukları sahalar, Orientalizing ve Arkaik Dönem’de gelişmiş şehirlere dönüşerek, kompleks su sistemlerini oluşturan mühendislik çalışmalarını, incelikli halk binalarını beraberinde getirmiştir. Bu dönem İtalyan gruplar ve daha uzaktaki Yunan ve Fenikeli komşular ile kontakt halinde olunan, ticari ilişkilerin arttığı bir dönemdir. Bu ilişkiler sadece zengin bir toplum ve bunun sonucunda da gelişen elit bir sınıfın oluşmasına değil aynı zamanda yazının dâhil olmasına ve kültürel ilerlemeye de yol açtığı kaydedilir. Bu süreçte en büyük değişim mezar ritüellerinde görülür. Kremasyon devam ederken Chiusi’de olduğu gibi inhumasyon geleneği de yaygınlaşmaya başladığı aktarılır. Tarquinia mezarlığında altı binden fazla mezarın keşfedildiği ve bunlar arasında zengin ailelerin yaptırdığı renkli betimlemelere sahip duvar fresklerine sahip olanların da varlığı bilinmektedir. Şehrin zengin elitlerine ait mezarlarda tunç, terrakotta vazolar, altın ve gümüş takılar ve bazen de arabalar keşfedilmiştir; Cristofani ve Martelli, 1990: 194. Res. 198 b. Benzer sahne, bindirme tekniğinde iki süvarinin atlarının ayakları altında bir kadın figürü resmedilmiştir, M.Ö. 6. Yüzyıla tarihlenir.

¹¹⁵⁰ Coldstream, 2003: Fig. 33. Atina’dan Geç Geometrik erken örnekler içerisinde yeralan Dipylon vazosu üzerinde proses sahnesindeki arabanın atları silüet tarzında betimlenmiştir. ; Simon, 2006: 21. Res. 5. M.Ö. erken 7. Yüzyıl tarihlenen Protoattik amphora üzerindeki benzer sahnenin daha gelişmiş bir tarza ulaştığı görülmektedir; Sgubini, 2008: 48 vd. Fig. 41. Elit sınıfa ait M.Ö. 7.- 6. yüzyıl Etrüsk mezarlarında bulunan vazolar ve plastik eserler arasında da bu örnekleri görmek mümkündür. Veii’de Monte Acuto Tümülüsü’nde bulunan ve M.Ö. 630 yıllarına tarihlenen Protokorint Chigi Olpesi üzerinde yeralan süvarilerin atlarının betimleme tarzı erken örneklerdendir. Bindirme tekniğinin Arkaik ve Klasik Dönem’de gelişerek devam ettiğini resim ve plastik sanatlarda ortaya çıkan bir çok örnek üzerinde görmek mümkündür.

¹¹⁵¹ Simon, 1969: 126. Res. 120. Delos’da bulunan bir krater üzerinde dört kanatlı atın çektiği arabada Tanrı Apollon’un Delos’a gelişi ve Tanrıça Artemis tarafından karşılanması resmedilmektedir. Diğer üç atın sadece başlarının bir kısmı üst üste betimlenmiş, gövde ve bacaklarının varlığı siyah çizgi ile belirtilmiştir. M.Ö. 7. Yüzyıl ortalarına tarihlenen bu erken örneklerdeki betimleme tekniği M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren gerek plastik sanatlarda gerekse resim sanatında gelişerek betimlemelere derinlik, hareketlilik ve canlılık katacaktır.

¹¹⁵² Maxwell ve Hyslop, 1956: 151. 160: Batı Anadolu’da Urartu metalurjisinin önemli rol oynadığı ve bunun uzak etkilerinin Etruria’ya kadar uzandığını aktarır; Kantor, 1962: 93. Erken I. bin yıl boyunca Al Mina Limanı’nın Yunanistan ile Doğu bağlantılarını sağlayan ana merkezlerden biri olduğunu, arkeolojik verilerin Doğu’dan gelen ticari malların Batı’ya buradan aktarıldığını belirtir; Dunbabin, 1957: 24 - 28. M.Ö. 8. Yüzyıldaki Yunan yayılımının dünya tarihinde belirleyici bir hareket olduğunu aktaran Dunbabin, Doğu ve Batı Akdeniz’de ekonomik amaçlarla seyahat eden Yunanlıların Eski Doğu Uygarlığı’ndan kendi ülkelerinde olmayan zenginlikleri, hammadde, yeni teknik, alfabe ve düşünceleri aldıklarını belirtir. Kuzey Suriye Bölgesi’nde Atchana ve Al Mina erken ilişkilerin varlığını kanıtlayan arkeolojik veriler sunar; Dunbabin, 1957: 62. Bu deniz ticaret rotasının dışında bir çok bilim adamı Anadolu’dan geçen kara yolu rotasının Yunan kıyı limanlarına Smyrna, Ephesos ve Miletos’a batı kıyıların nehir vadileri olan Hermos ve Meander boyunca ulaştığını iddia etmektedir. Ayrıca daha sonrasında Pers Dönemi Susa’dan Sardes’e uzanan kral yolu ticari amaçlarla değil, yönetsel ve

Briquel¹¹⁵³, Etrüsklerin kökenine dair günümüz bilim adamlarının tartışmasının antik dönemde Herodotos¹¹⁵⁴ ve Halikarnassoslu Dionysios'un¹¹⁵⁵ farklı aktarıları üzerine temellenen benzer bir köken tartışmasının devamı olduğunu aktarır. Etrüsklerin Anadolu ile olan bağlantıları üzerine yapılan son çalışmalarda, dil bilimsel olarak Etrüsklerin Hint-Avrupa kökenli olmayan bir dil konuştukları bilinmektedir¹¹⁵⁶. Ayrıca mezarlardan edinilen verilerle gerçekleştirilen genetik analizler de Etrüsklerin Anadolu ve Yakın Doğu'dan göçmüş olabileceklerine işaret etmektedir¹¹⁵⁷. Sonuç olarak tüm bu arkeolojik, dil bilimsel ve genetik veriler bize köken tartışmasından öte; M.Ö. 8.-6. yüzyıllar arasında Doğu ve Batı Uygarlıkları arasındaki aktif iletişimi kanıtlar. Doğu – Batı uygarlıkları arasındaki ticaretin yanı sıra göçler ile de desteklenen sosyo-kültürel alış-veriş ve buna bağlı olarak gelişen sanatsal değişim ve ilerleme çoklu kültürel zenginliği kanıtlayan arkeolojik kanıtlar ile desteklenmektedir. Yunan yazılı kaynaklarında bahsedilmesede arkeolojik buluntular içerisinde, Yunanistan'da M.Ö. 8. ve 7. yüzyılda doğu kültür etkilerinin artarak önem kazandığını belirten Burkert, Yunanistan'da kutsal alanlarda doğudan gelen ticari malzemelerin düzenli olarak arttığını ve Yunan tasvir stilinde doğu sanatı motiflerinin dönüştürülerek ve taklit edilerek temel değişime uğradığını aktarmaktadır¹¹⁵⁸. Ayrıca Burkert, bu sanatsal değişimin M.Ö. 9. yüzyıl sonundan itibaren ticari ilişkilerin yanı sıra Yeni Assur'un işgal ettiği topraklardan batıdaki merkezlere göçen sanatçılar ile başladığını belirtir¹¹⁵⁹. Bununla birlikte Yeni Assur ve Urartu Devletlerinin çöküş sürecinde, yaklaşık M.Ö. 7. yüzyıl sonundan itibaren bu göçler artarak hız kazanmıştır. Siyasal kargaşa ve güvenli ortamın ortadan kalktığı doğu coğrafyasında sanatçıların, ticari bağlantıların sürdüğü Batı Anadolu, Adalar, İtalya ve Yunanistan'a göçtüğü ve buradaki halklar ile kaynaştığı kabul gören görüştür¹¹⁶⁰. Nitekim benzer tarihi süreç Anadolu'da Pers istilası sonrası İonia'dan Yunanistan'a göçen sanatçılarla da tekrarlanmıştır¹¹⁶¹.

posta hizmeti hedeflenerek oluşturulan bir kara yolu hizmeti vermekte idi, ancak karavanların da bu yol boyunca hizmet aldıkları aktarılır.

¹¹⁵³ Briquel, 2013: 50. Tarihi süreç içerisinde yer alan hiç kimsenin tek bir kökenden gelemeyeceği ve bu oluşumun aynı potada, içerisinde birçok farklılığın birbiri ile karışması sonucunda ortaya çıktığını aktaran Briquel, bu tartışmaların yetersizliğini vurgular.

¹¹⁵⁴ Hdt. *Hist.* I, 94. Etrüskleri Anadolu'dan Manes'in oğlu Atys zamanında kıtlık sonucu göçen bir kavim olduğunu; Tyrsenler adını Smyrna'dan Umbria'ya yola birlikte çıktıkları ve kendilerine önderlik eden Kral Atys'in oğlu Tyrsenos'un isminden aldıklarını aktarır.

¹¹⁵⁵ Dion. Hal. *Ant. Rom.* I, 26 - 30. Etrüsklerin kökeninin Lydia'lı görüşüne katılmaz ve onların İtalya'nın yerli halkı Pelaglar olduğunu savunur.

¹¹⁵⁶ Bernal, 1987: 557. 562; Demir, 2014: 106 vd.

¹¹⁵⁷ Demir, 2014: 115. Ayrıntılı bilgi için bkz. 73 – 114.

¹¹⁵⁸ Burkert, 1992: 14 vd.

¹¹⁵⁹ Burkert, 1992: 21. 22. Knossos'dan doğu sanatına ait stil ve ikonografi sunan altın, mücevher ve bronz işçiliğine ait maddi kültür kalıntılarının varlığı aktarılır.

¹¹⁶⁰ Magness, 2001: 97 vd. Etruria'daki bu değişim Orta Doğu sanatçı ve zanaatkarların göçlerinden etkilenmiş olsa da Etrüsklerin dış etkilere açık bir topluluk olduğu ve tamamen yerli bir halk ve kültürden uzak birçok farklı unsurun birlikteliği ile karmaşık bir yapıya sahip olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Demir, 2014: 113.

¹¹⁶¹ Nováková vd., 2018: 440 vd.

Demir Çağ'ın en önemli yazını İlyada'da atlar insanlar gibi birer kahraman olarak anılırlar. Kahramanlar ile benzer şekilde tanrı soyundan gelen ölümsüzler oldukları gibi ölümlü olanları da yüceltilir. Tanrıların arabalarını çeken atların alınlıklarının altından yapıldığı, altın ve fildişi gibi meatelyallerden yapılan at aksamalarının statü sahibi insanların kullanabileceği değerli malzemeler olduğu aktarılır. Tanrıların ve kahramanların atları daima arabalar ile ilişkili tasvir edilir. Destanda süvariliğe dair hiçbir anlatım yer almaz. Bir epik şiir olan eserin yazıldığı dönem olan M.Ö. 8. yüzyıl, binicilerin sosyal yaşamda, süvarilerin de savaşlarda aktif olarak yer aldığı süreçtir. Ancak destanda tanrılar ve kahramanlar araba üzerinde savaşa dâhil olurlar. Tanrılar arasında bile arabaya sahip olmak bir statü göstergesi olarak aktarılır. Arabaları olan tanrılar: Zeus, Poseidon, Hera, Athena ve Ares'dir. Hades'in ise ünlü atlarının olduğu tek bir yerde bahsedilir. Tanrı ve kahramanların anlatıldığı İlyada'da arabaların halen, elit sınıf tarafından prestijli, önemli ve statü göstergesi araçlar olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Pindaros'un¹¹⁶² "Bütün Zafer Şarkıları" içerisinde ilk M.Ö. 680 yılında başlayan Olympia, Delphoi, Isthmia ve Nemea'da düzenlenen Pan-Hellenik şenliklerde binicilik ile ilişkili müsabakalar arasında; dört atlı ve iki tekerlekli savaş arabası (harma/tethrippos), çift katırlı araba (apênê) ve tek atlı (kelês) araba yarışlarında kazananlara atfedien epik şiirleri, arabaların Klasik Çağ boyunca da devam eden prestij, statü ve önemini kanıtlamaktadır.

¹¹⁶² Pind. *Ol.* I – VI; *Pyth.* I – VII; *Nem.* I.

SONUÇ

Atlar günümüze kadar 55 milyon yıl boyunca çetin coğrafik, iklim ve doğa koşulları içerisinde evrimleşerek varlıklarını sürdürmeyi başaran canlılardır. Anadolu Coğrafyası'nda ele geçen fosil buluntuları ışığında atın varlığı ve evrim süreci Geç Orta Miyosen Dönem'den günümüze kesintisiz izlenebilmektedir. Fosiller üzerinde son yıllarda yapılan mitokondrial DNA analizleri *Equus* cinsi içerisinde, günümüz evcil at formunu oluşturan kaballinler (*Equus caballus*), zebralar, eşek ve akraba türlerinden oluşan üç grubun 3 milyon yıl önce ayrılarak yayıldıklarını kanıtlamaktadır.

Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e ait mağara ve yerleşim alanlarında ele geçen at kemiği buluntuları atın besin amaçlı tüketildiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca Neolitik Dönem'de Köşk Höyük ve Tepecik - Çiftlik'te atın phalanks kemiğinden yapılan çok sayıda idolün varlığı önemli buluntular arasındadır. Anadolu Neolitiği'ne ait at kemiği ile ilişkili idoller Kuzey Suriye, Balkanlar, Güney Rusya ve K. Kafkas Bölgesi'nde de Neolitik Dönem'de benzer ritüellerin varlığını göstermesi nedeniyle önemlidir¹¹⁶³.

Anadolu'da atın evcilleştirilmesine dair en erken osteo-arkeolojik kanıtlar M.Ö. erken ve geç 4. bine tarihlenen Çadır Höyük buluntuları arasında yer alır. Bunu Norşun Tepe, Değirmen Tepe ve Arslantepe'den veriler takip etmektedir. Anadolu'da tespit edilen erken evcilleştirmeye ait bu kanıtlar Mezopotamya, Ukrayna Stepleri ve Kazakistan'dan daha erkendir¹¹⁶⁴.

Zooarkeolojik çalışmalar Tunç Çağ'de atın besin amaçlı tüketiminin Prehistorik Dönem'e göre azaldığını göstermektedir. Anadolu'da bu dönem ile birlikte atların arabalar ile ilişkili çekim hayvanı olarak kullanıldığını kanıtlayan betimlemeler ve zooarkeolojik kanıtlar onun Anadolu toplumları içerisindeki yeri hakkında bilgiler sunar. Ayrıca başlangıçta etimolojik olarak *equidleri* tanımlayan sözcüklerin sayısı az ve hangi türü kastettiği net değilken erken Tunç Çağ'ın sonundan itibaren at ile ilişkili bir terminoloji gelişir, sözcük sayısı artar ve atı net ifade eden kelimeler yazıtlarda yer alır.

M.Ö. erken 3. bin yıl ile birlikte koşumlama, *equidlerin* boyunlarına geçirilen bir kayış, burunlarını ve alınlarını çevreleyen diğer başlık kayışları ve bunlara bağlı dizginler ile yapılmaktaydı. M.Ö. 3. bin yılın sonlarına doğru kontrolün buruna takılan halkalar ve dizgin olarak kullanılan halatlar ile gerçekleştirildiği Kültepe Anadolu grubu mühür baskılar üzerinde

¹¹⁶³ Bknz. Prehistorya Bölümü, Betimleme ve Figürünler

¹¹⁶⁴ Bknz. Prehistorya Bölümü, Atın Evcilleştirilmesi

yer alan atlı ve arabalı Tanrı / Tanrıça Pirva betimlemelerinde karşımıza çıkar. M.Ö. 15. yüzyıldan itibaren Anadolu, Mezopotamya, Mısır, Kafkaslar ve Yunanistan'da eş zamanlı olarak at gemi buluntuları ele geçer. Atın koşum ve kontrolündeki bu yenilik dönemin teknolojik devrimi olarak kabul edilen savaş arabalarının ortaya çıkışı ile çağdaştır. Ayrıca Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'da atın yetiştirilmesi ve eğitimine dair kapsamlı bilgilere ulaşılan *Kikkuli Metni* konu ile ilgili tarihin en erken ve önemli kaynakçasını oluşturmaktadır¹¹⁶⁵.

Orta Tunç Çağ ile birlikte Anadolu'da, betimlemeler ve yazılı kaynaklar ışığında atın kullanımının dinsel alan ile ilişkili olarak genişlediğini görürüz. Anadolu'da biniciliğe dair ulaşılabilen Tunç Çağ betimlemelerinin hepsi tanrılar ile ilişkili kült sahneleri içerisinde yer alır. Kültepe Assur Ticaret Kolonileri Dönemi mühür baskılarında ve yazıtlarda at, saraylarda kült amaçlı hizmetlerde, tekerlekli arabalara koşulan ve dini sahnelerde tanrıların arabalarını taşıyan hayvan olarak betimlenir. Anadolu'nun bilinen en erken atlı Tanrı / Tanrıça Pirva'dır. Hitit metinlerinde Pirva hem tanrı hem de tanrıça olarak anılmaktadır. Pirva'nın arabalı ve binici olarak temel iki tip betimlemesi vardır. Anadolu'da bu dönemde dört atın çektiği arabalı sahneler Anadolu'ya özgü tanrı ikonografisi olarak değerlendirilmektedir. Dört atın çektiği arabalı sahnelerde Pirva oturur ya da oturulacak taburenin üzerinde dik durur şekilde betimlenmektedir. Oturan betimlemelerinde takkeli ve uzun giysilidir. Ayakta duran betimlemelerinde ise takkeli ve daha kısa bir elbise giyer. II. Tip Pirva betimlemesinde ise Tanrı/Tanrıça *equid* cinsi bir hayvan üzerinde yan oturur ya da hayvanın üzerinde ayakta durur şekilde betimlenir. Ayakta dik durur şekilde betimlenen tanrıların üzerindeki bir bacağı açıkta bırakan giysi, Anadolu yerli tanrıların giydiği kıyafetler içerisinde yer alır. Pirva'nın atın üzerinde bir ayağı önde ve bacaklarını açıkta bırakan kıyafet içerisinde resmedilmesi Urartu atlı tanrı betimlemelerinde de devam etmektedir. Tunç Çağ'ın Hatti kökenli yerli Anadolu atlı tanrıları kültür ve inanç sürekliliğinin Demir Çağ'da da devam ettiğini gösteren önemli kanıtları oluşturur¹¹⁶⁶.

Güney Anadolu'da Luvi Bölgesi'nde bayram ritüellerinde at yakma kurbanlarından ve bu işlemi kralların gerçekleştirdiğinden Hitit yazılı kaynaklarında bahsedilir. Orta Tunç Çağ'da Anadolu'da at ile ilişkili diğer önemli değişim atın mezar sunusu içerisinde de görülmeye başlamasıdır. Hitit mezar ritüellerinde atın başı bazen de gövdesinin bırakıldığı uygulamalar mevcuttur. Ayrıca Boğazköy'den Hitit metinlerinde 14 gün süren kraliyet cenaze ritüellerinde at ve öküzlerin başlarının diğer hayvanların yanı sıra yakıldığı aktarılır. Boğazköy yakınlarında

¹¹⁶⁵ Bknz. Tunç Çağ Bölümü, At Yetiştiriciliği ve Ahırlara Ait Buluntular.

¹¹⁶⁶ Bknz. Tunç Çağ Bölümü, At ile İlişkili Tanrılar.

bulunan Osmankayası mezarlığında M.Ö. 17. - 16. yüzyıla tarihlenen at ve eşek sunuları arkeolojik kanıtları sunar. Ayrıca Korucutepe’de at ve eşeklerin sunu amaçlı kullanıldıkları osteolojik buluntular ile doğrulanmaktadır¹¹⁶⁷.

M.Ö. 13.-12. yüzyıldan itibaren İran ve Ermenistan yüksek platolarında süvarilerin yayılım izlerini at gömüleri ve içerisinde yer alan at gemleri vasıtasıyla takip etmek mümkündür. Doğu Anadolu’da erken Demir Çağ mezarlarının bazılarında at gömüsü tespit edilmiştir. Gömülerin bazıları mezar etrafında olabildiği gibi mezarın dromosuna da bırakılan örnekler mevcuttur¹¹⁶⁸. Sıkça görülmeyen ancak dikkat çekici diğer bir gömü geleneği de Karagündüz ve Boğurtan mevkiinde bulunan mezarların dromosları içerisinde bütün olarak bırakılan atların dışında, bazı mezarlarda ise sadece at kemiği parçalarının da bulunması at kurbanının yapıldığını düşündürmektedir. Demir Çağ’da Urartu Bölgesi’nde ise ata dair osteolojik kanıtlara ahırların dâhil olduğu yerleşim yerleri ve nekropol sahalarından ulaşılmaktadır. Besin amaçlı kullanıldığını işaret eden at kemiği buluntuları, Karmir - Blur (Teişebaini) Kalesi ve Armavir-Blur’da (Argiştihinili) çifçilerin evi olarak anılan mekânda doğrulanmaktadır. At kemikleri Yukarı Anzaf, Ayanis, Karmir-Blur ve Bastam Kaleleri’nde keşfedilmiştir. At kemiklerine rastladığımız diğer önemli alan nekropolleridir. Ayrıca Van Kalecik’te Ka. 21 mezar dromosunda ise at çene kemiği bu görüşü destekleyen buluntular arasında yer alır. Urartu mezar buluntuları arasında ise koşum takımı ve muhtelif mezar eşyaları ile birlikte, tek ya da bir kaç atın bir arada gömüldüğü iskelet kalıntılarına ya da ölü yemeği ile ilişkili at kemiği parçalarına rastlanmıştır. Mezar ritüeli içerisinde at kurbanını düşündüren kemik parçaları ve at koşum takımlarının varlığı orta ve geç Demir Çağ mezarlarında da devameden bir gelenek olarak karşımıza çıkar¹¹⁶⁹. Norşun Tepe’de bulunan insansız üç at gömüsü ise Hauptmann tarafından İskitler ile ilişkilendirilmekte ve M.Ö. 700 yıllarına tarihlendirilmektedir. Adilceviz ve Patnos civarında, Liç’de yapılan kazılarda mezarlık alanında oda ve urne mezarların yanı sıra koşum takımları ile birlikte her biri yaklaşık 1,50 metre olan üç at iskeletinin gömülü olduğu mezarlar keşfedilmiştir. Ayrıca gene bu bölgede Iğdır Urartu mezarlığında iki çocuk ve bir kadın gömüsü yanında ölü hediyeleri içerisinde tunç bir pazubant, demir bilezikler, iki tunç iğne parçası ve doksan tane kırmızı akik, cam, tunç ve ufalanmış muhtelif maddelerden yapılmış boncuklar ile birlikte at dişi de bulunmuştur. Phrygia’da osteolojik buluntular arasında at büyük oranda mezar ritüellerinde karşımıza çıkar. Gordion Tümülüs D, inhumasyon ve Gordion Tümülüs E kremasyon gömüsü içerisinde at kemikleri tespit edilmiştir. KY Tümülüsü mezar odası önünde ise bütün olarak iki at iskeleti

¹¹⁶⁷ Bknz. Tunç Çağ Bölümü, Değerlendirme.

¹¹⁶⁸ Bknz. Urartu Osteolojik Buluntular.

¹¹⁶⁹ Bknz. Urartu Osteolojik Buluntular.

bulunmuştur. Ayrıca İmirler ve Demircihöyük'te koşum takımları ile birlikte bulunan at gömüleri de KY Tümülüs'ünde olduğu gibi göçebe kültürler ile ilişkilendirilmektedir¹¹⁷⁰.

Demir Çağ'ı karakterize eden en önemli yenilik demir madeninin yaygın olarak kullanılmaya başlamasıdır. Anadolu'da tuncun elde edilmesi, kalayın dışardan ithal edilen pahalı bir maden olması nedeniyle zordu ve kullanımı yönetici aristokrat grubun tekelindeydi. Demir Çağ ile birlikte tunçtan daha sağlam ve ucuz olan demir madeninin kullanımının kısmen de olsa devlet tekelinden çıkması küçük üreticinin rahatlamasına neden olmuştur. M.Ö. 9. yüzyıl başından itibaren silahların büyük çoğunluğunun demirden yapılması dönemin savaş teknolojisi ve buna bağlı olarak savaş teknikleri üzerinde de etkili olmuştur. Ancak dönemin etkin bir savaş aracı olan atın kullanımına ait maddi kültür kalıntıları tuncun kullanımının devam ettiği görülür. Çalışmamızda yer alan materyaller de bu tespiti doğrulamaktadır. Bu durum Demir Çağ ile ilişkili araştırma problemlerimizden birincisini oluşturmaktadır.

Demir Çağ Anadolu Uygarlıkları içerisinde Urartu at koşum takımları ve süsleme malzemelerinin yazıtlı örneklerinin bulunması bize, materyallerin tipolojisini net bir kronoloji ile sunma fırsatı tanımaktadır. Bu materyaller İşpuni-Menua Dönemi'nden, Argiştı I ve Sarduri II Dönemi'ne kadar Urartu kral isimlerinin yazılı olduğu özgün örnekleri oluşturur. Ancak şu ana kadar yayını yapılan yazıtlı gemlerin hepsi tunçtan yapılmıştır. Ayrıca gemlerin dışında at ile ilişkili diğer materyallerin yapımında da büyük oranda tunç malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Buna karşın Phrygia'da bulunan gemlerin büyük bölümü ise demirden yapılmıştır ve çoğunlukla göçebe kültürler ile ilişkilendirilmektedirler. Bronz gemlerin yanı sıra gem buluntularının Anadolu'daki genel şeması M.Ö. 8. yüzyıl ile birlikte demir gemlerin artışı göstermektedir. Ancak kazı sonuçlarında kaydedilen demir buluntulara rağmen yayınlarda yer alanların iyi durumdaki tunç malzemeler olması literatüre dayalı güvenilir bir tablo oluşturmayı olanaksız kılmaktadır. Demirin oksidasyon tahribatının yüksekliği ve korunma durumundaki sorunlar sergilemede tercih edilmemesinin bir nedeni olmalıdır. Müzelerde etütlük malzeme olarak ayrılan demir gemlerin korunma durumunun belirsizliği ise literatüre yansıyan malzemeleri sınırlandırmaktadır. Bu kapsamda Erken Demir Çağ'dan itibaren demir madeninin yaygın kullanımına rağmen lüks malzemelerde halen tuncun tercih ediliyor olması, Urartu ve Phryg mezar buluntularının yanı sıra Kıbrıs, Etrüsk ve Yunanistan'da çoğunluğu elitlere ait mezarlarda bulunan doğu kökenli ithal lüks tunç eşyaların varlığı ile de kanıtlanmaktadır¹¹⁷¹. Ayrıca kalayın Anadolu'ya ithal edilen bir malzeme olması nedeniyle tunç, pahalı ve zor bulunan bir maden idi. Bu nedenle tuncun, belli bir statüye sahip seçkin

¹¹⁷⁰ Bknz. Phrygia Osteolojik Buluntular.

¹¹⁷¹ Bknz. Detaylar için, Urartu Bölümü, At Koşum Takımları ve Madencilik.

gruplar tarafından edinilebilen lüks kategorisinde değerlendirilmesi de doğru bir tespit olacaktır.

Yazıtlı eserler kapsamında savaş malzemeleri üzerine kralın adının yazılması geleneği Anadolu'da Orta Tunç Çağ'a kadar eskiye dayanır. Kültepe'de bulunan bir tunç mızrak ucu üzerinde Akadca çivi yazısı ile: "*Anittanın'nın Sarayı*" yazısı yer almaktadır. Bununla birlikte II. Sargon'un (M.Ö. 722-705) Urartu Bölgesi'ne düzenlediği seferde Rusa I'nin ordusunu mağlup ettiği ve 260 kraliyet süvarisini ele geçirdiğini aktardığı yazıt sayesinde, kralın maiyetine ait, sarayın süvari birliğine sahip olduğunu öğrenmekteyiz. Bu bağlamda süvari birlikleri için bronzun altın rengindeki renk değişimi ve parlaklığının da görsel üstünlük nedeniyle lüks malzeme olarak tercih edilebileceği düşünülebilir. Bu durum at ile ilişkili yazıtlı tunç materyallerin elit sınıf tarafından kullanılan lüks malzemeler olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir¹¹⁷².

Yeni Hitit, Lydia ve diğer Batı Anadolu Merkezleri'nde tunç, demir ve fildişi at koşum takımı ve süsleme elemanlarına ait maddi kültür kalıntıları sınırlıdır ancak yazılı kaynaklar ve betimlemeler bize daha fazla bilgi vermektedir. Batı Anadolu'da Klaros, Sardes ve Efes gibi önemli merkezlerde bulunan at koşum malzemeleri K. Suriye, Yeni Assur, Yeni Hitit Şehir Devletleri, İtalya, Trakya, Yunanistan, İskit ve Kimmerler gibi göçebe atlı kavimlerin de aralarında yer aldığı çok kültürlü ilişkilerin varlığını ortaya koymaktadır. Bu veriler ışığında at koşum takımları ve süsleme malzemelerinin savaşların yanı sıra ticari ilişkiler ile de yayıldıkları görülmektedir. Ayrıca Demir Çağ'da Urartu'da, Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı, Batı Anadolu'da Klaros ve Milet'te kutsal alanlarda adak eşyaları arasında bulunmaları, prestijli lüks malzemeler olmalarının yanı sıra dinsel değeri olan objeler olduklarını da kanıtlamaktadır.

Bununla birlikte yayınlarda yer alan gemlerin metalürjik analizi yapılmamıştır. Malzemenin yapısını oluşturan elementlerin ve oranlarının o materyalin kullanımını doğrudan etkilemektedir. Yazıtlı materyallerin bu kapsamda metalürjik analizlerinin yapılması esas tercih nedeninin anlaşılması için gerekli görülmektedir. Bu konu doktora sonrası çalışma olarak planlanmaktadır.

Araştırma süreci Demir Çağ'ın M.Ö. 1000 - 500 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem arkeolojik ve epigrafik veriler ışığında at ile ilişkili yeni bilgilere ulaştığımız önemli bir süreçtir. M.Ö. 9. yüzyıl ile birlikte süvarilerin betimlemeler üzerinde görülmeye ve yazılı kaynaklarda anılmaya başlaması atın Orta Demir Çağ'da ortaya çıkan en önemli yeniliğidir. Ayrıca at koşum takımlarını içeren materyallerde çeşitlenme ve artış, demir gemlerin kullanımı ile ortaya çıkan teknolojik değişim ve ilerleme bu yeniliğin başlıca tetikleyici unsurları arasında

¹¹⁷² Urartu Bölümü, At Koşum Takımları ve Madencilik.

kabul edilir. Süvariler Urartu ve dönemin en güçlü devleti Yeni Assur'un değişen savaş sahalarında en önemli ordu birliklerini oluşturmakta idi. Dağlık alanda yapılan mücadelede aktif rol oynayan süvarilerin önemi ilerleyen dönemde her devlet için artarak devam eder. Bu bağlamda süvarilerin çıkışı ve gelişimine dair farklı görüşler ortaya sürülmüştür. Tartışmalar çoğunlukla Yeni Assur saray kabartmaları ve Balavat Kapısı bronz betimlemeler baz alınarak yapılmaktadır. Her ne kadar zaman zaman atıfta bulunulsa da başta Urartu olmak üzere diğer Anadolu süvarileri üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Bu kapsamda araştırma konumuzun ikinci problemi Anadolu Demir Çağ süvarilerinin çıkışı ve gelişiminin arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar ışığında irdelenmesi oluşturmaktadır. Urartu tunç eserler, Yeni Hitit ortostatları, Phryg fildişi plakalar ve kabartma eserler üzerinde yer alan at ve atlı betimlemeleri atın Demir Çağ Anadolu toplumlarının yaşamındaki yerine dair bilgilere ulaştığımız önemli materyallerdir. Bu eserler üzerindeki savaş, av ve törensel geçit sahneleri içerisinde betimlenen at ve erken süvari betimlemeleri prestij ve statü sembolü olarak yer almaktadır.

Urartu süvari sahnelerini çağdaşı Yeni Assur sanatı süvari betimlemeleri ile kıyasladığımızda, Yeni Assur'da erken süvarilerin bazı betimlemelerinin yan yana, ikili resmedildiğini ve bazı sahnelerde ise ikinci süvarinin diğerine yardım eden eşlikçi süvari olarak yer aldığını görürüz. II. Aşurnasirpal Dönemi'nden II. Sargon Dönemi aralığına tarihlenen bu süvari betimlemeleri Littauer ve Crouwel ile Medveskaya tarafından sürecin bir gelişim ve kronoloji takip ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu düşünceyi destekleyen en önemli görsel veriler II. Aşurnasirpal Dönemi Ninive Sarayı ortostatları ve Balavat Kapısı üzerinde yer alan betimlemelerdir. Bu sahnelerde ikili betimlenen ve biri eşlikçi olarak anılan süvari, diğer süvariye koruma ve onun atının dizginlerini kontrol etme görevini üstlenmekte, öteki ise silahını kullanarak savaşmaktadır. Bu durum süvarilerin atı kullanabilme becerisinde görülen bir aşama ve savaş tekniklerindeki yeterlilik düzeyi olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Medvedskaya tarafından at koşum takımları ve bu betimlemelerin, kronolojik bir gelişimi yansıttığı da iddia edilerek Hasanlu IV tabakasının M.Ö. 8. yüzyılın sonları II. Sargon Dönemi'ne kadar devam ettiği ileri sürülmüştür. Dyson ve Muscarella, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına tarihlenen Hasanlu IV tabakasının karbon 14 sonuçlarını yayınladıkları 1989 tarihli çalışmalarında; Medvedskaya'nın iddialarına II. Aşurnasirpal Dönemi, Assur, K. Suriye ve Menua Dönemi Urartu eserleri üzerinde yer alan bağımsız süvari betimlemelerinin varlığını da öne sürerek karşı çıkmışlardır¹¹⁷³. Dyson ve Muscarella'nın görüşleri çalışmamızda da doğrulanmaktadır. Bunun dışında biz erken at, atlı, süvari ve araba betimleme tarzının izlerini Assur ve Urartu'nun yıkılışının ardından Anadolu, Yunan ve Etrüsk sanatında da takip ettik. Süvarilerin neden ikili

¹¹⁷³ Bknz. Urartu Bölümü, Değerlendirme.

betimlendiklerini sorguladık. Bu sürecin Urartu sanatında ve yazılı kaynaklardaki varlığını irdeleyerek konu ile ilişkili farklı sonuçlara ulaştık.

İlk olarak süvarilerden bahseden Yeni Assur ve Urartu erken yazılı kaynakları içerisinde verilen sayısal kayıtlar dikkat çekicidir. Salmanassar III (M.Ö. 858-820) ülkesindeki süvari sayısını 5542'ye, araba sayısını ise 2002'ye yükselttiğini aktarmaktadır. Çağdaşı Urartu krallığına ait süvari sayıları ise yazılı kaynaklarda Yeni Assur'dan çok daha yüksektir. Urartu Kralı İşpiuni (M.Ö. 830-820) krallığa ait 9.604 süvari ve 172 arabanın varlığından bahseder¹¹⁷⁴. Süvarilerin ortaya çıktığı erken dönemden itibaren sayısal olarak arabalara göre üstün oldukları görülür. Sadece yazılı kaynaklara dayalı sayısal veriler ışığında bile süvari birliğinin eşlikçiden oluşan ikili gruplar halinde; birinin her iki atın dizginlerini tutarken, diğerinin silah kullanabildiği bir savaş sahasında tasavvur etmek oldukça güçtür. Yeni Assur ve Urartu arasındaki mücadelenin dağlık ve engebeli bir topografyada geçtiği düşünüldüğünde de bunun mümkün olamayacağı açıktır.

İkinci olarak betimlemeli tunç malzemeler üzerinde yer alan savaş sahneleri Urartu ve Yeni Assur'da benzerliklerin yanı sıra farklılıklar da gösterir. Öncelikle Yeni Assur resim sanatı devletin propaganda aracıdır ve kralın yer aldığı sahneler yüceltilir ve vurgulanır. Urartu'da ise sanat eserleri üzerinde krala ait bir betimleme yer almaz. Ayrıca Urartu ve Yeni Assur süvari, araba ve at betimlemelerini kıyasladığımızda; özellikle Urartu bronz malzemeler üzerinde yer alan betimlemelerde savaş, av ve geçit töreni sahnelerinde ikili süvarilerin varlığına karşın eşlikçi süvari betimlemesi eserler üzerinde tespit edilmemiştir. Menua Dönemi erken sanat eserleri üzerinde süvariler, bağımsız savaşan ve silah kullanan savaşçılar olarak resmedilirler. Bu savaş sahnelerinin bir beceri ya da gelişimden daha çok betimleme şablonu olarak tekrarlandığı görülmektedir. Yeni Assur ve Urartu sanatçıları; savaş sahnelerinde ikili süvarileri ve bindikleri atlarını, savaş arabalarında yer alan at ve sürücü figürlerinin tekrarı niteliğinde resmetmektedir¹¹⁷⁵. Bu sanat üslubu aynı zamanda dönemin klasik betimleme şablonunu oluşturmaktadır.

Urartu ve Yeni Assur sanatında görülen bu Erken ve Orta Demir Çağ anlatım tarzının en erken örneği, Mezopotamya'da Ur Standartları üzerinde yer alır. En erken savaş arabası betimlemeleri bindirme tekniğinde resmedilmektedir. Eserlerde kullanılan bu teknik, sahneye profilden derinlik hissi vererek hareketli ve kalabalık göstermektedir. Bindirme tekniğinin kullanıldığı at, araba ve süvari betimlemeleri M.Ö. 7. yüzyıl ortaları ile birlikte Batı Anadolu'nun birçok şehrinde, Etrüsk ve Yunanistan'da terrakotta frizler ve seramikler üzerinde

¹¹⁷⁴ Bknz. Urartu Bölümü, Yazılı Kaynaklarda Urartu Savaş Arabaları ve Süvariler.

¹¹⁷⁵ Bknz. Urartu Bölümü, Urartu Sanatında At ile İlişkili Betimlemeler.

de görülmeye başlar. Bu sanat tekniği ve kültürel aktarımında, M.Ö. 9. yüzyıl sonundan itibaren başlayan doğu - batı arasındaki ticaretin yanı sıra M.Ö. 7. yüzyılın sonunda Yeni Assur ve Urartu Devletlerinin yıkılışı da önemli rol oynamıştır. Bu süreçte Urartu, Yeni Assur, Yeni Hitit ve Fenike ile olan ticaret vasıtasıyla, yazının da dâhil olduğu birçok teknolojik yenilik Anadolu, Kıbrıs ve Ege adaları aracılığı ile Yunanistan ve İtalya'ya aktarılmıştır¹¹⁷⁶.

Doğu – batı arasındaki M.Ö. I. binin ilk yarısında gerçekleşen kültürel bağlantıda Doğu Akdeniz Limanları önemli rol oynamaktaydı. Akdeniz kıyısında önemli bir ticari liman olan Tell Tayinat'da erken I. bin yıl boyunca ele geçen çok sayıda farklı kültürlere ait arkeolojik buluntular bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Al Mina şehrine ait liman da doğu mallarının batıya gönderildiği Yunanistan ve Doğu arasındaki önemli ticari merkezlerden biriydi. M.Ö. 8. yüzyılda Urartu hâkimiyetinde olan bu bölgenin Korinth ile olan bağlantısını ise Proto-Korinth seramikleri ile takip etmek mümkündür. Al Mina'nın yanı sıra K. Suriye'nin Akdeniz kıyılarında yer alan Sabuniye, Tayinat ve Fenike limanlarının da daha erken bir dönemde M.Ö. 2. bin yıldan itibaren Yunanistan, Girit ve Kıbrıs ile bağlantılarının varlığı arkeolojik buluntularla kanıtlanmaktadır¹¹⁷⁷. Orientalizan dönemde M.Ö. 7. yüzyılın ortalarından sonra süvari betimlemeleri, Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönem Anadolu, Etrüsk ve Yunan sanatında yaygınlaşır ve lüks mezarlarda duvar resimlerinde, metal ve seramik malzemeler, mimari terakottalar ve kabartmalar üzerinde sevilen bir kompozisyon olarak karşımıza çıkar.

Sonuç olarak yan yana ikili süvari sahneleri, süvarilerin becerilerini ya da savaş taktiklerini sergilemekten ziyade dönemin sanat tekniği ve üslubunu sunan betimleme şablonunu yansıtır. Ayrıca betimlemeler üzerinde yer alan at ve atlı kompozisyonların zenginliği engebeli araziye sahip Urartu Devleti için atın kullanım sahasını ve önemini göstermektedir. Savaşların yanı sıra ulaşım amaçlı ve çekim hayvanı olarak da arabalarda atlar kullanılmakta idi.

Anadolu'da şehirlerin halka açık önemli resmi mekânlarında Kargamış, Zincirli - Sam'al, Karatepe, Domuztepe'de süvariler tekli ya da antitetik olarak ortostatlar üzerinde resmedilirler. Karatepe süvari ve binici betimlemelerine kurban sahnesi, geçit töreni ve savaş sahnesi içerisinde yer verilmektedir. Ancak süvariler prestijli ve aristokrat bir sınıf olarak devletle ilişkili ikonografilerin yer aldığı sanat eserleri arasında betimlenmelerine karşın, bu dönemde krallar daima arabalı sahnelerde yer alırlar ve süvari olarak resmedilmezler. Anadolu, K. Suriye ve Yeni Assur sanatında süvarilerin anıtsal sanat eserler üzerinde M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren betimlenmelerine rağmen, krali statü ve prestij örgesi olmaları ilk kez Yeni Assur Kralı

¹¹⁷⁶ Bknz. Klasik Çağ Öncesi Batı Anadolu'nun Öne Çıkan Merkezlerinde At, Değerlendirme Bölümü.

¹¹⁷⁷ Bknz. Yeni Hitit Şehir Devletleri, At Koşum Takımları ve Süsleme Malzemeleri

Aşurbanipal'in (M.Ö. 668-626) kendini süvari olarak resmetmesi ile başlar. Salmanassar III Dönemi (858-824) Balavat Kapısı kabartmalarından itibaren kralın at üstünde yer aldığı tasvirler doğu sanatında bilinir. Ancak bir süvari ve savaşçı olarak ilk kez bir Kral, Aşurbanipal kendisini Ninive Sarayı'ndan bir kabartma üzerinde betimletmiştir. Buna karşın atıcılık ve binicilikte ünlü Urartu'da eserler üzerinde arabalı ve süvari betimlemelerinde kralın resmedilmemesi her iki uygarlığın sanat anlayışındaki temel farkı ortaya koymaktadır. Sonraki süreçte, Klasik Çağ'da Pers kralları Darius I, , Hellenistik Dönem'de Büyük İskender ve Roma Dönemi'nde imparatorlar kendilerini süvari olarak özellikle plastik sanat eserleri üzerinde ölümsüzleştirirler.

Anadolu Demir Çağ'ında savaş arabalarının kullanımına ilişkin betimlemelere ve yazılı kaynaklara baktığımızda ise, onların prestij örgesi olarak önemi ve sürekliliği dikkat çekicidir. Yeni Assur Kralı II. Sargon, Muşafir'i yağmasında ele geçirdiği ganimetler içerisinde iki at ve bir araba sürücüsünün bulunduğu bir heykel grubundan bahseder. Bu eserlerin üzerinde yer alan Rusa I'e ait yazıtta: *"İki at ve bir atlı savaş arabası sürücüsü ile o (Rusa) Urartu Krallığı'nı ele geçirmişti"*sözleri aktarılmaktadır. Urartu Devleti'nde süvarilerin yaygın kullanımına ve sanat eserleri üzerindeki artan betimlemelerine rağmen Rusa I Dönemi'nde (M.Ö. 730-713) halen kraliyet ve iktidar için arabaların önemli bir prestij ve güç sembolü olduğu görülmektedir. Bu dönemde Yeni Hitit Şehir Devletleri Melid, Kargamış, Karatepe, Zincirli ve Sakçagözü ortostatları üzerinde de arabalı sahneler kral ve kraliyetle ilişkili statü göstergesi savaş ve avlanma ikonografileri içerisinde yer almaktadır¹¹⁷⁸.

Ege Dünyasına baktığımızda İlyada'da atlar insanlar gibi birer kahraman olarak anılırlar. Tanrıların ve kahramanların atları daima arabalar ile ilişkili tasvir edilir. Süvariliğe dair hiçbir anlatım yer almaz¹¹⁷⁹. Atlar kahramanlar ile benzer şekilde tanrı soyundan gelen ölümsüzler oldukları gibi ölümlü olanları da yüceltilerek aktarılır. Tanrıların arabalarını çeken atların alınlıklarının altından yapıldığı ve aynı zaman da altın, fildişi gibi değerli materyallerden yapılan at aksamalarının statü sahibi insanların kullanabileceği değerli malzemeler olduğu destanda belirtilir. M.Ö. 8. yüzyıl at binicilerinin sosyal yaşamda, süvarilerin de savaşlarda aktif olarak yer aldığı dönemdir. Ancak Homeros'un destanında tanrılar ve kahramanlar araba üzerinde savaşa dâhil olurlar. Tanrılar arasında bile arabaya sahip olmak bir statü göstergesi olarak aktarılır. Arabaları olan tanrılar: Zeus, Poseidon, Hera, Athena ve Ares'dir. Hades'in ise ünlü atlarının olduğundan tek bir pasajda bahsedilir. Tanrı ve kahramanların anlatıldığı İlyada

¹¹⁷⁸ Bknz. Yeni Hitit Şehir Devletleri, Heykeltıraşlık Eserleri ile İlişkili İkonografik Veriler.

¹¹⁷⁹ Bknz. Klasik Çağ Öncesi Batı Anadolu'nun Öne Çıkan Merkezlerinde At, İlyada'da Atlar, Arabalar ve Kahramanlar.

destanında arabaların halen tanrılar ve elit sınıf tarafından prestijli, önemli ve statü göstergesi değerli araçlar olarak kullanıldıkları görülmektedir.

Sosyal ve siyasi yapıda görülen at ile ilişkili bu değişimlerin Anadolu toplumlarının inanç dünyalarını nasıl etkilediği ise araştırmamızın üçüncü ve son problemini oluşturur. Orta Tunç Çağ başlarından itibaren köklü bir Anadolu geleneği olan atlı tanrı motifinin Demir Çağ'da devam etmekle birlikte değişerek çeşitlendiği görülür. Bu süreklilik ve gelişim Anadolu kültür tarihinin sürekliliği ve zenginliğinin göstergesi olarak karşımıza çıkar. Anadolu din inanışı içerisinde at ile ilişkili tanrıların varlığı hem arabalı hem at üstünde betimlenen Orta Tunç Çağ Kültepe, Acemhöyük ve Ovaören mühür baskılarından bilinmektedir. Tanrıların üzerinde durduğu hayvanın at ya da *equid* sınıfından bir hayvan mı olduğu bazı betimlemelerin net olmaması nedeniyle tartışılrsa da atgillere ait kültürel betimlemelerin hepsi Pirva tanrı grubu içerisinde değerlendirilmektedir¹¹⁸⁰. Bu erken betimlemelerde at üzerinde yer alan tanrılar iki farklı pozisyonda karşımıza çıkar. İlk olarak Kültepe'den mühür baskı üzerinde tek örnekle temsil edilen betimlemede Tanrı/Tanrıça Pirva atın (*Equid* ?) üzerinde yan oturur pozisyonda resmedilmiştir. Acemhöyük ve Ovaören örneklerinde ise Tanrı, atın üzerinde bir ayakları ileri uzatılmış, dik durur şekilde betimlenmektedir.

At ve kanatlı at üzerinde yer alan Urartu tanrıları, Orta Tunç Çağ Anadolu geleneğinde betimlenmektedirler. Ancak, Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı kalkanı üzerinde yer alan bir süvari çifti betimlemesinde önde bulunan süvari tanrı, miğferinde tanrısal işaret olan boynuz ve sırtında sadağı ile diğer atlı tanrı ikonografilerinden ayrılır (Lev. 2, F)¹¹⁸¹. Belli tarafından tanrı olarak adlandırılan bu betimlemenin sadece baş kısmı görülmektedir. Çiftli süvarilerden oluşan savaş sahnesi içerisinde resmedilen bu betimleme her ne kadar sadece baş kısmı sağlam durumda elegeçse de savaşçı süvari kortejinin bir parçasıdır ve onlar gibi atın üzerinde yer alıyor olmalıdır. Bu bağlamda süvari tanrı, Urartu'da atın üzerinde oturan pozisyonda resmedilen bilinen tek betimlemedir.

At ve kanatlı at üzerinde ayakta dik duran Urartu tanrıları, atın başına ya da boynuna doğru bir ayakları öne adım atmış şekilde betimlenirler. Üzelerinde Orta Tunç Çağ Anadolu atlı tanrılarının bazılarının da giydiği bir bacağı açıkta bırakan uzun kıyafetler giyerler. Urartu tanrılarında, bu uzun kıyafetin içindeki kısa eteklik ile püsküllü detaylar vurgulanmaktadır. Ayrıca ellerinde ok, yay, sadak, kılıç ve kalkan gibi silahların varlığı onların savaşçı kimliklerini öne çıkaran önemli yeniliklerdir. Bu betimlemeler, Demir Çağ Anadolu inançları içerisinde yer alan atlı tanrıların geçmişten köklenen sürekliliğini ve algılanışındaki değişimi

¹¹⁸⁰ Bknz. Tunç Çağ Bölümü, At ile İlişkili Tanrılar.

¹¹⁸¹ Bknz. Urartu Bölümü, At üstünde yer alan tanrılar.

gösteren kanıtları oluşturur. Bu aynı zamanda atın Anadolu toplumları içerisinde savaş ve süvarilerin çıkışı ile ilişkili, değişen ve artan öneminin inanç dünyasına da yansıdığı bir göstergesidir. Ayrıca Delemen'in iddia ettiği gibi Tunç Çağ atlı tanrıları ile aradaki zamansal boşluk nedeniyle Roma Dönemi'nde ortaya çıkan Anadolu atlı tanrılarının dinsel bir gelenekten ziyade ikonografik bakışı açısı ile değerlendirmesinin doğru olamayacağı da bu çalışmada kanıtlanmıştır¹¹⁸². Farklı görüşler ışığında Tlos tanrıları özelinde konuyu ele alan Özdemir'in, atlı tanrıların Anadolu'da dinsel köken ile ilintili de ele alınmasının gerekliliğine dair yaklaşımı araştırmamızda haklılık kazanmıştır¹¹⁸³.

Kanatlı at mitolojisinin kökeni yerel Anadolu dinlerine dayanır¹¹⁸⁴. Bossert, Hitit hiyeroglifleri üzerine yaptığı çalışmada Hattuşa'da Fırtına Tanrısı *piḫaššašši*'in Grekçe *Πηλασος* ile aynı anlama geldiğini kanıtlamıştır. Yıldırım ve gökgürültüsünün birleşmesinin tezahürü olan *piḫaššašši* Fırtına tanrısının Luvi ülkesindeki en önemli yerel formunu oluşturmakta idi. Hitit Kralı Muvatalli II'nin (M.Ö. 1295-1272) dua ettiği tanrılar listesinde yer alan *piḫaššašši* Hitit Pantheon'una da dâhildi. Bunun yanı sıra Hurri Fırtına Tanrısı'nın arabasını boğalar çekerken, Luvi Fırtına Tanrısı'nın arabasını atlar çekmektedir. Luvi Fırtına tanrısı *piḫaššašši*'nin sıfatı olan şimşek ve gökgürültüsü Hesiodos'da Pegasus'un taşımakla görevli olduğu Zeus'un yıldırım ve şimşegi ile ilişkilendirilerek antik batı edebiyatına ve sanatına adapte edilmiştir. M.Ö. 13. yüzyıl Hitit metinlerinde bahsedilen kanatlı ata ait erken betimlemeler Hitit İmparatorluk Dönemi Tell – Ahmar'dan bir kabartma ve M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen Orta Assur silindir mühürleri üzerinde karşımıza çıkar. Anadolu'da Demir Çağ'ın en erken kanatlı at betimlemesi M.Ö. erken 10. yüzyıla tarihlenen Kargamış'tan bir ortostat üzerinde yer alır. Urartu'da tunç kalkanlar ve kemerler üzerinde tanrıları taşımaya başlayan kanatlı at, Samos Heraionu'nda bulunan kabartma metal levhalar ile Phryg sanatından batı uygarlıklarına aktarılır.

Urartu sanatında at ile ilişkili karışık varlıkların da sanat eserleri üzerinde betimleniyor olması Demir Çağ'ın at ile ilişkili bir diğer önemli yeniliğidir. Betimlemeler üzerinde yer alan bu karışık varlıklar Urartu sanatının yüksek yaratıcı gücünü ve ustalığının gösteren önemli eserlerdir. Bu betimlemelerin bir diğer önemi Orientalizan Dönem ile birlikte Yunan Sanatı'nda aynı ya da değiştirilerek tekrarlanıyor olmalarıdır. Bu bağlamda karışık varlıklara ait betimlemeler, kültürler arası geçişin ve etkileşimin de izlerini taşırlar. Aktarıldıkları yeni sanat anlayışı içerisinde yeniden yorumlanarak ve zenginleşerek devam eden sanatsal ve imgesel sürekliliğin kanıtlarını sunarlar. Çalışmamızda at ile ilişkili dokuz farklı karışık varlık motifi

¹¹⁸² Delemen, 1999: 84 – 85.

¹¹⁸³ Özdemir, 2016: 178.

¹¹⁸⁴ Bknz. Urartu Bölümü, At ile İlişkili İnanç Dünyasına Yansıyan Sahneler.

tespit ettik. Bunlar arasında en önemlisi ön gövdesi kanatlı at arka gövdesi kuş kuyruğu, ayakları at toynağı, bazen de aslanpençesi olan betimlemelerdir. Kökenini kanatlı attan alan bu at ve kuş birleşimi figürler batı sanatının M.Ö. 6. – 5. yüzyıllara tarihlenen vazo ve plastik betimleme repertuvarına Hippalektrya olarak aktarılan karışık varlıkların erken örneklerini oluşturmaktadır¹¹⁸⁵.

Karışık varlıklar içerisinde yer alan diğer bir örnek at adamlar, Urartu'nun Yeni Assur ile olan coğrafi ve kültürel yakın bağlantılarının ve sanatsal etkileşiminin ürünlerinden biridir. Erken örneklerine Urartu'da rastladığımız at adamlar Orta Assur silindir mühürleri üzerinde olduğu gibi ellerinde taşıdıkları ok yay ve kılıç gibi silahlar ile savaşçı ve avcı kimlikleri vurgulanarak betimlenirler. Yunan sanatında Kentaur olarak isimlendirilen bu at adamlar, ikonografinin batı sanatındaki sürekliliğini göstermektedir.

Demir Çağ Anadolu toplumlarının yaşamına yansıyan at ile ilişkili diğer önemli yenilik ise Yeni Hitit Şehir Devleti Gurgum'da bulunan mezar stelleri üzerinde yer alan at, atlı ve süvari betimlemeleridir¹¹⁸⁶. Anadolu'da Tunç Çağ boyunca süvari ya da atlı betimler tanrılar ile ilişkili sahnelerde yer alır. Demir Çağ'da bu anlatım Gurgum mezar stelleri üzerinde resmedilen mezar sahibine ait sahneler ile birlikte değişir. At, atlı ve süvari betimlemelerinin yer aldığı Gurgum mezar stellerinin tarih aralığı M.Ö. erken 9. yüzyıl - 8. yüzyıl ortalarıdır. Bu süreçte at, atlı ve süvari figürleri insan yaşamı ile ilişkili günlük sahneler ve mezar sahibinin statüsüne ait kompozisyonlar içerisinde görülmeye başlar. Klasik Çağ'da Anadolu ve Yunan sanatında zafer kazanan askerin süvari olarak mezar stelleri üzerinde betimlenmesi, atın ayakları altında ezilen düşmanın resmedildiği klasik doğu motifi ile zenginleştirilerek aktarılır. Mezar sahibinin kahramanlaştırıldığı süvari betimlemeli mezar stellerinin en güzel örneklerini, Atina'dan Dexileus'un anıtı, Anadolu'da çağdaşı Çan Altıkulaç Lahti ve Elmalı – Yalnızdam mezar steli ve Ksanthos'dan Nereidler anıtı oluşturur¹¹⁸⁷. Gurgum mezar stelleri, gelişerek devam edecek olan mezar sahibinin atlı-süvari olarak betimlendiği ve savaşçı kimliğinin vurgulanarak kahramanlaştırıldığı mezar stelleri¹¹⁸⁸ üzerindeki bu sahnelerin en erken örneklerini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada; Anadolu Demir Çağ toplumlarının sosyal, siyasal ve dinsel hayatlarında atın yerini, artan önemini ve değişen algıyı tarihsel süreç içerisinde osteolojik, arkeolojik ve epigrafik veriler ışığında aktarmaya çalıştık.

¹¹⁸⁵ Bknz. Urartu Bölümü, Karışık Varlıklar İçerisinde At.

¹¹⁸⁶ Bknz. Yeni Hitit Şehir Devletleri, Gurgum.

¹¹⁸⁷ Özdemir, 2016: 186. Lykia Bölgesi atlı savaş sahneli mezar anıtları: Kadyanda Mezar Anıtı, Payava Lahti, Izraza Mezar Anıtlarında mezar sahibinin yenilmezliği ve düşmanı alt etme sahnesi içerisinde resmedilirler.

¹¹⁸⁸ Özdemir, 2016: 177 - 212. Anadolu'da Atlı Tanrılar, Kahraman Kültü ve Yönetici Kültüleri için bknz.; Delemen, 1999: 79-88. Anadolu Roma Dönemi Atlı Tanrıları için bknz.

KAYNAKÇA KISALTMALARI

AIO	Archaeologica Iranica et Orientalis
AJA	American Journal of Archaeology
AnAr	Anadolu Araştırmaları Anadolu Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Anatolica	The Netherlands Institute for the Near East in Leiden
ANES	Ancient Near Eastern Studies
AnOr	Analecta Orientalia
AnSt	Anatolian Studies, The British Institute at Ankara
AMI	Archäologische Mitteilungen aus Iran
ArkST	Arkeometri Sonuçları Toplantısı
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BELLETEN	Belleten, Türk Tarih Kurumu
BOREAS	Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations
CAH	The Cambridge Ancient History
CollAn	Colloquium Anatolicum, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü
EtrStud	Etruscan Studies: Journal of the Etruscan Foundation. Grosse Pointe (Mich.): Etruscan Foundation
Iraq	The British School of Archaeology in Iraq
Iran	The British Institute of Persian Studies
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JbKleinasF	Jahrbuch für kleinasiatische Forschung
JNES	Journal of Near Eastern Studies
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
RA	Revue Archéologique
RLA	Reallexikon der Assyriologie und Vor der asiatischen Archaologie, Band 10, (ed.) E. Ebeling - B. Meisner (2003-2005) Berlin, Walter de Gruyter, 1928.
SAA II-1	J.D. Hawkins – J. N.Postgate, <i>Tribute from Tabal</i> , Open Access Journal: State Archives of Assyria Bulletin I (1987) - X (1996)

SAA V	G. B. Lanfranchi and S. Parpola 1990. The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces. Helsinki, Helsinki University Press
SMEA	Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi
TÜBA-AR	TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
WA	World Archaeology

KAYNAKÇA

- Adalı, S. F. (2018). “The Neo-Assyrian Kingdom’s Interest in Central Anatolia: Relations with Melid, Tabal, Phrygia and Lydia”. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *The Assyrians: Kingdom of the God Assur from Tigris to Taurus*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 376-300.
- Akar Tanrıver, D. S. (2009). *Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, İzmir.
- Akar Tanrıver, D. S. (2010). “Neuauwertung einer Pferdetrense aus Klaros”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* (C. 79). 11-18.
- Akbıykoğlu, K. (19 Nisan 1990). “Güre Basmacı Tümülüsü”. *1. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1-23.
- Åkerström, Å. (1966). *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens*. Gleerup, Lund.
- Åkerström, Å. (1973). “Ionia and Anatolia - Ionia and West the Figüred Architectural Terracotta Frieze: Its Penetration and Transformation in the East and in the West in the Archaic Period”. E. Akurgal (Ed.), *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Vol. II*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 319-327.
- Akkurnaz, S. (2013). *Hacıbayramlar Arkaik Dönem Mimari Terrakotaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Akman, M. ve Çambel, H. (2006). “Karatepe – Aslantaş ve Domuztepe 2005 Yılı Çalışmaları”. *18. KST 1. Cilt*. 28 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale, 1-8.
- Akurgal, E. (1955). *Phrygische Kunst*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Akurgal, E. (1961a). *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. De Gruyter, Berlin.
- Akurgal, E. (1961b). *Die Kunst der Hethiter*. Hirmer Verlag München, Münih.
- Akurgal, E. (1966). *Orient und Okzident*. Holle Baden, Baden.
- Akurgal, E. (1968). *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Akurgal, E. (1995a). *Anadolu Uygarlıkları*. Net Turistik Yayınları, Ankara.
- Akurgal, E. (1995b). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.
- Akurgal, E. (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*. TÜBİTAK, Ankara.
- Alpagut, B. (1989). “Paşalar Kazısı 1988”. *11. KST 1. Cilt*. 18-23 Mayıs 1989, Antalya, 1-7.
- Alpagut, B. (1990). “Paşalar Kazısı 1989”. *12. KST 1. Cilt*. 28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara, 1-15.
- Alpagut, B. (1995). “Excavation Report for the Sinap Formation Project 1994”. *17. KST 1. Cilt*. 29 Mayıs-2 Haziran 1995, Ankara, 1-8.

- Alpagut, B. Çelebi, H. Gençtürk, İ. Alpagut, A. Demirel, A. G. (2001). “Paşalar Kazısı 2000”. 23. KST 1. Cilt. 28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara, 151-162.
- Alpagut, B. ve Fortelius, M. (1991). “Survey Results forth Sinap Project, Kazan and Çubuk Provinces 1990”. 9. AST. 27-31 Mayıs 1991, Ankara, 333-356.
- Anthony, D. W. (2007). *The horse the wheel and language: how Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Princeton University Press, Princeton.
- Anthony, D. W. ve Brown, D. R. (2011). “The secondary products revolution, horse-riding, and mounted warfare”. *Journal of World Prehistory*, 24(2-3), 131-160.
- Arbuckle, B. S. (2009). “Chalcolithic Caprines, Dark Age Dairy and Byzantine Beef: A First Look at Animal Exploitation at Middle and Late Holocene Cadir Hoyuk, North Central Turkey”. *Anatolica* 35, 179-224.
- Arbuckle, B. S. (2013). “Zooarchaeology at Acemhöyük 2013”. *Anadolu/Anatolia*, 39, 55-68.
- Arbuckle, B. S. ve Öztan, A. (2018). “Horse and Hemione Hunting at Late Neolithic/Chalcolithic Köşk Höyük, Central Turkey”. *Archaeozoology of the Near East XII*. 14-15 Haziran 2015, 41-58.
- Archer, R. (2010). “Chariotry to Cavalry: Developments in the Early First Millennium”. G. G. Fagan ve M. Trundle (Ed.), *New Perspectives on Ancient Warfare*. Brill, Boston, 57-79.
- Arsebük, G. Howell, F. C. ve Özbaşaran, M. (1990). “Yarımburgaz 1989”. 12. KST 1. Cilt. 28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara, 17-41.
- Arslan, M. (25 Nisan 2011). “Roma Hamamı Sütunlu Cadde 2010 Yılı Kazı Çalışmaları”. 20. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 209-232.
- Ateşlier, S. (2010). “Euromos Arkaik Mimari Terrakotaları”. 28. AST 3. Cilt. 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, 123-137.
- Ateşlier, S. (2011). “The Archaic architectural terracottas from Euromos and some cult sings”. *BOREAS*, 32, 279-290.
- Azarpay, G. (1968). *Urartian Art and Artifacts: A Chronological Study*. University of California Press, Berkeley.
- Bakır, G. (1983). “1982 Yılı Urla/Klazomenai Kazısı Sonuçları Hakkında Rapor”. 5. KST. 23-27 Mayıs 1983, İstanbul, 221-229.
- Bakır, T. (2002). “Daskyleion 2001”. 24. KST 1. Cilt. 27-31 Mayıs 2002, Ankara, 491-500.
- Bargellini, P. (1960). *Die Kunst der Etrusker*. Gebundenes Buch, Hamburg-Wien.
- Barnett, R. D. (1959a). *Assyrische Palastreliefs*. Artia, Prag.

- Barnett, R. D. (1959b). "Further Russian Excavations in Armenia (1949–1953)". *Iraq*, 21(1), 1–19.
- Barnett, R. D. (1962). "The Gods of Zincirli". *Comte Rendu*, 11, 59-116.
- Barnett, R. D. (1963). "The Urartian Cemetery at Iğdır". *AnSt*, Vol. XII, 153 - 198.
- Barnett, R. D. (1975a). *Assyrische Skulpturen im British Museum*. Bongers, Recklinghausen.
- Barnett, R. D. (1975b). "The Sea Peoples". *CAH Vol. 2 Part 2*. Cambridge University Press, Cambridge, 359-363.
- Barnett, R. D. Finkel, I. L. Tallis, N. Sollberger, E. ve Curtis, J. (2008). *The Balawat Gates of Ashurnasirpal II*. The British Museum Press, Londra.
- Barnett, R. D. ve Watson, W. (1952). "Russian excavations in Armenia". *Iraq*, 14(2), 132–147.
- Başoğlu, O. (2012). "2011 Yılı Nevşehir İli Miyosen Dönem Fosil Yatakları Yüzey Araştırması". 30. AST 2. Cilt. 28 Mayıs-1 Haziran 2012, Çorum, 105-114.
- Belli, O. (1977). "Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri". *AnAr*, (4-5), 177-212.
- Belli, O. (1983a). "Oynar Yanaklıklılı Urartu At Gemleri". *AnAr*, (9), 373-384.
- Belli, O. (1983b). "Urartu Kralı İspuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler". *AnAr*, (9), 325-356.
- Belli, O. (1983c). "Van'da (Tuspa) Bulunan Urartu Krallarına Ait Çiviyazılı Zırh Göğüslükleri". *AnAr*, (9), 361-371.
- Belli, O. (1991). "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron". R. Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* The Israel Museum, Jerusalem, 16-41.
- Belli, O. (1992). "1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". 14. KST 1. Cilt. 25-29 Mayıs 1992, Ankara, 441-468.
- Belli, O. (1994). "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1993". 16. KST 1. Cilt. 30 Mayıs-3 Haziran 1994, Ankara, 287-312.
- Belli, O. (1996). "1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". 18. KST 1. Cilt. 27-31 Mayıs 1996, Ankara, 379-409.
- Belli, O. (1998a). "1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". 20. KST 1. Cilt. 25-29 Mayıs 1998, Tarsus, 507-525.
- Belli, O. (1998b). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Belli, O. (1998c). "Urartu Krallığında Çivi Yazılı Metal Eşya ve Silahlar". N. Başgelen, V. A. Celgin, ve G. Celgin (Ed.), *Prof. Dr. Zafer Taşlıklioğlu Armağanı: Anadolu ve Trakya Çalışmaları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 271-283.

- Belli, O. ve Ceylan, A. (2003). “2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. 25. *KST 2. Cilt.* 26-31 Mayıs 2003, Ankara, 29-40.
- Belli, O. ve Salvini, M. (2003). “Two Clay Documents from Upper Anzaf Fortress Near Van”. *SMEA*, 45(2), 141–152.
- Belli, O. ve Tozkoparan, M. (2005). “2004 Yılı Van Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”. 27. *KST 1. Cilt.* 30 Mayıs-3 Haziran 2005, Antalya, 165-182.
- Benecke, N. (2002). “Die frühbronzezeitlichen Pferde von Kirkclareli-Kanlıgeçit, Thrakien, Türkei”. *Eurasia Antiqua*, (8), 39–59.
- Benecke, N. (2012). “Haustierhaltung und Jagd”. Mehmet Özdoğan, H. Parzinger, ve J. W. E. Fassbinder (Ed.), *Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kirkclareli*. Verlag Philipp von Zabern, Darmstadt, 249-266.
- Bentz, M. ve von Kaenel, C. D. (2001). *Corpus Vasorum Antiquorum: Korinthische und Etruskische Keramik*. Beck, Münih.
- Bernal, M. (1987). *Kara Atena* (Çev. Ö. Buze). Kaynak Yayınları, Londra.
- Berndt-Ersöz, S. (2006). *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice*. Brill, Boston.
- Berndt-Ersöz, S. (2012). “Phryg Krallığı: Kökenleri, Tarihi ve Politik Gelişimi”. H. Sivas ve T. Tüfekçi Sivas (Ed.), *Phrygians - In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 16-43.
- Bernor, R. L. Scott, R. S. Fortelius, M. Kappelman, J. ve Şen, Ş. (2003). “Systematics and Evolution of the Late Miocene Hipparions from Sinap, Turkey”. M. Fortelius (Ed.), *The Geology and Paleontology of the Miocene Sinap Formation, Turkey*. Columbia University Press, New York, 220-281.
- Berthon, R. ve Mashkour, M. (2008). “Animal Remains from Tilbeşar Excavations, Southeast Anatolia, Turkey”. *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*, 16(16), 23–51.
- Bıçakcı, E. (2008). “Tepecik-Çiftlik 2007 Yılı Çalışmaları”. 30. *KST 4. Cilt.* 26-30 Mayıs 2008, Ankara, 205-218.
- Bıçakcı, E. (2011). “Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları”. 33. *KST 1. Cilt.* 23-28 Mayıs 2011, Malatya, 69-89.
- Bıçakcı, E. Altınbilek Algül, Ç. Balcı, S. ve Godon, M. (2007). “Tepecik-Çiftlik”. Mehmet Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Bıçakcı, E. ve Faydalı, E. (2001). “Tepecik-Çiftlik 2000 Yılı Çalışmaları”. 23. *KST 2. Cilt.* 28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara, 29-38.

- Bittel, K. (1937). *Boğazköy: Die kleinfunde der Grabungen 1906-1912*. Heinrich, Leipzig.
- Bittel, K. (1975). “Altekleinasiatische Pferdetrensen”. *IstMitt*, (25), 301-311.
- Bittel, K. (1976). *Die Hethiter*. Beck, Münih.
- Bittel, K. Otten, H. ve Schaeuble, J. V. (1958). *Die hethitischen Grabfunde von Osmankayasi*. WVDOG, Berlin.
- Boehmer, R. M. (1972). *Die Kleinfunde von Bogazkoy aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969*. Mann, Berlin.
- Boessneck, J. ve von den Driesch, A. (1976). “Norşun Tepe ve Diğer Höyüklerde Ele Geçen Kemik Buluntularına Göre Altınova’nın Tarih Öncesi Yabani Hayvanları”. *Keban Projesi: 1972 Çalışmaları*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 60-69.
- Boessneck, J. ve von den Driesch, A. (1978). “Die zoologische Dokumentation von drei Pferdeskeletten und anderen Tierknochenfunden aus einem Kammergrab auf dem Norsun-Tepe (Ostanatolien)”. *IstMitt*, 27(1), 73–91.
- Bolognani, B. ve Maini, E. (2018). “Equid at Karkemish during the Iron Age: Faunal Remains, Artefacts and Written Sources”. *Proceedings of the International Colloquium “Le cheval, l’âne et la mule dans les empires de l’Orient ancien”*. 12-13 Ekim 2018, Chantilly.
- Bonatz, D. (2000). *Das syro-hethitische Grabdenkmal: Untersuchungen zur Entstehung einer neuen Bildgattung in der Eisenzeit im nordsyrisch-südostanatolischen Raum*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz.
- Bossert, H. T. (1953). “Die phönizisch-Hethitischen Bilinguen vom Karatepe”. *JbKleinasF*, 2(5), 293–339.
- Botta, P. E. ve Flandin, E.-N. (1849). *Monument de Ninive I-II*. Paris Imprimerie Nationale, Paris.
- Bökönyi, S. (1991). “Late Chalcolithic Horses in Anatolia”. R. H. Meadow ve H.-P. Uerpmann (Ed.), *Equids in the Ancient World. Vol. II*. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 123-131.
- Brandenburg, E. (1907). “Phrygien und seine Stellung im Kleinasiatischen Kulturkreis”. *Der Alte Orient*, 9(2), 5-31.
- Brewer, D. J. ve Teeter, E. (2007). *Mısır ve Mısırlılar*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Briquel, D. (2013). “Etruscan Origins and The Ancient Authors”. J. MacIntosh Turfa (Ed.), *The Etruscan World*. Routledge, Londra-New York, 36-55.

- Brixhe, C. (2012). "Phrygian Language: Through Prehistory and History". H. Sivas ve T. Tüfekçi Sivas (Ed.), *Phrygians - In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 234-241.
- Bruns-Özgan, C. (2005). "Ein Späthethitisches Relief Persischer Zeit?" M. Şahin ve I. H. Mert (Ed.), *Ramazan Özgan'a Armağan / Festschrift für Ramazan Özgan*. Ege Yayınları, İstanbul, 53-64.
- Bryce, T. (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms*. Oxford University Press, Oxford.
- Buitenhuis, H. (1997). "Asikli Höyük: A 'Protodomestication' Site". *Anthropozoologica*, 25-26, 655-662.
- Buluç, S. (1981). "Ankara Kabartmaları". 9. *Türk Tarih Kongresi*. 21-25 Eylül 1981, Ankara, 423-433.
- Burkert, W. (1992). *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age* (Çev. M. E. Pinder ve W. Burkert). Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Burney, C. (1997). "Hurrians and Indo-Europeans in Their Historical and Archeological Context". *Al-Rafidan*, 18, 175-193.
- Calmeyer, P. (1985). "Zur Genese altiranischer Motive-IX. Die Verbreitung der Westiranischen Zaumzeugs im Achaimenidenreich". *AMI*, 18, 125-144.
- Calmeyer, P. (1986). "Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts". *AMI*, 19, 79-86.
- Calmeyer, P. (1991). "Utilitarian and Votive Armor: Helmets and Quivers". R. Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Israel Museum, 123-139.
- Calmeyer, P. ve Seidl, U. (1983). "Eine frühurartäische Siegesdarstellung". *AnSt*, 33, 103-114.
- Castelluccia, M. (2014). "Caucasian, Iranian and Urartian Bronze Bells". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 20(1), 67-104.
- Castelluccia, M ve Dan, R. (2014). "Metal Horse Bits from Urartian Sites". *AJNES*, 8(1-2), 36-47.
- Castelluccia, M. (2017a). "Transcaucasian Iron Age Metal Horse Bits". *Iran and the Caucasus*, 21(1), 1-12.
- Castelluccia, M. (2017b). *Transcaucasian Bronze Belts*. BAR Publishing, Oxford.
- Cavallo, C. (2002). "The Faunal Remains from the Middle Assyrian 'Dunnu' at Sabi Abyad, Northern Syria". 5. *International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas*. 2 Nisan 2000, Jordan, 228-240.

- Ceylan, A. Kozbe, G. Polat, Y. Sivas, T. Sivas, H. Şahin, I. ve Topaloğlu, Y. (2007). “Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler”. G. Kozbe, A. Ceylan, Y. Polat, T. Sivas, H. Sivas, I. Şahin, ve D. A. Tanrıver (Ed.), *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6a/6b: Demir Çağı*. Ege Yayınları, İstanbul, 1-7.
- Ceylan, A. ve Topaloğlu, Y. (2007). “Doğu Anadolu Bölgesi”. G. Kozbe, A. Ceylan, Y. Polat, T. Sivas, H. Sivas, I. Şahin, ve D. A. Tanrıver (Ed.), *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6a/6b: Demir Çağı*. Ege Yayınları, İstanbul, 31 – 36.
- Cieslak, M. Pruvost, M. Benecke, N. Hofreiter, M. Morales, A. Reissmann, M. ve Ludwig, A. (2010). “Origin and History of Mitochondrial DNA Lineages in Domestic Horses”. *PLOS ONE*, 5(12), 1-13.
- Coldstream, J. N. (2003). *Geometric Greece: 900–700 BC*. Routledge, Londra - New York.
- Coldstream, J. N. ve Catling, H. W. (1996). *Knossos North Cemetery Early Greek Tombs, Vol. I. The British School at Athens*, Londra.
- Cook, R. M. (1981). *Clazomenian Sarcophagi*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz Rhein.
- Cook, R. M. ve Dupont, P. (1998). *East Greek Pottery*. Routledge, Londra-New York.
- Cristofani, M. ve Martelli, M. (1990). *L’Oro Degli Etruschi*. Istituto geografico De Agostini, Novara.
- Crüsemann, N. ve Janssen-Kim, M. (2007). “Von Flügelpferden, Kentauren und Anderen Mischwesen: Das Pferd als Begleiter der Götter und mythisches Wesen”. A. Wieczorek ve M. Tellenbach (Ed.), *Pferdestärken - Das Pferd bewegt die Menschheit*. Verlag Philipp von Zabern, Darmstadt, 87-98.
- Çugunov, K. V., Parzinger, H., Nagler, A., Terebenin, V. (Ed.). (2006). *Der Goldschatz von Aržan: ein Fürstengrab der Skythenzeit in der südsibirischen Steppe*. Schirmer Mosel, Münih.
- Çambel, H. (1995). “Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1993-1994 Yılı Çalışmaları”. 17. KST 1. Cilt. 29 Mayıs-2 Haziran 1995, Ankara, 229-247.
- Çambel, H. (1999). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions Vol. II*. De Gruyter, Berlin-New York.
- Çambel, H. ve Özyar, A. (2003). *Karatepe-Aslantaş: Azatiwataya: Die Bildwerke*. Zabern, Mainz am Rein.
- Çavuşoğlu, R. (2009). “Bir Grup Urartu At Koşum Parçası”. 27. AST 2. Cilt. 25-29 Mayıs 2009, Denizli, 399-418.
- Çavuşoğlu, R. (2010). “Van Müzesi’nden Urartu Taşıt Aksamları”. 28. AST 2. Cilt. 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, 115-130.

- Çevik, Ö. (2013). “An Intervening Phenomenon in A Non-Urban Environment: Iron Age Cities in Eastern Anatolia”. S. Redford ve N. Ergin (Ed.), *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks*. Peeters, Leuven, 67-80.
- Çifçi, A. (2017). “Economic and Administrative Structure of the Urartian Kingdom”. *Culture and History of the Ancient Near East, Volume: 89. The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*. Brill, Boston, 187–298.
- Çilingiroğlu, A. (2013). “The Urartian City and Citadel of Ayanis: An Example of Interdependence”. S. Redford ve N. Ergin (Ed.), *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks*. Peeters, Leuven, 81-96.
- Çokay-Kepçe, S. (2006). *Antalya Karaçallı Nekropolü*. Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- Dalley, S. (1985). “Foreign chariotry and cavalry in the armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II”. *Iraq*, 47, 31–48.
- Damgaard, P. de B. Martiniano, R. Kamm, J. Moreno-Mayar, J. V. Kroonen, G. Peyrot, M. ... Baimukhanov, N. (2018). “The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia”. *Science*, 360(6396), eaar7711.
- Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*. Akbank, İstanbul.
- Dawson, D. (2001). *The First Armies*. Cassell, London.
- De Puma, R. D. (2013). *Etruscan art: in the Metropolitan Museum of Art*. Yale University Press, New Haven.
- Dedeoğlu, H. (1990). “Lydia’da Bir Tümümlüs Kazısı”. *1. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. 19-20 Nisan 1990, Ankara, 119-149.
- Delemen, İ. (1999). *Anatolian rider-gods: a study on stone finds from the regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia, and Caria in the late Roman period*. Habelt, Bonn.
- Demir, M. (2014). *Lidyalılar, Mythos’tan Logos’a*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Demirci, S. (2006). “2005 Yılı Sivas/Hayranlı-Haliminhani Kazısı”. *28. KST 2. Cilt*. 28 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale, 141-156.
- Demirer, Ü. (2013). *Kibyra Metal Buluntuları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Demirsoy, A. (1992). *Yaşamın Temel Kuralları Cilt 3, Kısım 2: Omurgalılar / Amniyota*. Meteksan, Ankara.
- Demirsoy, A. (1996). *Türkiye Omurgalıları: Memeliler (C. 292)*. Meteksan, Ankara.

- Denel, E. ve Harrison, T. P. (2018). “Neo Assyrian Tayinat”. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *The Assyrians: Kingdom of the God Assur from Tigris to Taurus*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 364-379.
- Derin, Z. (1993). *Demir Çağ’ında Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Gelenekleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, İzmir.
- Derin, Z. ve Muscarella, O. W. (2001). “Iron and Bronze Arrows”. Altan Çilingiroğlu, M. Salvini, ve E. Abay (Ed.), *Ayanis I: Ten Years Excavations at Rusaḫinili Eiduru-kai 1989-1998*. CNR, Roma, 155-187.
- DeVries, K. (1980). “Greeks and Phrygians in the Early Iron Age”. Keith DeVries (Ed.), *From Athens to Gordion: the Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young*. University of Pennsylvania, Philadelphia, 33-49.
- DeVries, K. (1985). “Gordion 1984”. 3. AST. 20-24 Mayıs 1985, Ankara, 261-266.
- DeVries, K. (2007). “The Date of the Destruction Level at Gordion: Imports and the Local Sequence”. Altan Çilingiroğlu ve A. Sagona (Ed.), *Anatolian Iron Ages 6: the proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium, held at Eskişehir, 16-20 August 2004*. Peeters, Leuven, 79-101.
- DeVries, K. (2011a). “Textual Evidence and the destruction Level”. C. B. Rose ve G. Darbyshire (Ed.), *The New Chronology of Iron Age Gordion*. University of Pennsylvania, Philadelphia, 49-58.
- DeVries, K. (2011b). “The Creation of the Old Chronology”. C. B. Rose ve G. Darbyshire (Ed.), *The New Chronology of Iron Age Gordion*. University of Pennsylvania, Philadelphia, 13-22.
- Diakanoff, I. M. (1989). “On some new trends in Urartian philology and some new Urartian texts”. *AMI*, 22, 77–102.
- Dinsmoor, W. B. (1950). *The Architecture of Ancient Greece: An Account of Its Historic Development*. Batsford, Londra.
- Donder, H. (1980). *Zaumzeug in Griechenland und Cypern*. Beck, Münih.
- Dörtlük, K. (1977). “1975 Uylupınar Kazı Raporu”. *TAD*, 24(2), 9–32.
- Dörtlük, K. (1988). “Elmalı Bayındır Tümülüsleri Kurtarma Kazısı”. 10. KST 1. Cilt. 23-27 Mayıs 1988, Ankara, 171-174.
- Drews, R. (2004). *Early Riders, The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe*. Routledge, New York.
- Drews, R. (2014). *Tunç Çağı’nın Sonu: Askeri Değişim ve Antik Akdeniz’de Çöküş* (Çev. T. Ersoy ve G. Ergin). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Driesch, A. von den ve Pöllath, N. (2002). "Changes from Late Bronze Age to Early Iron Age Animal Husbandry as Reflected in the Faunal Remains from Buyukkaya/Bogazkoy-Hattusa". B. Fischer, H. Genz, E. Jean, ve K. Köroğlu (Ed.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 295-299.
- Dunbabin, T. J. (1957). *The Greeks and their eastern neighbours: studies in the relations between Greece and the countries of the Near East in the eighth and seventh centuries B.C.* Society for the Promotion of Hellenic Studies, London.
- Duru, R. ve Umurtak, G. (2003). "Bademağacı Kazıları 2002". 25. KST 1. Cilt. 26-31 Mayıs 2003, Ankara, 297-309.
- Durugönül, S. Durukan, M. ve Aydınoğlu, Ü. (2001). "2000 Yılı Nagidos (Bozyazı) Kazı Çalışmaları". 23. KST 1. Cilt. 28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara, 205-214.
- Dusinberre, E. (2002). "An Excavated Ivory from Kerkenes Dağ, Turkey: Transcultural Fluidities, Significations of Collective Identity, and the Problem of Median Art". *Ars Orientalis*, 32, 17-54.
- Dusinberre, E. (2005). *Gordion Seals and Sealings: Individuals and Society*. University of Pennsylvania Museum, Philadelphia.
- Duymuş, H. H. (2011). *Assur Devleti'nin Dış Politikası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Dyson Jr, R. H. ve Muscarella, O. W. (1989). "Constructing the chronology and historical implications of Hasanlu IV". *Iran*, 27(1), 1-27.
- Eichler, S. (1984). *Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*. Reimer, Berlin.
- Erhat, A. (1997). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Erkman, A. C. ve Pehlevan, C. (2012). "2011 Yılı Kırşehir ve Yozgat İlleri Neojen Dönem Omurgalı Fosil Yatakları Yüzey Araştırması". 30. AST 2. Cilt. 28 Mayıs-1 Haziran 2012, Çorum, 1-12.
- Erzen, A. (1966). "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı". *TAD*, 15(1), 55-57.
- Erzen, A. (1974). "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı". *Belleten*, 38(150), 191-230.
- Erzen, A. (1988). *Çavuştepe I: Urartian architectural monuments of the 7th and 6th centuries B.C. and necropolis of the middle age*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Esin, U. (1970). "İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Raporu". *TAD*, 18(1), 51-60.

- Fages, A. Hanghøj, K. Khan, N.,...,Outram, A. K. Librado, P. Orlando, L.,... (2019). "Traking Five Millennia of Horse Management with Extensive Ancient Genome Time Series". *Cell*. 177, 1-17.
- Flognfeldt, Y. T. (2009). *Sanctueries and Votive Offerings from the Early Iron Ages*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bergensis Universitas, Bergen.
- Freeman, C. (1996). *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları* (Çev. A. Şenel). Dost Kitabevi, İstanbul.
- Frendt, A. (2015). "Von Wohlstand und Machtverlust". F. S. Knauß (Ed.), *Die Etrusker - Von Villanova bis Rom*. Nünnerich-Asmus, Mainz, 218-221.
- Fuensanta, J. G. (2006). "The Tilbes Project Research in 2005: Surtepe Höyük Excavation". 28. KST 2. Cilt. 28 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale, 457-470.
- Galanina, L. K. (1985). "Frühskythische Zaumzeug-Garnituren. Nach den Materialien der Kelermes-Kurgane". *AMI*, 18, 87-117.
- Galanina, L. K. (1997). *Die Kurgane von Kelermes: Königsgräber der frühskythischen Zeit (Steppenvölker Eurasiens)*. Russischen Akademie der Wissenschaften, Moskova.
- Gardiner, A. H. (1960). *The Kadesh inscriptions of Ramesses II*. Griffith Institute, Oxford.
- Gates, M. H. (2003). "2002 Season at Kinet Höyük". 25. KST 1. Cilt. 26-31 Mayıs 2003, Ankara, 405-416.
- Gaultier, F. (2003). *Corpus Vasorum Antiquorum: France fascicule 39, Musée du Louvre fascicule 26*. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
- Gehring, U. (2004). *Die Greifenprotomen aus dem Heraion von Samos*. In Kommission bei Habelt, Bonn.
- Genz, H. (2006). "Die eisenzeitliche Besiedlung im Bereich der Grabungen am Mittleren Büyükkale-Nordwesthang 1998-2000". J. Seeher (Ed.), *Ergebnisse der Grabungen an den Ostteichen und am mittleren Büyükkale-Nordwesthang in den Jahren 1996-2000*. P. von Zabern, Mainz am Rhein, 98-133.
- Genz, H. (2007). "Late Iron Age Occupation on the Northwest Slope at Boğazköy". Altan Çilingiroğlu ve A. Sagona (Ed.), *Anatolian Iron Ages: the proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19-23 May 1997*. British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 135-152.
- Gilibert, A. (2011). *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance*. De Gruyter, Berlin.
- Gleirscher, P. (2007). "Kimmerier und Skythen: Zu den ältesten Spuren eurasiatischer Steppenreiter in Kärnten". *Rudolfinum*, 15-36.

- Glendinning, M. (2005). "A Decorated Roof at Gordion: What Tile are Revealing about the Phrygian Past". L. Kealhofer (Ed.), *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 82-100.
- Goetze, A. (1957). *Kleinasien*. C.H. Beck, M n h.
- Goldman, H. (1963). *Excavations at G zl  Kule, Tarsus. Volume III*. Princeton University Press, Princeton.
- G kce, B. ve I  k, K. (2014). "Horses and Horse-Breeding in Urartian Civilization". *Ancient West and East*, 13, 1-28.
- Gökçek, L. G. (2015). *Assurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Graeve, W. V. (1994). "1993 Milet  alışmaları". 16. *KST 1. Cilt*. 30 Mayıs-3 Haziran 1994, Ankara, 405-417.
- Graeve, W. V. (1998). "1996-1997 Yılı Milet  alışmaları". 20. *KST 1. Cilt*. 25-29 Mayıs 1998, Tarsus, 583-605.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859)*. University of Toronto Press, Toronto.
- Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745)*. University of Toronto Press, Toronto.
- Grayson, A. K. (2008). "Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.)". J. Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, ve N. L. G. Hammond (Ed.), *CAH Vol. 3. Part 2*. Cambridge University Press, Cambridge, 103-141.
- Greenewalt, C. H. (1980). "Sardis 1976". *TAD*, 25(1), 87-102.
- Greenewalt, C. H. (1994). "Sardis: Archaeological Research in 1993". 16. *KST 1. Cilt*. 30 Mayıs-3 Haziran 1994, Ankara, 393-404.
- Greenewalt, C. H. (2010). "Horsemanship". N. Cahill (Ed.), *The Lydians and Their World*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 217-224.
- Grimal, P. (2012). *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma* ( ev. S. Tamg   ). Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Grjaznov, M. P. (1970). *S dsibirien*. Nagel Verlag, Genf.
- Gropp, G. (1981). "Ein Pferdegeschirr und Streitwagen aus Urartu". *Iranica Antiqua*, 16, 95-123.
- Guanella, H. (1967). "Die Villa von Hagia Tri da". L. von Matt ve S. E. Alexiu (Ed.), *Das Antike Kreta*. Echter Verlag, Würzburg, 127-140.
- Güleç, E. (2008). "2007 Yılı Sivas/Haliminhani-Hayranlı Kazısı". 30. *KST 2. Cilt*. 26-30 Mayıs 2008, Ankara, 341-350.

- Güleç, E. (2009). "2008 Yılı Sivas Haliminhani-Hayranlı Kazısı". 31. KST 1. Cilt. 25-29 Mayıs 2009, Denizli, 331-340.
- Gündüz, S. (2000). *M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen Religion*. E.J. Brill, Leiden.
- Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC* (1 edition). Routledge, New York.
- Hanfmann, G. M. A. (1945). "Horsemen From Sardis". *AJA*, 49(4), 570-581.
- Hanfmann, G. M. A. (1956). *Etruskische Plastik*. H.E. Günther, Stuttgart.
- Hanfmann, G. M. A. (1972). *Letters from Sardis*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Hanfmann, G. M. A. (1983). *Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975*. Harvard University Press, Londra.
- Hanfmann, G. M. A. ve Detweiler, A. H. (1963). "Excavations at Sardis in 1962". *TAD*, 12(1), 26-33.
- Hanfmann, G. M. A. ve Detweiler, A. H. (1968). "Excavations at Sardis in 1966". *TAD*, 15(1), 75-87.
- Harmanşah, Ö. (2018). "Encounters, Interactions, and a Shared Cultural Sphere: The Assyrian Empire and the Syro-Hittite States of the Iron Age". K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *The Assyrians: Kingdom of the God Assur from Tigris To Taurus*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 256-275.
- Harrison, T. P. (2013). "Landscapes of Power: Neo-Hittite Citadels in Comparative Perspective". N. Ergin ve S. Redford (Ed.), *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks*. Peeters, Leuven, 97-114.
- Haspels, C. H. E. (1971). *The highlands of Phrygia: Sites and Monuments Vol. I-II*. Princeton University Press, Princeton, N.J.
- Hauptmann, H. (1972). "Norşuntepe Kazıları, 1970". *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*. ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara, 87-101.
- Hauptmann, H. (2004). "Lidar Höyük". *Arkeo Atlas*, 1(3), 108-109.
- Hawkins, J. D. (2000). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions: Vol. I: Inscriptions of the Iron Age*.
- Hawkins, J. D. (2008). "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia". J. Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, ve N. L. G. Hammond (Ed.), *CAH Vol. 3. Part 1*. Cambridge University Press, Cambridge, 372-335.
- Hawkins, J. D. ve Postgate, J. N. (1988). "Tribute from Tabal". *SAA II-1*, 2(1), 31-40.

- Heidorn, L. A. (1997). "The horses of Kush". *JNES*, 56(2), 105–114.
- Heintz, E. Ginsburg, L. ve Şen, S. (1975). "Hipparion longipes Gromova du Pliocène de Çalta (Ankara, Turquie), le plus dolichopodial des Hipparions". *Paleontology*, 78(2), 76-82.
- Helck, W. ve Otto, E. (1982). "Pferd". W. Helck, E. Otto, ve W. Westendorf (Ed.), *Lexikon der Ägyptologie*. O. Harrassowitz, Wiesbaden, IV.
- Hodder, I. (2005). *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-99 Seasons*. British Institute at Ankara, Londra.
- Hodder, I. (2006). *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü* (Çev. D. Şendil). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hutter, M. (1995). "Der luwische Wettergott piḥšaššašši und der griechische Pegasos". M. Ofitsch ve F. Lochner von Hüttenbach (Ed.), *Studia onomastica et indogermanica: Festschrift für Fritz Lochner von Hüttenbach zum 65. Geburtstag*. Leykam, Graz, 79–97.
- Hutter, M. (2003). "Aspects of Luwian Religion". H. C. Melchert (Ed.), *The Luwians*. Brill, Leiden, 211-280.
- Hutter, M. (2010). "Luvi Dininin Nitelikleri". H. C. Melchert (Ed.), *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı* (Çev. B. Baysal Ç. Çıdamlı), Kalkedon Yayınları, 193 -248.
- Hyland, A. (2003). *The Horse in the Ancient World*. Praeger, Westport, Conn.
- Ikram, S. (2002). "A Preliminary Study of Zooarchaeological Changes between the Bronze and Iron Ages at Kinet Hoyuk, Hatay". B. Fischer, H. Genz, E. Jean, ve K. Köroğlu (Ed.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 282-294.
- Işık, F. (2003). *Die Statuetten vom Tumulus D bei Elmalı: Ionisierung der neuhethitisch-phrygischen Bildformen in Anatolien*. Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Işın, G. (2005). "Yumaklar Arpalık Tepe Küçük Buluntuları: Ön Rapor". 23. AST 2. Cilt. 30 Mayıs-3 Haziran 2005, Antalya, 125-134.
- Işın, G. (2015). "Terracotta Figurines from Arpalık Tepe in Pisidia: Apollo and the Great Mother Goddess in a Cave Sanctuary". *Figurines de terre cuite en Mediterranee grecque et romaine*, 2, 555-570.
- Ivantchik, A. I. (1997). "Das Problem der ethnischen Zugehörigkeit der Kimmerier und die kimmerische archäologische Kultur". *Praehistorische Zeitschrift*, 72(1), 12-53.
- Ivantchik, A. I. (2001a). "Das Zaumzeug aus Altın-tepe (Osttürkei) und die Chronologie der frühschythischen Kultur". Rainer Michael Boehmer ve H. Hauptmann (Ed.), *Lux*

- orientis: Archäologie zwischen Asien und Europa : Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag.* Leidorf, Rahden/Westf., 217-220.
- Ivantchik, A. I. (2001b). *Kimmerier und Skythen.* Deutsches Archäologisches Institut, Moskova.
- Jantzen, U. (1972). *Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos.* Rudolf Habelt Verlag, Bonn.
- Kahya, K. T. (2012). *Düver Pişmiş Toprak Mimari Kaplama Levhaları ve Çatı Elemanları.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kammenhuber, A. (1961). *Hippologia Hethitica.* O. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Kantor, H. J. (1962). "A bronze plaque with relief decoration from Tell Tainat". *JNES*, 21(2), 93–117.
- Karageorghis, V. (1974). *Excavations in the Necropolis of Salamis III.* Harrison & Sons, Londra.
- Karageorghis, V. (2000). *Ancient Art from Cyprus the Cesnola Collection in the Metropolitan Museum of Art.* Metropolitan Museum of Art, New York.
- Karageorghis, V. ve Raptou, E. (2014). *Necropoleis at Palaepaphos from the End of the Late Bronze Age to the Cypro-Achaic Period,* Nicosai
- Karageorghis, V. ve Raptou, E. (2016). *Palaepaphos-Skales: Tombs of the Late Cypriote IIIB and Cypro-Geometric Periods (Excavations of 2008 and 2011).* The Cyprus Institute, Nicosia.
- Karauğuz, G. (2018). *Hitit At Eğitimi Kil Kitabı, Çizgi Kitabevi,* Konya.
- Kealhofer, L. ve Grave, P. (2011). "The Iron Age on the Central Anatolian Plateau", Steadman, S.R. ve McMahon. G. (Ed.) *The Oxford of Ancient Anatolia,* New York, 415 – 442.
- Keel, O. ve Uehlinger, C. (1998). *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel* (İngilizce Çev. T. H. Trapp). Fortress Press, Minneapolis.
- Kelder, J. M. (2012). "Horseback riding and cavalry in Mycenaean Greece". *Ancient West & East*, 11, 1–18.
- Kellner, H. J. (1983). "Ergänzungen zu den Blechvotiven in Urartu". *AMI*, 16, 133–140.
- Kellner, H. J. (1991a). *Gürtelbleche aus Urartu.* F. Steiner, Stuttgart.
- Kellner, H. J. (1991b). "Utilitarian and Votive Armor: Grouping and Dating of Bronze Belts". Rivka Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* The Israel Museum, Jerusalem, 142-162.
- Kendall, T. (1977). "Urartian art in Boston: Two bronze helts and a mirror". *Boston Museum Bulletin*, 75, 26–55.

- Kilian, K. (1975). *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*. Beck, Münih.
- Kleiss, W. (1980). “Bastam, an Urartian citadel complex of the seventh century BC”. *AJA*, 84(3), 299–304.
- Kohler, E. L. (1964). “Phrygian Animal Style and Nomadic Art”. M. J. Mellink (Ed.), *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.: Studies in Iranian and Anatolian Archaeology*. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul, 58-62.
- Kohler, E. L. (1980). “Cremations of the Middle Phrygian Period at Gordion”. Keith DeVries (Ed.), *From Athens to Gordion: the Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young*. University of Pennsylvania, Philadelphia, 65-90.
- Kohler, E. L. (1995). *The Gordion Excavations Final Reports, Vol. 2: The lesser Phrygian Tumuli, Part 1: The Inhumations*. University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Konyar, E. (2006). “An Ethno-Archaeological Approach to the ‘Monumental Rock Signs’ in Eastern Anatolia”. *CollAn*, 5, 113-126.
- Korfmann, M. O. (2005). “2004 Yılı Troia Kazı Sonuçları”. 27. *KST 2. Cilt*. 30 Mayıs-3 Haziran 2005, Antalya, 161-174.
- Korkut, T. (2014). “Die Götterdarstellungen auf den Münzen von Tlos”. R. Amedick, H. Froning, ve W. Held (Ed.), *Marburger Winckelmann-Programm 2014*. Philipps-Universität, Marburg, 17-34.
- Korkut, T. Uygun, Ç. ve Özdemir, B. (2017). “Neu Forschungen zum sogenannten Bellerophon-Grab in Tlos”. R. Amedick, H. Froning, ve W. Held (Ed.), *Marburger Winckelmann-Programm 2017*. Philipps-Universität, Marburg, 19-32.
- Kozbe, G. (2007). “Güneydoğu Anadolu Bölgesi”. G. Kozbe, A. Ceylan, Y. Polat, T. Sivas, H. Sivas, I. Şahin, ve D. A. Tanrıver (Ed.), *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6a/6b: Demir Çağı*. Ege Yayınları, İstanbul, 33-42.
- Kozbe, G. (2009). “Kavuşan Höyük Kazısı 2008”. 31. *KST 4. Cilt*. 25-29 Mayıs 2009, Denizli, 173-196.
- Kökten, H. (1995). “Consevation and Reconstruction of Phrygian Chariot Wheels from Mysia”. Numan Tuna, M. Aktüre, ve M. Lynch (Ed.), *Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism*. Centre for Research and Assessment of the Historic Environments, Ankara, 131-146.
- Kökten, İ. K. (1948). “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”. 4. *Türk Tarih Kongresi*. 10-14 Kasım 1948, Ankara, 195-209.

- Kökten, İ. K. (1967). *Karain Kılavuzu (Antalya)*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kökten-Ersoy, H. (1998). "Two wheeled vehicles from Lydia and Mysia". *IstMitt*, 48, 107–133.
- Köroğlu, K. ve Yumruk, Ş. (2014). "Köroğlu, K., Yumruk, Ş., Ergani/ Gisgis (Kesentaş) Yeni Assur Kabartması, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 38, 2014: 2-8". *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 38, 2-8.
- Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*. İletişim, İstanbul.
- Köroğlu, K. (2018). "Neo-Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia". K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *The Assyrians: Kingdom of the God Assur from Tigris To Taurus*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 162-207.
- Körte, G. ve Körte, A. (1904). *Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900*. G. Reimer, Berlin.
- Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ'da Yakındoğu: Yaklaşık M.Ö. 3000-330* (Çev. D. Şendil). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Landskron, A. (2015). *Das Heroon von Trysa*. Holzhausen der Verlag, Wien.
- Laneri, N. Schwartz, M. Ur, J. Valentini, S. D'Agostino, A. Berthon, R. ve Halde, M. M. (2008). "The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2006–2007: a preliminary report on the Middle Bronze Age 'architectural complex' and the survey of the site catchment area". *Anatolica*, 34, 177–240.
- Lanfranchi, G. B. ve Parpola, S. (1990). SAA V. Helsinki University Press, Helsinki.
- Layard, A. H. (1853). *The monuments of Nineveh: from drawings made on the spot*. J. Murray, Londra.
- LIMC, International Foundation (1984). *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Vol. V, VII, 1 – 2. Artemis, Zurih.
- Littauer, M. A. ve Crouwel, J. H. (1979). *Wheeled Vehicles and ridden animals in the ancient Near East*. Brill, Leiden.
- Littauer, M. A. ve Crouwel, J. H. (1986). "A Near East Bridle Bit of the Second Millennium B.C. in New York". *Levant*, 18(1), 163–168.
- Littauer, M. A. ve Crouwel, J. H. (1988). "A pair of horse bits of the second millennium BC from Iraq". *Iraq*, 50, 169–171.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. I. Chicago, University Press.

- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. II*. Chicago, University Press.
- Macqueen, J. G. (2009). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (Çev. E. Davutoğlu). Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Madhloom, T. A. (1970). *The Chronology of Neo-Assyrian Art*. Athlone P., Londra.
- Magness, J. (2001). "A Near Eastern ethnic element among the Etruscan elite?" *EtrStud*, 8(1), 79–118.
- Mallowan, M. E. L. (1972). "Carchemish: Reflections on the Chronology of the Sculpture". *AnSt*, 22, 63–85.
- Manning, S. W. ve Kromer, B. (2011). "Radiocarbon Dating Iron Age Gordion and the Early Phrygian Destruction in Particular". C. B. Rose ve G. Darbyshire (Ed.), *The New Chronology of Iron Age Gordion*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 123-154.
- Marsadolov, L. (2018). "Ob etnogeneze pazırıktsev I drevnih tyurok na Altaye. Poleviye issledovaniya na Altaye". *Materialı XIII mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii*. 24-27 Nisan 2018, Gorno-Altaysk.
- Maxwell-Hyslop, K. R. (1956). "Urartian bronzes in Etruscan tombs". *Iraq*, 18(2), 150–167.
- McNeill, W. H. (1999). *Dünya Tarihi* (Çev. A. Şenel). İmge, Ankara.
- Medvedskaya, I. (1988). "Who Destroyed Hasanlu IV?" *Iran*, 26(1), 1–15.
- Medvedskaya, I. (1991). "Once more on the destruction of Hasanlu IV: problems of dating". *Iranica Antiqua*, 26, 149-161.
- Mellink, M. J. (1966). "Archaeology in Asia Minor". *AJA*, 70(2), 139–159.
- Mellink, M. J. (1973). "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1972". *AJA*, 77(3), 293–307.
- Mellink, M. J. (1976). "Local, Phrygian, and Greek Traits in Northern Lycia". *RA*, 1, 21–34.
- Mellink, M. J. (1978). "Mural Paintings in Lycian Tombs". E. Akurgal (Ed.), *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Vol. II*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 805-809.
- Mellink, M. J. (1988). "The Painted Tomb at Karaburun (Elmalı) Problems of Conservation and Iconography". 10. *KST 2. Cilt*. 23-27 Mayıs 1988, Ankara, 271-275.
- Mellink, M. J. (1998a). *Kızılbel: an archaic painted tomb chamber in northern Lycia*. University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Mellink, M. J. (1998b). "Opening Speech on Behalf of Scientific Institution". N Tuna, Z. Aktüre, ve M. Lynch (Ed.), *Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism*,

- Proceedings of an International Symposium on the Archaeology, History and Ancient Languages of Thrace and Phrygia*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Merhav, Rivka. (1991a). "Chariot and Horse Fittings: Chariot Accessories". Rivka Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* The Israel Museum, Jerusalem, 53-78.
- Merhav, Rivka. (1991b). "Chariot and Horse Fittings: Pairing and Grouping of Chariot and Horse Gear Fittings". Rivka Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* The Israel Museum, Jerusalem, 97-113.
- Mieroop, M. van de. (2010). *The eastern Mediterranean in the age of Ramesses II*. Wiley-Blackwell, Malden Mass.
- Mihailov, G. (2007). "Thrace before the Persian Entry in to Europe". J. Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, ve N. L. G. Hammond (Ed.), *CAH Vol. 3. Part 2*. Cambridge University Press, Cambridge, 591-618.
- Mikami, T. ve Omura, S. (1987). "1986 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları". 9. *KST 2. Cilt*. 6-10 Nisan 1987, Ankara, 1-20.
- Miller, S. G. (1984). "Excavations at Nemea, 1983". *Hesperia*, 53(2), 171–192.
- Moore, M. B. (2004). "Horse care as depicted on Greek vases before 400 BC". *Metropolitan Museum Journal*, 39, 35–68.
- Moorey, P. R. S. (1970). "Pictorial evidence for the history of horse-riding in Iraq before the Kassite period". *Iraq*, 32(1), 36–50.
- Moorey, P. R. S. (1975). "Iranian troops at Deve Hüyük in Syria in the earlier fifth century BC". *Levant*, 7(1), 108–117.
- Moorey, P. R. S. (2001). *Idols of the People: Miniature Images of Clay in the Ancient Near East*. Oxford University Press, Oxford.
- Moortgat, A. (1934). *Bildwerk und Volkstum Vorderasiens zur Hethiterzeit*. J.C. Hinrichs, Leipzig.
- Moortgat, A. (1955). *Tell Halaf / 3. Die Bildwerke*. De Gruyter, Berlin.
- Moortgat, A. (1967). *Die Kunst des Alten Mesopotamien: die klassische Kunst Vorderasiens*. DuMont, Köln.
- Movsesian, A. A. ve Bakholdina, V. Y. (2016). "Nonmetric cranial trait variation and the origins of the Scythians". *American Journal of Physical Anthropology*, 162(3), 589–599.
- Muscarella, O. W. (1988). *Bronze and iron: ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art*. Metropolitan Museum of Art, New York.

- Muscarella, O. W. (1995). "The Iron Age background to the formation of the Phrygian state". *BASOR*, 299(1), 91–101.
- Mylonas, G. E. (1966). *Mycenae and the Mycenaean Age*. Pinceton University, Princeton, N.J.
- Neve, P. (1970). "Bericht Über Die Ausgrabungen Der Deutschen Boğazköy-Expedition Im Jahre 1969". *TAD*, 18(2), 151-167.
- Noble, D. (1990). "Assyrian Chariotry and Cavalry", *SAAB IV-1*, 61 – 68.
- Nováková, L. Hrnčiarik, E. ve Daňová, M. (2018). "Equestrian Statues in Antiquity: City, People, Monuments". *Studia Historica Nitriensia*, 22(2), 434-455.
- Omura, S. (1990). "1990 Yılı Kaman Kale Höyük Kazıları". 13. *KST 1. Cilt*. 27-31 Mayıs 1991, Çanakkale, 319-336.
- Oppenheim, M. F. V. (1955). *Tell Halaf* (A. Moortgat, Ed.). Walter de Gruyter, Berlin.
- Orchard, J. J. (1967). *Equestrian Bridle-Harness Ornaments: Catalogue & Plates*. The British School of Archaeology in Iraq, Aberdeen.
- Orthmann, W. (1971). *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*. R. Habelt, Bonn.
- Otten, H. (1953). "Pirva: der Gott auf dem Pferde". *JbKleinasF*, 2, 62–73.
- Outram, A. K. Stear, N. A. Bendrey, R. Olsen, S. Kasparov, A. Zaibert, V. ... Evershed, R. P. (2009). "The earliest horse harnessing and milking". *Science*, 323(5919), 1332–1335.
- Öğün, B. (1973). "Die Urärtischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos". E. Akurgal (Ed.), *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Vol. I*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 61-67.
- Öz, E. (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özbaşaran, M. (2011). "The Neolithic on the Plateau". G. McMahon ve S. Steadman (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)*. Oxford University Press, Oxford, 99-124.
- Özcan, M. (2000). "1998 Yılı Kerkenes Dağı Projesi". 17. *AST 2. Cilt*. 24-28 Mayıs 1999, Ankara, 211-228.
- Özdemir, B. (2016). *Tlos Tanrıları ve Kültleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Özdoğan, M. (1996). "Kırklareli Höyüğü 1995 Yılı Kazısı". 18. *KST 1. Cilt*. 27-31 Mayıs 1996, Çanakkale, 53-80.
- Özdoğan, M ve Parzinger, H. (2012). "Concluding Remarks: Horse, Trade Systems and Kanlıgeçit". M. Özdoğan ve H. Parzinger (Ed.), *Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli*. von Zabern, Mainz.

- Özgen, E. (1983). "The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9th-7th Centuries B.C." *Anatolica*, 10, 111-133.
- Özgen, E. (1984). "The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9th-7th Centuries B.C." *Anatolica*, 11, 91-154.
- Özgen, E., ve Özgen, İ. (Ed.). (1988). *Catalogue of the Antalya Archaeological Museum*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul.
- Özgen, İ. ve Öztürk, J. (1996). *The Lydian Treasure: Heritage Recovered*. T.C. Kültür Bakanlığı, İstanbul.
- Özgüç, N. (1965). *Kultepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özgüç, N. (1974). "The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altintepe". E. Akurgal ve U. B. Alkım (Ed.), *Mansel'e Armağan II*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 847-860.
- Özgüç, N. (2015). *Acemhöyük - Buruşhaddum I: Silindir mühürler ve mühür baskili bullalar*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özgüç, T. (1946). "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları I". *Belleten*, 10(40), 557-624.
- Özgüç, T. (1961). "Altintepe Kazıları". *Belleten*, 25(98), 269-290.
- Özgüç, T. (1966). *Altintepe: Architecture, Monuments and Wall Paintings*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özgüç, T. (1969). *Altintepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özgüç, T. (1982). *Maşat Höyük: Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özgüç, T. (1989). "Horsebits from Altintepe". *Archaeologia iranica et orientalis: miscellanea in honorem Louis vanden Berghe*. Peeters Presse, Gent, 409-412.
- Özgüç, T. (2002). "Anatolische Fürstensitze: Von der Frühbronzezeit bis zu den Assyrischen Faktorien". H. Willinghöfer (Ed.), *Die Hethiter und ihr Reich: das Volk der 1000 Götter*. Wiss. Buchges., Darmstadt, 42-45.
- Özgüç, T. ve Akok, M. (1947). "Türk Tarih Kurumu adına Anıt-Kabir alanında yapılan tümülüs kazıları". *Belleten*, 11(41), 27-89.
- Özhanlı, M. (2004). *Arkaik Dönem Kilikya Pişmiş Toprak Figürinleri: Kilikya-Kıbrıs ve İonia İlişkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Öztan, A. (2007a). "2006 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu". 29. KST 2. Cilt. 28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli, 117-136.

- Öztan, A. (2007b). “Köşk Höyük, Niğde-Bor Ovası’nda Bir Neolitik Yerleşim”. Mehmet Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 223-235.
- Öztan, A. (2009). “2008 Yılı Köşk Höyük Kazıları”. 31. KST 2. Cilt. 25-29 Mayıs 2009, Denizli, 251-269.
- Öztan, A. (2010). “Archeological Investigations at Köşk Höyük, Niğde”. L. d’Alfonso, M. E. Balza, ve C. Mora (Ed.), *Geo-archaeological activities in Southern Cappadocia, Turkey*. Italian University Press, Pavia, 83-96.
- Öztan, A. ve Açıkgöz, F. (2010). “2009 Yılı Köşk Höyük Kazıları”. 32. KST 3. Cilt. 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, 135-147.
- Öztan, A. ve Arbuckle, B. S. (2010). “2009 Yılı Acemhöyük Kazıları”. 32. KST 3. Cilt. 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, 216-234.
- Özyar, A. Ünlü, E. Kracic, S. Person, C. Pilavcı, T. ve Yalçın, S. (2010). “Tarsus-Gözlükule 2009 Yılı Kazısı”. 32. KST 3. Cilt. 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, 251-262.
- Özyiğit, Ö. (2006). “2005 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”. 28. KST 2. Cilt. 29 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale, 341-354.
- Özyiğit, Ö. (2009). “2008 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”. 31. KST 3. Cilt. 25-29 Mayıs 2009, Denizli, 65-87.
- Pamir, H. (2013). “Sabuniye: A Late Bronze-Iron Age Port Settlement”. K. A. Yener (Ed.), *Across the border: Late Bronze-Iron Age relations between Syria and Anatolia*. Peeters, Leuven-Paris-Walpole, 173-194.
- Papuashvili, R. (2012). “The Late Bronze/Early Iron Ages Bruial Graunds from Tsaishi”. A. Mehnert (Ed.), *Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden Regionen in der Spätbronze-/Früheisenzeit*. Beier & Beran, Langenweissbach, 65-78.
- Parzinger, H. (2010). “Tatarlı and the Eurasian Steppe”. L. Summerer ve A. von Kienlin (Ed.), *Tatarlı: The Return of Colours*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 280-295.
- Payne, A. (2008). “Lycia - Crossroads of Hittite and Greek Traditions?” E. Cingano ve L. Milano (Ed.), *Papers on ancient literatures: Greece, Rome and the Near East: proceedings of the Advanced Seminar in the Humanities, Venice International University 2004-2005*. Sargon, Padova, 472-487.
- Payne, A. (2012). *Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions*. H.C. Melchert (Ed.), Society of Biblical Literature, Atlanta.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Pedley, J. G. (1972). *Ancient Literary Sources on Sardis*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Picón, C. A. Hemingway, S. Lightfoot, C. Mertens, J. R. ve Milleker, E. J. (2007). *Art of the Classical World in the Metropolitan Museum of Art: Greece, Cyprus, Etruria, Rome*. The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Piggott, S. (1962). "Heads and Hoofs". *Antiquity*, 36(142), 110–118.
- Piotrovskij, B. B. (1967). *Urartu: The Kingdom of Van and its Art* (Çev. P. S. Gelling). Evelyn, Adam & Mackay, London.
- Piotrovskij, B. B. (1969). *Urartu*. Barrie & Rockliff, Londra.
- Polat, G. (1998). *Anadolu Akhaemenid Dönemi Plastik Eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, İzmir.
- Polat, Y. (2007). "Ege Bölgesi". G. Kozbe, A. Ceylan, Y. Polat, T. Sivas, H. Sivas, I. Şahin, ve D. A. Tanrıver (Ed.), *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6a/6b: Demir Çağı*. Ege Yayınları, İstanbul, 9-15.
- Potratz, J. A. H. (1938). *Das Pferd in der Frühzeit*. C. Hinstorff, Rostock.
- Potratz, J. A. H. (1966). *Die Pferdetrensen des alten Orient*. Pontificium Institutum Biblicum, Roma.
- Prayon, F. (1987). *Phrygische Plastik: die früheisenzeitliche Bildkunst Zentral-Anatoliens und ihre Beziehungen zu Griechenland und zum Alten Orient*. Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen.
- Puzikova, A. I. (2001). *Kurgannye mogilniki skifskogo vremeni Srednego Podonia: Publikatsiia kompleksov*. Indrik, Moskova.
- Ramage, A. (1978). *Lydian Houses and Architectural Terracottas*. Harvard University Press, Cambridge.
- Ramsay, W. M. (1889). "A Study of Phrygian Art (Part II)". *Journal of Hellenic Studies*, 10, 147–189.
- Reade, J. E. (1985). "Texts and sculptures from the North-west Palace, Nimrud". *Iraq*, 47, 203–214.
- Richardson, E. H. (1962). "The Recurrent Geometric in the Sculpture of Central Italy, and its Bearing on the Problem of the Origin of the Etruscans". *Memoirs of the American Academy in Rome*, 27, 153–199.
- Rizza, G. ve Rizzo, A. (1984). *Creta antica: Cento Anni di Archeologia Italiani (1884-1984)*. De Luca, Roma.

- Roebuck, C. (1959). *Ionian Trade and Colonization*. Archaeological Institute of America, New York.
- Roller, L. E. (1999). "Early Phrygian Drawings from Gordion and Element of Phrygian Artistic Style". Altan Çilingiroğlu (Ed.), *Anatolian Iron Ages: the proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19-23 May 1997*. British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 143-152.
- Roller, L. E. (2007). "Towards the Formation of a Phrygian Iconography in the Iron Age". Altan Çilingiroğlu ve A. Sagona (Ed.), *Anatolian Iron Ages 6: the proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium, held at Eskişehir, 16-20 August 2004*. Peeters, Leuven, 207-223.
- Roller, L. E. (2012). "Phrygian Religion and Cult Practice". H. Sivas ve T. Tüfekçi Sivas (Ed.), *Phrygians - In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 202-233.
- Roosevelt, C. H. (2017). *Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi* (Çev. H. G. Çatak). Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Russell, N. (2006). "Çatalhöyük'te Fauna". H. Ezilmez ve M. Haydaroglu (Ed.), *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 105-108.
- Sagona, A. (2011). "Anatolia and the Transcaucasus Themes and Variations ca. 6.400-1.500 B.C.E." G. McMahon ve S. Steadman (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)*. Oxford University Press, Oxford, 683-703.
- Sagona, A. (2013). "Wagons and Carts of The Trans-Caucasus". O. Tekin, M. H. Sayar, ve E. Konyar (Ed.), *Essays in Honour of M. Taner Tarhan*. Ege Yayınları, İstanbul, 277-297.
- Salonen, A. (1956). *Hippologia Accadica*. Suomalainen Tiedekatemia, Helsinki.
- Salvini, M. (2001). "Inscriptions on Clay". Altan Çilingiroğlu, M. Salvini, ve E. Abay (Ed.), *Ayanis I: Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. CNR, Roma, 279-321.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. A. Belgin). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sams, G. K. (2011a). "Anatolia: The First Millennium B.C.E. in Historical Context". G. McMahon ve S. Steadman (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)*. Oxford University Press, Oxford, 604-622.
- Sams, G. K. (2011b). "Artifacts". C. B. Rose ve G. Darbyshire (Ed.), *The New Chronology of Iron Age Gordion*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 59-78.

- Sams, G. K. (2012a). "Phrygian Tumuli". H. Sivas ve T. Tüfekçi Sivas (Ed.), *Phrygians - In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 244-257.
- Sams, G. K. (2012b). "Gordion, the Capital City of the Phrygians and its Buildings". H. Sivas ve T. Tüfekçi Sivas (Ed.), *Phrygians - In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 52-75.
- Sams, G. K. ve Voigt, M. M. (1989). "Work at Gordion in 1988". 11. KST 2. Cilt. 18-23 Mayıs 1989, Antalya, 77-105.
- Sams, G. K. ve Voigt, M. M. (1994). "Gordion Archaeological Activities 1993". 16. KST 1. Cilt. 30 Mayıs-3 Haziran 1994, Ankara, 369-392.
- Sams, G. K. ve Voigt, M. M. (1998). "Gordion 1996". 19. KST 1. Cilt. 27-31 Mayıs 1996, Ankara, 681-701.
- Sams, G. K. ve Voigt, M. M. (2011). "In Conclusion". C. B. Rose ve G. Darbyshire (Ed.), *The New Chronology of Iron Age Gordion*. University of Pennsylvania, Philadelphia, 155-168 / 169-172.
- San, O. (2007). "Some Urartian Bronze Artifacts from Diyarbakır Museum". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (7), 21-34.
- Sancaktar, H. (2016). *Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültürleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Schachner, A. (2010). "Boğazköy-Hattuşa 2009 Yılı Çalışmaları". 32. KST 4. Cilt. 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, 212-232.
- Schauensee, M de. ve Dyson, R. H. (1983). "Hasanlu Horse Trappings and Assyrian Reliefs". P. O. Harper ve H. Pittman (Ed.), *Essay on Near Eastern Art and Archaeology in Honor of Charles Kyrle Wilkinson*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 59 – 77.
- Schauensee, M de (1989). "Horse gear from Hasanlu". *Expedition* 31 (2). 37 – 52.
- Schmidt, G. (1968). *Kyprische Bildwerke aus dem Heraion von Samos*. Rudolf Habelt Verlag, Bonn.
- Schmidt, K. (2002). *Norşuntepe. Bd. 2: Kleinfunde 2, artefakte aus Felsgestein, Knochen und Geweih, Ton, Metall und Glas*. von Zabern, Mainz am Rein.
- Schmidt, K. (2014). Göbekli Tepe (Çev. R. Aslan). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Schürr, D. (2014). "Zur Herkunft des Pegasos". *Graecolatina et Orientalia*, (35-36), 113-122.
- Seeher, J. (1998a). "Boğazköy-Hattuşa 1996 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları". 19. KST 1. Cilt. 27-31 Mayıs 1996, Ankara, 497-513.
- Seeher, J. (1998b). "Die Nekropole von Demircihöyük-Sariket". *IstMitt*, 48, 135-155.

- Seeher, J. (2006). “Türkçe Özet”. J. Seeher (Ed.), *Boğazköy-Berichte* 8. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 98-133.
- Seidl, U. (1985). “Ein assyrisches Eimerchen”. *AMI*, 18, 45-48.
- Seidl, U. (1991). “Chariot and Horse Fittings: Horse Trappings”. Rivka Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* The Israel Museum, Jerusalem, 79-96.
- Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*. Von Zabern, Mainz am Rhein.
- Seidl, U. (2005). “Pferd in der Theologie”. *RLA, Band. X*. Walter de Gruyter, Berlin – New York (2003-2005), 490 – 492.
- Sevim, A. ve Kiper, Y. (2001). “2000 Yılı Çankırı Çorakyerler Kazısı”. 23. *KST 1. Cilt*. 28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara, 275-289.
- Sevim, A. ve Pehlevan, C. (2002). “2001 Yılı Çorakyerler Kazısı Sonuçları”. 24. *KST 2. Cilt*. 27-31 Mayıs 2002, Ankara, 295-302.
- Sevim, A. ve Pehlevan, C. (2006). “2005 Yılı Çankırı Çorakyerler Kazısı”. 28. *KST 2. Cilt*. 29 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale, 419-436.
- Sevim, A. ve Yiğit, A. (2007). “2006 Yılı Çankırı Çorakyerler Kazısı”. 29. *KST 2. Cilt*. 28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli, 343-358.
- Sevin, V. (2001). “Hakkari Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri”. *TÜBA-AR*, 79-88.
- Sevin, Veli. (2014). *Assur Resim Sanatı*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Sgubini, A. M. M. (Ed.). (2008). *The Villa Giulia National Etruscan Museum: Short Guide*. Ingegneria per la Cultura, Roma.
- Shaw, J. W., Shaw, M. C. ve Anderson, P. J. (Ed.). (2000). *Kommos IV, the Greek Sanctuary. Pt. 1 Text. Pt. 2. Plates*. Princeton University Press, Princeton, N.J.
- Simon, C. G. (1986). *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia*. University of California, Berkeley.
- Simon, E. (1969). *Die Götter der Griechen*. Hirmer, Münih.
- Simon, E. (2006). *Pferde in Mythos und Kunst der Antike*. Rutzen, Ruhpolding.
- Sir Gavaz, Ö. (2011). *Hitit Krallarının Kült Gezileri ve Tanrılar için Düzenledikleri Merasimler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Smith, S. (1942). “The Greek Trade at Al Mina: A Footnote to Oriental History”. *The Antiquaries Journal*, 22(2), 87–112.
- Steingraeber, S. (2010). “Arkaik Dönem Etrüsk Mezar Resimleri ve Anadolu İonia Sanatıyla İlişkileri”. *Tatarlı. Renklerin Dönüşü*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 354-367.

- Stillman, N. ve Tallis, N. (1984). *Armies of the ancient Near East, 3000 BC to 539 BC: organisation, tactics, dress and equipment*. Wargames Research Group, Devizes.
- Stone, C. E. ve Zimansky, P. (2001). "Survey and Soundings in the Outer Town of Ayanis 1996-1998". Altan Çilingiroğlu, M. Salvini, ve E. Abay (Ed.), *Ayanis I: Ten Years Excavations at Rusaḥinili Eiduru-kai 1989-1998*. CNR, Roma, 355-377.
- Summerer, L. (2007). "Picturing Persian Victory: The Painted Battle Scene on the Munich Wood". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, Vol. 13* (2007), 3-30.
- Summerer, L. (2010). "Wall Paintings". L. Summerer ve A. von Kienlin (Ed.), *Tatarlı: The Return of Colours*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 120-185.
- Summers, G. D. (2018). "Phrygians east of the red river: Phrygianisation, migration and desertion". *AnSt*, 68, 99-118.
- Summers, G. D. Summers, M. F. Baturayoglu, N. Harmanşah, Ö. ve McIntosh, E. R. (1996). "The Kerkenes Dağ survey: an interim report". *AnSt*, 46, 201-234.
- Süel, A. ve Süel, M. (2001). "2000 Yılı Ortaköy Şapınuva Kazı Çalışmaları". 23. *KST 1. Cilt*. 28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara, 413-418.
- Şahin, F. (2018). *Patara Metal Buluntuları*. Ege Yayınları, İstanbul.
- Şahin, N. (2010). "Klaros 2009". 32. *KST 2. Cilt*. 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, 151-163.
- Şahin, N. Tanrıver, C. Akar Tanrıver, D. S. Taştür, E. Önel, İ. Doğan, E. ve Ürkmez, Ö. (2007). "Klaros 2006". 29. *KST 3. Cilt*. 28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli, 427-448.
- Şahin, N. Taştür, E. Dallık, G. ve Önel, İ. (2008). "Klaros 2007". 30. *KST 2. Cilt*. 26-30 Mayıs 2008, Ankara, 113-128.
- Şenyurt, Y. Akçay, A. Kamış, Y. (2014). "Onvaören 2013 Yılı Kazıları". 36. *KST 2. Cilt*. 2-6 Haziran 2014, Gaziantep, 101-120.
- Şenyurt, Y. Erten, E. ve Aklan, İ. (2017). "Aşağı Salat Höyüğü'nden Cam At Rhytonu". *Seleucia*, (7), 345-362.
- Şimşek, C. (26 Nisan 1993). "Beylerbeyi III Nolu Tümölüs Kazısı". 4. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 117-127.
- Tarhan, M. T. ve Sevin, V. (1975). "İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Urartu Bronz At Koşum Parçaları". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (6), 45-63.
- Taşyürek, O. A. (1974). "Gaziantep Müzesi'ndeki Bronz Urartu Miğferi". *TAD*, 21(1), 179-181.
- Taşyürek, O. A. (1975a). *Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri*. Adana Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayınları, Ankara.
- Taşyürek, O. A. (1975b). "Some Inscribed Urartian Bronze Armour". *Iraq*, 37(2), 151-155.

- Taşıyürek, O. A. (1977). "The Urartian Bronze Hoard from Giyimli". *Expedition*, (19), 12-21.
- Tekkaya, İ. (1976). "Anadolu'nun Tabiat Tarihindeki Yeri ve Önemi". 8. *Türk Tarih Kongresi*. 11-15 Ekim 1976, Ankara, 33-36.
- Temür, A. (2014). *Grek Sanatında Karışık Yaratıklar*. Yason Yayınevi, Ankara.
- Thureau-Dangin, F. ve Dunand, M. (1936). *Til-Barsib*. Paul Geuthner, Paris.
- Tiryaki, S. G. (2010). *Erken Demir Çağ Gurgum (Kahramanmaraş) Kabartmalı Mezar Taşları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Tiryaki, S. G. (2015). "Milyas Araştırmalarına Katkıları: Müğren Tümülüs Boyalı Mezar Odası". *CEDRUS*, 3, 31-50.
- Tiryaki, S. G. (2017). "The Milyan Tumuli: An Overview of the Current State of Research". E. DüNDAR, Ş. AKTAŞ, M. KOÇAK, ve S. ERKOÇ (Ed.), *Havva İşkan'a Armağan / LYKIARKHISSA Festschrift für Havva İşkan*. Ege Yayınları, İstanbul, 841-854.
- Topbaş, A. (27 Nisan 1992). "Seyitömer Höyüğü 1991 Yılı Kurtarma Kazısı". 3. *Müze Kurtarma Semineri*, 1-30.
- Toptaş, H. A. (2016). *Kuşlar Yasına Gider*. Everest Yayınları, İstanbul.
- Törnük, M. (2003). "2002 Yılı Sivas Hayranlı-Haliminhanı Kazısı". 25. *KST 2. Cilt*. 26-31 Mayıs 2003, Ankara, 289-292.
- Treister, M. Y. (2007). "The Toreutics of Colchis in the 5th-4th Centuries BC Local Traditions, Outside Influences, Innovations". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 13(1-2), 67-107.
- Tsetskhladze, G. R. (2007). "Thracians Versus Phrygians: About the Origin of the Phrygians Once Again". Altan Çilingiroğlu (Ed.), *Anatolian Iron Ages: the proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19-23 May 1997*. British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 283-310.
- Tuna, N. (2003). "Datça/Emecik/Sarı Liman Mevkii Arkaik Tapınak 2002 Yılı Çalışmaları". 25. *KST 2. Cilt*. 26-31 Mayıs 2003, Ankara, 41-48.
- Tuna, Numan, Buluç, S., & Tezcan, B. (Ed.). (2012). *ODTÜ Arkeoloji Müzesi - The METU Museum of Archaeology*. ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, Ankara.
- Türktüzün, M. (27 Nisan 1998). "Kütahya İli Aslanapa İlçesi Karadiğın Köyü Akalan Tümülüsü". 9. *Müze Kurtarma Semineri*, 125-140.
- Tütüncü, F. (2008). *The Land of Beautiful Horses: Stables in Middle Byzantine Settlements of Cappadocia*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilkent Üniversitesi, Ankara.

- Uçankuş, H. T. (1976). “Afyon’un Tatarlı İlçesi’nde Bulunan Phryg Tümülüsü Kazısı”. 8. *Türk Tarih Kongresi*. 11-15 Ekim 1976, Ankara, 305-333.
- Uçankuş, H. T. (2002). *Ana tanrıça Kybele’nin ve Kral Midas’ın ülkesi Phrygia*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Unterländer, M. Palstra, F. Lazaridis, I. Pilipenko, A. Hofmanová, Z. Gross, M. ... Rohland, N. (2017). “Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe”. *Nature Communications*, 8, 1-10.
- Ünal, A. (2013). “Eski Anadolu’da At, Hititçe Kikkuli At Eğitimi Metinleri ve ‘Tavlaya Çekmek’le İlgili Teknik Bir Ayrıntı”. *Çorum Kültür Sanat*, (14), 42-64.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe / Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- van den Hout, T. P. J. (1994). “Death as a Privilege the Hittite Royal Funerary Ritual”. J. M. Bremer, T. P. J. van den Hout, ve R. Peters (Ed.), *Hidden futures: death and immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the classical, biblical and Arabic-Islamic world*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 37-75.
- van den Hout, T. P. J. (2005). “Pferd (und weitere Equiden). A. II. In Anatolien”. *RLA, Band X*. De Gruyter (2003-2005), Berlin – New York, 482-490.
- Vassileva, M. (2012)a. “Phrygian Bronzework”. H. Sivas ve T. Tüfekçi Sivas (Ed.), *Phrygians - In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 310 – 331.
- Vassileva, M. (2012)b. “Bronze Animal Figurines from Gordion”. A. Çilingiroglu ve A. Sagona (Ed.), *Anatolian Iron Ages 7: The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium held at Edirne, 19-24 April 2010*. Peeters, Leuven, 317-332.
- Verri, G. Collins, P. Ambers, J. Sweek, T. ve Simpson, St. J. (2009). “Assyrian colours: Pigments on a Neo-Assyrian relief of a parade horse”. *The British Museum Technical Research Bulletin*, Vol. 3, 57 – 62.
- von Soden, W. (1972). *Akkadisches Handwörterbuch, Band II*. O. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Waelkens, M. (2008). “The Survey and Archaeometrical Research at Sagalassos”. 26. *AST 3. Cilt*. 26-30 Mayıs 2008, Ankara, 173-196.
- Waldbaum, J. C. (1983). *Metalwork from Sardis: the finds through 1974*. Harvard University Press, Cambridge.
- Wartke, R.-B. (1998). *Urartu: das Reich am Ararat*. Von Zabern, Mainz am Rhein.
- Weickert, C. (1957). “Die Ausgrabungen beim Athena-Tempel in Milet, 1955”. *IstMitt*, 7, 102-132.

- Wiener, W. M. (1990). "Milet 1989 Raporu". 12. KST 2. Cilt. 28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara, 81-93.
- Winter, N. A. (2009). *Symbols of Wealth and Power*. Michigan University Press, Michigan.
- Wittke, A. M. (2007). "Remarks on the Early History of Phrygia (Twelfth to Eighth Century B.C.)". Altan Çilingiroğlu ve A. Sagona (Ed.), *Anatolian Iron Ages 6: the proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium, held at Eskişehir, 16-20 August 2004*. Peeters, Leuven, 335-347.
- Yalçınkaya, I. (1988). "1987 Yılı Karain Kazısı". 10. KST 1. Cilt. 23-27 Mayıs 1988, Ankara, 15-36.
- Yalçınkaya, I. (1995). "Karain Kazıları 1994". 17. KST 1. Cilt. 29 Mayıs-2 Haziran 1995, Ankara, 49-70.
- Yalçınkaya, I. (2000). "1999 Yılı Karain Kazıları". 22. KST 1. Cilt. 22-26 Mayıs 2000, İzmir, 9-20.
- Yalçınkaya, I. (2001). "2000 Yılı Karain Kazıları". 23. KST 1. Cilt. 28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara, 163-170.
- Yalçınkaya, I. (2002). "2001 Yılı Karain Kazıları". 24. KST 2. Cilt. 27-31 Mayıs 2002, Ankara, 159-170.
- Yener, K. A. (2013). "New Excavations at Alalakh: The 14th-12th Centuries BC". K. A. Yener (Ed.), *Across the border: Late Bronze-Iron Age relations between Syria and Anatolia*. Peeters, Leuven-Paris-Walpole, 11-35.
- Yıldırım, R. (1986). "Urartu At Gemleri ve Kültürel İlişkiler". 10. Türk Tarih Kongresi 1. Cilt. 22-26 Eylül 1986, Ankara, 163-168.
- Yıldırım, R. (1987). "Urartu At Gemleri/Urartäische Tensen". *Belleten*, 51, 441-496.
- Yiğit, A. (1998). *Dursunlu (Ilgın-Konya)'da Bulunan Pleistosen Döneme Ait Equusların Paleontolojik Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Yiğit, A. (2011). "Anadolu Geç Miyosen Dönem Atları". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (19), 66-72.
- Young, R. S. (1956). "The campaign of 1955 at Gordion: preliminary report". *AJA*, 60(3), 249-266.
- Young, R. S. (1960a). "Gordion 1959". *TAD*, 10(1), 60-63.
- Young, R. S. (1960b). "The Gordion Campaign of 1959: Preliminary Report". *AJA*, 64(3), 227-243.
- Young, R. S. (1962). "The 1961 campaign at Gordion". *AJA*, 66(2), 153-168.
- Young, R. S. (1964a). "The 1963 campaign at Gordion". *AJA*, 68(3), 279-292.

- Young, R. S. (1964b). “The Nomadic Impact: Gordion”. M. J. Mellink (Ed.), *Dark Ages and nomads c. 1000 B.C.: studies in Iranian and Anatolian archaeology*. Nederlands Historisch-Archaeologisch Institut, İstanbul, 52-57.
- Young, R. S. (1973). “The Phrygian Contribution”. E. Akurgal (Ed.), *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Vol. I*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 9-24.
- Young, R. S. (1981). *The Gordion Excavations Final Reports, Vol. I: Three Great Early Tumuli*. University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Yusifov, Y. B. (1982). “On the Scythians in Mannea”. R. M. Adams (Ed.), *Societies and languages of the ancient Near East: studies in honour of I.M. Diakonoff*. Aris and Phillips, Warminster, 349–356.

ANTİK KAYNAKLAR

- Aeschylus (2008). *Persians. Seven Against Thebes. Suppliants. Prometheus Bound, I*. (Çev. A. H. Sommerstein), Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Anacreon (1993). *The Greek Anthology, Book I-VI*. (Çev. W. R. Paton), Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Dionysios of Halicarnassus (1937). *The Roman Antiquities I – II*. (Çev. E. Cary, Ed. E. Spelman), W. Heinemann, Londra.
- Herodotos (2004). *Herodot Tarihi*. (Çev. M. Ökmen), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hesiodos (1991). *Hesiodos Eseri ve Kaynakları* (Çev. S. Eyuboğlu ve A. Erhat), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Homer (1967). *İlyada*. (Çev. A. Erhat ve A. Kadir), Sander Kitapevi, İstanbul.
- Plutarchos (2006). *Lives II, Cimon*. (Çev. B. Perrin), W. Heinemann, Londra.
- Pindaros (2015). *Bütün Zafer Şarkıları*. (Çev. E. Gören), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Strabon (1924). *The Geography of Strabo*. (Çev. H. L. Jones), Harvard University Press, Cambridge, Mass.

İNTERNET KAYNAKLARI

Koçkar, M. T. “Atlı Sporlar 6: Dressage (At Terbiyesi)”. <https://www.atveinsan.com/atli-sporlar-6-dressage-at-terbiyesi-m481033.html> (erişim tarihi: 10.03.2019).

Wikipedia. “Jeolojik Zaman Cetveli” https://tr.wikipedia.org/wiki/Jeolojik_zaman_cetveli (erişim tarihi: 15.12.2018).

Wikipedia. “Bilimsel Sınıflandırma” https://tr.wikipedia.org/wiki/Bilimsel_s%C4%B1n%C4%B1fland%C4%B1rma (erişim tarihi: 15.12.2018).

Yunus Emre. “Risaletün Nushiyye” <http://edebiyatozetpdf.blogspot.com/2016/09/risaletun-nushiyye-yunus-emre.html?m=1#.XIlcCB6hl-F> (erişim tarihi: 28.04.2019).

Horse Sports Club. <https://www.instagram.com/horse.sports.club> (erişim tarihi: 14.03.2019).

EK-1:
TABLO 1

URARTU KRALLIĞI DÖNEMİ GANİMET OLARAK ALINAN AT LİSTESİ

Kral	Yazıt (CTU)	Haraç Alınan Bölge	At Sayısı
İşpuini			
	A 3-4 Ro-Vo	Etiuḫi	26
	A 3-9	Mešta, Paršua	1.120
TOPLAM			1.146
Menua			
	A 5-2 A-F	Etiuni	1.733
TOPLAM			1.733
Argišti I			
	A 8-2 Ro	Irkiuni, Mana, Aššur	286
	A 8-2 Ro	Buštu, Aškaia, Ušini	290
	A 8-2 Vo	Diaueḫi, Qada, Ašqalaši	4.426
	A 8-3 I	Diaueḫi, Šeriazi, Zabaḫae, Eriaḫi, Apuni, Uṭeruḫi	1.104
	A 8-3 II	Etiuni, Uluani, Uria, Irki[uni	12.80X
	A 8-3 II	Etiuni, Siluni, Uburda, Uišuši, Ḫaḫia	232
	A 8-3 III	Aššur, Buštu, Paršua	X
	A 8-3 III	Aššur, Buštu, Tariu, Ḫ[a-x-x-x,	606

		Arhau	
	A 8-3 IV	Ijani, Mana, Buštu	790
	A 8-3 IV	Mana, Irkiuna	286
	A 8-3 IV	Mana, Buštu	290
	A 8-3 V	Mana	170
	A 8-3 V	Mana, Buštu	308
	A 8-3 V	Mana, Etiuni, Eriaħi, Išqigulu, Uițeruħi	12.00X
	A 8-3 VI	Urme	25
TOPLAM			33.613 (Yaklaşık)
Sarduri II			
	A 9-1	Riħiša, [xxx]	352
	A 9-3 I	Mana, Babilu, Baruata	2.500
	A 9-3 II	Qulha, Huša, Abilianiħi	65
	A 9-3 II	Eriaħi, Abilianiħi	500
	A 9-3 III	Qulha, Uițeruħi	1.500
	A 9-3 IV	Puluadi, Eriaħi	1.613
	A 9-3 VI	Arquqi, Adaħu, Lipru, Ešumua, Kamniu, Qu'alba, Uħuni and Teria**	3.500
TOPLAM			10.030 (Yaklaşık)
GENEL TOPLAM			46.522 (Yaklaşık)

NOT: Tabloda yer alan veriler Çifçi'den alınmıştır ve** etnik grup ya da kabileler kastedilmektedir (2017: 104. Tablo 9). X okunamaya rakamlar için kullanılmış ve toplamda değeri sıfır olarak kabul edilerek yaklaşık bir rakam elde edilmiştir.

EK-2: SÖZLÜK

Ağızlık: Gemin atın ağızı içindeki parçasıdır, tek ya da birleşen iki parçadan oluşabildiği gibi metal ve ya deriden de yapılırlar.

Alınlık: Tunç, fildişi ya da deriden yapılan, atın alnı ve burun kemiği üzerinde yer alan, koruyucu veya dekoratif eleman. Bazen sorguç ile birlikte kullanılmaktadır.

Araba Oku: Boyunduruk ile aracı birleştiren ahşap eleman. Ok, kasa veya dingile bağlıdır.

At Miğferi: Atın alnı ve burun kemiği üzerinde uzanan metal, fildişi ve ya deriden yapılan koruyucu ve dekoratif malzeme.

At Örtüsü veya Giysisi: Bir atın sırtına konulan süslü örtü veya süsleme elemanıdır.

At Zırhı: Atı korumaya yönelik, demir, tunç, deri ya da keçeden yapılan ve vücudunun üst bölümünü tamamen kaplayan materyallerdir. Dekoratif örnekleri de mevcuttur.

Araba Kasası: Araba çatısı üzerinde yer alan ve sürücünün bulunduğu veya yükün taşındığı bölme.

Başlık Kayışları: Deri kayışlardan veya iplerden yapılan, gem ve dizginlerle birlikte koşum hayvanlarını kontrol etme ve yönetme amacı taşıyan koşum elemanıdır. Bazen yarım burun bandı burnu boydan boya geçerek her iki yandaki yanak kayışları ile birleşir.

Boyun Kayışı: Atın boynunun çevresinden dolanan ve başlık kayışının tam arkasından ve daha aşağıdan geçen koşum kayışıdır. Boyunduruğun bağlandığı belli başlı bir eleman olan bu kayışın amacı, boyunduruğu bulunduğu konumda tutmaktır. Atın karnının altından geçen bir kayış buna yardımcı olur.

Boyun Bandı: Hayvanın boğazını çevreleyen metal veya deriden yapılmış koruyucu ve dekoratif eleman. Bu bandın uçlarına küçük çanlar takılarak dekore de edilebilmektedir

Boyunduruk: İki veya daha fazla sayıdaki koşum hayvanlarının boyunlarından geçen ve koşum hayvanlarının araba oku ile olan bağlantılarını sağlayan ahşap eleman. Boyunduruk bir boyun kayışı ve karın kayışı (kolan) ile yerinde tutulmaktadır.

Boyunduruk Semeri: Boyunduruğun hayvanların boynuna uyum sağlayacak şekilde adapte etmek amacı ile kullanılan ters "Y" harfi biçimindeki elemandır. Boyunduruk semeri, semerin ucuna bağlanan boyun kayışı ile sabitlenir.

Burun Bandı: Başlık kayışlarının burun üzerinde yer alan kısmıdır. Burnu çevreleyen bu bant bazen sadece bir yanak kayışından diğer yanak kayışına doğru burnu boydan boya geçerek uzanır.

Çene Kayışı: Gem yanaklıklarına halkalar vasıtası ile bağlanan ve gemin sağlam şekilde yerinde durmasına yardımcı olan kayıştır.

Dizgin Halkası: Koşum takımında, dizginlerin geçirildiği metal halkalardır.

Dizgin: Binici ya da sürücünün tuttuğu, geriye doğru uzanan gemlere bağlı kayışlardır ve doğrudan hayvanı kontrol etmeye yardımcı olur.

Gem: Ağızlık ve yanaklık parçalarından oluşan ve çekim hayvanını kontrol etmeye ve yönlendirmeye yarayan koşum elemanıdır. Metal gemler tek veya birleşik ağızlıklardan ve bir çift yanaklıktan oluşur. Yanaklıklar, üzerinde ya da kenarında bulunan halka yada deliklerden geçen kayışlar ile sabitlenir. Dizginler ya doğrudan doğruya ağızlığın dış uçundaki halkaya bağlanır veya ağızlık ile yanaklığı birleştiren bir eleman aracılığı ile birbirine bağlanır. Gem, atın ağzının kenarlarına basınç yaparak atların kontrolünü sağlar.

Göz Siperliği: Atların gözlerini koruma veya dekoratif amaçla kullanılan ve at başlığının yanak kayışına bağlanan elemanıdır. Atın yan cephede gözlerini kapatır ve sadece önünü görmesini olanaklı kılar. Böylece atların gözlerini korumak yanında, aynı arabaya koşulmuş olan atların birbirleri ile dalaşmasını da engeller.

Göğüs Zırhı (Göğüs Plakası): Çoğunlukla tunçtan yapılan göğüs zırhlarının gümüş örnekleri de mevcuttur. Arka kısımlarına deri ya da tekstil bir astar geçirilerek atın metalden zarar görmesi önlenir. Atın göğsünü kuşatan bu dekoratif koşum elemanı koruma amaçlı da kullanılmaktadır.

İspit: bir ucu tekerlek göbeğine, öbür ucu janta giren, tekerleğin, yarıçapı uzunluğundaki çubuklardır.

Kamçı: Koşum atlarını hareket ettirmek ve hızlarını artırmak için kullanılan ve ucuna bir kayışın veya bir ipin bağlandığı kısa değnek veya sopadır.

Kantarma Gem: Ağızlık parçasından oluşan iki parçalı gemlerdir. Burgulu ya da düz çubuk formundadırlar. Her iki uçta bulunan geniş halkalar dizgin ve başlık kayışları için kullanılır.

Kolan: Atın iki kürek kemiği arasındaki kısmın arkasından geçip aşağıya uzanarak karnının altından dolanan karın kayışı, boyunduruğun boyun kayışına bağlanmaktadır. Koşum takımlarını yerinde tutma işlevi görür. Aynı zamanda geri gidişlerde boyunduruğun atın başının üzerinden ileriye doğru gitmesini önlemeye yardımcı olur.

Koşum Takımı: Hayvanı çekeceği araca bağlamak için baş ve vücudunun çeşitli bölgelerine sarılan kayış ve metal aksamlardır.

Sorguç: Atın başının tepe kısmına yerleştirilen dekoratif eleman.

Tekerlek: Araba kasasının ağırlığını taşıyan ve merkezindeki sabit bir nokta (dingil) etrafında dönerek çekiş gücünü ileten ve aracın zeminde ilerlemesini sağlayan çemberdir. Tekerlek bazen tek, bazen iki çemberden ve dışındaki lastikten oluşur.

Üzengi: Eyerin iki yanında asılı bulunan ve binicinin ayaklarını basarak atın üzerine yerleşmesine yardımcı olan düz altlı demir halkadır.

Yanaklıklar: Gemin ağızlık parçalarının yanlarında yer alan ve atın ağzının dışında kalan gem kısımlarına denir. Yanaklıklar çift olarak yapılan, çeşitli formlara sahip ve çoğunlukla metalden yapılmış plakalar veya çubuklardır. Sade ve dekoratif örnekleri mevcuttur. Yanaklıklara dizgin ve başlık kayışları bağlanır. Kayışların bağlanması için yanaklıklar üzerinde delikler veya halkalar bulunmaktadır. Ortalarında ağızlık çubuklarının geçeceği halkalar bulunmaktadır. Bazen herhangi bir metal ya da organik materyal takılarak bağlanmaktadır. Bu yanaklıklar başlığa yanak kayışları ile bağlanır. Yanaklıklar gem ağızlığının yanlara doğru kaymasını engelleyerek yerinde, doğru konumda tutulmasını sağlar ve aynı zamanda atın alt çenesinin dış tarafına basınç yaparak atın kontrolüne yardımcı olur.

Yanak Kayışı: Başlığın, gemin yanaklıklarına bağlanan ve yanaklıkları yerinde tutma işlevi gören yan kayışlardır. Yanaklığa yaklaştıkları yere yakın iki veya üç kola ayrılmaktadırlar.

Y Biçimli Ok: Araba kasasının her iki yanından gelen, içe doğru kavisli iki okun kasanın önüne kısa bir mesafede birbiriyle birleşerek yukarıya doğru bir kavis yaptıktan sonra, boyunduruğa doğru tek bir ok olarak uzanan araba okuna verilen addır.

EK-3:
HARİTALAR DİZİNİ

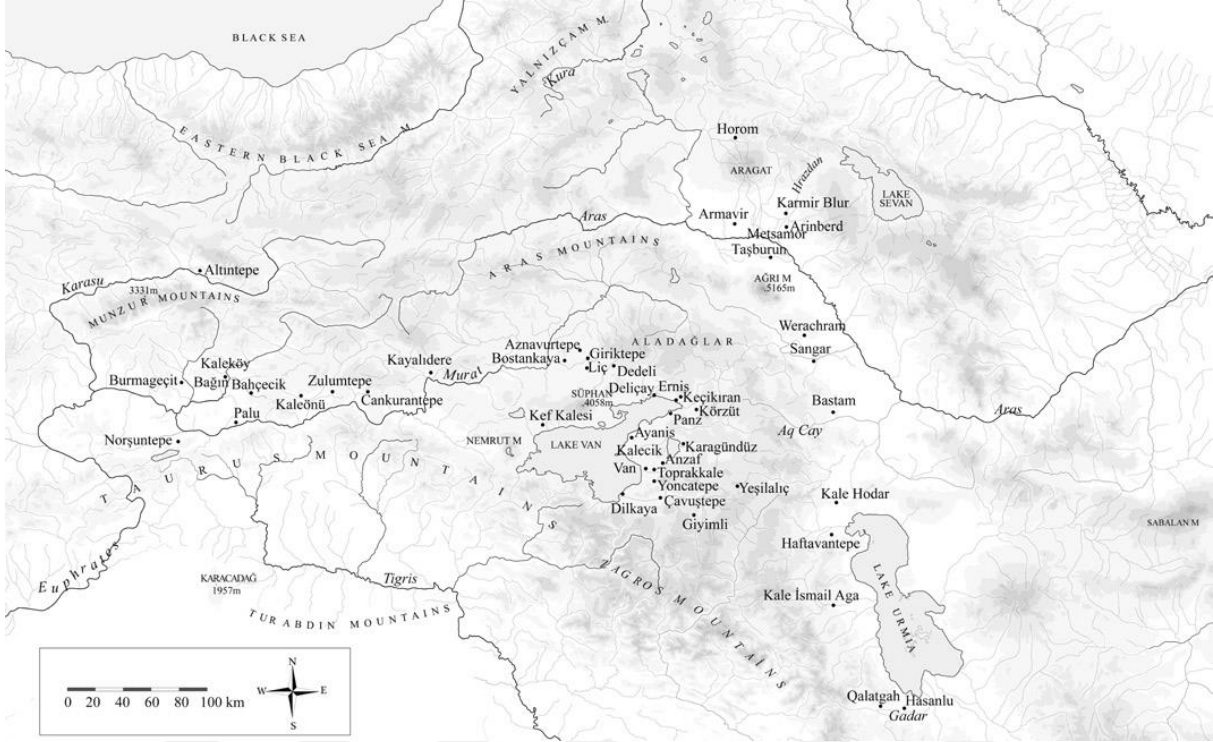
HARİTA 1-2: Çifçi, A. (2017). The Socio - Economic Organisation of the Urartian Kingdom, Stökl, J. Frahm, E. Garr, W. R. Halpern, B. Von den Hout, Theo P. J. Warden, L.A. Winter, I. J. (Ed.), *Culture and History of the Ancient Near East*, Vol. 89, Leiden / Boston

HARİTA 3: Radner, K. (2018). “The City of Aššur and the Kingdom of Assyria: Historical Overview”, K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *The Assyrians: Kingdom of the God Assur from Tigris to Taurus*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2 – 23. Fig. 2.

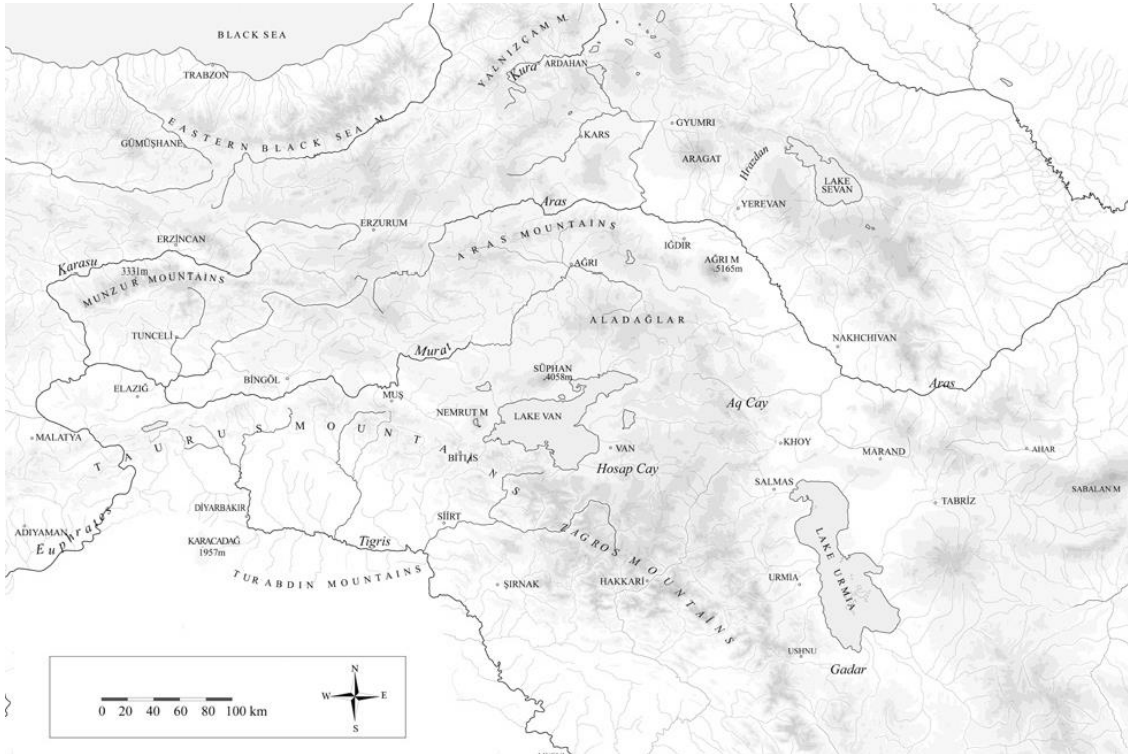
HARİTA 4: Sivas, H. ve Tüfekçi Sivas, T. (2012), *Phrygians - In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

HARİTA 5-6: Roosevelt, C. (2017) *Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi* (Çev. H. G. Çatak) (İstanbul 2017)

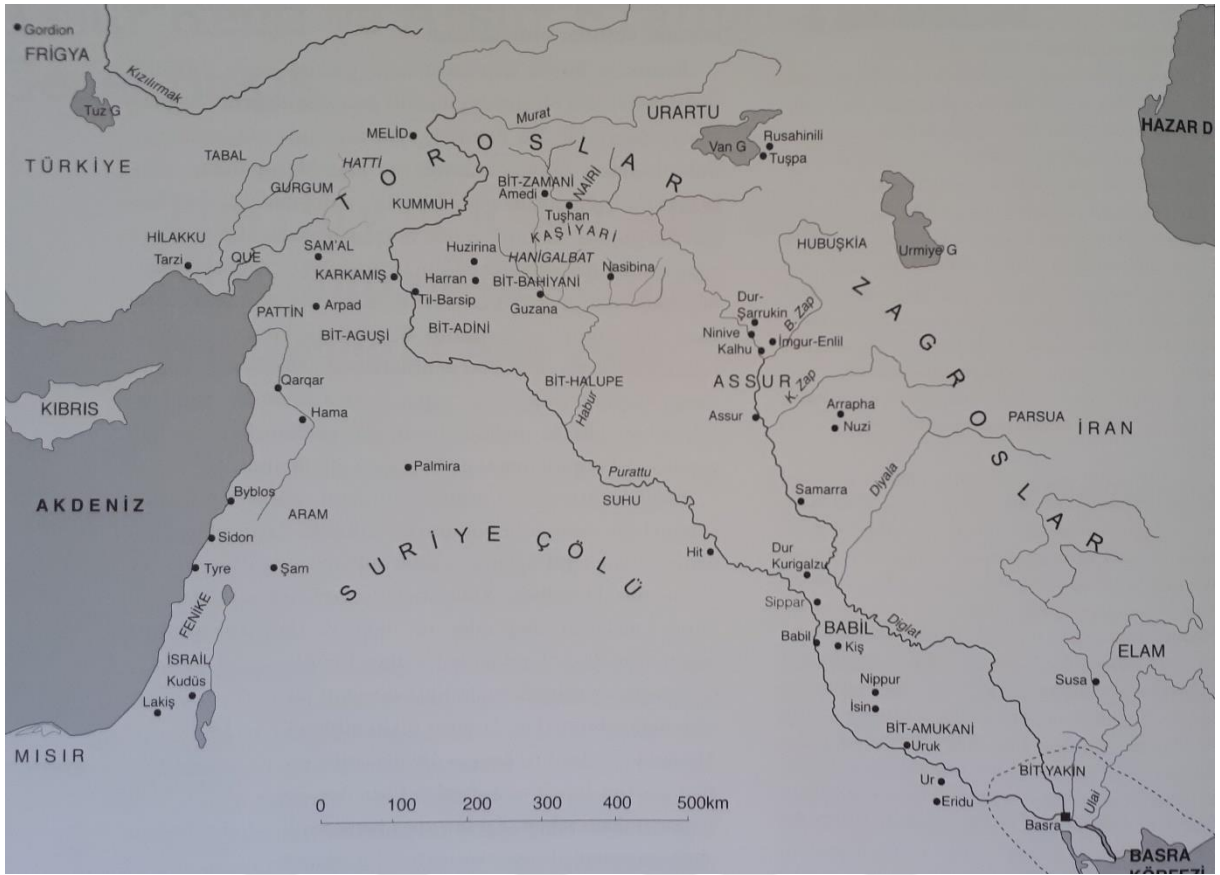
EK-4: HARİTALAR

Harita 1: Urartu Devleti

Harita 2: Urartu Devleti Modern Yerleşimler

Harita 3: Yeni Hitit Şehir Devletleri

Harita 4: Phrygia

EK-5:
AT KOŞUM TAKIMLARI VE SÜSLEME MALZEMELERİ KATALOĞU

TÇK. Kat. No: 1

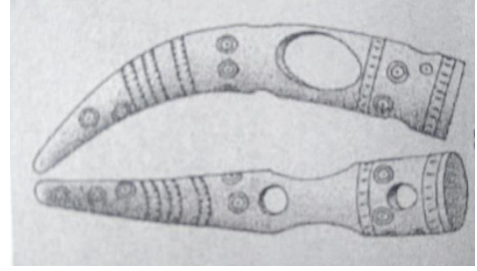
Eserin Adı: Boynuz Gem Yanaklığı

Buluntu Yeri: Beycesultan

Tanımı: Orak formu boynuzdan kemik gemin yüzeyi yatay ve yuvarlak işlemler ile bezelidir. Ortada yer alan geniş delik gem ağızlığı, her iki yandaki daha küçük delikler başlık kayışları içindir.

Tarihi: M.Ö. 15. YY. Ortaları

Literatür: Littauer ve Crouwel, 1979: 88. Fig. 50.

TÇK. Kat. No: 2

Eserin Adı: Tunç Gem

Buluntu Yeri: Milet

Ölçüleri: y.u: 29, 3 – 29, 7 cm; a.g: 20, 9 – 15, 8 / 16, 3 cm; ağı: 450 – 420 gr.

Tanımı: Hareketli yanaklıkları gemin yanaklık parçalarının her iki ucu üçgen formudur ve orta kısımları başlık kayış halkalarının geçmesi için boş bırakılmıştır. Orta kısmında da başlık kayışları için bir halka mevcuttur. Her İki uçta yuvarlak dizgin kayış halkaları bulunan ağızlık çubuklarının ortada birbirinin içine geçerek birleşir.

Tarihi: M.Ö. 14.-13. Yüzyıl.

Literatür: Bittel, 1975: 302 vd. Lev. 55, 2; Donder, 1980: 114. Lev. 1, 2.

TÇK. Kat. No: 3

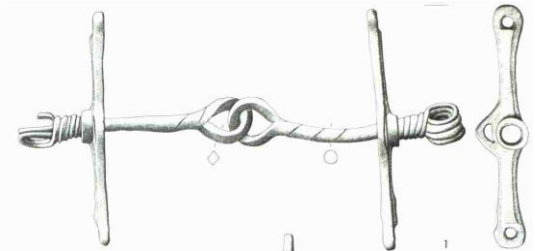
Eserin Adı: Tunç Gem

Buluntu Yeri: Milet

Tanımı: Hareketli yanaklıkları gemin yanaklık parçalarının her iki ucu oval formudur ve orta kısımları başlık kayış halkalarının geçmesi için boş bırakılmıştır. Orta kısmında da başlık kayışları için bir halka mevcuttur. Her İki uçta yuvarlak dizgin kayış halkaları bulunan spiral şeklinde burmalı ağızlık çubukları ortada birbirinin içine geçerek birleşir.

Tarihi: M.Ö. 14.-13. YY.

Literatür: Donder, 1980: 19. 114. Lev. 1, 1.

UK. Kat. No: 4

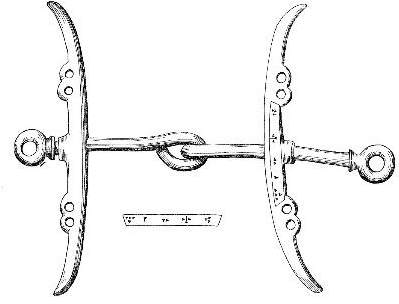
Eserin Adı: Tunç at gemi / Hareketli yanaklıklılı, dört halkalı

Buluntu Yeri: Karmir-Blur Kalesi 36 Nolu Oda / 1952

Bulunduğu Yer: Erivan Tarih Müzesi

Envanter No: 2010-77

Ölçüleri: a.g: 19 cm (yaklaşık)

Tanımı: Yanaklıklar üzerinde başlık kayış halkaları dışa çıkkın, ikişerli ve birbirine yakındır. Dizgin deliğinden geçen ağızlık çubuğu düz formulu ve hareketlidir.

Yazıt: ŠÁ 'Me-nu-a ismi yanaklığın ikişerli kayış halkaları arasında yer alan kısma çivi yazısı ile yazılıdır.

Tarihi: M.Ö. 810-785/80

Literatür: Piotrovskii, 1955: 45. Res. 34; Piotrovskii, 1969: Lev. 77; Barnett, 1959a: 14. 15. Fig. 12; Azarpay, 1968: 14. Fig. 3; Piotrovskii, 1969: Lev. 77; Belli, 1983c: Res. 3 Lev. 2, 1-2; E. Özgen, 1985: 100. Fig. 26; Yıldırım, 1987: 442. 443. Şek. 1.- 5; Yıldırım, 1986: 163. Şek. 1.-3; Wartke, 1998: 79. Res. 33; Seidl, 2004: 104. C.26. - C.30 Res. 75.

UK. Kat. No: 5

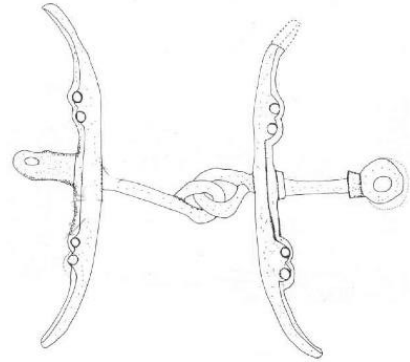
Eserin Adı: Demir at gemi / Hareketli yanaklıklılı, dört halkalı

Buluntu Yeri: ?

Bulunduğu Yer: Elazığ Müzesi

Envanter No: 75.24.10

Ölçüleri: y.u: 17 cm, a.g: 20, 5

Tanımı: Yanaklıklar üzerinde başlık kayış halkaları hafif dışa çıkkın, ikişerli ve birbirine çok yakındır. Dizgin deliğinden geçen ağızlık çubuğu düz formulu ve hareketlidir. Yoğun bir tahrifat mevcuttur.

Tarihi: M.Ö. 810-785/80

Yazıt: Yazıtsız

Literatür: Yıldırım, 1987: 443. Şek. 5; Yıldırım, 1986: 163. Şek. 1.2.3.

UK. Kat. No: 6

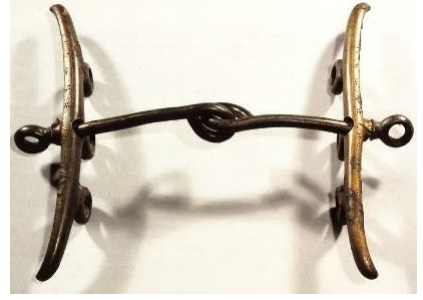
Eserin Adı: Tunç at gemi / Hareketli yanaklıkl, üç halkalı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu yer: Ariadne Galleries Inc, New York

Envanter No: -

Ölçüleri: a.g: 21 cm, y.u: 16, 7.

Tanımı: Yanaklıklar üzerinde üç adet başlık kayış halkası dizgin deliğinin ters yönde ve birbirine eşit mesafede yerleştirilmiştir. Ağızlık çubuğu düz formu ve hareketlidir.

Tarihi: M.Ö. 810-785/80

Yazıt: ¹Me-nu-a-i ú-ri-iš-ḫé

Literatür: Belli, 1983c: Res. 1-2 Lev. 1, 1-2; E. Özgen, 1984: 100. Fig. 25; Seidl, 1991: 79. Nr. 31.32.33; Gündüz, 2000: Lev. 82e; Seidl, 2004: 104. C.31.-37, Res. 76; Yıldırım, 1986: Şek. 4; Yıldırım, 1987: 444 vd. Şek. 6.-9; E. Özgen, 1984: 101. fig. 25.

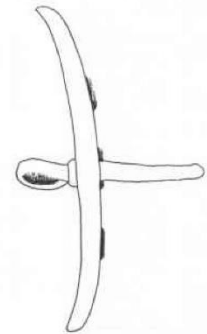
UK. Kat. No: 7

Eserin Adı: Demir-Tunç at gemi / Hareketli yanaklıkl, üç halkalı

Bulunduğu Yer: Schaffhausen, Museum zu Allerheiligen, Slg. M. Ebnöther.

Envanter No:-

Ölçüleri: y.u: 17 cm.

Tanımı: Yanaklık üzerinde üç adet başlık kayış halkaları dizgin deliğinin ters yönünde ve birbirine eşit mesafede yerleştirilmiştir. Demir ağızlığın iç halkası aşınarak kaybolmuştur. Buna karşın mevcut parçasının düz çubuk formu ve hareketli olduğu anlaşılmaktadır.

Yazıt: ¹Me-nu-a-i ú-ri-iš-ḫé.

Tarihi: M.Ö. 810-785/80

Literatür: Belli, 1983c: Res. 1-2 Lev. 1, 1-2; Schauensee ve Dyson, 1983: 69. Fig. 15; Yıldırım, 1987: 444. Şek. 9; Seidl, 2004: 104. C.31.-37 Res. 76; Yıldırım, 1986: Şek. 4; E. Özgen, 1984: 101. Fig. 25.

UK. Kat. No: 8

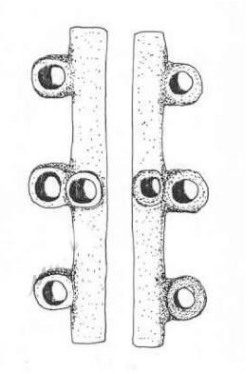
Eserin Adı: Tunç at gemi / Hareketli yanaklıklılı, üç halkalı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Hamburg, Privatsammlung

Ölçüleri: y.u: 14 cm, Yanaklık ç: 1, 4 cm.

Tanımı: Ağızlık çubuğu kayıp olan bir çift yanaklığın başlık kayış halkaları dökümdür. Üç adet olan halkalar birbirine eşit ve dizgin deliğinin ters yönündedir. Uzun dikdörtgen çubuk şeklinde olan yanaklıkların uçları küt sonlanır.

Yazıt: ú-ri-iš-ḥé 'Me-nu-a-i

Tarihi: M.Ö. 810-785/80

Literatür: Seidle, 2004: 28. C.37; Yıldırım, 1987. 444 vd. Şek. 10; Gropp, 1981: 99. Lev. 1a.

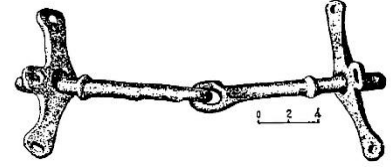
UK. Kat. No: 9

Eserin Adı: Tunç at gemi / Hareketli yanaklıklılı, üç halkalı

Buluntu Yeri: Astxadzor / Sevan Gölü

Buluntu Yeri: -

Envanter No: -

Tanımı: Yanaklıklar dışı genişleyen hafif kavisli levha formundadır. Ağızlık çubuğu silindirik, düz, yanaklığın iç kısmında kalan bölümünü ise silindirik bir plastik kısım çevreler. II. Aşurnasirpal Dönemi Nimrud kabartmalarında görülen gemlerle kıyaslanmaktadır.

Yazıt: Yazıtsız

Tarihi: M.Ö. 9.-8. Yüzyıl

Literatür: Gropp, 1981: 99. Res. 2; Yıldırım, 1987: 448. Şek. 22; Castelluccia, 2017a: 6. Fig. 4n.

UK. Kat. No: 10

Eserin Adı: Tunç at gemi, Hareketli yanaklıklılı, iki halkalı

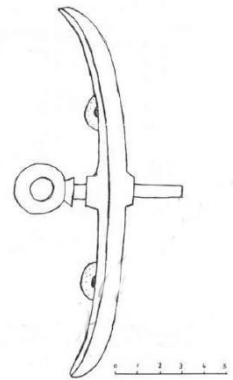
Buluntu Yeri: ?

Bulunduğu Yer: Elazığ Müzesi

Envanter No: 85. TMKC 1.22

Ölçüleri: y.u: 17 cm.

Tanımı: Gemin diğer yarısı eksiktir. Yanaklıklar üzerinde iki başlık kayış halkası vardır. Uçlarının kavisli olması Menua Dönemi üç ve dört halkalı gemler ile benzeşir. Sağlam olan ağızlık çubuğunun dizgin halkası Menua Dönemi örneklerine benzer.

Yazıt: Yazıtsız

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl 2. çeyreği

Literatür: Yıldırım, 1987: 445. Şek. 11; Yıldırım, 1986: 164. Şek. 5; Castelluccia, 2017a: 6. Fig. 40

UK. Kat. No: 11

Eserin Adı: Tunç at gemi /Hareketli yanaklıklılı, iki halkalı

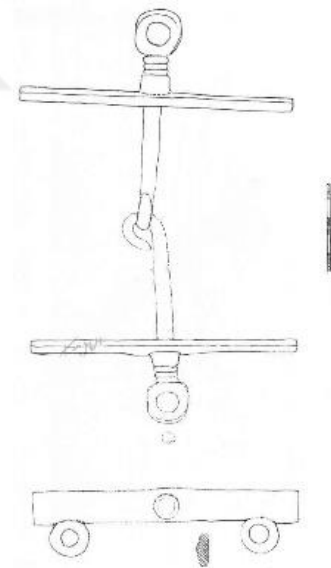
Buluntu Yeri: ?

Bulunduğu Yer: Philadelphia University Museum

Envanter No: UM. 67.39.28

Ölçüleri: y.u: 15 cm; a.g: 22 cm.

Tanımı: Yanaklılık formu UG. Kat. No:5 ile benzeşir, üzerinde iki başlık kayış halkası vardır. Ağızlık çubukları düzdür ve ortada çengel şeklinde birleşir. Dizgin halkasının ağızlık çubuğu ile birleştiği yerde üç adet birbirine paralel plastik yiv bulunur. Menua Dönemi'nden sonraya tarihlendirilirler.

Yazıt: Yazıtsız

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl

Literatür: E. Özgen, 1984: 100. Fig. 24; Yıldırım, 1987: 445. Şek. 12.

UK. Kat. No: 12

Eserin Adı: Tunç-demir at gemi/Hareketli yanaklıklı, iki halkalı

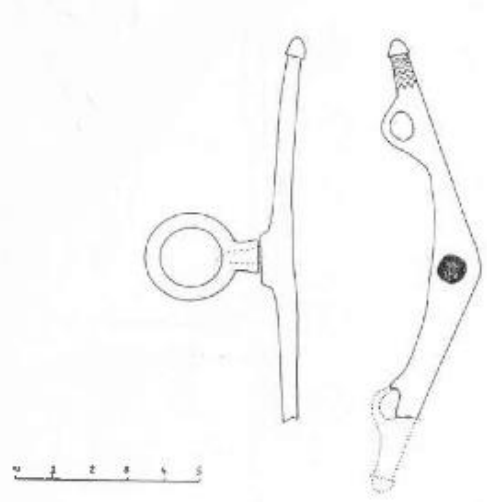
Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Gaziantep Müzesi

Envanter No: -

Ölçüleri: y.u: 10, 5 cm.

Tanımı: Yanaklık yay şeklinde, kavisli orta kısmında dizgin deliği, her iki yanda eşit mesafede dışa çıkkın iki adet başlık kayış halkası mevcuttur. Yanaklığın sağlam olan uç kısmı mantar şeklinde sonlanmaktadır.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 9.-8. Yüzyıl

Literatür: Yıldırım, 1987: 446. Şek. 15; Yıldırım, 1986: 164. Şek. 6; Castelluccia, 2017a: 6. Fig. 4 h, L

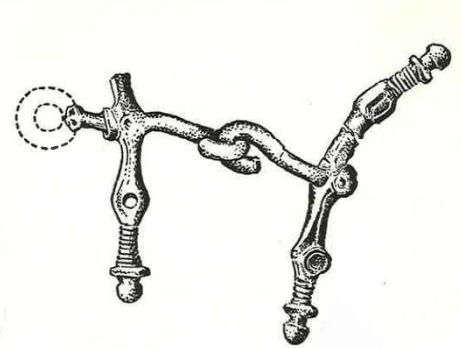
UK. Kat. No: 13

Eserin Adı: Nor-Areş at gemi/Tipi hareketli yanaklıklı iki halkalı

Buluntu Yeri: Nor-Areş / Mezar I

Buluntu Yeri: -

Tanımı: Çengel şeklinde birleşen düz çubuk formlu yanaklıkların dizgin halkaları kırıktır. Yanaklıklar hafif dışa kavislidir. Uçları mantar şeklinde sonlanan yanaklıkların üzerinde her iki tarafda birer başlık kayış deliği mevcuttur.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl

Literatür: Barnett, 1963: 197. Fig. 45; Yıldırım, 1986: 165. Şek. 8. 9; Yıldırım, 1987: 446. Şek. 16; Gündüz, 2000: Lev. 84c; Castelluccia ve Dan, 2014: 40. Fig. 14. 15; Castelluccia, 2017a: 6. Fig. 4 G, L

UK. Kat. No: 14

Eserin Adı: Demir-Tunç at gemi / Sabit yanaklıklılı form

Buluntu Yeri: ?

Bulunduğu Yer: Adana Müzesi

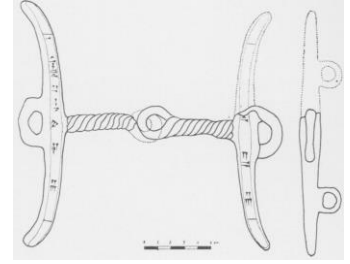
Ölçüleri: y.u: 18 cm; a.g: 19 cm.

Tanımı: Ağızlık parçaları yanaklık çubukları birbirine kaynamış ve katlanabilir formdadır. Tunç düz yanaklıklar hafif dışa kavislidir. Yanaklıklardan biri dizgin halkası hizasından itibaren eksiktir. Bir geniş dizgin halkası ve onun ters yönünde yerleştirilen iki başlık kayış halkası mevcuttur. Demir ağızlık kısmı ve burmalıdır. Kısmen deforme olmuştur.

Yazıt: Sarduri

Tarihi: M.Ö. 764-735

Literatür: Taşyürek, 1975b: 153. Lev. 32c. 34a; Seidl, 1991: 79. Fig. 11; Gündüz, 2000: Lev. 86d; Yıldırım, 1987: 454. Şek. 26; T. Özgüç, 1989: 411. Lev. IV.

UK. Kat. No: 15

Eserin Adı: Demir Sabit Yanaklıklılı Düz At Gemi

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Elazığ Müzesi

Envanter No: 85.1.21

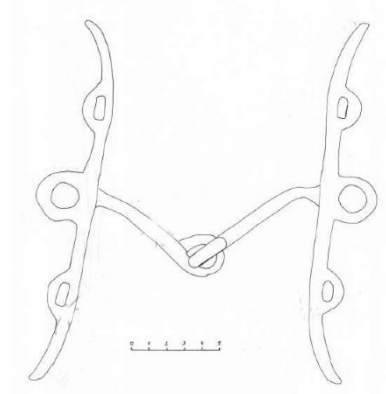
Ölçüleri: y.u: 21 cm; a.g: 21, 5 cm.

Tanımı: Düz çubuk şeklinde ağızlık parçaları yanaklıklarla kaynamış ve katlanabilir formdadır. Düz yanaklıklar hafif dışa kavislidir. Yanaklıklar üzerinde geniş yuvarlak dizgin halkası ve dışa çıkkın iki başlık kayış deliği mevcuttur.

Yazıt: -

Tarihi: M. Ö. 8. Yüzyıl ortalarından sonra

Literatür: Yıldırım, 1987: 455. Şek. 28; Castelluccia, 2017a: 6. Fig. 6. A-E.

UK. Kat. No:16

Eserin Adı: Demir at gemi / Sabit yanaklıklılı düz

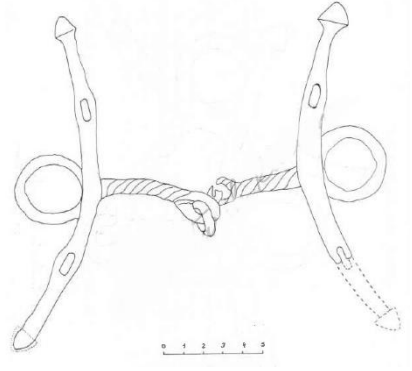
Buluntu Yeri: ?

Bulunduğu Yer: Elazığ Müzesi

Envanter No: 76.18.205

Ölçüleri: y.u: 17 cm, a.g: 19, 5 cm.

Tanımı: Ağızlık parçaları yanaklıklarla birbirlerine kaynamış ve katlanabilir formdadır. Düz yanaklıklar hafif dışa kavislidir. Dizgin halkaları geniş ve yuvarlaktır. Yanaklık üzerine yer alan dörtken şekilli iki adet başlık kayış deliği mevcuttur. Yanaklık çubukları uçları konik mantar şeklinde sonlanır.

Yazıt: -

Tarihi: M. Ö. 8. Yüzyıl ortalarından sonra

Literatür: Yıldırım, 1987: 455. Şek. 29; Castelluccia, 2017a: 6. Fig. 6. A-E.

UK. Kat. No: 17

Eserin Adı: Tunç at gemi / Sabit yanaklıklılı tasvirli

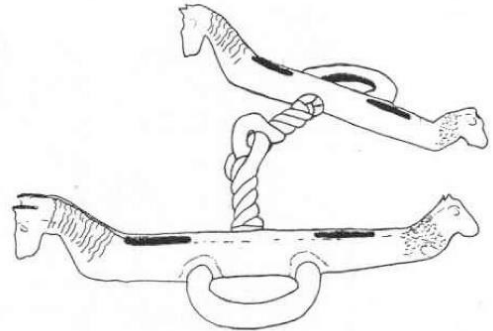
Buluntu Yeri: Altıntepe Mezar III

Bulunduğu Yer: AMM

Envanter No: 13203; Alt. 59-21-79

Ölçüleri: a.g: 20 cm; y.u: 15, 7 cm.

Tanımı: Dizgin halkaları diğer grupta olduğu gibi geniştir, başlık kayış halkaları ise yanaklıklar üzerinde dörtgen delikler şeklinde yer alır. Ağızlık kısımları burmalıdır ve katlanabilir forma sahiptir. Yanaklıklar bir tarafta at, diğer tarafta boğa protomu ile sonlanır. Atın yeleleri ve boğanın baş ve boyun tüğleri kazıma tekniğinde çizgisel betimlenmiştir. Boğa protomunun boyun kısmının hemen altında tek bir boğa bacağı ve ayağı kazıma çizgiyle geriye kıvrılmış şekilde resmedilmiştir.

Yazıt: -

Tarihi: Arğişti II (M.Ö. 713-679) Dönemi

Literatür: T. Özgüç, 1961: 257. Res. 17; Azarpay, 1968: Lev. 22; T. Özgüç, 1989: 410. Lev. 1(üst), Lev. 2 d (alt); Yıldırım, 1987: 456. Şek. 31; Ivantchik, 2001b: Fig. 5; Castelluccia, 2014: Fig. 8.

UK. Kat. No: 18

Eserin Adı: Tunç at gemi/Sabit yanaklıklılı tasvirli

Buluntu Yeri: Altıntepe Mezar III

Bulunduğu Yer: AMM

Envanter No: Alt. 59/2230, 99-57-64

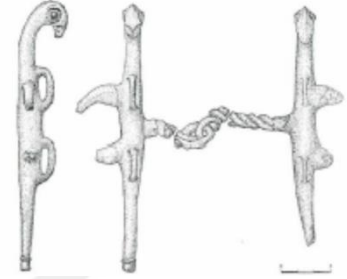
Ölçüleri: y.u: 15, 6 cm; a.g: 17, 5 cm.

Eserin Tanımı: Yanaklıkların en geniş yeri merkezdedir ve bir ucun kartal protomu diğeri ise düz sonlanır ve uçlara doğru inceler. Dizgin halkası merkezde geniş, başlık kayış halkaları her iki tarafta daha küçük ve dışa çıkkın şekilde yer alır. Gemin ağızlık kısımları burmalıdır. Yanaklıklar bir uçta kartal protomu, diğesinde ise düz sonlanır. Kartalın gözleri iç içe geçmiş halkalar şeklinde kazıma tekniği ile vurgulanmıştır. Gaga kısmı içe kıvrıktır.

Yazıt: -

Eserin Tarihi: Arğışti II (M.Ö. 713-679) Dönemi

Literatür: T. Özgüç, 1989: 410 vd. Lev. 3; Yıldırım, 1987: 456. Şek. 32a; Ivantchik, 2001b: Fig. 2.

UK. Kat. No: 19

Eserin Adı: Tunç at gemi / Sabit yanaklıklılı tasvirli

Buluntu Yeri: Altıntepe Mezar III

Bulunduğu Yer: AMM

Envanter No: 99.56.64

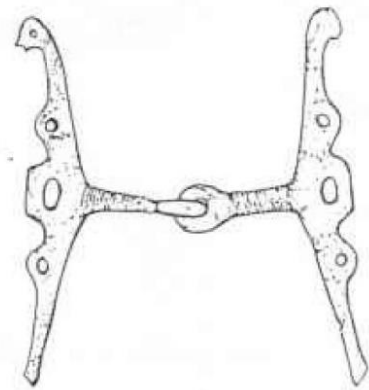
Ölçüleri: y.u: 15 cm

Tanımı: Yanaklılık formu dışa kavisli üçgen şeklindedir. Gemin yanaklıklılı uçlara doğru inceler ve bir ucu stilize kartal başı protomu ile diğeri ise düz sonlanır.

Yazıt: -

Tarihi: Arğışti II (M.Ö. 713-679) Dönemi

Literatür: Yıldırım, 1987: 456. Şek. 32a; Gleirscher, 2007: 32. Lev. 13, 11.

UK. Kat. No: 20

Eserin Adı: Tunç at gemi/ Sabit yanaklıklı ağızlığı üç parçalı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yeri: Adana Müzesi

Envanter No: 197577

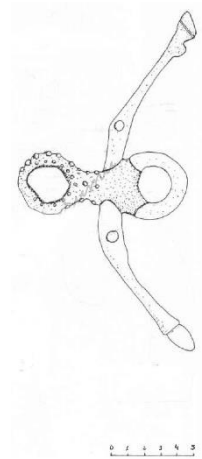
Ölçüleri: y.u: 20, 5 cm; a.g: 10 cm.

Eserin Tanımı: Tek parçası mevcuttur. Plastiki küçük dikenimsi çıkıntılarla kaplı ağızlık kısmı, geniş dizgin halkası ve yanaklık birlikte dökülmüştür. Dizgin halkasının üzerinde her iki tarafda küçük başlık kayış delikleri yer alır. Dışa kavisli yanaklıkların bir ucu at toynağı, diğer ucu mantar şeklinde sonlanır.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 5. yüzyıl

Literatür: Yıldırım, 1987: 456. Şek. 33; Littauer ve Crouwel, 1979: Fig. 84b.

UK. Kat. No: 21

Eserin Adı: Tunç at gemi / İskit Tipi

Buluntu Yeri: Altıntepe

Envanter No: 59.2158; 99-167-64

Ölçüleri: y.u: 17, 2 cm.

Tanımı: Yanaklık gövdesi ince uzun düz bir dikdörtgenden oluşur. Ortada dizgin kayış halkaları için iki küçük yuvarlak delikten ve onların kenarında dörtgen daha büyük başlık kayış delikleri bulunur. Yanaklığın bir tarafı gövdeden silindirik şekil ayrılır, kavisli kıvrılan uç yuvarlak bir çıkıntı ile sonlanır. Diğer taraf gövdeden daha ince silindirik düz bir şekilde uzanır ve ucu düz sonlanır.

Yazıt: -

Tarihi: Arğıştı II (M.Ö. 713-679) Dönemi

Literatür: T. Özgüç, 1989: 411. Lev. 6; Castelluccia ve Dan, 2014: 41. Fig. 18; Schauensee ve Dyson, 1983: 64. 67. 68. Fig. 8b. 9b, 13; Puzikova, 2001: 31. Fig. 1, 168 Fig. 4, 231. Fig. 1. 5. 6; Ivantchik, 2001b: Fig. 3.

UK. Kat. No: 22

Eserin Adı: Tunç At Gemi / İskit Tipi

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Munich, PS 1971.1762

Ölçüleri: y.u: 18, 6 ve 18, 8 cm.

Tanımı: Düz çubuk formu yanaklığın bir ucu hafif kavisli dışa doğru oval plastiki şekilde bükülerek sonlanır. Diğer uç başlık kayış deliğinin bulunduğu kısma kadar, ince silindirik düz başlar ve yivli vida görünümünde devam eder. Dörtken şeklindeki hafif bombeli iki başlık kayış deliği arasında merkezde iki küçük delik dizgin kayış ve ağızlık için kullanılıyor olmalıdır. İskit gemlerinden etkilenen bu tip gemlerde ağızlık olarak deri ya da urgan gibi organik materyaller kullanıldığı düşünülmektedir.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 9. Yüzyıl

Literatür: Seidl, 1991: 79. No. 34 Tip C; Gündüz, 2000: Lev. 82a; Schauensee ve Dyson, 1983: 64. 67. 68. Fig. 8b. 9b, 13; Puzikova, 2001: 31. Fig. 1, 168 Fig. 4, 231. Fig. 1. 5. 6.

UK. Kat. No: 23

Eserin Adı: Tunç At Gemi / İskit Tipi

Buluntu Yeri: ?

Bulunduğu Yer: Philadelphia University Museum

Envanter No: 67.39.33

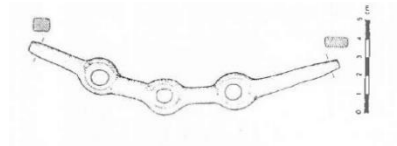
Ölçüleri: y.u: 16 cm

Tanımı: Yanaklığın her iki ucu düz sonlanır. Üzerinde bombeli yuvarlak üç delik bulunur. İstanbul, AM. Urartu vitrininden uçları el şeklinde sonlanan bir benzer örnek sergilenmektedir.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 9.-7. yüzyıl

Literatür: Schauensee ve Dyson, 1983: 64. 67. 68 Fig. 8b. 9b. 13; E. Özgen, 1984: 103. Fig. 27; Yıldırım, 1987: 447 Şek. 21; Gleirscher, 2007: 32. Res. 9, 24 Res. 8, 8-9; Castelluccia, 2017a: 4 vd. Fig. 2 C.

UK. Kat. No: 24

Eserin Adı: Tunç At Gemi / İskit Tipi

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Philadelphia University Museum

Envanter No: UM 67.39.32

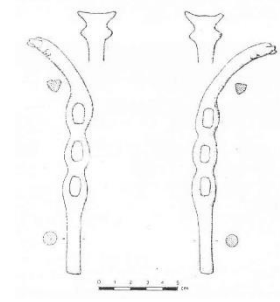
Ölçüleri: 17 - 18 cm.

Tanımı: Düz çubuk şeklindeki yanaklığın bir ucu düz, diğeri hafif kıvrık ve kavisli stilize hayvan motifi ile sonlanır. Ortada birbirine eşit mesafe ve büyüklükte dizgin ve başlık kayışları için bombeli üç delik vardır. Bu tip gemlerde ağızlık olarak deri ya da urgan gibi organik materyallerin de kullanıldığı düşünülmektedir.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 9.-7. yüzyıl

Literatür: Schauensee ve Dyson, 1983: 64. 67. 68 Fig. 8b. 9b, 13; E. Özgen, 1984: 103. 144 Şek.28; Yıldırım, 1987: 447. Şek. 20; Muscarella, 1988: 65. Fig. 94, 265. Fig. 353 a-b; Gleirscher, 2007: 32. Res. 9. 24; Res. 8, 8. 9; Castelluccia, 2017a: 4 vd. Fig. 2, A-C.

UK. Kat. No: 25

Eserin Adı: Tunç At Gemi / İskit Tipi

Buluntu Yeri: Altıntepe / Mezar III

Bulunduğu Yer: -

Envanter No: Alt: 59-2157; 99-164-64

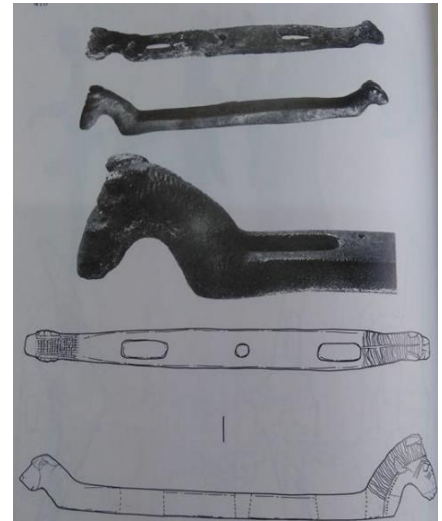
Ölçüleri: y. u: 17 cm.

Tanımı: Yanaklık düz, ince dikdörtgen çubuk şeklindedir. Her iki uçta yer alan muhtemelen at olan bir hayvan protomu yaklaşık 45 derecelik bir açı ile yukarı yükselir. Yanaklık üzerinde dörtgen şeklindeki başlık kayış halkaları her iki protomun başlangıç kısmına yakın yerleştirilmiştir. Merkezde ise dizgin kayışı ve ağızlık için küçük bir delik yer alır. Yanaklıklardan biri oldukça deforme durumdadır.

Yazıt: -

Tarihi: Arğişti II (M.Ö. 713-679) Dönemi

Literatür: T. Özgüç, 1989: 411. Lev. 5; Ivantchik, 2001b: Fig. 3; Castellucia, 2014: Fig. 18.

UK. Kat. No: 26

Eserin Adı: Tunç Kantarma Gem Burmalı ve Düz Tip

Buluntu Yeri: Norşuntepe At Mezarı

Bulunduğu Yer: -

Envanter No: AV.3 Nr.704,704.1

Ölçüleri: -

Tanımı: Her iki uçta halkalar bırakılarak düz çubuk şeklinde yada iki telin birbirine burulmasıyla oluşturulan yanaklığı olmayan gem formudur. Çubuk şeklinde yanaklıkların dizgin halkalarından geçirilerek yada bunlara ayrı halkalar ile bağlanarak kullanımları da mümkündür.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 700

Literatür: Schauensee ve Dyson, 1983: 68. Fig. 11. 12; Piotrovskii, 1969: Lev. 77; Hauptmann, 1972: 89; Schmidt, 2002: 58. No. 698. 699; Yıldırım, 1987: 461. Şek. 42 - 44; Castelluccia, 2017a: 4 vd. Fig. 2, A - C.

UK. Kat. No: 27

Eserin Adı: Trapezoid formlu tunç at alınlığı

Eserin Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Orijinalinin şimdiki yeri bilinmiyor

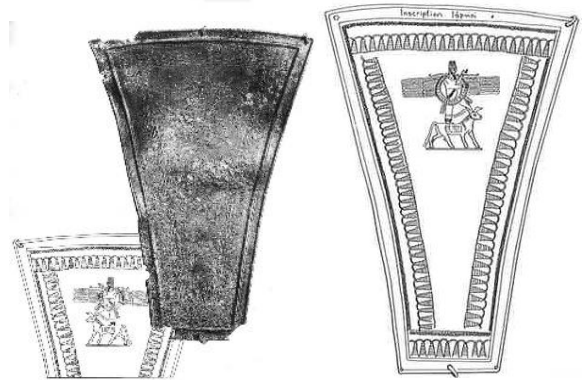
Ölçüleri: y: 24,5 cm; g: 17 cm.

Tanımı: Trapezoid formlu alınlığın kenar hattını püskül zinciri motifi çevrelemektedir. Geniş olan üst kısımda kanatlı güneş kursu içerisinde yer alan tanrı bir boğa üzerinde ayakta durmaktadır.

Yazıt: ú-ri-iš-ḫé 'İš-pu-ú-i-ni-e-i

Tarihi: İşpuini Dönemi / M.Ö. 830 - 820

Literatür: E. Özgen, 1984: 95. Fig. 12 - 13; Merhav, 1991b: 98. Nr. 66 a - b; Gündüz, 2000: Lev. 114 a; Seidl, 1991: 79 vd. Nr. 48, 51-52; Seidl, 2004: 22. B.31, Lev. 28 b.

UK. Kat. No: 28

Eserin Adı: Trapezoid formlu tunç at alınlığı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Karlsruhe, BLM

Envanter No: 89.4

Ölçüleri: y: 24, 8 cm; g: 7, 5 cm.

Tanımı: Trapezoid formlu alınlığın ortasında yer alan kalın dekoratif kuşak sahneyi ikiye böler. Her iki sahnede de kanatlı hayvanların hakimi, her iki elinde dağ keçilerini tutar şekilde betimlenmiştir.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 8. yüzyıl 3. çeyreği

Literatür: Eichler, 1984: 65 vd. Lev. 17; Merhav, 1991b: 101 vd. Nr. 78; Gündüz, 2000: Lev. 113d; Seidl, 1991: 79 vd. Nr. 48; Wartke, 1998: Lev. 36; Seidl, 2004: 108. Lev. 30a.

UK. Kat. No: 29

Eserin Adı: Gümüş Trapezoid At Alınlığı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: München, PS

Envanter No: 1971.2006

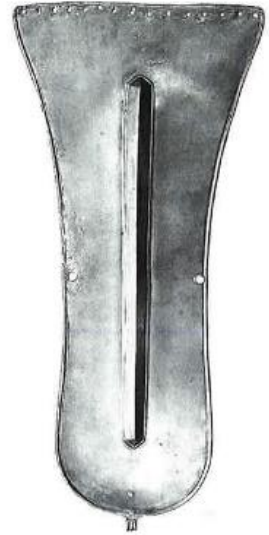
Ölçüleri: y: 23 cm; g: 11 cm.

Tanımı: Merkezde tüm yüzey boyunca dikey yiv şeklinde bezemeli trapezoid formlu alınlığın alt bölümü oval biçimde sonlanır. Etrafında diğer alınlıklarda da olduğu gibi küçük delikler yer alır. En altta yer alan küçük halka diğerlerinin de benzer şekilde başlık kayışlarına tutturulmak için kullanıldığını göstermektedir.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. Geç 8. – 7. yüzyıl

Literatür: E. Özgen, 1984: 97. Fig. 2; Seidl, 1991: 79 vd. Nr. 46; Gündüz, 2000: Lev. 115c; Merhav, 1991a. 71. 79 Nr. 45, 19.

UK. Kat. No: 30

Eserin Adı: Trapezoid formlu tunç at alınlığı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Paris, Louvre

Envanter No: AO.28359

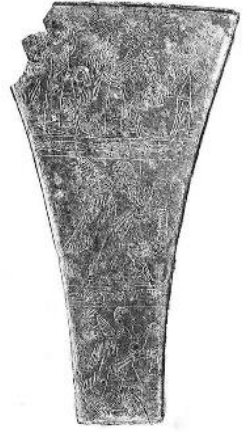
Ölçüleri: y: 22, 7 cm; g: 11 cm.

Tanımı: Bir önceki ile benzer şekilde iki balık sırası ile ayrılan üç ayrı kuşakta üstte üç alttaki diğer iki kuşakta birer kanatlı tanrı betimlemesi yer alır.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 7. yüzyıl

Literatür: Seidl, 1991: 79 vd. Nr.52; Gündüz, 2000: Lev. 116c.

UK. Kat. No: 31

Eserin Adı: Tunç T Formlu At Alınlığı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Münih, PS.

Envanter No: 1971.1697

Ölçüleri: y: 29 cm; g: 22 cm.

Tanımı: T formlu alınlık bezamesizdir. Dış kısmını iki sıra plastiki düz yiv ile çevrelenmiş ve içerisi boş bırakılmıştır. Kenarlarında delikler ve onların bazılarında geçirilmiş küçük halkalar mevcuttur.

Yazıt: ¹Me-nu-a-i-ni-e-i ú-ri-iş-ḫu-si-ni-i

Tarihi: Menua-Inuşpua Dönemi / M.Ö. 810-785/80

Literatür: E. Özgen, 1984: 93. Fig. 7; Taşyürek, 1975b: 153. Lev. 33, b - c; Seidl, 1991: 79 vd. Nr. 38 - 39; Gündüz, 2000: lev. CXIa; Gropp, 1981: 102. Lev. 1, b; Merhav, 1991b: 100. Nr. 70; Belli, 1998c: 278. Çiz. 1; Seidl, 2004: 109. 29a.

KA. Kat. No: 32

Eserin Adı: Tunç T Formlu At Alınlığı

Buluntu Yeri: ?

Bulunduğu Yer: Jeruselah, BLM.

Envanter No: 1971.1696

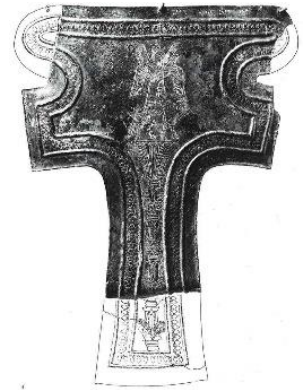
Ölçüleri: y: 29 cm; g: 23 cm.

Tanımı: Tformlu alınlığın merkezinde mitolojik bir sahne betimlenmiştir. Dört kanatlı tanrı palmet ağacı zincirinin üzerinde duran boğanın üstünde ayaktaresmedilir. Alınlığın çevresi iki sıra plastiki düz yivle çevrelenmiş ve bu alanın içerisi tomurcuk motifi ile bezenmiştir.

Yazıt: [¹Me-] nu-a-i ú-ri-iš-ḫè

Tarihi: M.Ö. 810-785-80

Literatür: E. Özgen, 1984: 93. Fig. 6; Kellner, 1991a: 13. Res. 6; Seidl, 1991: 79 vd. Nr. 39; Seidl, 2004: 109. Lev. 29 c.

UK. Kat. No: 33

Eserin Adı: Tunç T Formlu At Alınlığı

Buluntu Yeri: Karmir Blur/ 48 Nolu oda

Envanter No: KB 54-169 / Nr. K 387

Bulunduğu Yer: St.PEM

Ölçüleri: y: 30 cm, g:20, 5 cm.

Tanımı: Sarduri Dönemi bir grup tunç at koşum malzemesinin resmedilmiştir. Merkezde yer alan T formlu alınlık Menua dönemi stiline bu dönemde halen kullanıldığını göstermektedir.

Yazıt: ¹d Sar₅-du-ri-i ¹Ar-giš-ti-ḫi-ni-i

Tarihi: M.Ö. 760-730

Literatür: Piotrovskii, 1969: Lev. 79; Gropp, 1981: 102 vd. Res. 5; Seidl, 2004: 38. F 166.

UK. Kat. No: 34

Eserin Adı: Tunç At Alın Takısı

Buluntu Yeri: Giyimli

Bulunduğu Yer: Adana Müzesi

Envanter No: -

Ölçüleri: -

Tanımı: Hilal formulu at alın takısının üzeri hayat ağacı ve aslanlar betimlenmiştir. Sahneler betimleme alanında iki sıra düz yivle ayrılmış, boşluk kabartma nokta motifleri ile süslenmiştir. Yarısı kayıp olan eserin uç kısmında bulunan halka alın başlık kayışına geçirilmek için kullanılmaktadır.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 7. Yüzyıl ortaları

Literatür: Taşyürek, 1977: 20. Res. 17; Erzen, 1974: Res. 31 - 32; Kellner, 1991a: 12 Res. 5, 5; Schauensee, 1989: 51. Fig. 28.

UK. Kat. No: 35

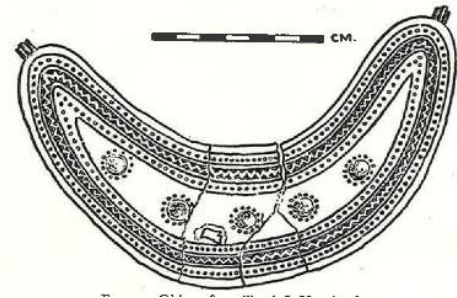
Eserin Adı: Tunç At Alın Takısı

Buluntu Yeri: Nor-Areş Mezar I

Bulunduğu Yer: -

Envanter No: -

Ölçüleri: -

Tanımı: Orta hatta kırık olan eser birleştirilmiştir.

Hilal şeklinde etrafı düz ve zikzak üç sıra nokta motifleri ile çevrilidir. Merkezde yer alan dekoratif ana sahnede yan yana etrafı nokta desenli daire motifleri yer alır. Eserin uç kısmındaki halka alın başlık kayışına geçirilmek için kullanılmaktadır.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 7. Yüzyıl 2. yarısı

Literatür: Barnett, 1963: 194. Fig. 44; Schauensee, 1989: 51. Fig. 28.

UK. Kat. No: 36

Eserin Adı: Tunç at alınlık parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: İstanbul, AM

Envanter No: 73.130

Ölçüleri: u: 6, 1 cm; g: 2, 6 cm; k: 0, 1 cm; kabara ç: 1, 0 cm; perçin boyu: 0, 7 cm.

Tanımı: Negatif kalıp baskı tekniği ile yapılmış, detaylar kazıma çizgi tekniği ile verilmiştir. Sol tarafı eksik olan eser üzerinde sağdan sola ilerleyen, mızrak ve kalkan taşıyan miğferli iki süvari betimlenmiştir. Atın sorgucu baklava dilimi şeklindedir. Atların kuyrukları bağlı içi tarama tekniğinde bezelidir. Süvariler pantolonlu betimlenmiştir. Silah olarak mızrak ve kalkan taşırlar.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl ilk yarısı / Argiştı I-Sarduri II Dönemi

Literatür: Tarhan ve Sevin, 1975: 45. Res. 1; Çavuşoğlu, 2009: 405 vd. Çiz. 3 Res. 7.

UK. Kat. No: 37

Eserin Adı: Urartu tunç göz siperi

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Van Arkeoloji Müzesi

Envanter No: 16-56-77

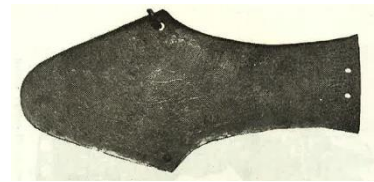
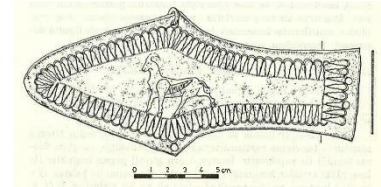
Ölçüleri: u: 20 cm; g: 8, 5cm; k: 0, 1 cm.

Tanımı: Kürek formulu göz siperliğinin kenarları püskül motifi ile çevrelenmiştir. Merkezinde bir keçi motifi yer alır. Kenarlarda yer alan deliklere geçirilen küçük halkalarla göz siperi başlık kayışlarına tutturulmaktadır.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 830-820 / İşpuini Dönemi

Literatür: Belli, 1983a: 342. 343. Res. 4 Lev. 3, 1; Taşyürek, 1975b: 153. Lev. 33a - b; Gündüz, 2000: Lev. 105a.

UK. Kat. No: 38

Eserin Adı: Tunç göz siperi

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Munich, PS.

Envanter No: 1971.1717 b

Ölçüleri: u: 17, 6 cm; g: 8, 2 cm.

Tanımı: Kürek biçimli bir çift bezemesiz göz siperliğinin sol parçasıdır. Üzeri bezemesiz, düzdür. Eserin kenar hizası boyunca Menua ismi yazılıdır.

Yazıt: 'Me-nu-ú-a-i-ú-ri-iš-ḫé

Tarihi: M.Ö. 810-785/780

Literatür: Taşyürek, 1975b: 153. Lev. 33 a - b; E. Özgün, 1984: 99. Fig. 22; Seidl, 1991: 79. Nr. 37, 1 - 2; Seidl, 2004: 107. C40 Lev. 27 b.

UK. Kat. No: 39

Eserin Adı: Tunç Göz Siperi

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Slg. M. Foroughi

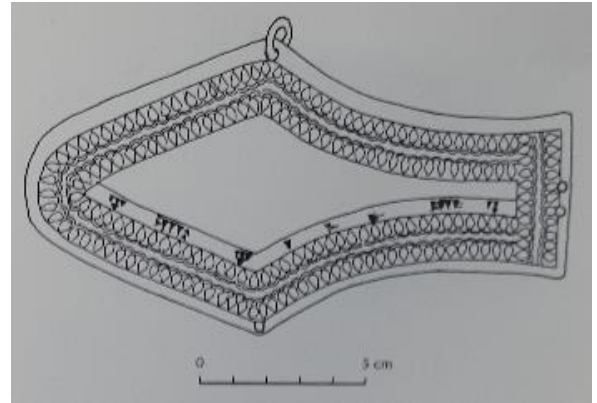
Ölçüleri: u: 17 cm; g: 8, 8 cm.

Tanımı: Kürek fomlu göz siperliğinin etrafı iki sıra tomurcuk motifli sırası ile çevrilidir. Yazıt bandının üstünde yer alır. Uçlarda başlık kayışlarına tutturulmak üzere halkaların geçirildiği delikler mevcuttur.

Yazıtı: NÍG.GA ŠÁ 'Me-nu-ú-a

Tarih: M.Ö. 810-785/780

Literatür: Azarpay, 1968: Lev. 1; Seidl, 2004: 107. C 41 Res. 80.

UK. Kat. No: 40

Eserin Adı: Tunç göz siperi

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Slg. M. Foroughi

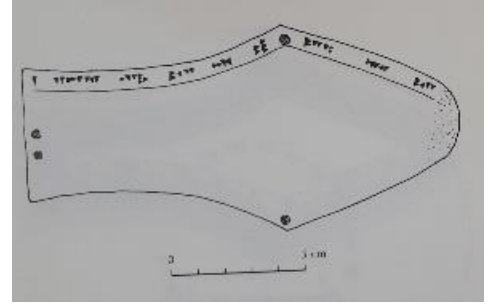
Ölçüleri: u: 17 cm; g: 8, 3 cm.

Tanımı: Kürek formlu göz siperi bezemesizdir. Yazıt üst kenar hizasına çivi yazısı ile yazılmıştır.

Yazıt: sol: 'Ar-gi-iş-ti-i ú-ri-iş-[

Tarihi: M.Ö. 785/780 - 760

Literatür: Seidl, 2004: 107. E 20 Res. 81.

UK. Kat. No: 41

Eserin Adı: Tunç göz siperliği

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Sotheby's Antiquities, New York

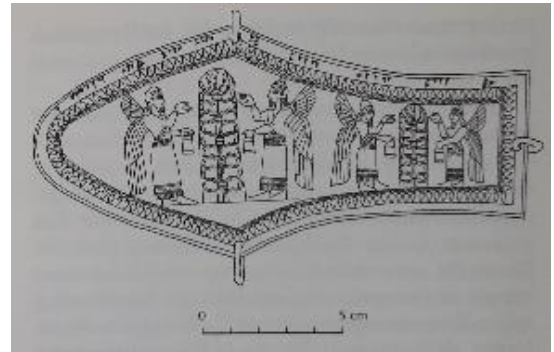
Ölçüleri: u: 17, 5 cm; g: 8, 4 cm.

Tanımı: Etrafı tomurcuk motifleri ile çevrelenmiş ve yazıt üst kenar hizasına çivi yazısı ile yazılmıştır. Merkezde dini bir sahne betimlenmiştir. Her iki tarafta yer alan hayat ağaçlarının sağ ve solunda kanatlı birer figür durmaktadır.

Yazıt: 'Ar-gi-iş-ti-i ú-ri-iş-ḫé

Tarih: Arğişti Dönemi / M.Ö. 785/780 - 760

Literatür: Seidl, 2004: 107. E 21. Res. 82.

UK. Kat. No: 42

Eserin Adı: Urartu Tunç Göz Siperlikleri

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Boston, MFA

Envanter No: 1977.48; 1981.83

Tanımı: Sağ (1) ve sol (2) göz siperliği çifti, siperliği mitolojik figür ve fantastik yaratıklar ile bezenmiştir. Ana figürün arkasında üst gövdesi insan, alt gövdesi kanatlı bir hayvan olan karışık varlık yayını gererek ok atmaktadır.

Ölçüleri: u: 19 cm, 16, 5 cm; y: 9, 5 cm.

Yazıt: -

Tarih: M.Ö. 8. yüzyıl 2. yarısı

Literatür: Merhav, 1991b: 100 vd. Nr. 76 - 77; Gündüz, 2000: CVI c; Seidl, 2004: 107 vd. Lev. 27 d; Çavuşoğlu, 2009: 402 vd. Çiz. 2 Res. 4 - 6; Eichler, 1984: 68. Lev. 20,1.

1

2

UK. Kat. No: 43

Eserin Adı: Tunç At Göğüs Zırhı İki parçalı

Buluntu Yeri: Berlin, SAG.

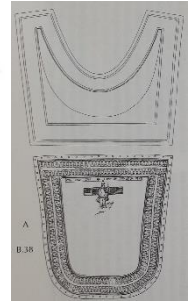
Envanter No: Berlin. Nr.125

Tanımı: İki parçadan oluşur. Üst bölümde merkezde hilal formu kabarma bir bezeme yer alır. Alt bölümün kenarları dekoratif bezeme ile çevrilidir. Üst orta bölümde kanatlı güneş sembolü içerisinde bir tanrı betimlenmektedir. Yazıt bezemenin hemen üstünde yer alır. Her iki parçanın kenarları, birbirine birleşmesi ve arka kısma kılıf geçirilmesi için delikler ile çevrilidir. Ayrıca alt uçlara püskül geçirilmek içinde bu delikler kullanılmış olabilir.

Yazıt: ú-ri-iš-ḫé 'İš-pu-ú-i-ni-e-i

Tarihi: İşpuini Dönemi / M.Ö. 830-820

Literatür: Seidl, 2004: 110. Res. 83 A, B 38 Lev. 31 d; Merhav, 1991b: 97. 99. Nr. 64, 1 – 2. 71. 72. Fig. 15, 1.

UK. Kat. No: 44

Eserin Adı: Tunç At Göğüs Zırhı Tek parça

Buluntu Yeri:

Bulunduğu Yer: Münich, PS.

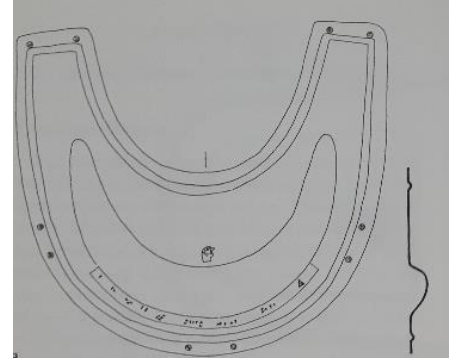
Envanter No: 1994, 1321

Tanımı: İki parçadan oluşan göğüs zırhının üst bölümü ele geçmiştir. Merkezde hilal formlu kabartma bezemesi yer alır. Kenarları diğer parça ile birbirine birleşmesi ve arka kısma kılıf geçirilmesi için delikler ile çevrilidir. Ayrıca alt uçlara püskül geçirilmek içinde bu delikler kullanılmış olabilir. Yazıt hilal motifinin hemen altında yer alır.

Yazıt: 'Me-nu-ú-a-i-ú-ri-iş-ḫé

Tarihi: Menua – Inuşpa Dönemi M.Ö. 810-785/780

Literatür: Seidl, 2004: 110. C 48 Res. 84a.

UK. Kat. No: 45

Eserin Adı: Tunç At Göğüs Zırhı Tek parça

Buluntu Yeri: Van Kalesi'nin 1 km kuzeyinde kanal çalışması esnasında bulunmuştur.

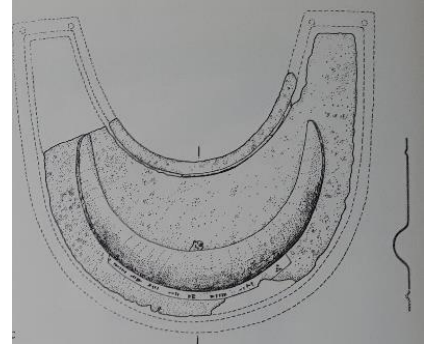
Bulunduğu Yer: Van Müzesi

Tanımı: İki parçadan oluşan göğüs zırhının üst bölümü ele geçmiştir. Merkezde hilal formlu kabartma bezemesi yer alır. Üzerinde aslan başı betimlemesi vardır. Kenarları diğer parça ile birbirine birleşmesi ve arka kısma kılıf geçirilmesi için delikler ile çevrilidir. Yazıt hilal motifinin hemen altında yer alır.

Yazıt: 'Ar-gi-iş-ti-i ú-ri-<iş>-ḫé

Tarihi: M.Ö. 785/80-760

Literatür: Belli, 1983b: 365. Res. 2; Seidl, 2004: 110 vd. Res. 84 c.

UK. Kat. No: 46

Eserin Adı: At Göğüs Zırhı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Karlsruhe, BLM

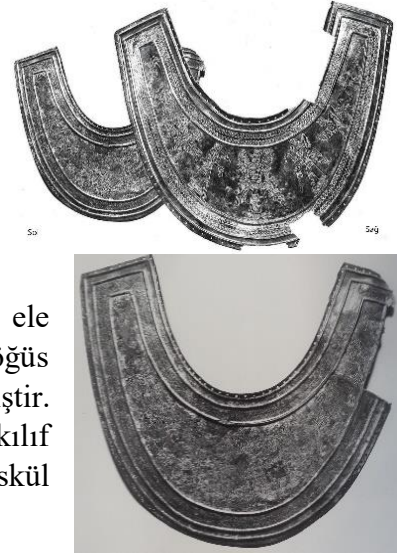
Envanter No: 89.6; 89.7 / Replika: Munich, PS 1975.2954

Tanımı: İki parçadan oluşan göğüs zırhının üst bölümü ele geçmiştir. Çift sıra tomurcuk zinciri ile çevrili önlük biçimli göğüs zırhları avlanma ve farklı mitolojik figürler ile süslenmiştir. Kenarları diğer parça ile birbirine birleşmesi ve arka kısma kılıf geçirilmesi için delikler ile çevrilidir. Ayrıca alt uçlara püskül geçirilmek içinde bu delikler kullanılmış olabilir.

Yazıt hilal motifinin hemen altında yer alır.

Tarihi: M.Ö. 9.-8. Yüzyıl

Literatür: Seidl, 1991: 78; Gündüz, 2000: Lev. 122 b; Seidl, 2004: 110. Lev. 33 a – b.

UK. Kat. No: 47

Eserin Adı: Urartu At Göğüs Zırhı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Diyarbakır Müzesi

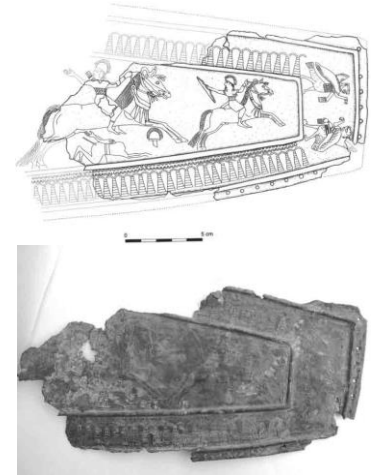
Envanter No: 5/ 15 /79

Ölçüleri: u: 21.3 cm; y: 10 cm (yak.); k: 0.2 cm

Tanımı: Hilal şeklinde olduğu anlaşılan at göğüs zırhının uç parçası mevcuttur. Kenar çerçevesi Menua dönemi püskül süslemesi ile bezelidir. Uç kısmında karşılıklı iki sfenks yer alır. Ana sahnede savaş betimlenmiştir. Geriye dönük iki süvarinin ve yerde sırtından vurulan bir düşman resmedilir.

Tarihi: M.Ö. 825-725

Literatür: Çavuşoğlu, 2009: 399 vd. Çiz. 1 Res. 1 - 3; Seidl, 2004: 112. Res. 85 Lev. 30b.

UK. Kat. No: 48

Eserin Adı: Tunç At Omuz Süslemesi

Bulunduğu Yer / Envanter No: 1-Alt: Boston, MFA 1980.277; 2-Orta: Özel koleksiyon: Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu; 3-Üst: Munich, PS 1980.6105

Ölçüleri: 1-Üst: y: 11, 8 cm ; g: 9, 5 cm; 2-Orta: y: 10, 4 ; g: 9, 5; 3-Alt: ç: 27 cm.

Tanımı: Orijinalinde arka yüz bir deri ya da kumaş astarla kaplı olan omuz süslemesi üç parçadan oluşur. Ayrıca alt uçlara püskül geçirilmek içinde de bu delikler kullanılmış olabilir. Merkezde kanatlı güneş kursu içerisinde bir boğa üzerinde duran tanrı betimlemesi yer alır. Bunun etrafında yer alan iki sıra figürlü kuşakta kanatlı hayvanlar, karışık yaratıklar ve sfenksler geçiti betimlenmiştir.

1-Üst 2-Orta 3-Alt

Tarih: İşpuini – Menua M.Ö. 820-785/80

Literatür: Seidl, 1991: 80 vd. No. 62. 1 - 3; Gündüz, 2000: Lev. 102 a; Merhav, 1991b: 109. Nr. 73 – 74.

UK. Kat. No: 49

Eserin Adı: Tunç At Çanı Sekizgen formlu

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Ash.M

Envanter No: 1974.357

Ölçüleri: y: 8, 5 cm; Alt ç: 6 cm.

Tanımı: Çokgen formludur at çanı üzerinde dışa çıkık bir yivle yüzey ikiye bölünmüştür. Üzerinde iki sıra dikdörtgen küçük pencereler mevcuttur.

Yazıt: NÍG.GA ŠÁ 'Me-nu-ú-a

Tarihi: Menua M.Ö. 820-785/80

Literatür: Belli, 1977: 201. Res. 9; E. Özgen, 1984: 109. Fig. 34; Seidl, 1991: 80. Nr. 59; Seidl, 2004: 115 vd. C49. Lev. 34 c; Jantzen, 1972: 81. Lev. 80 B474; Castelluccia, 2014: 92 vd. Fig. 37.

UK. Kat. No: 50

Eserin Adı: Tunç at anı

Buluntu Yeri: Aras kıyısında Alişar yakınında Vahrahrām

Bulunduğu Yer: Eremitage, StPEM.

Envanter No: S.331

Ölçüleri: y: 9 cm; : 6 cm.

Tanımı: Sekizgen formlu at çanı üzerinde altta ve üstte dışa çıkık yivler arasında yüzeyi çevreleyen bir sıra dörtgen küçük pencereler mevcuttur.

Yazıt: ¹Ar-gi-iş-ti-i ú-ri-iş-ğé

Tarihi: M.Ö. 785/80-760

Literatür: Azarpay, 1968: 25. Fig. 6; Piotrovskii, 1969: Lev. 76; Belli, 1977: 203. Res. 10; Seidl, 2004: 115. E24 Lev. 34 d; San, 2007: 30. Fig. 12; avuşoğlu, 2009: 407. iz. 4. Res. 8.

UK. Kat. No: 51

Eserin Adı: Tunç At anı Konik Formlu

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Özel Koleksiyon: Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu

Ölçüleri: y: 9, 5 cm; : 6, 6 cm.

Tanımı: Konik formlu at anının yüzeyi dışa çıkık üç yivle dekore edilmiş ve üç panele bölünmüştür. Yüzeyin orta bölümünde üç tane dörtgen, bir tane at biçimli açıklık vardır. anın çıngırağı demirdir.

Tarihi: M.Ö. 9.-8. yüzyıl

Literatür: Seidl, 1991: 80. Nr. 56; Gündüz, 2000: Lev. 126a; San, 2007: 30. Fig. 12; avuşoğlu, 2009: 406 vd. Res. 8.

UK. Kat. No: 52

Eserin Adı: Tunç At anı kubbeli kesik konik formlu

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Munich, PS.

Envanter No: 1975.3039

Ölçüleri: y: 8.5 cm; : 5.7 cm.

Tanımı: Silindirik gövdenin yüzeyinde üst kısma kadar uzanan dikey açıklık yer alır. Bezemesiz, düz yüzeyin üst kısmını yazıt çevreler.

Yazıt: ^{ld} Sar-du-ri-e-i

Tarihi: M.Ö. 760-730

Literatür: Piotrovskii, 1969: Lev. 76; E. Özgen, 1984: 109. Fig. 36; Muscarella, 1988: 443. Fig. 590; Seidl, 1991: 80. Nr. 60; Kellner, 1991a: 16. Res. 9; Gündüz, 2000: Lev. 126 d; Seidl, 2004: 115 vd. F 186. Res. 88; Merhav, 1991a: 71. Nr. 18 – 20.

UK. Kat. No: 53

Eserin Adı: Tunç At anı kesik konik formlu

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Munich, PS

Envanter No: 1975.3038

Ölçüleri: y: 9, 0 cm; : 4, 3 cm.

Tanımı: Konik formlu at anının yüzeyinde dikey açıklık yer alır. Üst bölümde bir keçi başı hiyeroglifi mevcuttur.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. 8.-7. yüzyıl

Literatür: E. Özgen, 1984: 109. Fig. 35; Seidl, 1991: 80. Nr. 61; Gündüz, 2000: Lev. 126 e; San, 2007: 31. Fig. 14; Jantzen, 1972: 82. Lev. 79, B 1093.

UK. Kat. No: 54

Eserin Adı: Tunç koşum diski

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Munich, PS.

Envanter No: 1994, 1322

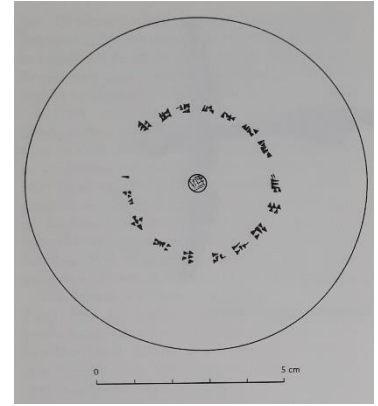
Ölçüleri: g: 9, 0 cm; gövde y: 0, 92 cm, çap: 0, 08 cm; ilmek deliğin ç: 0, 44 cm.

Tanımı: Disk kubbeli formludur. Yazıt merkezde yer alan deliğin çevresinde daire oluşturarak yazılmıştır.

Yazıt: 'İš-pu-ú-i-ni-ni-e-i-ú-ri-ḫu-si-ni-e-i

Tarihi: M.Ö. 830-820

Literatür: Seidl, 2004: 106. B43. Res. 79.

UKD. Kat. No: 55

Eserin Adı: Tunç koşum diskleri

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu

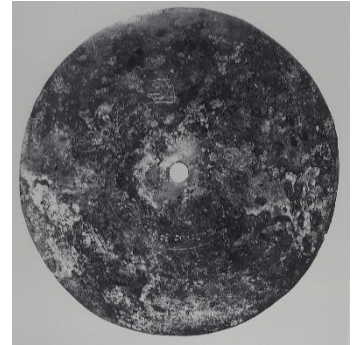
Ölçüleri: g: 9, 2 cm.

Tanımı: Disk kubbeli formdadır. İlmek halkası kayıptır. Üzerinde aslan başlı bir hieroglif ve Menua'nın oğlu Inušpa'nın ismi yazılıdır.

Yazıt: 'I-nu-uš-pu-a-i-nie-i-ú-ri-iš-ḫu-si-ni-e-i

Tarihi: M.Ö. 810-785/80

Literatür: E. Özgen, 1984: 104. Fig. 29; Seidl, 1991: 93. Nr. 35; Seidl, 2004: 106. D 2 - 3; Lev. 26a.

UK. Kat. No: 56

Eserin Adı: Tunç koşum diski

Buluntu Yeri: Karmir Blur/ Oda 48

Bulunduğu Yer: StPEM, Eramitage

Envanter No: KB 54-173

Ölçüleri: y: 4, 4 cm; : 7, 2 cm. (Petersburg'dan 2 örneğ)

Tanımı: Konik şapka formlu koşum diskinin yüzeyi düz bezemesizdir. Yazıt dış yan kenarda yer alır.

Yazıt: ^{ld} Sar₅-du-ri

Tarihi: M.Ö. 760-730

Literatür: E. Özgen, 1984: 107. Fig. 32; Seidl, 2004: 38. F 179. Lev. 26 d; Seidl, 1991: 93. Nr. 53; Gündüz, 2000: CI b.

UK. Kat. No: 57

Eserin Adı: Tunç koşum diskleri

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Isr. Museum

Ölçüleri: : 9, 8 cm; 7,5 cm.

Tanımı: şapka formlu bu tiplerin kayış halkaları aprazdır. Gümüşten yapılan örneğleride vardır.

Yazıt: -

Tarihi: M.Ö. geç 8. yüzyıl

Literatür: Piotrovskii, 1955: 48. Res. 37; E. Özgen, 1984: 91. Fig. 3; Seidl, 1991: 88. Nr. 45; Seidl, 2004: 106. Lev. 26 b.

UK. Kat. No: 58

Eserin Adı: Tunç kayış dağıtıcısı

Buluntu Yeri: Karmir Blur

Envanter No: -

Bulunduğu Yeri: -

Ölçüleri: -

Tanımı: Boynuz formlu kayış dağıtıcısı dökme kalıp tekniğinde yapılmış eser ucu ie kavisli ve kıvrıktır. Kayışların geçtiği alanda dört eşit delik yer alır.

Tarihi: M.Ö. 6. – 5. Yüzyıl

Literatür: Seidl, 2004: 107. Lev. 26 c; Calmayer, 1985: 135 vdd. Res. 7. 8 Lev. 46, 1 – 2, Lev. 47; Waldbaum, 1983: 40 vd. Lev. 6 Nr. 86; T. Özgüç, 1982: 51. Lev. 64, 1 a – b.

UK. Kat. No: 59

Eserin Adı: Tunç boyun bandı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yeri: Japonya, Özel Koleksiyon

Envanter No: UH.119

Tanımı: İki parçadan oluşan boyun bandı iki delikli bir menteşe ile birbirine bağlanır. Yüzeyi uzun düz dört sıra yivle süslüdür ve uçları birer yılanbaşı ile sonlanır.

Yazıt: ú-ri-iş-hé 'Iř-pu-ú-i-ni-e-i

Tarihi: M.Ö. 830-810

Literatür: E. Özgen, 1984: 111. Fig. 37; Seidl, 2004: 114. B 27. Lev. 34 a; Seidl, 1991: 80. Fig. 12 Nr. 45; Gündüz, 2000: Lev. 119 b.

UK. Kat. No: 60

Eserin Adı: Tunç boyun bandı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Boston, MFA

Envanter No:1976.5

Ölçüleri: u: 68, 5 cm; g: 6, 6 cm.

Tanımı: Üstte iki parçadan oluşan kayış tepede menteşe ile birbirine bağlanmaktadır. Rozetler üzerinde Sfenksler ayakta yüksek kabartma olarak betimlenmiştir. Altta ise küçük halkaların olduğu iki uç muhtemelen deri materyaller ile birbirine bağlanıyor olmalıdır.

Tarihi: M.Ö. Arğışti I – Sarduri II (M.Ö. 785/80 - 730)

Literatür: Seidl, 1991: 80. Nr. 55; Gündüz, 2000: Lev. 120 a.

UK. Kat. No: 61

Eserin Adı: Gümüş Sorguç

Buluntu Yeri: Kaçak Kazı

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: Münih, PS

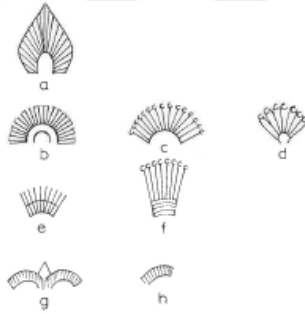
Ölçüleri: -

Tanımı: Üst kısım U

şeklinde üst kısmı açık altta iki silindirik ayakla dörtgen plaka üzerine yerleşir. Plaka üzerindeki delikler, koruma amaçlı alt kısmın muhtemelen bir deri ile kaplı olduğunu göstermektedir. Yarım ay şeklindeki kavisli üst yanlarda bulunan delikler, süs objelerinin sabitlenmesi için kullanılıyor olmalıdır. Püskül ya da benzeri süs örgeleri olasılıkla organik materyallerden yapılmaktaydı. Yüzeyi rozet ve tomurcuk motifleri ile bezenmiştir.

Tarihi: M.Ö. 8.-7. Yüzyıl

Literatür: E. Özgen, 1984: 91 vd. Fig. 1 (Çizim: E. Özgen 1984: Fig. 50)

YHK. Kat. No: 62

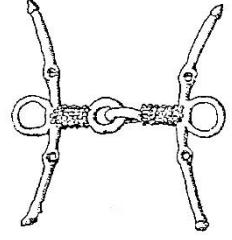
Eserin Adı: Tunç Gem

Buluntu Yeri: Kargamış / Deve Höyük

Envanter No: 1913.717

Bulunduğı Yer: Ashmolean

Ölçüleri: -

Tanımı: İki parçadan oluşan sabir yanaklıkların ağız içinde kalan bölümü her iki uçta yer alan halkaların birleşmesi ile ağızlık bölümünü oluşturur. Ağız içinde kalan kısmın yüzeyi dikenimsi çıkıntılarla kaplı ve kalındır. Bir tarafı mantar (fallus?) formunda, diğerk tarafı toynak şeklinde sonlanan yanaklıklar üzerinde başlık kayışları için ikişer adet delik bulunur.

Tarihi: M.Ö. erken 5. Yüzyıl

Literatür: Moorey, 1975: 115 vd. Fig. 2, 7; Calmayer, 1985: 141. Lev. 12; Muscarella, 1988: 213. Fig. 324; Gündüz, 2000: 90. Lev. 79 b; Littauer ve Crouwel, 1979: Fig. 84 a; Castelluccia, 2017a: Fig. 6 B-E.

YHK. Kat. No: 63

Eserin Adı: Tunç at alınlığı

Buluntu Yeri: Tel Tayinat / Bina I

Envanter No: A22209

Bulunduğı Yer: Chicago, Oriental Inst. Mus.

Ölçüleri: u: 20, 6 cm, g: 15, 2 cm.

Tanımı: Trapezoid formlu Tunç at alınlığı yüzeyi orta hatta düz bir panelle iki bölüme ayrılır. Alt gövde profil, üst gövde cepheden verilen tanrıça her iki ayağının altındaki aslanların sırtına basmakta ve her iki elinde ters yöne bakan sfenkslerin kuyruğundan tutarak onları yukarı doğru kaldırmaktadır. Alt panelde aslan üzerinde duran iki çıplak tanrıça betimlenmiştir.

Tarihi: Yeni Hitit III Dönemi / M.Ö. 8. Yüzyıl

Literatür: Kantor, 1962: 93. 109. 117. Lev. 11 - 15; Orthmann, 1971: 281. Lev. 70 a X/1; Jantzen, 1972: 58 vd. Lev. 52, B 1123; Orchard, 1967: 27. Lev. 28. Fig. 135. Lev. 29. Fig. 136.

YHK. Kat. No: 64

Eserin Adı: Tunç At Alınlığı

Buluntu Yeri: Bilinmiyor

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: İngiltere, Samlung Bomford

Ölçüleri: u: 14 cm, g: 16, 5 cm.

Tanımı: Trapezoid formlu at alınlığının alt kısmı eksiktir. Kenarları bir bant ile sınırlandırılan alınlığın etrafında, arkasına geçirilen deri yada tekstil türü astar için delikler yer alır. Ortada bir aslan üzerinde dirseklerini her iki yana açarak göğüslerini tutan çıplak tanrıça betimlenmiştir. Her iki yanında ters yönde duran iki aslan üzerinde sfenksler durmaktadır.

Tarihi: Yeni Hitit III Dönemi / M.Ö. 8. Yüzyıl

Literatür: Orthmann, 1971: 167. 281. Lev. 70 b, Samlung Bomford X/1.

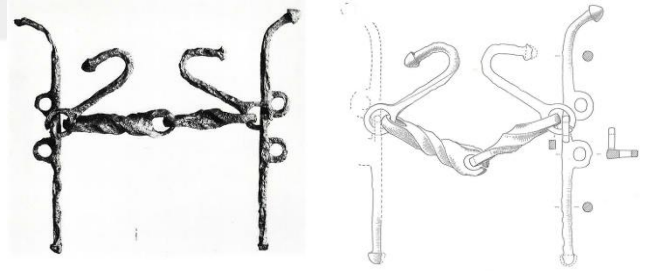
FK. Kat. No: 65

Eserin Adı: Demir Gem

Buluntu Yeri: Boğazköy / Büyükkale II - Haus 2/69

Envanter No: 69/1200

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: a.g: 15 cm, a.ç: 1, 7 cm; Eklemler y.u: 19, 5 -17, 3 cm, ç: 0, 8 cm, baş ç: 1, 3; Kancalı kısım u: 9 cm, ç: 0, 8, baş ç: 1, 3 cm.

Tanımı: Dizgin halkası eklemeli, ucu kanca şeklindedir ve uçları mantar formunda sonlanır. Aynı bir halka, yanaklık üzerindeki delik ile ağızlık parçasını birleştirir. Bir ucu kavisli ve mantar şeklinde sonlanan yanaklık üzerinde, iki adet başlık kayış halkası deliği mevcuttur.

Tarihi: M.Ö. 9. Yüzyıl sonu - 8. Yüzyıl (Yeni kronoloji) (Eski:7.-6. Yüzyıl, Boehmer 1972)

Literatür: Neve, 1970: 151-167. Res.10; Boehmer, 1972: 162. Lev. 58, 1694A. - 1694 B; Littauer ve Crouwel, 1979: Fig. 69; Gleirscher, 2007: 18. Res. 3 Nr. 4; Castelluccia, 2017b: 301. Fig. 74; Donder, 1980: 59. 133 Lev. 12, 100; Ivantchik, 2001b: 94. Res. 94, 2 - 3 Res. 96, 8. Res. 97, 2; Galanina, 1997: Lev. 22, 274. 278. Lev. 23, 284. Lev. 24, 414.

FK. Kat. No: 66

Eserin Adı: Demir Gem

Buluntu Yeri: Gordion / Teras Yapısı 2 Nolu oda

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: -

Tanımı: Hareketli yanaklıklı gem yoğun oksidasyona maruz kalmaları nedeniyle oldukça tahrip olmuş durumdadırlar. Gemin yanaklıkları hilal şeklindedir. Yanaklığın merkezinde, dış ucundan dizgin halkasının yer aldığı ağızlık çubuğunun geçişini sağlayan delik yer alır. Her iki uçta ve ortada başlık kayış halkası delikleri bulunur. Ağızlık parçaları düz çubuk formudur ve ortada çengel şeklinde birleşir.

Tarihi: M.Ö. 830-800 (Yeni kronoloji) M.Ö. 700 (Eski kronoloji)

Literatür: Young, 1962: 166 vd. Lev. 48 Fig. 26; Donder, 1980: Lev. 5, 29; Karegeorghis ve Raptou, 2014: 62. Lev. 26, 54B, Lev. 88, 54B; Coldstream ve Catling, 1996: Lev. 283 Fig. 102.

FK. Kat. No: 67

Eserin Adı: Demir Gem

Buluntu Yeri: Boğazköy / Büyükkale II

Envanter No: 69/1212

Bulunduğu Yer:-

Ölçüleri: y: 9, 6 cm; g: 7, 4-7, 25 cm; ç: 0, 25 cm.

Tanımı: Yarım ay formu gem yanaklığın düz olan kenarında dörtgen üç başlık kayış halkası deliği vardır. Oval kısmın merkezinde içten düz bir şeritle uç kısımla birleşen ağızlık çubuğunun geçtiği deliği bulunur. Samos Heraionu'nda bulunan benzer örnekler kemer tokası olarak tanımlanmaktadır.

Tarihi: M.Ö. 9. Yüzyıl sonu - 8. Yüzyıl

Literatür: Neve, 1970: 151-167. Res. 10; Boehmer, 1972: 162. Lev. 58, 1694; Jantzen, 1972: Lev. 48, B332-B1519.

FK. Kat. No: 68

Eserin Adı: Demir Gem Yanaklığı

Buluntu Yeri: Boğazköy / Büyükkale I

Envanter No: 299/m-BK z/II Tabaka I

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: u: 15, 2 cm; Orta çember: 2, 2 cm.

Tanımı: Yanaklığın bir ucu dışa doğru kavisli düz çubuk formudur. Üzerinde üç adet başlık kayış halkası yana çıkık bombeli olarak yerleştirilmiştir. Olasılıkla ağızlık parçası FK. Kat. No. 64 gibi olmalıdır ya da onun yerine organik bir materyal ile kullanılıyor da olabilir.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl 2. Yarısı – 7. Yüzyıl

Literatür: Boehmer, 1972: 162. Lev. 58, 1695; Galanina, 1985: Res. 5 – 7. 9. 10; Ivantchik, 2001b: 67. Res. 12,1 Res. 29; Galanina, 1997: Res. 22, 274. 278. Lev. 23, 284. Lev. 24, 414.

FK. Kat. No: 69

Eserin Adı: Demir Kantarma Gem

Buluntu Yeri: Boğazköy / Büyükkale I

Envanter No: 399/n-BK. v/17

Bulunduğu Yer:-

Ölçüleri: u: 21, 1 cm (11x10.9); ç: 2, 95 – 3, 05 cm.

Tanımı: İki parçadan oluşan burgulu kantarma gem yoğun şekilde okside durumdadır. Her iki parça uçta yer alan halkaların iç içe geçmesi ile birleşir.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl sonu – 7. Yüzyıl

Literatür: Boehmer, 1972: 162. Lev. 58, 1695 A; Hauptmann, 1972: 89. Lev. 69, 2; Schmidt, 2002: 58. Lev. 53, 8. Nr.698.

FK. Kat. No: 70

Eserin Adı: Demir Gemi

Buluntu Yeri: Boğazköy / Tabakası belirsizdir

Envanter No:542/0-BK. v/9

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: u: 22, 1 cm; ç: 1, 85 cm; halka g: 2, 0 cm.

Tanımı: Çubuk formlu gem yanaklığının merkezinde birbirine eşit uzaklıkta üç başlık kayış halkası dışa çıkık şekilde yerleştirilmiştir. Yanaklık çubukları yuvarlak küçük top şeklinde sonlanır.

Tarihi: M.Ö. 7.- 6. Yüzyıl

Literatür: Boehmer, 1972: Lev. 58, 1697; Seeher, 1998b: 136. vdd. Res. 2, 1 – 2 a – b.

FK. Kat. No: 71

Eserin Adı: At gemi

Buluntu Yeri: Gordion / Tümülüs A Kremasyon

Envanter No: -

Ölçüleri: -

Tanımı: Yanaklıklar üzerinde başlık ve dizgin kayışları için ortadaki daha büyük olan, üç halka mevcuttur. Ağızlık parçaları kayıp olmasına karşın mevcut parçalardan merkezdeki dizgin halkasına diğer bir halka ile bağlandıkları anlaşılmaktadır. Yanaklık çubukları hafif dışa kavislidir ve uçları mantar şeklinde sonlanır.

Tarihi: M.Ö. 530-520

Literatür: Kohler, 1980: 69. Fig. 31, L; Jantzen, 1972: 65. Lev. 62, B26; Kökten-Ersoy, 1998: 110. Fig. 3a. Lev. 6, 3.

FK. Kat. No: 72

Eserin Adı: Demir At gemi

Buluntu Yeri: Elmalı / Bayındır D Tümülüsü

Envanter No: 42.21.87

Bulunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Ölçüleri: u: 20 cm; g: 17, 5 cm.

Tanımı: Hareketli yanaklılı gemin iki parçadan oluşan ağızlık çubukları burmalıdır. Yanaklıklar hafif dışa kavisli ve uçları yuvarlak top şeklinde sonlanır. Üzerinde başlık kayışlarının geçtiği dikdörtgen formu iki delik yer alır.

Tarihi: M.Ö. 8. - 7. yüzyıl

Literatür: E. Özgen ve İ. Özgen, 1987: 194. Res. 59; Donder, 1980: Lev. 1-5; Karageorghis, 1974: Lev. 76, 246, Lev. 80, 156.159-60.167.176.

FK. Kat. No: 73

Eserin Adı: Fildişi at alınlığı

Buluntu Yeri: Gordion / Teras Binası 2 nolu oda

Envanter No: BI 432

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri:

Tanımı: Trapezoid formu alınlığın yüzeyi mitolojik bir sahne ile bezelidir. Boğa üzerinde ayakta duran kanatlı tanrıça, başında polos ile çıplak betimlenmiştir. Her iki elinde tuttuğu kanatlı sfenksleri yukarı kaldırmaktadır. Başının üstüne güneş kursu yerleştirilmiştir. Kenarlarında delikler vardır. Bunlar arkasına deri bir astar geçirilerek kullanıldığını ve başlık kayışlarına tutturulmak amacıyla bırakılmaktadır.

Tarihi: M.Ö. 830-800

Literatür: Young, 1962: 166. 167 Lev. 46 Fig. 24; Prayon, 1987: 185. Res. 30 Lev. 44c; Sams, 2011b: 60. Fig. 4, 1; DeVries, 2007: 91. Fig. 6, 1; Orchard, 1967: 27. Lev. 28, 135. 29, 136; Simpson, 2010: Lev. 117 B.

FK. Kat. No: 74

Eserin Adı: Bronz at alınlığı

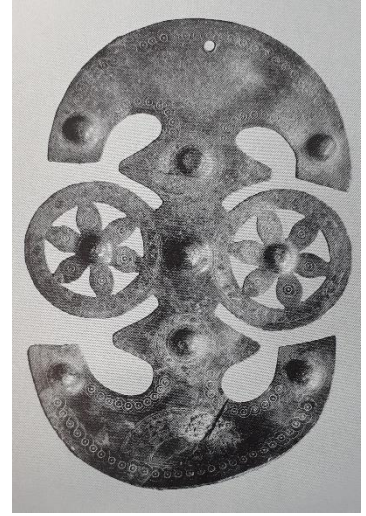
Buluntu Yeri: Gordion KY Tümülüsü

Envanter No: B 634a

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: u: 15, 7 cm; g: 11, 2 cm.

Tanımı: Tümülüse gömülmen iki ata ait alınlıklardan biridir. Güneydeki ata ait olan kırıktır. Kuzeydeki ata ait olan bu alınlık diğeri ile hemen hemen aynıdır. Elips şeklinde dekoratif alınlığın orta hattında, her iki tarafta yuvarlak çember içerisinde rozetler yer alır.

Tarihi: M.Ö. 780-770 (Eski kronoloji: M.Ö. 700)

Literatür: Young, 1956: 265 – 266. Lev. 96 Fig. 58; Kohler, 1995: 81. Lev. 46 C.

FK. Kat. No: 75

Eserin Adı: Bronz Alın Takısı

Buluntu Yeri: Gordion / Tümülüs KY

Envanter No: B 613 / B 628

Bulunduğu Yer: -

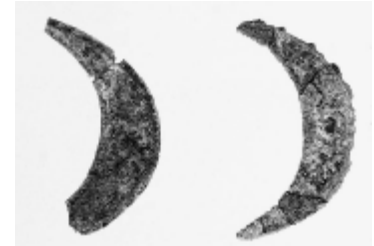
Ölçüleri: Fig. 1: u: 14, 1 cm; g: 4, 2; k: 1, 2 cm.

Fig. 2: u: 13, 3; g: 3, 2 cm.

Tanımı: Hilal şeklinde bronz materyallerin etrafını küçük dikiş boşlukları çevreler. Muhtemelen alt kısmı metalin ata zarar vermemesi için bir deri ya da tekstil parçası ile kaplı idi.

Tarihi: M.Ö. 780-770 (Eski kronoloji: M.Ö. 700)

Literatür: Kohler, 1995: 77 vd. Lev. 45 E - 45 F; Schauensee, 1989: 51. Fig. 28 - 29; Castelluccia, 2017b: 261. Fig. 19.

Figür 1

Figür 2

FK. Kat. No: 76

Eserin Adı: Fildişi At Göz Siperliği

Buluntu Yeri: Gordion / Teras Binası

Envanter No: BI 440

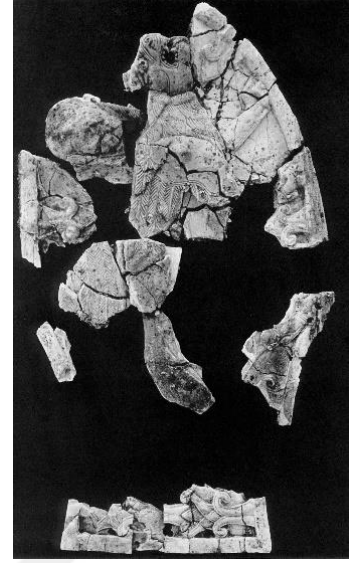
Bulunduğu Yer: Ankara, AMM.

Ölçüleri: -

Tanımı: Kuzey Suriye stilinde fildişi at göz siperinin yüzeyi oldukça tahrip olmuştur ve kırık parçalar halindedir. Üzerinde aslan başlı mitolojik bir varlık ile bezelidir.

Tarihi: M.Ö. 9. Yüzyıl sonları

Literatür: Young, 1962: 167. Lev. 47 Fig. 25; Prayon, 1987: 186. Lev. 44 d; DeVries, 2007: 92. Fig. 6, 3; Mallowan ve Wiseman, 1967: 20. Lev. 20, 109 – 112.

FK. Kat. No: 77

Eserin Adı: Gümüş At Göğüs Zırhı

Buluntu Yeri: Bayındır Tümülüsü D / Elmalı

Envanter No: 62.21.87

Bulunduğu Yer: Antalya, Arkeoloji Müzesi

Ölçüleri: g: 9, 2 cm; ağı: 402 gr.

Tanımı: İki adet gümüş göğüs zırhı hilal formundadır. Uç kısımları köşeli, düz sonlanır. Merkezde iki adet düz kabartma yiv ile oluşturulmuş hilal biçiminde bezeme mevcuttur. Uçlardaki kare plakaların ortasında yuvarlak düğme şeklinde kabartmalar yer alır.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl

Literatür: İ. Özgen ve Öztürk, 1996: 27. Fig. 33. 2.

FK. Kat. No: 78

Eserin Adı: Kemik başlık kayış dağıtıcısı

Buluntu Yeri: Ankara Roma Hamamı / IO Sondajı

Envanter No: 98.14.10

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri: y: 1, 9 cm; ç: 3, 9 cm.

Tanımı: Sarı renkli kemikten yapılan eser yuvarlak formludur. Üst kısmı kubbe şeklinde merkezde bir dış kısımda iki yivle çevrelenir. Yanlarda kayışların geçişini sağlayan dört adet dikdörtgen açıklık vardır. Alt kısmı düzdür.

Tarihi: M.Ö. 6. Yüzyıl Son Çeyreği

Literatür: Arslan, 2011: 216. Res. 10.

FK. Kat. No: 79

Eserin Adı: Gümüş Sorguç

Buluntu Yeri: Bayındır D Tümülüsü

Envanter No: 55. 21.87

Bulunduğu Yer: Antalya, Arkeoloji Müzesi

Ölçüleri: u: 8, 2 cm; g: 6, 7 cm; ağı: 70 gr.

Tanımı: Dört adet sorguçtan biri ikiye ayrılmış olarak ele geçmiştir. Bu sayede sorguçların yapım mekanizmalarını görebilmekteyiz. P formu alt bölüm düz dörtgen kaide ile bütünleşir. Dış hatları oval olan sorguçların merkezi daire şeklinde boş bırakılmıştır. Süsleme elemanları olasılıkla ortadaki boşluğun içerisinde geçirilerek bağlanmaktaydı.

Tarihi: M.Ö. 8. – 7. Yüzyıl

Literatür: İ. Özgen ve Öztürk, 1996: 27. Fig. 33; Barnett, 1959a: Lev. 108.

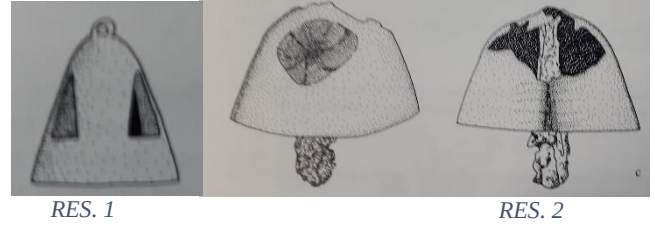
LK. Kat. No: 80

Eserin Adı: At çanı

Buluntu Yeri: 89 Nolu Tümülüs

Envanter No: Resim I: S/B.5; Resim II: S/B.6

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: Resim 1: y: 3, 9 cm; ç: 3, 5 cm; k: 0, 2 cm / Resim 2: y: 5, 7 cm; ç: 8 cm; Çan Dili u: 8, 1 cm.

Tanımı: Bulunan iki adet at çanından biri bakır alaşımlı ve oldukça deforme halde ele geçmiştir. Mantar formudur ve çan dili demirdendir. Diğeri, konik formlu ve yüzeyinde üçgen açıklıklara sahiptir.

Tarihi: M.Ö. 6. Yüzyıl sonu- 5. Yüzyıl başı

Literatür: Dedeoğlu, 1990: 119 - 149; Kökten-Ersoy, 1998: 120. Fig. 7 c - d; Waldbaum, 1983: 42 – 44. Lev. 8. Fig. 91; Castelluccia, 2014: 74. Fig. 11, A – B. Fig. 21, Fig. 29, Fig. 42, A - B; Demirer, 2013: 130 – 133. M8 – 12; F. Şahin, 2018: Kat. No. M1-M2.

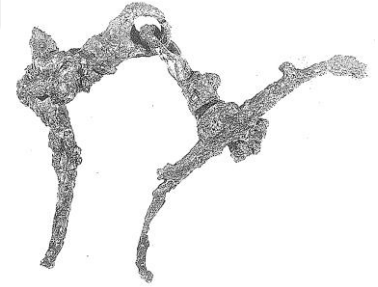
BK. Kat. No: 81

Eserin Adı: Tunç at gemi

Buluntu Yeri: Üç Pınar Tümülüsü

Envanter No: ÜP/1. 7-8

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: a.g: 10, 2 cm; y. u: 20 cm; kullanım esnasında her iki yanaklık arasındaki mesafe: 13, 5 cm.

Tanımı: Farklı korunma durumuna sahip iki adet gemden biridir. İki parçadan oluşan ağızlık parçaları burgu şeklindedir ve uç kısımlar merkezde birbiri ile iç içe geçer. Dışa kavisli yanaklıkların uçları yuvarlak sonlanır. Üzerinde iki adet başlık kayış halkası yer alır.

Tarihi: Geç M.Ö.6.Y.Y.-Erken 5.Y.Y.

Literatür: H. Kökten, 1995: 131 – 146. Fig. 9; Kökten-Ersoy, 1998: 110. Fig. 3 a. Lev. 6, 3; Jantzen, 1972: 65. Lev. 62, B 26.

BK. Kat. No: 82

Eserin Adı: Tunç at gemi

Buluntu Yeri: Klaros, Kutsal Alanı Sondaj 1M

Bulunduğu Yeri: -

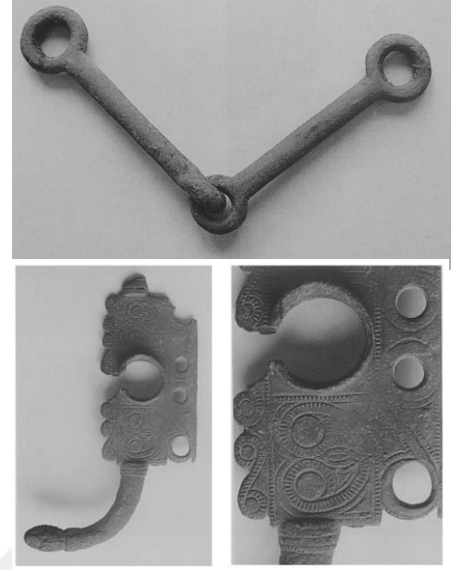
Envanter No: AĞızlık ubukları: 1. M. 12. 2. 1992;
Yanaklık: 1.M9 / 10.1.1992

Ölçüleri: a.g: 10, 2 cm; y.u: 9. 3 cm, g: 5.3 cm, : 0.3 cm.

Tanımı: Gem ağızlık çubukları düzdür Her iki uçta yuvarlak halkalar mevcuttur. İki parça bu halkaların birbirine geçmesi ile birleşmiştir. Gem yanaklığının merkezinde dizgin kayış deliği; düz, yan kenarı boyunca, uçlarda birer tane olmak üzere ortada birbirine yakın ve daha küçük dört adet başlık kayış deliği bulunur. Yüzeyi Geç Geometrik desenler ile bezelidir.

Tarihi: M.Ö. 7. yy'ın ilk yarısı.

Literatür: Akar Tanrıver, 2009: 884. Lev. 125 BJ2; Akar Tanrıver, 2010: 13 vd. Fig. 1 - 3; Donder, 1980: Lev. 6, 47.

BK. Kat. No: 83

Eserin Adı: Tunç kayış dağıtıcısı

Buluntu Yeri: Üç Pınar Tümölüsü

Envanter No: ÜP/B.7-12

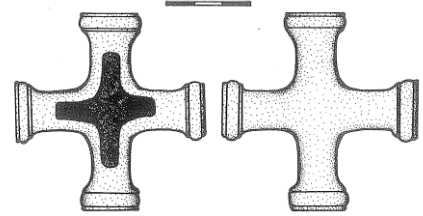
Bulunduğu Yeri: -

Ölçüleri: Genişlik: 7x7 cm; merkezdeki açıklık: 3, 5x3, 5 arasında değişmektedir.

Tanımı: Kalıp yapımı altı adet kayış dağıtıcısı arasında yer alırlar. Form ve ölçüleri aynı olan materyallerin kayışların geçmesini sağlayan silindirik ve içi boş dört deliği vardır. İki ya da daha fazla kayış için kullanılıyor olmalılardır. Merkezindeki ha biçimli alanın bir yüzü açık bırakılmıştır.

Tarihi: Geç M.Ö.6.Yüzyıl - Erken 5.Yüzyıl

Literatür: H. Kökten, 1995: 131 – 146. Fig. 12 a; Kökten-Ersoy, 1998: 108. Fig. 2 a, Lev. 6, 1 - 2; Kilian, 1975: Lev. 96, 3 - 12; Mihailov, 2007: 614. Fig. 35; Castelluccia, 2017b: 371. Fig. 171.

BK. Kat. No: 84

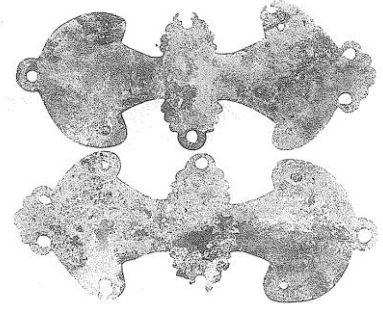
Eserin Adı: Tunç at alınlığı

Buluntu Yeri: Üç Pınar Tümülsü

Envanter No: ÜP/B.5-6

Bulunduğı Yer: -

Ölçüleri: -

Tanımı: Dekorasyon ve form olarak birbirine benzeyen iki tunç at alınlığının dekoratif alanları simetrik ve aynı formda oluşturulmuştur. Uç kısımlarda delikler alt kısmın bir deri ya da benzeri bir ürünle kaplı olduğunu ve başlık kayışlarına buralara yerleştirilen küçük halkalar ile bağlandığını göstermektedir.

Tarihi: Geç M.Ö.6.Yüzyıl - Erken 5.Yüzyıl

Literatür: H. Kökten, 1995: 131 – 146. Fig. 11 a. 12 b; Kökten-Ersoy, 1998: 108. ÜP/B 5-6, Fig. 1 e-f. Lev. 5, 3.

BK. Kat. No: 85

Eserin Adı: Tunç at alınlığı

Buluntu Yeri: Milet Athena Tapınağı

Envanter No: -

Bulunduğı Yer: -

Ölçüleri: u: 12, 8 cm; g: 8, 9 cm.

Tanımı: Tunç trapezoid formlu alınlık yüksek kabartma tekniğinde dekore edilmiştir. Merkezde aşağı doğru uzanan konik bir sütun üstünde hilal formlu betimlemenin içerisinde yuvarlak güneş motifi yer alır.

Tarihi: M.Ö. 7. Yüzyıl I. çeyreğı

Literatür: Weickert, 1957: 128. Lev. 40, 3; Jantzen, 1972: Lev. 52; Simon, 1986: 297.

BK. Kat. No: 86

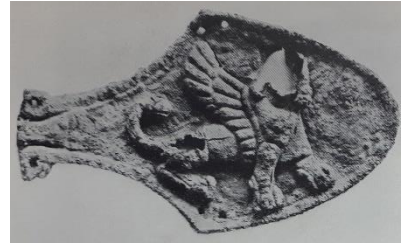
Eserin Adı: Tunç at göz siperi

Buluntu Yeri: Milet Athena Tapınağı

Envanter No: -

Bulunduğı Yer: -

Ölçüleri: u: 14 cm; y: 8 cm.

Tanımı: Kürek formlu göz siperinin uç kısmı dar sonlanır ve her iki yanda birer delik mevcuttur. Merkezde uçları aşağı ve yukarı doğıru akrep kuyruğı olan aslan ayaklı kanatlı sfenks kabartması yer alır. Gövdenin kavisli uç bölümünde delikler vardır. Bunlar arka kısmı kaplayan deri ya da tekstil benzeri astarların geçirilmesi ve başlık kayışlarına göz siperinin tutturulması amacıyla bırakılmaktadır.

Tarihi: M.. 7. Yüzyıl I. eyreğı

Literatür: Weickert, 1957: 126. vd. Lev. 40, 1; Jantzen, 1972: Lev. 53 - 54; Karegeorghis, 1974: Lev. 85 – 88. 119; Simon, 1986: 297.

EK-6:
BETİMLEMELER KATALOĞU

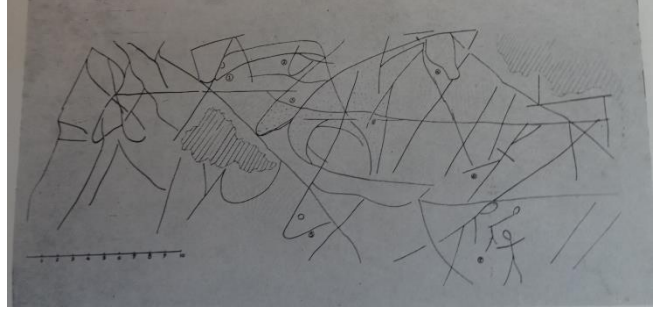
PB. Kat. No:1

Eserin Adı: Kaya Resmi

Buluntu Yeri: Karain Mağarası

Bulunduğu Yer: Karain Müzesi

Tanım: Mağaranın üçüncü alt büyük boşluğu duvarında 0.75 x 0.25 m. çapında düzeltilmiş bir satıh üzerinde insan ve at şekillerini andıran resimler bulunmuştur.

Tarihi: Paleolitik Dönem

Literatür: İ. K. Kökten, 1948: 195-209. Res.8.

PB. Kat. No:2

Eserin Adı: Phalanks idoller

Buluntu Yeri: Tepecik-Çiftlik / Niğde

Tarihi: Neolitik Dönem (M.Ö.7500-6000)

Tanımı: İdoller işlenmiş yabani at phalanks kemiğinden yapılmışlardır.

Literatür: Bıçakcı ve Faydalı, 2001: 32; Bıçakcı ve Faydalı, 2003: 438; Bıçakcı, 2007: 488; Bıçakcı vd., 2007: Fig. 47 h - l; Bıçakcı, 2008: 209; Bıçakcı, 2011: 78; Öztan, 2007a: 117-136.

PB. Kat. No: 3

Eserin Adı: Kemik figürin

Buluntu Yeri: Bademağacı Höyük

Bulunduğu Yer: Antalya, Arkeoloji Müzesi

Tanımı: Yassı kemikten at başı biçimli bir parça. Bir büyük nesnenin parçası gibi görünen buluntuda, olasılıkla bir at başı olarak betimlenmiştir.

Tarihi: Erken Neolitik

Literatür: Duru ve Umurtak, 2003: 297-309.

PB. Kat. No: 4

Eserin Adı: Duvar Resmi

Buluntu Yeri: Çatal Höyük

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM.

Tanım: İnsan, domuz, geyik ve atların da dâhil olduğu diğer yabani hayvan figürleri boğayı çevreleyen bir av sahnesinde yer alır. İnsan figürlerinin bir kısmı leopar desenli giysiler içerisinde betimlenirken diğerlerinin üstünde giysi görülmez. Bir avlanma sahnesi içerisinde yer alan insanların bazıları ellerinde çeşitli nesneler tutar. Yaban hayvanlarını kızdıran, tuzağa düşüren ya da avlayan bu insanların hepsi hareket halindedir. Boğanın her iki ayağının alt kısmında yer alan iki at figürü uzun baş ve boyun yapısı, kısa kulakları ile karakterizedir. Bacakları üst uyluk hizasından itibaren görülmez. Benzer şekilde kuyrukları da yarısından itibaren yoktur. Her iki figürün arasında biri erkek diğeri ise gebe olduğu fark edilen kadın figürü yer alır. Boğanın arka ayakları altında yer alan at figürünün üstünde elinde yuvarlak çember şeklinde bir nesne tutan koşar pozisyonda bir erkek figürü yer almaktadır.

Tarihi: M.Ö. 6. Bin

Literatür: Akurgal, 1998: 6. Res. 2; Hodder, 2006: Res. 15-16.

PB. Kat. No: 5

Eserin Adı: Pişmiş Toprak Vazo

Buluntu Yeri: Köşk Höyük

Bulunduğu Yer: -

Tanımı: Eşek avı sahnesi

Tarihi: Geç Neolitik

Literatür: Öztan, 2007b: 229. Fig. 15; Arbuckle ve Öztan, 2018: 50, Fig. 6.

TÇ. Kat. No: 6

Eserin Adı: Pişmiş Toprak Oyuncak Araba

Buluntu Yeri: Lidar Höyük

Tanımı: Platformlu araba kasasını çeken at ya da *equid* cinsi tek tırnaklı çekim hayvanı koşum takımları ile birlikte betimlenmiştir.

Tarihi: Erken Tunç Çağ II

Literatür: Hauptmann, 2004: 108 - 104.

TÇ. Kat. No: 7

Eserin Adı: Mühür Baskı

Buluntu Yeri: Kültepe

Bulunduğu Yer: Paris, Louvre Müzesi (de Clerq coll. 284)

Tanımı: Araba kasası, önde yüksek bir platform, arkada ise sürücünün oturduğu bir tabureden oluşur. Dört tekerlekli arabanın tekerlekleri dört ispitlidir. Arabayı çeken *Equid* cinsi dört hayvanın dizgin kayışları burun halkalarına bağlıdır ve uzun giysili sürücü sol eliyle tutar şekilde betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. Geç 20. Yüzyıl

Literatür: Littauer ve Crouwel, 1979: Fig. 24.

TÇ. Kat. No: 8

Eserin Adı: Mühür Baskı

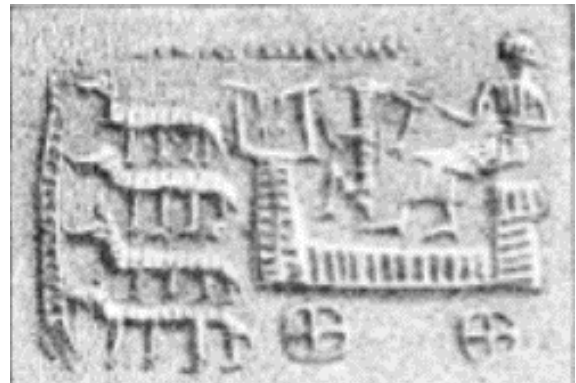
Buluntu Yeri: Kültepe

Bulunduğu Yer: New York, Morgan coll. 893

Tanımı: Araba kasası, önde yüksek bir platform, arkada ise tanrının oturduğu bir tabureden oluşur. Dört tekerlekli arabanın tekerlekleri dört ispitlidir. Arabayı çeken *Equid* cinsi dört hayvanın dizgin kayışları olasılıkla burun halkalarına bağlıdır ve uzun giysili sürücü sol eliyle bunları tutar şekilde betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. Geç 20. yy.

Literatür: Littauer ve Crouwel, 1979: Fig. 25.

TÇ. Kat. No: 9

Eserin Adı: Mühür Baskı

Buluntu Yeri: Kültepe II. Tabaka

Tanımı: Araba kasası, önde yüksek bir platform, arkada ise üzerinde tanrının ayakta durduğu bir tabure yükseltisinden oluşur. Dört tekerlekli arabanın tekerleklerinde ayrıntılar belirsizdir. Arabayı çeken Equid türü dört hayvanın dizgin kayışları burun halkalarına bağlı betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. Geç 20. yy.

Literatür: N. Özgüç, 1965: 26. Lev. 3, 9; Bittel, 1976a: 92. Fig. 73.

TÇ. Kat. No: 10

Eserin Adı: Mühür Baskı

Buluntu Yeri: Kültepe

Bulunduğu Yer: New York, MMA.

Envanter No: 66.245.17b

Tarihi: M.Ö. 18.-17. Y.Y.

Tanımı: Dört ispitli, alçak platformlu araba kasasının üzerinde ayakta duran sürücü arabayı çeken iki atın dizginlerini tutmaktadır. Atlar burunlarına takılan halkalara geçiriler dizgin ipleri ile kontrol edilmektedir.

Literatür: Littauer ve Crouwel, 1979: 51. Fig. 29.

TÇ. Kat. No: 11

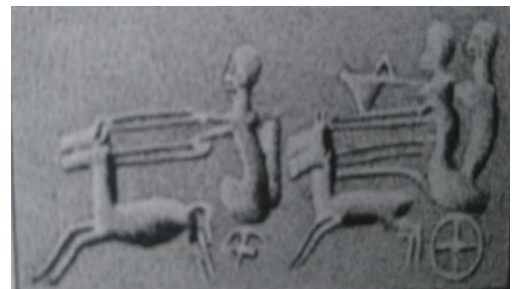
Eserin Adı: Silindir Mühür

Buluntu Yeri: Anadolu

Bulunduğu Yer: Paris, Louvre Museum

Envanter No: AO 20.138

Tarihi: M.Ö. 16.Y.Y.

Tanımı: Birbirini takip eden iki arabada öndeki tek ve diğerinde iki kişi vardır. Avlanma sahnesi betimlenmiştir. Arabalar hafif platformlu, tekerlekler dört ispitlidir.

Literatür: Littauer ve Crouwel, 1979: 78. Fig. 39.

TÇ. Kat. No: 12

Eserin Adı: Pişmiş Toprak At Figürün

Buluntu Yeri: Boğazköy

Bulunduğu Yer: Leiden Üniversite Koleksiyonu

Tanımı: Atın toynakları belirgin ve toynak formunda betimlenmemiştir. Figür, at koşum takımları, göğüs aplikasyonu ve sırtında eğeri ile betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. 13. yüzyıl

Literatür: Bittel, 1937: 18. vd. Lev. I 4 a-b.

TÇ. Kat. No: 13

Eserin Adı: Bronz Figürün

Eserin Buluntu Yeri: Yozgat Cıvarı

Bulunduğu Yer: Paris, Louvre Museum

Eserin Tanımı: Koşum takımları net değildir. Atın boynu uzun ve kalındır. Aygır olduğu belirtilen at ön ayaklarını karşısında dik duran seyisin sol omzuna koymuştur. Seyis atı omuzlarının altından üst gövdesinden kavramıştır.

Eserin Tarihi: M.Ö. 2000

Literatür: Bittel, 1976: 39. Fig. 21.

TÇ. Kat. No: 14

Eserin Adı: Mühür Baskı

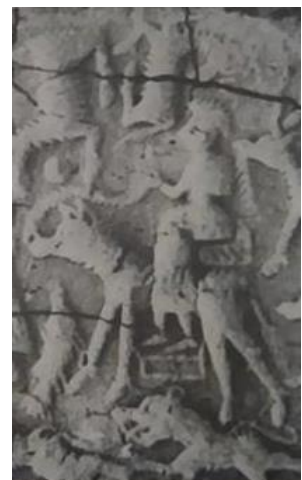
Buluntu Yeri: Kültepe, Karum II Tabakası

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Tanımı: Uzun giysiler içerisinde Tanrı / Tanrıça Pirva equid cinsi bir hayvanın sırtının arka kısmında, dışa çıkkın yüksek bir semer üzerinde yan oturur şekilde, ayaklarının altında ayaklarını yerleştirdiği bir yükselti platform ile betimlenir. Hayvanın kontrolü burnuna takılan halka ve ona bağlı bir dizgin kayışı ya da urgan ile sağlanmaktadır

Tarihi: M.Ö. 20. Yüzyıl

Literatür: N. Özgüç, 1965: Lev. 26. Fig. 77; Littauer ve Crouwel, 1979: 66. Fig. 38; Drews, 2004: 37. Fig. 3. 8.

TÇ. Kat. No: 15

Eserin Adı: Gaga Ağızlı Testi

Buluntu Yeri: Kültepe II. Tabaka

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM.

Tanımı: Kulbun üzerinde bir çift at figürünü arasında dik duran süvari, uzun elbiseli ve takkelidir. Hayvanların yular ve başlık kayışları betimlenmemiştir.

Tarihi: M.Ö. Geç 20. Yüzyıl

Literatür: N. Özgüç, 1965: 26. Lev. 26 Fig. 107; Bittel, 1976a: 81. Fig. 56.

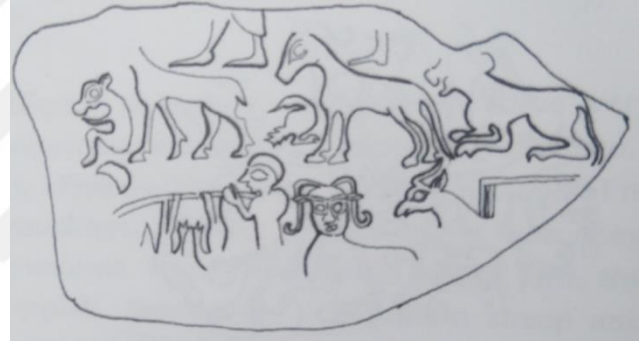
TÇ. Kat. No: 16

Eserin Adı: Muska biçimli mühür

Buluntu Yeri: Acemhöyük

Tarihi: Karum II Dönemi (M.Ö.1927-1836)

Tanımı: Tek ayağı görülen tanrı atın üstünde ayakta durur. Sağ bacağı açıkta bırakan uzun bir elbise giydiği anlaşılmaktadır.

Literatür: N. Özgüç, 2015: 156. Fig. 121. CS. 91

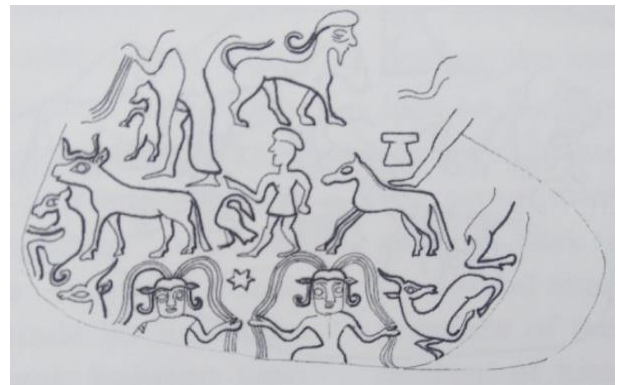
TÇ. Kat. No: 17

Eserin Adı: Muska biçimli mühür

Buluntu Yeri: Acemhöyük

Tarihi: Karum II Dönemi (M.Ö.1927-1836)

Tanımı: Tanrının ata basan sağ ayağı ve kolu görünmekte, ayağının hemen önünde ve üstünde sunak benzeri bir cisim durur. Sağ bacağı açıkta bırakan uzun bir elbise giydiği anlaşılmaktadır.

Literatür: N. Özgüç, 2015: 155. Fig. 120. CS. 90

TÇ. Kat. No: 18

Eserin Adı: Silindir Mühür baskılı Seramik Parçası

Buluntu Yeri: Ovaören Höyük

Bulunduğu Yer: -

Tanımı: Kültürel bir sahne içerisinde equid türü bir hayvan, olasılıkla at üzerinde ayakta duran tanrı sol eliyle lyra benzeri bir müzik aleti tutmaktadır.

Tarihi: Orta Tunç Çağı

Literatür: Şenyurt vd., 2014: 110. Res. 12.

TÇ. Kat. No: 19

Eserin Adı: Kalıp formu

Buluntu Yeri: Kültepe-Kaniş

Tarihi: M.Ö. 18. Y.Y.

Tanımı: Eşek üzerinde tanrı ve önünde göğüslerini tutan tanrıça İştâr olarak yorumlanmaktadır. Tanrıçanın üst gövdesi çıplaktır. Göğüsleri ve göbek deliği belirgin ve yuvarlak olarak betimlenmiştir. Gözleri iri, belirgin ve badem formundadır. Uzun bir etek ve başında şapka giymektedir.

Literatür: Bittel, 1976: 98. Res. 87; Haas, 1994: 414. Res. 72 a-b.

TÇ. Kat. No: 20

Eserin Adı: Mühür Baskı

Buluntu Yeri: Kültepe Ib Katı

Bulunduğu yer: -

Envanter No: Kt. c/k 1385

Tarihi: M.Ö. 1833/32-1719

Tanımı: Oturan, sol elinde bir kadeh tutan tanrının önünde, eşek üzerinde duran tanrı sol ayağı havada ileri doğru atar şekilde betimlenmiştir. Başında bir takke ve üzerinde Anadolu tanrı grubundan bilinen bir bacağı açıkta bırakan uzun bir giysi giymektedir.

Literatür: N. Özgüç, 1965: 26. Kat. Nr. 1 Lev. 1, 1.

TÇ. Kat. No: 21

Eserin Adı: Pişmiş Toprak Yazıt

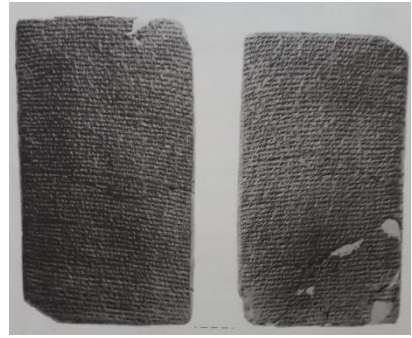
Buluntu Yeri: Boğazköy /Hattuşa

Bulunduğu Yer: İstanbul, AM.

Tanımı: Kikkuli Metni, dördüncü tablet.

Tarihi: M.Ö. 14. Yüzyıl

Literatür: Karağuz, 2018: 100-105; Kammenhuber, 1961; Potratz, 1938.

TÇ. Kat. No: 22

Eserin Adı: Taş Damga Mühür

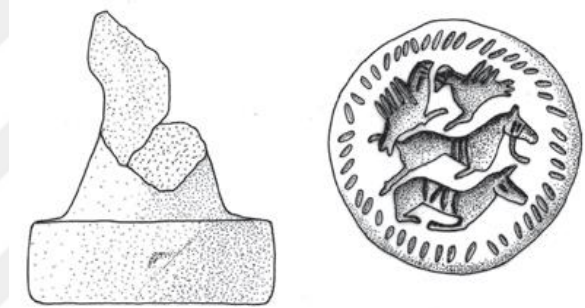
Buluntu Yeri: Boğazköy / Hattuşa

Envanter No: Bo 09-157-387 ve Bo 09-141-331

Tanımı: Mühür üzerinde üstte karşılıklı kanatlı at protomu, altta alt alta iki at figürü yer almaktadır. Üst sağdaki ve ortadaki at figürlerinin koşum takımları betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. 18. Yüzyıl

Literatür: Schachner, 2010: 212-232.

TÇ. Kat. No: 23

Eserin Adı: Pişmiş Toprak Riton Parçası

Yükseklik: 0.07 m.

Buluntu Yeri: Karahöyük (Elbistan)

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM.

Tanımı: Botunun ve yelenin stilistik özellikleri eş zamanlı Boğazköy at figürüne benzer.

Tarihi: M.Ö. 1300 civarı

Literatür: Bittel, 1976a: 155. res.162

UB. Kat. No: 24**LEV.1-3**

Eserin Adı: Tunç Kalkan parçası

Buluntu Yeri: Yukarı Anzaf Kalesi / Haldi Tapınağı

Bulunduğu Yer: Van, Arkeoloji Müzesi

Envanter No: 1.4.2003

Ölçüleri: yak. 100 cm/ en büyük parça: 75x18 cm; kal: 3.5 mm

Eserin Tanımı: Yoğun tahribata uğrayan kalkanın sağlam ele geçen parçaları üzerinde Urartu tanrıları, araba ve süvarilerin yer aldığı savaş sahneleri betimlenmiştir.

Yazıt: ^dHal-di-i-e e-ú-ri-e ^lIš-pu-ú-i-ni-še ^ld Sar₅-du-ri-ḫi-ni-še ^l[Me-nu-ú-a-še ^lIš-pu-] ú- [i-ni-ḫi-ni-še

Tarihi: M.Ö. 820-810

Literatür: Belli, 1996: 390. vdd. Res. 13-16; Belli, 1998b: 35. vdd. Çiz. 17-42 Res. 43-85; Seidl, 2004: 84. Res. 48 B/C 1.

UB. Kat. No: 25**LEV.4**

Eserin Adı: Tunç Kemer Parçası

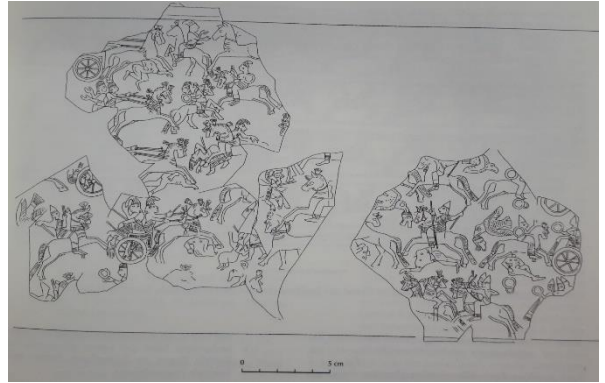
Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Ohio, Akron Özel Koleksiyon

Tanımı: Süvari ve savaş arabalarının yer aldığı savaş sahnesi betimlenmiştir. Süvariler tekli ve bir ellerinde mızrak kullanırken betimlenirler. Doldurma motifi olarak düşmanın kesik başlarını taşıyan kuşlar sahnede yer alır.

Tarihi: M.Ö. 820-810

Literatür: Seidl, 2004: 152. 160 Çiz. 14 Res. 107.

UB. Kat. No: 26**LEV. 5**

Eserin Adı: Tunç Disk

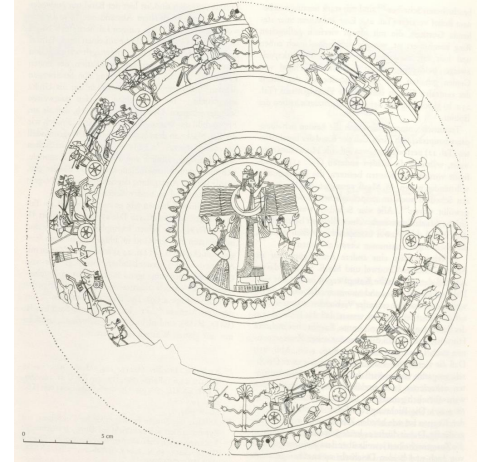
Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Karlsruhe, BLM.

Envanter No: -

Ölçüleri: ç: 28 cm.

Tanımı: Yuvarlak bir tunç disk üzerinde kenar bandını süsleyen savaş sahnesinde savaş arabaları mücadelesi yer alır. Diskin üst ve alt merkezinde sahneyi ikiye bölen hayat ağacı motifi mevcuttur. Üst kısımdaki hayat ağacının her iki yanında süvariler yer almaktadır. Sağ tarafın kırık olması nedeniyle atın gövdesinin arka tarafı görülürken çift betimlenen süvarilerden soldaki vurulmuş ve aşağı yuvarlanırken resmedilmektedir. Arabalar içerisinde biri sürücü iki kişi taşımaktadır.

Yazıt: yazıtsız

Tarihi: İşpuini - Menua Dönemi (M.Ö. 820-810)

Literatür: Camayer ve Seidle 1983: 105 vd. Fig. 1, Lev. 30-32; Seidl, 2004: 103. Res. 74, Lev. 24 b – c.

UB. Kat. No: 27**LEV. 6**

Eserin Adı: Tunç Kemer Parçası

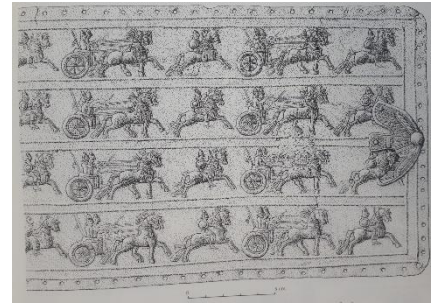
Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: München, PS.

Envanter No: 1971, 1796

Ölçüleri: 16.7 - 17 cm

Tanımı: Kemer üzerinde yer alan dört bant içerisinde törensel geçit sahnesi betimlenmiştir. Kemer parçası bir süvari ve bir savaş arabası şeklinde düzenlenen birbirine paralel dört bantdan oluşur. Tek resmedilen süvariler, bir elinde çift mızrak diğerinde yuvarlak kalkan taşımaktadır. Sivri uçlu miğfer ve uzun pantolon giymişlerdir. Atlar süpürge şeklinde sorguçlu, altında iki püskül sarkan omuzluk ve püsküllü göğüs bandı taşırlar. Bazılarının sağrıları belirgin çizgisel betimlenmiştir.

Yazıt: yazıtsız

Tarihi: İşpuini - Menua Dönemi (M.Ö. 820-810)

Literatür: Kellner, 1991a: 29. Lev. 1, 1; Seidl, 2004: 150. Res. 5.

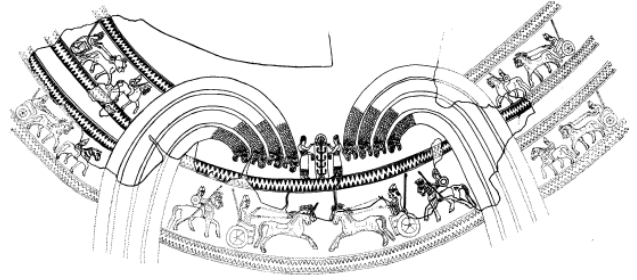
UB. Kat. No: 30**LEV. 9**

Eserin Adı: Tunç Miğfer

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Gaziantep Arkeoloji Müzesi

Envanter No: 64.3.1973

Tanımı: Törensel geçit sahnesinin yer aldığı miğferin merkezin karşılıklı iki savaş arabası ve arkasında ikişerli süvariler betimlenmiştir. Her iki yanda devam eden sahne bir araba ve bir süvari şeklinde sıralanır. Süvariler ise tekli resmedilirler.

Tarihi: M.Ö. 760-730 (Sarduri II)

Literatür: Taşyürek, 1974: 179. 180 Res. 1 Fig. 1; Seidl, 2004: 70. Res. 31.

UB. Kat. No: 31**LEV. 10**

Eserin Adı: Konik Tunç Miğfer

Ölçüleri: y: 27, 3 cm; ç: 22 cm.

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Karlsruhe, BML

Envanter No: 89.1

Tanımı: Miğferin merkezinde kutsal ağaç ve dini bir seromoni sahnesi yer alır. Geniş dış yüzeyi üzerinde araba ve atlılardan oluşan törensel geçit sahnesi betimlenmektedir. Miğfer üzerinde tek bir sahnede çiftli süvariler yer alır. Diğer süvariler tekli resmedilirler. Hepsi çift mızrak ve kalkan taşırlar. Arabalar altı ispitlidir ve içlerinde diğer örneklerde olduğu gibi iki kişi taşırlar.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl (Argišti I-Sarduri II)

Literatür: Calmeyer, 1986: 79 vd. Lev. 15 - 20; Calmeyer, 1991: 124. Fig. 8. Nr. 9; Seidl, 2004: 70. Res. 32. Lev. 9 d - e.

UB. Kat. No: 32

Eserin Adı: Tunç Kemer Parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Adana Arkeoloji Müzesi

Envanter No: -

Ölçüleri: 16 cm. (Yaklaşık)

Tanımı: Bir araba ve bir süvariden oluşan sahnelerde hem aslan avı hem de savaş sahnesi betimlenmektedir. Arabada arkaya ve ne dönük okçular yer alır. Süvariler tekli, arabalı sahnelerde, atlar ve savaşçılar ise bindirme tekniğinde betimlenmektedir.

Yazıt: -

Tarihi: Menua Dönemi (M.. 810-785/80)

Literatür: Kellner, 1991a: 32. Nr. 33. Lev. 8 - 9; Seidl, 2004: 160. B1,iz. 15. Lev. 49.

LEV. 11 A 1-2**UB. Kat. No: 33**

Eserin Adı: Tunç Kemer Parçası

Eserin Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: W. Rlling zel Koleksiyon

Envanter No: -

Ölçüleri: 16 cm. yaklaşık

Eserin Tanımı: Bir araba ve bir süvariden oluşan sahnede hem aslan avı hem de savaş sahnesi betimlenmektedir. Süvariler ve arabalı sahneler bindirme tekniğinde betimlenmektedir.

Yazıt: -

Tarihi: Menua Dönemi (M.. 810-785/80)

Literatür: Seidl, 2004: 160. B1, iz. 16. Lev. 50 a.

LEV. 11 B

UB. Kat. No: 34**LEV. 11 C**

Eserin Adı: Tunç Kemer Parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Özel Koleksiyon, Münich

Envanter No: -

Ölçüleri: u: 7 cm; g: 16, 5 cm.

Tanımı: Peş peşe birer süvariden oluşan sahnede hem aslan avı hem de savaş sahnesi betimlenmektedir.

Yazıt: -

Tarihi: Menua Dönemi (M.Ö. 810-785/80)

Literatür: Seidl, 2004: 160. parça 17, Taf. 50b.

UB. Kat. No: 35**LEV. 12**

Eserin Adı: Tunç Kemer Parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Berlin, SAG

Envanter No: AG.502

Ölçüleri: u:15, 5 cm. (yaklaşık)

Tanımı: Araba ve süvari sırası içerisinde aslan ve boğa avı sahnesi betimlenmektedir.

Yazıt: -

Tarihi: Sarduri II / M.Ö. 760 - 730

Literatür: Kellner, 1991: Nr. 11. Lev. 2 - 3; Seidl, 2004: 161. Çiz. 108. Lev. 50 d.

UB. Kat. No: 36**LEV. 13**

Eserin Adı: Tunç Kemer Parçası Detay

Buluntu Yeri: Altıntepe/ Mezar 3

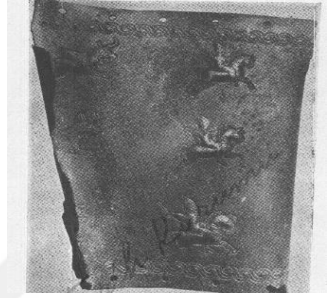
Bulunduğu Yer: Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Envanter No: 99-6.64

Tanımı: Süvari figürü iyi korunmuş durumdadır. Süvari arka kısmı uzun ve düz olarak kapatılmış tipik Urartu miğferi giyer. Yüz detayları kentaur ile aynıdır. Sağ elinde bir mızrak sol elinde kısa bırakılmış at dizginlerini tutar. Atın yelesi ve koşum elemanları yatay çizgiler ile verilmiştir. Kuyruk ortada düğümlenmiş, yatay çizgiler ile bezenmiş ve alt ucu üç nokta ile sonlandırılmıştır. Diğer hayvanlarınkiler gibi yüz hatları çizgiseldir.

Tarihi: Arğişti II Dönemi (M.Ö. 713-679)

Literatür: T. Özgüç, 1961: 258; N. Özgüç, 1974: 852. Lev. 298, a-b.

UB. Kat. No: 37**LEV.16**

Eserin Adı: Tunç kemer parçası

Buluntu Yeri:

Bulunduğu Yer: Paris, Louvre Museum

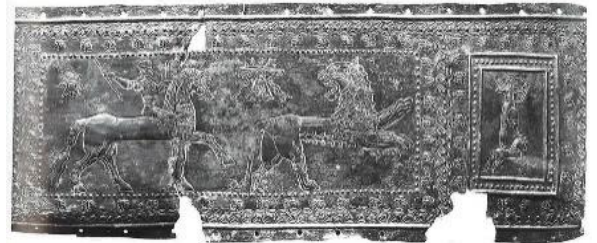
Envanter No:AO 26084

Ölçüleri: g: 9, 4; u: 64cm.

Tanımı: Kemerin geniş alanında yer alan avlanma sahnesinde atlı bir avcı aslan avında betimlenmiştir. Süvari ile aslan arasında kanatlı güneş kursu betimlemesi mevcuttur. Önündeki küçük alanda dikdörtgen panel içerisinde at üzerinde sırtında sadak taşıyan ve ok atan bir tanrı yer alır. Atın başı üstüne koyduğu sol bacağını açıkta bırakan ve içte diz üstünde bir etek bulunan, kalın kemerli uzun bir giysi giyer. Başında düz bir takke benzeri başlık giymektedir.

Tarih: yaklaşık M.Ö. 700 (civarı)

Literatür: Kellner, 1991a: Nr. 186. Lev. 48 - 49; Kellner, 1991b: 150. Nr. 10

UB. Kat. No: 38**LEV.17**

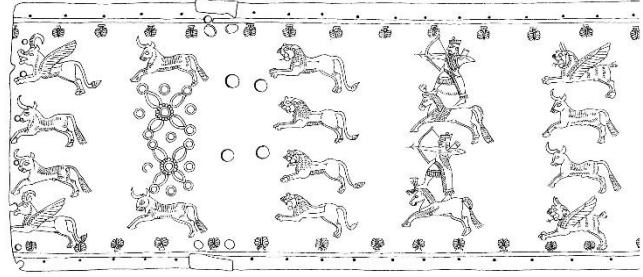
Eserin Adı: Tunç kemer parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Boston, MFA

Envanter No: 1972.398

Ölçüleri: g: 10.2 cm; u: 97 cm

Tanımı: Kemerin ele geçen parçalarından at üstünde ok atan tanrı aslan ve kanatlı karışık varlıkları avlamaktadır.

Yazıt: yazıtsız

Tarihi: M.Ö. 7. Yüzyıl ortaları

Literatür: Kendall, 1977: 37. Fig. 7-8.

UB. Kat. No: 39**LEV. 3**

Eserin Adı: Tunç Kalkan Parçası, detay

Buluntu Yeri: Yukarı Anzaf Kalesi

Bulunduğu Yer: Van Arkeoloji Müzesi

Envanter No: 1.4.2003

Ölçüleri: yak. 100 cm/ en büyük parça: 75x18 cm; k: 3.5 mm.

Tanımı: Tanrının başı profilden, gövdesi cepheden resmedilmiştir. Başındaki sivri uçlu miğferin alt kısmında tanrısallığın simgesi yukarı doğru uzanan bir boynuz mevcuttur. Savaşçı kimliği vurgulanan tanrının taşıdığı iki kılıçtan birin sağ elinde, diğer uzun olan ise belindeki kını içerisinde yer alır. Sol elinde umbo kalkan, omuzunda ise sadak vardır. Kanatlı atın koşum takımları çizgi bant şeklinde betimlenmemiştir ve başında sorguçludur. Kuyruğu ise alt kısımdan bağlıdır.

Yazıt: :^d Hal-di-i-e e-ú-ri-e ^lIş-pu-ú-i-ni-še ^ld Sar₅-du-ri-ği-ni-še ^l[Me-nu-ú-a-še ^lIş-pu-] ú- [i-ni-ği-ni-še

Tarih: M.Ö. 830-810

Literatür: : Belli, 1996: 390. vdd. Res. 13-16; Belli, 1998b: 35 vdd. Çiz.17 - 42 Res. 43 - 85; Seidl, 2004: 84. Res. 48 B/C 1.

UB. Kat. No: 40**LEV. 14**

Eserin Adı: Tunç plaka parçası

Buluntu Yeri: Altıntepe/ Mezar 3

Bulunduğu Yer: Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Envanter No: 99-4.64

Ölçüleri: ç: 7. 7 cm

Tanımı: Kırık olan plakanın ele geçen bölümünün dış kenarı bir bant içerisinde noktalarla bezenmiştir. Kanatlı at üzerinde ayakta duran kanatlı tanrı merkezde yer alır. Başının üstünde güneş kursu yer alır. Kanatlı atın ön toynakları ve tanrının sağ kolu ve kanadı kayıptır. Kanatlı güneş kursunun sağ kanadı tanrının boynu ve beli arasına yerleşmiştir, ilişkili bant parçası devam ettiği görülür. Kısa bir gömlek ve sağ bacağı açıkta bırakan bir manto giymiştir. Her iki giyside saçaklıdır. Üçgen biçimli taç giymiştir. Bu elinde ucunda bir hilal bulunan bir sopa ve sol omuzunun üstünden sivrilerek yükselen ve Assur silindir mühürlerinde benzerleri bulunan bir okluk taşır. Tanrının sağ ve soluna uzanan dalgalı bir şerit bant dışa doğru kıvrılarak uzanmaktadır. Sol kolunda gövdesini kaplayan kalkan taşır. Kanatlı atın kanadının alt ucu gövdeden aşağı sarkarak bir yay oluşturur.

Tarihi: Arğişti II Dönemi (M.Ö. 713-679)

Literatür: T. Özgüç, 1961: 258; N. Özgüç, 1974: 857 vd. Lev. 302 a-b.

UB. Kat. No: 41**LEV. 18**

Eserin Adı: Tunç kemer parçası, kanatlı at detay

Buluntu Yeri: Altıntepe Mezar 3

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM.

Envanter No: 99-6.64

Tanımı: Kanatlı at gallop pozisyonunda betimlenmiştir. Figür iyi korunmuş haldedir. Stilistik olarak diğer hayvan betimlemelerinden farksızdır. Ancak atın karnının altından sarkan arkadaki diğer kanadının görülmesi onu diğer kanatlı at betimlemelerinden ayırır.

Tarih: Arğişti II Dönemi (M.Ö. 713-679)

Literatür: T. Özgüç, 1961: 258. Res. 24; N. Özgüç, 1974: 853. Lev. 296 b.

UB. Kat. No: 42**LEV. 15**

Eserin Adı: Tunç Kemer Parçası

Buluntu Yeri: Dedeli Mezar buluntusu / Patnos

Bulunduğu Yer: Adana Arkeoloji Müzesi

Envanter No: 1362

Ölçüleri: g: 10, 2 cm; u: 52 cm.

Tanımı: Dört parça halinde teşhir edilen bronz kemerde kanatlı at üzerinde tanrı tasviri betimlemesi yer alır. Tanrı sol ayağı atın başı üstünde sağ ayağı kanat üzerine yerleşmiş şekilde ok atar pozisyonunda betimlenmiştir. Uzun giysisi ileri attığı bacağını açıkta bırakmakta içteki kısa giysinin püskülleri görülmektedir

Tarih: M.Ö.7. Yüzyıl sonu 6. yüzyıl başı

Literatür: Taşyürek, 1975a: 9. Fig. 1 Lev. 1-8; Kellner, 1991a: 45. Nr. 102. Lev. 28-29.

UB. Kat. No: 43**Lev. 26**

Eserin Adı: T Formlu tunç at alınlığı

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Karlsruhe, BLM.

Envanter No: 89/17

Ölçüleri: -

Tanımı: T formlu tunç at alınlığının ortasında sakallı, uzun kıvılcık saçlı, uzun giysili yan duran bir erkek figürü yer alır. Her iki tarafında antitetik pozisyonda iki ayağı üzerinde yükselen kanatlı at figürlerini yelelerinden tutmaktadır.

Yazıt: yazıtsız

Tarihi: M.Ö. 9. Yüzyıl sonu

Literatür: Crüsemann ve Janssen Kim, 2007: 88 vd. Res. 5; Layard, 1853: 10. Lev. 44, 1.

UB. Kat. No: 44**LEV. 23 A-B**

Eserin Adı: Tunç kemer parçası, erkek ve kadın at adam

Buluntu Yeri: Altıntepe/ Mezar 3

Bulunduğu Yer: Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Envanter No: 99-6.64

Ölçüleri: g: 9, 7 cm; u: 95 cm (yaklaşık)

Tanımı: A: Arka bacaklarının betimlendiği alan kayıptır. Ön bacaklar ileri doğru atılır tarzda betimlenmiştir. Stilize betimlenen sağ elinde, yay sol elinde ise ok tutar. Kapalı sağ elin dirseği ve parmakları görülmez. Yüz hatlarının tamamı betimlenmiştir. Başlığı hafif yuvarlak ve yüksek başlığı dört köşeli desenler ile bezelidir. Tepesinde spiral kıvrımlı bir keçi boynuzu taşır. Kısa basit bir gömlek giyer. Kayıp gövde parçaları kuyruk ve arka bacaklar kemerin sağında yer alan figürlere göre tamamlanabilir. Kanatlar gövdeden üç paralel çizgi ile ayrılır. Çizgiler noktalı bezekleri ile dirsekten aşağı doğru at adamın kanadının ortasına ilerler. Kemer üzerinde betimlenen av sahnesinde ok atan süvari sırası ile at adamlar arasında boğa - aslan ve kanatlı mitolojik varlıklardan oluşan iki sıra yer alır. B: Tanımı: Kırık kemer parçası üzerinde üç figür korunmuş halde olması detayların anlaşılmasında yardımcı olmaktadır. Cinsiyetinin kadın olduğu belirtilmiştir. Baştaki giysi hariç ön kısım erkek At Adam'a benzer. Benzer şekilde ok ve yay kullanırken betimlenmiştir. Üst kısmı üçgen biçimli üzerine bir güneş diski yerleştirilen silindirik bir şapka giyer.

Tarih: Arğıştı II Dönemi (M.Ö. 713-679)

Literatür: T. Özgüç, 1961: 258; N. Özgüç, 1974: 850 vd. Fig. 108 Lev. 29; Kellner, 1991a: 36 vd. Nr. 55. Lev. 12-13.

UB. Kat. No: 45**LEV. 22**

Eserin Adı: Tunç kemer parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Isr. Museum

Katalog No: 88.42.156

Ölçüleri: g: 11 cm.

Tanımı: Mitolojik karışık varlıklar birbirini takip eden sıralar halinde betimlenmiştir. Karışık yaratıklar içerisinde insan başlı kanatlı at gövdeli betimlemeler de mevcuttur. Bu at adamlar bir ellerinde mızrak bir ellerinde üzerinde umbo kalkan taşırlar. Ön sırada ise ön ayakları aslanpençeli ve aslan başlı kanatlı at betimlemesi yer alır.

Tarihi: M.Ö. 780-750

Literatür: Kellner, 1991b: 156. Nr. 14; Wartke, 1998: 159. Lev. 71.

UB. Kat. No: 46**LEV.19**

Eserin Adı: Tunç kemer parçası

Buluntu Yeri: Dedeli Mezar buluntusu/ Patnos

Bulunduğu Yer: Adana Arkeoloji Müzesi

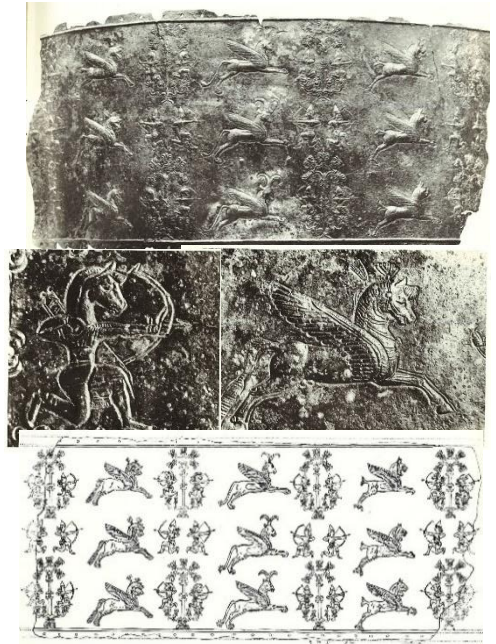
Müzesi / En.26.1.1973

Ölçüleri: g: 11, 4 cm; u: 24, 5 cm.

Tanımı: Mitolojik sahnenin betimlendiği kemer parçası üzerinde kanatlı at sırasının yanında at başlı insan gövdeli yaratıklar betimlenmiştir. Sol bacaklarını açıkta bırakan kısa giysiler giyerler. Hayat ağacının içerisinde çıkan avcı ve diğer mitolojik yaratıklar gibi yaylarını germiş ok atar pozisyonunda resmedilmişlerdir.

Tarih: Taşyürek: M.Ö.600; Kellner: 700; Eichler ;750

Literatür: Taşyürek, 1975a: 23. Fig. 18 Res. 47 - 51; Eichler, 1984: 68. G 16; Seidl, 2004: büyük Lev. B 2 a-e; Kellner, 1991a: Nr. 63. Lev. 12; Wartke, 1998: 107. Res. 47.

UB. Kat. No: 47**LEV. 21**

Eserin Adı: Tunç kemer parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Munich, PS.

Envanter No: 135 998

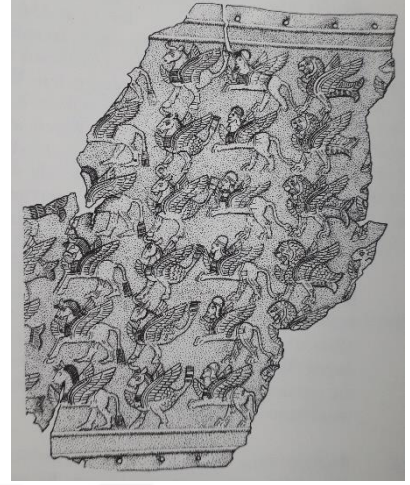
Ölçüleri: g: 15, 9 cm.

Tanımı: Karışık varlıkların sıralandığı kemer parçası üzerinde kanatlı atın arka ayakları insan ayağı şeklinde betimlenmiştir. Arkadaki kanat n yan ve arkadan görülmektedir. Yeleler vurgulanarak betimlenmiştir.

Yazıt: -

Tarihi: Menua Dönemi (M.. 810-785/80)

Literatür: Kellner, 1991a: 35. Lev. 11 Nr. 46; Seidl, 2004: 158. Res. 110. Lev. 53.

UB. Kat. No: 48**LEV. 25**

Eserin Adı: Tunç kemer parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Jeruselah, BLM.

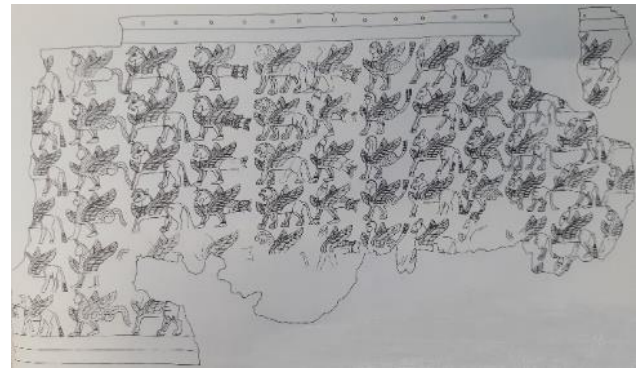
Envanter No: -

Ölçüleri: g: 17 cm; u: kesin değil

Tanımı: Bir büyük ve iki küçük parçadan oluşan kemer parçası üzerinde karışık mitolojik varlıklar peş peşe sıra halinde resmedilmiştir. At başlı, balık gövdeli, kanatlı ve insan bacaklı karışık mitolojik varlık dizinin bir sütununa yerleştirilmiştir.

Tarih: M.. 780-750

Literatür: Kellner, 1991a: Nr. 51 Lev. 13; Kellner, 1991b: 156. Fig. 3.

UB. Kat. No: 49**LEV. 24**

Eserin Adı: Tunç kemer parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Isr. Museum

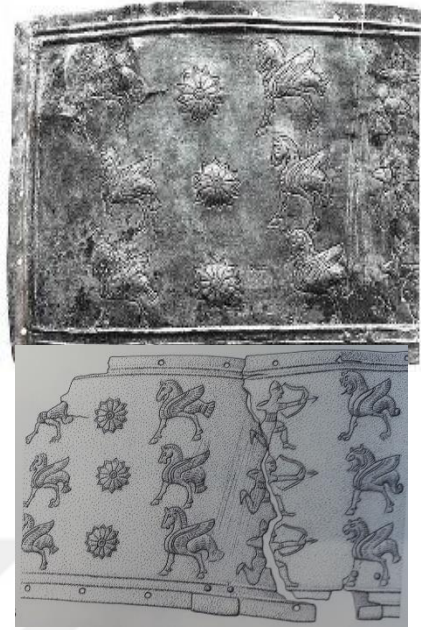
Envanter No: 71.78.254

Ölçüleri: g: 10, 2 cm, u: 96 cm (yaklaşık)

Tanımı: Kemer parçası üzerinde ana tema avlanma sahnesidir. Yaylarını gererek ok atan avcılar at başlı kuş gövdeli toynaklı ya da aslanpençeli karışık yaratıkları avlarken betimlenmiştir. Kuyruk şekli değişen farklı formları betimlenmiştir.

Tarih: M.Ö. 740-640

Literatür: Kellner, 1991b: 147. Nr. 7a-b; Kellner, 1991a: Lev. 30 Nr. 106, Lev. 37 Nr. 136; Kendall, 1977: C86a.

UB. Kat. No: 50

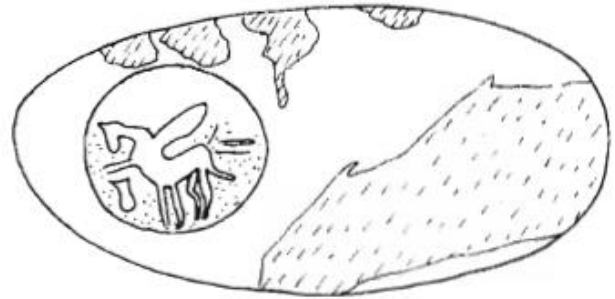
Eserin Adı: Luşuli Mührü

Buluntu Yeri: Yukarı Anzaf Kalesi

Bulunduğu Yer: -

Envanter No: YAK 2002 5.C.332

Ölçüleri: Sağ y: 3, 5 cm; sol y: 3, 2, g: 5 cm; k: 2, 2 cm.

Yazıt: 1 LUGAL-še a-^lli¹ ti-e m^gu-^lli²-li-e-di ^lU³GAD
2 m^aa-li-iš-pi-la-a-di ^lU³a-ru-di
3 a-ri-še za-di-ri-u-ga-i : a-nu-a-di
4 ^lU³mar-da-di É iš-pi-lip<ri?>

Tanımı: Yukarı Anzaf Kalesi bullaları üzerinde Luşuli mührü; grifon başlı, insan elli, elinde bir situla tutan kanatlı at betimlemesi şeklinde resmedilmektedir.

Eserin Tarihi: M.Ö. 7. Yüzyıl

Literatür: Belli ve Salvini, 2003: 145 vd. Fig. 4-12

UB. Kat. No: 51**LEV. 20**

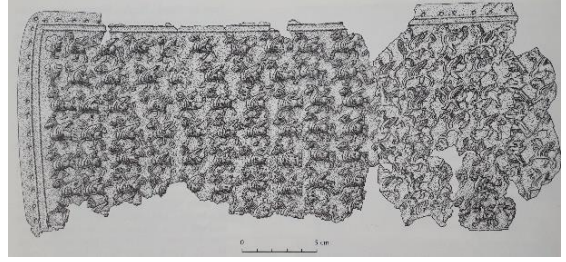
Eserin Adı: Tunç kemer parçası

Buluntu Yeri: -

Bulunduğu Yer: Munich, PS.

Envanter No: 1971.1629

Ölçüleri: g: 16, 8 cm; u: 38 cm.

Tanımı: Karışık mitolojik varlıkların sıralandığı kemer üzerinde kanatlı kanatlı at ön ayaklarını gallop pozisyonunda, arka ayaklarından biri insan diğeri at toynağı şeklinde betimlenmiştir.

Yazıt: Yazıtsız

Tarih: M.Ö. Erken 8. Yüzyıl 800-785/80 (Menua Dönemi)

Literatür: Kellner, 1990: 154 – 161. Lev. 3. Fig. 7; Kellner, 1991b: 156. Fig. 3; Kellner, 1991a: Lev. 10. Nr. 39; Seidl, 2004: 158. Res. 111. Lev. 54a.

YHB. Kat. No: 52

Eserin Adı: Cam at riton

Buluntu Yeri: Aşağı Salat Höyük/M 29 Mezarı

Envanter No: -

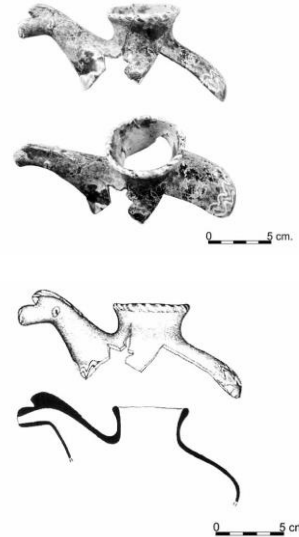
Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: y: 6, 5 cm; u: 16, 5 cm; aç: 5, 2 cm.

Tanımı: Kırık ele geçen ritonun parçaları tamamlanmıştır. İç kalıp tekniğinde yapılan cam ritonun omuz kısmında cam iplikleriyle oluşturulan zik zak motifi yer alır. Atın baş, boyun ve yele detayları stilize betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. 7. Yüzyıl sonu

Literatür: Şenyurt vd., 2017: Lev. 3-4.

YHB. Kat. No: 53

Eserin Adı: Kireçtaşı Orthostat

Buluntu Yeri: Arslantepe

Envanter No: 12245

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri: y: 0, 55 m; g: 1, 23 m; k: 0, 30 m.

Tanımı: Orthostatın üst kısmı boyunca uzanan yatay panelde, at arabasının dizginleri üzerinde, sürücü ile at arasında ve at ile aslanın arasındaki alanda Luvice Hiyeroglif yazıt mevcuttur. Aslan avının

betimlendiği sahnede altı ispitli, detayları bant şeklinde resmedilen küçük tekerleği olan arabada bir sürücü ve yayını gererek ok atan kemerli uzun giysili bir diğer kişi yer alır. Avcının hemen arkasındaki uzun mızrak hafif eğimli dik olarak yerleştirilmiştir. Araba kasasının ön yüzünde okluklar çapraz yerleştirilmiştir. Koşum takımları çizgilerle belirtilen atların dizginleri sürücü tarafından gergin ve düz tutulmaktadır. Atın aygır olduğu vurgulanır. Ön bacak omuz bölümü çizgisel rezerv alanı ile belirtilmiştir. Atların ayakları arasında ise koşan bir köpek yer alır. Arabanın önünde arka ayakları üstünde yükselen, ön ayaklarını yukarı kaldırarak başını arkaya çeviren aslan sırtından ok ile yaralı şekilde resmedilmiştir.

Yazıt: Hiyeroglif Luvice Yazıtlı

Tarihi: M.Ö. erken 11. - 10. Yüzyıl

Literatür: Orthmann, 1971: 93. 98. 141. 158 Malatya B/1; Akurgal, 1995b: Res. 112a; Hawkins, 2000: 318 vd. Lev. 155, 16. Malatya 1.

YHB. Kat. No: 54

Eserin Adı: Kireçtaşı Orthostat

Buluntu Yeri: Arslantepe

Envanter No: AM. 255

Bulunduğu Yer: Paris, Louvre Museum

Ölçüleri: y: 0, 42 m; g: 0, 77 m; k: 0, 16 m.

Tanımı: Geyik avı sahnesinin betimlendiği Orthostatın üst kısmı boyunca uzanan yatay panelde Luvise Hiyeroglif yazıt mevcuttur. At ve geyiğin ön bacak omuz kısımları çizgisel rezerv alanı ile vurgulanmıştır. Atın ön bacak omuz rezerv çizgisinin iç karın kısmında aşağı doğru S yaparak sarkan ve ucu iki yuvarlak motifin üstte bağlanması ile sonlanan bir ayrıntı mevcuttur. Bu ayrıntı için omuz süslemesi demek zordur. Aygır olduğu belirtilen atın ayakları arasında bir köpek koşmaktadır.

Yazıt: Hiyeroglif Luvise Yazıtlı

Tarihi: M.Ö. 11.-10. yüzyıl

Literatür: Moortgat, 1934: 31 vd. Res. 30; Orthmann, 1971: 93. 141 Malatya B/2; Bittel, 1976a: 247. Res. 280; Akurgal, 1995b: Res. 112b; Hawkins, 2000: 321. 322 Lev. 156. 18. Malatya 3.

YHB. Kat. No: 55

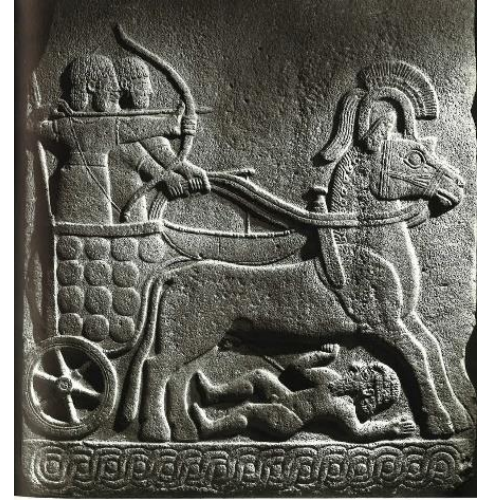
Eserin Adı: Kireçtaşı Orthostat

Buluntu Yeri: Kargamış

Envanter No: 94

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri: y: 1, 75 m; g: 1, 50 m; k: 0, 28 m.

Tanımı: Arabayı kullanan arabacının yanında kral yayını gererek ok atarken betimlenmiştir. Baş profilden, gövde ise cepheden resmedilir. Altı ispitli tekerleği olan arabanın, boyunduruğu elips şeklinde ve geriye doğru eğimlidir. Atın aygır olduğu vurgulanmıştır. Atın koşum takımları çizgisel bant şeklinde, dizgin kayışları çiftli betimlenmiştir. Burun üzerindeki ince yatay hat olasılıkla atın alınlığının olduğunu göstermektedir. Sorguç oldukça yüksek yarım ay formunda kavisli, üst kısmı süpürge şeklinde süslü, arkasında ise atın başına doğru uzanan püskül motifi eklenmiştir.

Tarihi: M.Ö. geç 10. Yüzyıl

Literatür: Akurgal, 1961b: 95. 97 Res. 124; Orthmann, 1971: Carchemish C/7; Bittel, 1976a: 256 vd. Res. 291; Mallowan, 1972: 68 – 69. Fig. 2; Gilibert, 2011: 31. Carchemish 20.

YHB. Kat. No: 56

Eserin Adı: Kireçtaşı Orthostat

Buluntu Yeri: Kargamış / Protokol Duvarı

Envanter No: London, BM, 72.

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM.

Ölçüleri: y: 1, 30 m, g: 1, 56 m, k: 0, 30 - 0, 40 m.

Tanımı: Karşılıklı arka ayakları üzerinde duran kadın başlı, aslan gövdeli, kanatlı sfenksin arasında iki ayakları üzerinde yükselen kanatlı at betimlenmiştir. Sfenkslerin saçları düz, omuz hizasında dışa kıvrıktır. Ön kollarının biri aşağıda diğeri yukarı kalkıktır. Arka ayakları üzerinde duran kanatlı atın ön ayakları birbirinin peşi sıra aşağı doğru zarif bir şekilde bükülmüştür.

Tarihi: M.Ö. Erken 10. Yüzyıl

Literatür: Orthmann, 1971: Carchemish E/10; Gilibert, 2011: Carchemish 42.

YHB. Kat. No: 57

Eserin Adı: Bazalt Orthostat

Buluntu Yeri: Karatepe-Aslantaş Güney Kapısı sol taraf

Envanter No:

Bulunduğu Yer: Karatepe – Aslantaş Açık Hava Müzesi

Ölçüleri: y: 1, 37 m.; g: 1, 0 m.; k: 0, 48 m.

Tanımı: İki ayrı sahneden oluşan kabartmanın üst kısmında karşılıklı iki silahlı süvari aralarına aldıkları kişiye silahları ile saldırırken betimlenmişlerdir. Alttaki atlı sahnede benzer şekilde karşılıklı duran iki süvari arasında yer alan bir savaşçı atların dizginlerini tutmaktadır. Süvarilerin mızrakları dizleri hizasında paralel ve düz uzanmaktadır. Burun, göz ve kulaklar iri betimlenmiştir. Gözler cepheden, ağız çizgi şeklinde resmedilir. Yüksek ve ucunda bir ponponu olan şapka giyen ortadaki savaşçı, dizlerinin altında kemerli, kısa bir giysi giyer. Atların başlık kayışları ve gem yanaklıkları çizgisel belirtilmiştir, boyunları üç sıra kuşak bant şeklinde verilmiştir. Gem yanaklıkları çizgi şeklinde düz ve geniş betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl sonu 7. Yüzyıl başı

Literatür: Orthmann, 1971: 408. Lev. 18, B4; Çambel ve Özyar, 2003: 105. Lev. 148 – 149. SVI 5.

YHB. Kat. No: 58

Eserin Adı: Bazalt Orthostat

Buluntu Yeri: Karatepe Kuzey kapı sol bölüm

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: Karatepe – Aslantaş Açık Hava Müzesi

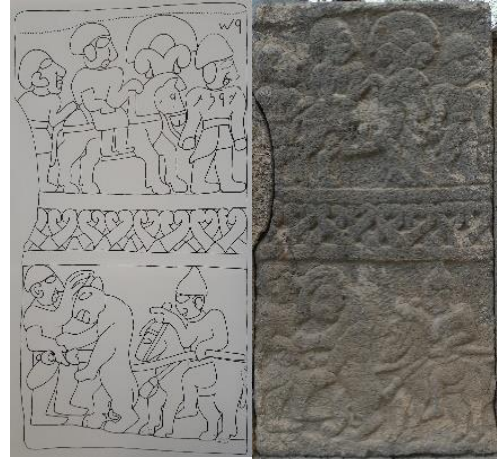
Ölçüleri: y: 1, 25 m; g: 0, 68 m; k: 0, 38 m.

Tanımı: İki sahneden oluşan kabartma bir palmet bandı ile ayrılır. Üst bölümünde, atı tutan iki seyis arasında ata yan oturmuş şekilde bir binici resmedilmiştir.

Figürlerin hepsi sağa doğru ilerler. Eğin üzerinde oturan binicinin ayakları küçük bir panelin üzerine yerleştirilmiştir. Oturuş tarzı Amazon oturuşu olarak tanımlanır. Alt bölümde arka ayakları üzerinde yükselen aslan ile mücadele eden iki savaşçı yer alır. Soldaki savaşçı aslana sağ elindeki kılıcı saplarken, sol eliyle de aslanın başını tutar. Aslanın arkasındaki göğüs zırhı giymiş atlı süvari sağ eliyle dizginleri tutarken sol elindeki mızrakla hayvana arkadan saldırmaktadır.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl sonu 7. Yüzyıl başı

Literatür: Orthmann, 1971: Lev. 17 A / 26; Çambel ve Özyar, 2003: 71. 123 Lev. 44 – 45. NVI 2.

YHB. Kat. No: 59

Eserin Adı: Bazalt Orthostat

Buluntu Yeri: Karatepe Kuzey kapı sol bölümün sağında yer alan oda içerisinde

Envanter No:

Bulunduğu Yer: Karatepe – Aslantaş Açık Hava Müzesi

Ölçüleri: y: 1, 13 m; g: 0, 82 m; k: 0, 23 m.

Tanımı: İki sahnenin yer aldığı kabartmanın üst kısımda elleri selamlama pozisyonunda üç kişiden oluşan bir kortej betimlenmektedir. Figürlerin hepsi sağa doğru ilerler. Dizlerine kadar uzun giysi giyen erkek figürlerinin başlarında yuvarlak basık şapka vardır. Orthostatin alt bölümünde bir atlı yer alır. Ellerini yukardakiler gibi selamlar tarzda tutan binicinin sol elinde atın dizginleri vardır. Hareketsiz pozisyonda duran atın koşum takımları ve dizginleri çizgisel düz bant şeklinde belirtilmiştir.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl sonu 7. Yüzyıl başı

Literatür: Orthmann, 1971: Lev. 17, A/20, Lev. 76 b; Çambel ve Özyar, 2003: 83. 125. Lev. 67, 90 – 91. NKr 16

YHB. Kat. No: 60

Eserin Adı: Bazalt Orthostat

Buluntu Yeri: Karatepe - Aslantaş Kuzey Kapısı Sol Bölüm

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: Karatepe –Aslantaş Açık Hava Müzesi

Ölçüleri: y: 1, 20 m; g:1, 15 m; k: 0, 36 m.

Tanımı: Orthostat büyük oranda kırıktır. Eksik parçalara rağmen sahnedeki tema anlaşılabilir. Tek atın çektiği arabanın dizginleri çiftli betimlenmiştir. Atın burun deliği belirgin, ağzı çizgisel bir yarık şeklinde, gözü insan betimlemelerinde olduğu gibi iri badem formunda resmedilir. Gem yanaklığı kıvrıktır. Yan taraftan aşağı sarkan at omuz aksesuarının alt kısmı yuvarlak ve ucunda 7 adet uzun yaprak motifi ile süslüdür. Arabanın vagon tipi bilindik, tekerleği sekiz ispittir. Arabada önde sürücü olmak üzere arka arkaya yaklaşık eşit büyüklükte üç kişi betimlenmiştir. Arabanın üstünde güneşlik vardır. Güneşliğin alt kısmı ve sapın betimlendiği kısım kırıktır, bu yüzden güneşliği kimin tuttuğu net değildir.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl sonu 7. Yüzyıl başı

Literatür: Çambel ve Özyar, 2003: 89 vd. Lev. 104 - 105 .NKI 2.

YHB. Kat. No: 61

Eserin Adı: Binici Kabartması

Buluntu Yeri: Domuztepe

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: -

Tanımı: Binicinin ön bacağı ve atın baş, boyun ve ön ayaklarının üst bölümü mevcuttur. Atın başlık kayışları burun üzerinden geçen kısma bağlı olarak betimlenmiştir. Boynunda bir kayışa bağlı aşağı sarkan çanı vardır.

Tarihi: Yeni Hitit Dönemi

Literatür: Çambel ve Özyar, 2003: 105. Lev. 223, 45.

YHB. Kat. No: 62

Eserin Adı: Binici Kabartması

Buluntu Yeri: Domuztepe

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: -

Tanımı: Binicinin başı kısmen, atın ise hemen hemen tamamen kırık ve eksiktir. Kabartmanın alt kısmı atın ayaklarının bulunduğu kısım kırıktır. Binici düz basık bir şapka giyer ve sağ elinde kırbaç taşır. Binicinin şapkası, oturuş ve elinin pozisyonu HB. Kat. Nr. 59 ile benzer.

Tarihi: Yeni Hitit Dönemi

Literatür: Çambel, 1995: 229 - 247; Akman ve Çambel, 2006: 1-8. Res. 7; Çambel ve Özyar, 2003: 105. Lev. 223, 44.

YHB. Kat. No: 63

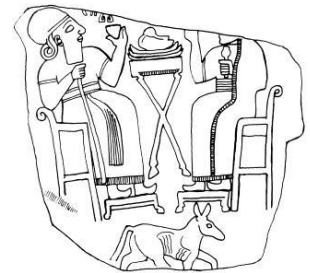
Eserin Adı: Bazalt mezar taşı

Buluntu Yeri: -

Envanter No: 229

Bulunduğu Yer: K. Maraş Müzesi

Ölçüleri: y: 82 cm; g: 94 cm

Tanımı: Üst ve alt kısmı kırık olan stel üzerinde ayaklıkları birer sandalyede karşılıklı oturan ve yemek yiyen kadın ve erkek iki figür yer alır. Erkek figürün başının ön üst kısmında Luvice Hiyeroglif yazıtın izleri mevcuttur. Alt sahnesinde ayak hizasından korunmuş bir at ya da katır figürü sağa doğru ilerlerken betimlenir.

Yazıt: Hiyeroglif Luvice yazıtlı

Tarihi: M.Ö. 900-875

Literatür: Orthmann, 1971; Lev 43i (A/2); Hawkins, 2000: MARAŞ 12 Lev. 126, 12; Bonatz, 2000: Lev. XIII (C27); Tiryaki, 2010: 74. Nr. 10 Lev. 10.

YHB. Kat. No: 64

Eserin Adı: Bazalt mezar taşı

Buluntu Yeri: Kahramanmaraş

Envanter No: 91.34.3 (Orthmann 91.34.1)

Bulunduğu Yer: New York, MMA

Ölçüleri: y: 0, 94 m; g: 0, 46 m; k: 0, 08 m.

Tanımı: Üç ayrı sahneden oluşan mezar taşında altta kısa giysili, düz şapkalı, sakalsız, saçları ense hizasında yuvarlak sonlanan bir süvari, sol elinde mızrak sağ elinde arkasından gelen atın gemlerini tutmaktadır. Tıknaz betimlenen atın ön sağrısı belirgin, kalın çizgi bandı ile vurgulanmıştır. Atın ön sağrısı çizgisel bir rezerv alanı ile resmedilmiştir. Üstte ayaklıkları bir masanın iki yanında duran çocuk ve olasılıkla ebebeynin bulunduğu yemek sahnesi betimlenir.

Tarihi: M.Ö. 800-775

Literatür: Orthmann, 1971: 373. Lev. 45g. B/15; Bonatz, 2000: Lev. 17 (C44); Tiryaki, 2010: 77 vd. Nr. 30 Lev. 24.

YHB. Kat. No: 65

Eserin Adı: Bazalt mezar taşı

Buluntu Yeri: Kahramanmaraş

Envanter No: 11.189

Bulunduğu Yer: Kahramanmaraş Müzesi

Ölçüleri: y: 0, 42 m; g: 0, 44 m; ç: 0, 38 m.

Tanımı: Sağda at üzerinde alın bantlı, sakalsız genç erkek sol elinde atın dizginlerini tutmaktadır. Dizgin kayışları burğu şeklinde kıvrık betimlenmiştir. Profilden verilen at başında oval formu gemin yanaklığı, başlık kayışları ve yuvarlak kayış dağıtıcıları betimlenmiştir. Atın burnun uç kısmına doğru uzanan, profilden bir plaka gibi görülen ayırt edici bir kısım mevcuttur. Atın gözünün yan üst kısmına doğru uzanan kürek formu bir çıkıntı olasılıkla göz siperidir. Atın perçemi örülü, yeleler kısadır; solda ayakta duran kadın, çarşaf işlemeli zıbnlı, sağ eli karşısındakinin omuzunda, sol elinde kadeh tutmakta.

Tarihi: M.Ö. 8. yüzyıl ortaları

Literatür: Bonatz 2000, Lev. 22 (C66); Bruns - Özgan 2005, 55 Res. 1 - 3; Tiryaki 2010, Nr. 37 Lev. 31.

YHB. Kat. No: 66

Eserin Adı: Bazalt Orthostat

Buluntu Yeri: Samal - Zincirli

Envanter No: 7709

Bulunduğu Yer: İstanbul, AM

Ölçüleri: y: 1, 18 m; g: yak. 0, 90 m; k: bilinmiyor

Tanımı: Başında sivri bir şapka ve sırtında okluk taşıyan süvarinin üst gövdesini elinde tuttuğu yuvarlak kalkan örter. Süvarinin sağ elinde tuttuğu dizginler kısa betimlenmiştir. Süvarinin ve atın yüz hatları belirgin değildir. Atın başlık koşum kayışları çizgisel betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. erken 9. yüzyıl

Literatür: Akurgal, 1995a: 166. Şek. 110; Orthmann, 1971: 135. Lev. 60 Zincirli B/27; Gilibert, 2011: Zincirli 43.

YHB. Kat. No: 67

Eserin Adı: Bazalt Orthostat

Buluntu Yeri: Samal/Zincirli

Envanter No: VA2993

Bulunduğu Yer: Berlin, PM

Ölçüleri: y: 1, 30 m; g: 0, 90 m; k: ?

Tanımı: Belinde kılıç benzeri bir silah taşıyan süvari sol elinde düşmanın kesik başını, sağ elinde atın dizginlerini tutar. Başındaki ucu sivri, düz bir miğferin altından çıkan saçları ense üzerinde dışa doğru kıvrılır. Atın koşum takımları, yüz hatları ve yelesi çizgisel betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. geç 10. yüzyıl

Literatür: Bittel, 1976: 263. Res. 297; Orthmann, 1971: 135. Lev. 55 Zincirli A/3; Gilibert, 2011: 59 vd. Zincirli 5; Akurgal, 1995b: Res. 104 b.

YHB. Kat. No: 68

Eserin Adı: Bazalt At Başı 1-2

Buluntu Yeri: Samal (Zincirli) Kalesi

Envanter No: VA3004 - 3008

Bulunduğu Yer: Berlin, PM.

Ölçüleri: -

Tanımı: Res. I: Atın burun delikleri ve gözleri belirgin şekilde betimlenmiştir. Alın üzerinde ortadan ikiye ayrılan kâkül düz, çizgisel şekilde verilir. Başlık kayışları alın üzerinde çapraz yaparak yuvarlak çiçek formu kayış dağıtıcısının merkezinde birleşir. Benzer kayış dağıtıcılarının daha küçükleri yanaklar üzerinde mevcuttur. Boyun bantları halkalar şeklinde sık ve yan yana betimlenmiştir. Gem yanaklığı düz dikdörtgen formunda ve iki halkalı olduğu yanaklar üzerindeki kayış sırasından anlaşılmaktadır. Res. II: At başındaki detaylar benzer şekildedir. Ancak Koşum süslemeleri içerisinde sfenks betimlemesi olan at gözlüğü ve alınlık üzerinde yer alan çıplak tanrıça figürü ile Resim I den ayrılır. Gem yanaklığı dikdörtgen formu ve başlık kayışlarının geçtiği üç halkaya sahiptir. Baş boyun ve dizgin kayışları detaylı olarak betimlenmiştir.

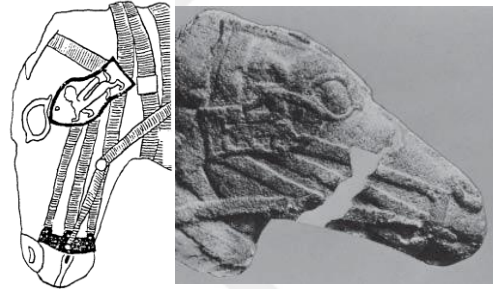
Tarihi: M.Ö. 8.yy. Yeni Hitit III Dönemi

Literatür: Littauer ve Crouwel, 1979: Fig. 63 - 64; Orthmann, 1971: 281 vd. Lev. 66 f Zincirli K/3.

Res. I

Res. II

YHB. Kat. No: 69

Eserin Adı: Bazalt Orthostat

Buluntu Yeri: Samal - Zincirli

Envanter No: 7725

Bulunduğu Yer: İstanbul, AM

Ölçüleri: y: 1, 40 m; g: 0, 92 m; k: bilinmiyor

Tanımı: Savaş sahnesinin konu edildiği Orthostat iki parçadan oluşur. Aygır olduğu vurgulanan atın koşum takımları çizgisel, düz bant şeklinde betimlenmiştir. Sorguç betimlemesi Kargamış örneklerinde olduğu gibi yüksek, uzun ve geriye doğru uzanır. Atın fiziki betimlemesinde ön üst bacağın omuz kısmı çizgisel rezerv alanı ile vurgulanmaktadır. Atın ayakları altında boynundan ve kalçasından ok ile vurulan çıplak bir düşman askeri yatar. Araba tekerleği altı ispitli ve küçüktür. Kasanın üstünde okluklar çapraz ve çizgisel betimlenmiştir. Sol elinde kırbaç tutan araba sürücüsünün yanında daha büyük betimlenen yayını gererek ok atan figür kemerli ve uzun giysilidir, hemen arkasında dışa eğimli şekilde betimlenen uzun bir mızrak yer alır.

Tarihi: M.Ö. Erken 9. Yüzyıl

Literatür: Akurgal, 1995a: 155. Şek. 51; Akurgal, 1995b: Res. 110a; Orthmann, 1971: 61. Lev. 57 Zincirli B/1; Gilibert, 2011: 61. Zincirli 12 – 13.

YHB. Kat. No: 70

Eserin Adı: Bazalt Orthostat

Buluntu Yeri: Sakçagözü

Envanter No: VA 971

Bulunduğu Yer: Berlin, PM

Ölçüleri: y: 1, 17 m; g: 2, 66 m.

Eserin Tanımı: Kabartma çok yüksek olmamasına karşın yüzeydeki figürler iyi biçimlendirilmiş, her bir parçası ayrı betimlenmiştir. Canlı ve hareketli resmedilen aslan avı sahnesinde bütün figürler zemin çizgisi üzerinde durmaktadır. At ön ayakları ileri doğru havada koşar tarzda betimlenmiştir. Atın üzerinde uçlarından uzun püskül sarkan göğüs zırhı ve omuzluğun yanı sıra gövdeyi tamamen saran üzeri küçük dikdörtgen desenli zırhı vardır. Figürler sakallı, üzerlerinde atın gövdesini saran zırhın aynısını vardır. Başlarının üzerinde neredeyse arabanın tamamını kapsayacak genişlikte güneş kursu yer alır. Okçu ile sürücü arka arkaya ayrı ve eşit yükseklikte betimlenmiştir. Arabanın önünde yer alan aslan her iki tarafta ellerindeki silahlarla saldıran iki erkek figürü tarafından çevrelenmektedir.

Eserin Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl Ortaları

Literatür: Barnett, 1962: Lev. 5 D; Orthmann, 1971: 80. 143. 160. 420 Lev. 51 B/1; Bittel, 1976a: 268. Res. 306; Akurgal, 1995b: Res. 118a.

FB. Kat. No: 71

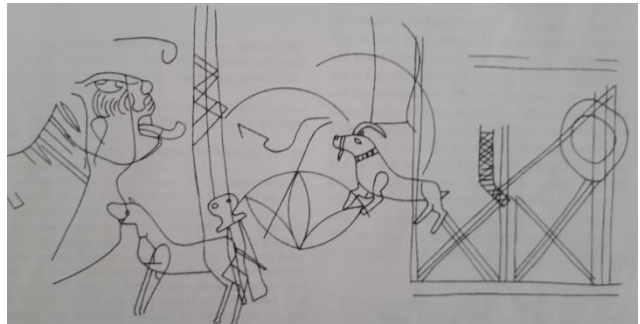
Eserin Adı: Kazıma taş resim

Buluntu Yeri: Gordion / Megaron 2

Envanter No: ST 264

Bulunduğu Yer: Megaron 2 duvarını oluşturan taş bloklar üzerinde

Ölçüleri:-

Tanımı: Taş duvar yapısı üzerine kazıma tekniğinde betimlenen sahnede yaban ve evcil hayvanların resmedilmiştir. Sahnede aslanın dışında at ve tasmalı köpek yer alır. Aslan figürü Erken Yeni Hitit stili özellikleri taşır.

Tarihi: M.Ö. 850 (yaklaşık) Yeni Kronoloji (Eski kronoloji: Erken Phryg Dönemi I)

Literatür: Prayon, 1987: 171. Res. 28 d; Roller, 1999: 145. 150. Res. 6; Roller, 2007: 208.

FB. Kat. No: 72

Eserin Adı: Kireçtaşı stel / yarı ikonik idol

Buluntu Yeri: Boğazköy /Ev tapınağı

Envanter No: 69/1119

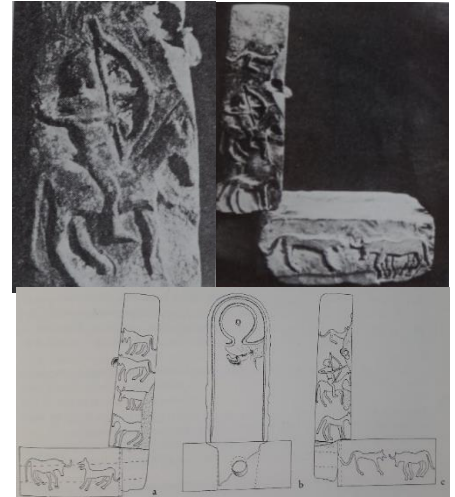
Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri: Stel y: 0,084 m; g: 0,0355 m; ç: 0.022 m;
Kaide y: 0,0265 m; u: 0,058 m; g: 0,0615 m.

Tanımı: Kaide ile birlikte yüksekliği 10.8 cm dir. Binici ve hayvan figürlerinin yer aldığı av sahnesi betimlenmiştir. Sağ yan cephesinde (a) iki köpek, bir at, bir boğa üst üste betimlenmektedir. Altarın sol yan cephesinde (c) ok atan, belinde kemeri olan bir atlı betimleme yer alır. Onun üstünde bir köpek ve altında bir at betimlenmiştir. Kaidenin her iki yan cephesinde karşılıklı bir boğa ve steldeki gibi köpek figürleri yer alır.

Tarihi: Erken Phryg Dönemi III

Literatür: Neve, 1970: 151 – 167. Res. 9 a - d; Boehmer, 1972: 206. 209. Lev. 78 Nr. 2144 A; Prayon, 1987: 169. Res. 26 a – c. Nr. 183. Lev. 35 a - d; Berndt Ersöz, 2006: 158. Fig. 113; Roller, 2012: 220 – 221.

FB. Kat. No: 73

Eserin Adı: Hamam Kaya Mezar Anıtı

Buluntu Yeri: Hamam Kaya

Envanter No: -

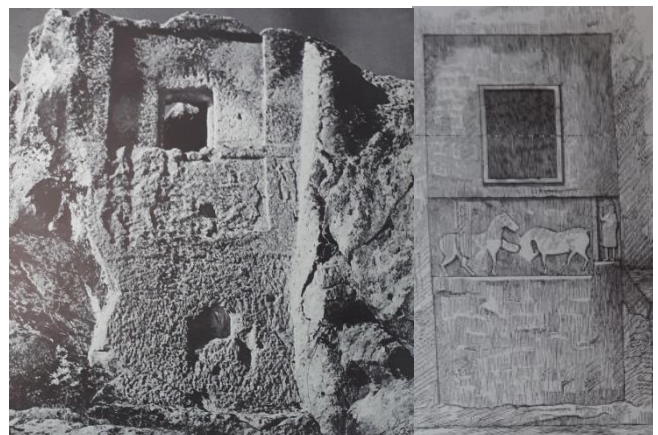
Bulunduğu Yer: Çukurca Köyü/ Gerdek kayası kuzeyinde Doğanlı Vadisi

Ölçüleri:-

Tanımı: Orijinal mezar girişinin altında mezar cephesinin ortasında karşılıklı silüet şeklinde iki at kabartması yer alır. Panelin sağ kenarında eski Anadolu geleneği stilinde betimlenen iki küçük örtülü figür yer alır.

Tarihi: M.Ö. 8. Yüzyıl 3. Çeyreği

Literatür: Ramsay, 1889: 165 – 166. Fig. 18; Haspels, 1971: 113. Lev. 89 – 90. 464; Prayon, 1987: 94 vd. Res. 18 Lev. 14 a – c. Nr. 37.

FB. Kat. No: 74

Eserin Adı: Kaya Mezar Cephesi

Buluntu Yeri: Midas Şehri

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: Piramit Mezar Cephesi

Ölçüleri: y: 2, 5 m; g: 2, 55 m.

Tanımı: Piramit mezarın dış güney cephesi binici ve hayvan figürleri ile bezenmiştir. Aşağıda büyük bir at ve binici figürü yer alır. Yukarda kıyı hattaki avlanma sahnesinde; elinde mızrak taşıyan daha küçük iki atlı ve önünde iki geyik betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. 6. Yüzyıl 2. Çeyreği

Literatür: Brandenburg, 1907: 15. Res. 6; Haspels, 1971: 127. 189. 190. 267 Fig. 39 -40; Sivas, 2012: 268 Fig. 6.

FB. Kat. No: 75

Eserin Adı: Taş Orthostat

Buluntu Yeri: Mihalicçık / Çalçıköy

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: Eskişehir Arkeoloji Müzesi

Ölçüleri: y: 1. 20 m

Tanımı: Taş blok her iki tarafta betimlemeli Orthostatların olduğu bir yapının köşe Orthostatıdır. Betimleme alanı düz bir çerçeve ile çevrelenir. Phryg şapkalı, pantolonlu ve geometrik motifli kemer taşıyan atlı, Phrygia ve Urartu'dan bildiğimiz tıknaz bir at üzerinde betimlenir. Sağa doğru ilerler tasvir edilen atlı sol elinde muhtemelen bir yay taşır.

Tarihi: M.Ö. 7. - 6. Yüzyıl

Literatür: Mellink, 1966: 153; Prayon, 1987: 85. Res. 16 Kat. Nr. 29.

FB. Kat. No: 76

Eserin Adı: Taş Orthostat

Buluntu Yeri: Ankara – Anıtevler Phryg Tümülüsü yakını

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri: 1, 02 m; g: 1, 59 m; ç: 0, 28 m.

Tanımı: At kabartması Anıtevler'de bir evin temel kazısı esnasında Roma Dönemi bir mezarın kapama taşı olarak ele geçmiştir. At tıknaz uzun gövdeli, boyunu kısa ve kalın betimlenmiştir. Yele, kâkül ve kuyruğu çizgi tarama tarzında yapılmıştır. Kulak kısa yüz detayları ise ayrıntısızdır.

Tarihi: Orta Phryg Dönemi

Literatür: Buluç, 1981: 425. Res. 7; Prayon, 1987: 78. Kat. Nr. 25 Lev. 8 b; Sams, 2012b: 58; Akurgal, 1995b: Res. 155.

FB. Kat. No: 77

Eserin Adı: Pişmiş Toprak Mimari Terrakotta

Buluntu Yeri: Gordion / Akropolis

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: İstanbul Arkeoloji Müzesi

Ölçüleri: y: 42 cm. (yaklaşık); g: 38.5 cm. (Åkerström 1966: Lev. 70,1 ölçülerinden alınmıştır)

Tanımı: Savaş arabalı geyik avı sahnesi. Arabayı bir at çeker. Araba sekiz ispitlidir, sürücü ve yay kullanan avcıyı taşır. Atların üstünde bir geyik, onun önünde bir köpek yer alır. Arabanın önünde sağa ilerleyen bir savaşçı elinde mızrak ve üst gövdesinin tamamını kaplaya yuvarlak kalkan taşır.

Tarihi: M.Ö. 6. Yüzyıl I. yarısı

Literatü: Körte ve Körte, 1904: 157 vdd. Res. 141; Åkerström, 1966: 141 vd. Lev. 70, 1 Lev. 73, 1 Lev. 75; Åkerström, 1973: 320 vd. Lev. 87 Fig. 8; Uçankuş, 1976: 305 - 333; Uçankuş, 2002: 439; Prayon, 1987: 177. Nr. 193 Lev. 37 a.

FB. Kat. No: 78

Eserin Adı: Pişmiş Toprak Mimari Terrakotta

Buluntu Yeri: Düver

Envanter No: -

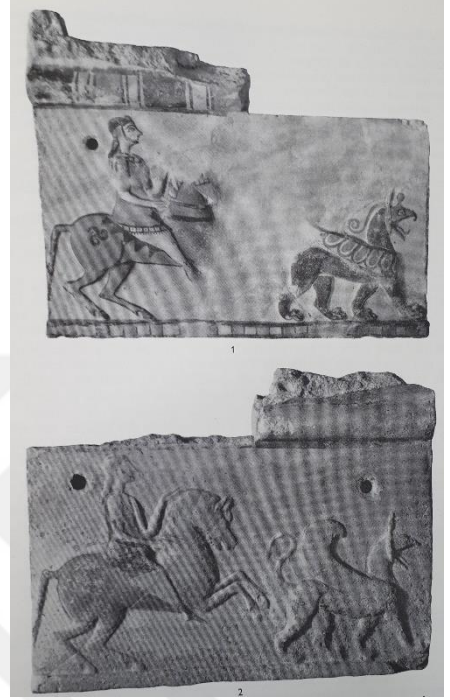
Bulunduğu Yerler: Satın alma yolu ile: Burdur, AM; İstanbul AM; Amsterdam, APM; Berlin - Charlottenburg, Antikenmuseum; Birmingham, City Museum; Houston, Ménil Foundation; Kopenhagen, Ny Charlsberg Glyptothek; Malibu, Paul Getty Museum; Paris, Louvre; Stockholm, Medelhavsmuseet; Virginia Museum.

Ölçüleri: -

Tanımı: Sağa doğru yönelen atlı ve grifon figürleri boya ile bezenmiştir. Friz sahnesi devam eden değil, figürler yan yana geldiğinde tekrar edilen tarzda betimlenmiştir. Figürlerin ikisi de plakanın zeminine basar, sahne yalındır, doldurma motifi kullanılmamıştır. Binici silahsızdır, bu nedenle herhangi bir savaş ya da av teması ile ilişkili bir kompozisyon yoktur. Sakallı ve saçı arkada bağlı binici üstte uzun bir kıyafet, altta pantolon giyer ve bacağını gergin ve düz şekilde aşağı uzatır. Saçaklı örtü üzerine oturan binici sol eli ile atın yelesini, sağ eli ile dizginlerini tutar. At ön ayakları havada, arka ayakları üzerinde sıçrar şekilde betimlenir.

Tarihi: M.Ö. 6.yüzyıl 2. çeyreği

Literatür: Greifenhagen, 1966: 44. Res. 1; Åkerström, 1966: 218. Res. 70; Prayon, 1987: Lev. 36 c. Kat. Nr. 188.

FB. Kat. No: 79

Eserin Adı: Pişmiş toprak gaga ağızlı Testi

Buluntu Yeri: Gordion / Tümülüs B

Envanter No: -

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri: y: 14, 6 cm; Taban ç: 5, 4 cm; Gövde ç: 11, 5 cm.

Tanımı: Taş bir kapak içerisinde dağınık parçalar halinde bulunan iki seramik kaptan biridir. Birbirinin benzer olan kaplar restore edilmiştir. Seramik kap gaga ağızlı, silindirik ve yüksek tek tutamaklı, ağız ve kaide kısmı koyu renk ile boyalıdır. Beyaz zeminli panel üzerinde hayvan figürleri koyu siyah elastiki çizgiler ile boyanmıştır. Boyun panelinde bir geyik, kurt ya da bir köpeğin saldırısına uğrarken betimlenir. Merkezde diğer hayvanlardan daha büyük ve vurgulanarak betimlenen karşılıklı ayakta duran iki at figürü yer alır. Bunlardan biri kayıptır ancak bazı gövde parçalarından atın pozisyonu anlaşılmaktadır. Atların gözleri badem formunda beyaz renkte resmedilmiştir. Kuyruk ise yele çizgilerine benzer balıksırtı şeklinde betimlenmiştir.

Tarihi: Eski kronoloji: M.Ö. 630 (Kohler, 1995); Yeni kronoloji: M.Ö. yak. 580 - 570 (Sams ve Voigt, 2011)

Literatür: Kohler, 1995: 20. Fig. 8 C. Lev. 10 D - E; Genz, 2006: 114. Res. 16, 2; Genz, 2007: 136. Fig. 2 a; Mikami ve Omura, 1987: 1 - 20; Prayon, 1987: Lev. 40 d; Sams ve Voigt, 2011: 165. 166. Fig. 79.

FB. Kat. No: 80

Eserin Adı: Tunç çift başlı at figürinleri

Buluntu Yeri: Gordion / Teras Binası 2

Envanter No: 6631 B 1326

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri: y: 7, 5 cm; g: 7, 5 cm; Kaide u: 7, 3 cm / g: 6 cm.

Tanımı: Bir plaka üzerinde iki adet çift başlı at figürünü yerleştirilmiştir. Tek gövde üzerine boyundan itibaren iki ayrı baş asimetrik olarak oluşturulmuştur. Baş, boyun ve bacaklar silindirik, kalın ve uzundur.

Tarihi: M.Ö. 830-800 (Yeni kronoloji) – Erken Phryg III (Eski kronoloji)

Literatür: Young, 1962: 166. Lev. 48 Fig. 21; Prayon, 1987: Nr. 97 Lev. 21 d; Vassileva, 2012b: Kat. No. 4a, Fig. 5; Karageorghis, 2000: 153. Fig. 241. 244; Karageorghis ve Raptou, 2016: 63. Lev. 42.

FB. Kat. No: 81

Eserin Adı: Tunç quadriga

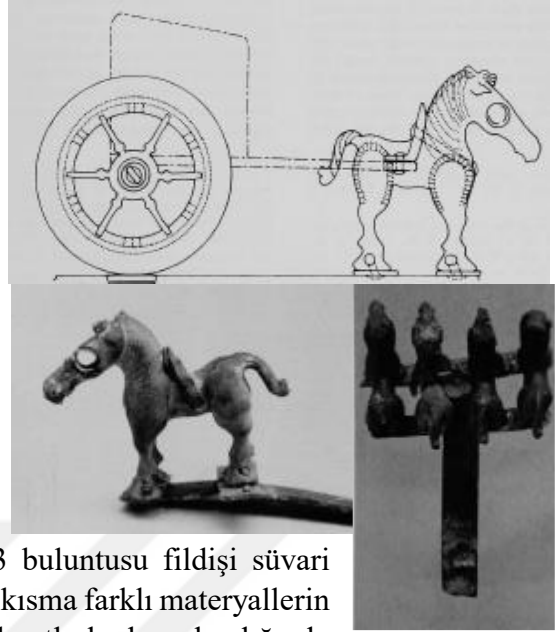
Buluntu Yeri: Gordion / Tümülüs P, P 40

Envanter No: B 738

Bulunduğu Yer: Ankara, AMM

Ölçüleri: Atın y: 4, 7 cm; u: 5 cm; Tekerlek ç: 4, 5 cm

Tanımı: Dört atın sürdüğü döküm tekniğinde yapılan minyatür at arabasını çeken dört atın ortada yer alan ikisine sadece boyunduruk takılıdır. Atların başları büyük ve uzun gövdeleri fiçı şeklinde kısadır. Atın üst sağırlarının çizgilerle taranmış bir bordur ile çevrili olması Megaron 3 buluntusu fildişi süvari kabartmasıyla aynıdır. Gözbebeklerinin boşluğu bu kısma farklı materyallerin applike edildiğini düşündürür. Altı ispitli tekerlek atlarla kıyaslandığında oldukça büyüktür.

Tarihi: M.Ö. 780-770 (Yeni Kronoloji) (Eski Kronoloji: Erken Phryg III)

Literatür: Kohler, 1964: 60. Lev. 18 Fig. 2; Young, 1981: 22 – 26. Lev. 13 a – j. Fig. 13 – 15; Prayon, 1987: 135. Kat. Nr. 96 Res. 21 Nr. 100 - 101 Lev. a - e; Vassileva, 2012a: 327. Fig. 11.

FB. Kat. No: 82

Eserin Adı: Fildişi plaka süvari kabartması

Buluntu Yeri: Gordion / Megaron 3

Envanter No: -

Buluntuğu yer: Ankara, AMM.

Ölçüleri: y: 4, 6 cm.

Tanımı: Atlı süvari sol elinde uzun bir mızrak ve konsantrik daireler ile bezeli yuvarlak bir kalkan taşır. Atın üst bacakları çizgilerle taranmış bir bordur ile çevrilidir. Atın başı tunç quadrigaya koşulu atların başı gibi iri ve uzundur, göz badem şeklinde kazınarak vurgulanmıştır. Atın boynu kalın, yeleleri kısa ve çizgisel betimlenmiştir. Kuyruğu yukarı kalkıktır. Koşum takımları bant şeklinde çizgi ile belirtilmiştir.

Tarihi: Yıkım Tabakası / M.Ö. 830-800

Literatür: Young, 1960b: 240. Lev. 60 Fig. 25 c; Kohler, 1964: 61. Fig. 20, 2; Young, 1973: 18 vd. Lev. 3 Fig. 8; DeVries, 1980: Fig. 7; Prayon, 1987: 135. Nr. 176 Lev. 33 d; Sams, 2012b: 65.

FB. Kat. No: 83

Eserin Adı: Fildişi Süvari Heykelciği

Buluntu Yeri: Gordion / Megaron 3

Envanter No: -

Bulunduğu Yer:

Ölçüleri: u: 10 cm

Tanımı: At büyük oranda sağlam olmasına karşın binici sol ayağının aşağı sarkan parçası ve yukarda dizginleri tutan kol parçası dışında eksiktir. Bu detaydan bacakların düz bir şekilde aşağı sarkıtıldığını anlaşılmaktadır. Aygır olduğu belirtilen at düz bir plaka üzerinde yer alır. Kuyruğu kalın ve hafif yukarı kalkıktır. At koşum takımları detayları ile verilmiştir.

Tarihi: Yıkım Tabakası /M.Ö. 830-800

Literatür: Young, 1964a: 287. Lev. 89 Fig. 22; Prayon, 1987: 144 vd. 186 Nr. 111 Lev. 26 d.

FB. Kat. No: 84

Eserin Adı: Skarab mühür

Buluntu Yeri: Gordion / Sitadel höyüğü B duvarı dolgusu W duvarı yanı

Envanter No: 4083SS150

Bulunduğu Yer: -

Ölçüleri: y: 1 cm; g: 1, 7 cm.

Tanımı: Parlak siyah taştan (olasılıkla sabun taşı) yapılan mührün yüzeyinde, dar bir alanda çalışan sanatçı detayları incelikle betimlemiştir. İki atın çektiği araba sekiz ispitlidir. Boyunları kalın ve uzun olan atların ağızları top şeklinde, gem ve dizgin kayışları çizgi ile belirtilmiştir. Arabada en önde bir güneş şemsiyesinin altında muhtemelen kral ya da önemli bir yönetici olan büyük figür yer alır. Arkasında dizginleri tutan arabacı ise daha küçük betimlenmiştir. Krala eşlik eden en arkadaki küçük figür mızrak ve yay taşımaktadır.

Tarihi: M.Ö. 6.-5. Yüzyıl

Literatür: Dusingberre, 2005: 59 - 60. Fig. 49; Uçankuş, 2002: 418.

FB. Kat. No: 85

Eserin Adı: Ahşap plaka

Buluntu Yeri: Gordion / Megaron 3

Envanter No:-

Bulunduğu Yer:-

Ölçüleri: u: 29 cm.

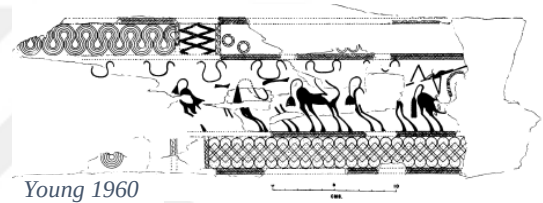
Tanımı: Bir mobilya aplikasyonu olduğu düşünülen ahşap plak üzerinde, kazıma tekniği ile bir biri ardına sıralanan sağa doğru ilerleyen en az 5 atlı savaşçı süvari resmedilmektedir. Baştaki at diğerlerine göre daha kısadır. Hayvanlar ince, zarif ve elastiki, kuyrukları yukarda betimlenmiştir. Savaşçılar göğüslerinin üzerinde uzun mızrak ve yuvarlak kalkan taşırlar. Başlarında ucu kıvrık sivri uçlu miğferleri vardır. Süvarilerin üst gövdeleri cepheden betimlenir. Başlarına ucu öne kıvrık miğfer giyerler.

Tarihi: Yıkım Tabakası / M.Ö. 830-800

Literatür: Young, 1960a: 60 - 63 Fig. 23-24; Young, 1960b: 240. Lev. 61. Fig. 23 - 24; DeVries, 1980: 35. 47 Fig. 8; Prayon, 1987: Kat. Nr. 173 Lev. 32 d 33a; Castelluccia, 2017b: 81 vd. 390. Fig. 135 Lev. 108 Fig. 324.

DeVries 1980

Young 1960

FB. Kat. No: 86

Eserin Adı: Tunç kemer parçası

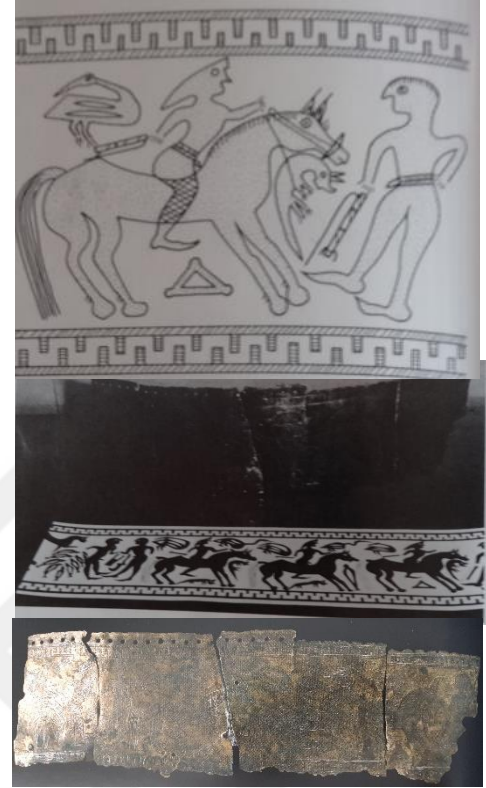
Buluntu Yeri: Eskişehir Arkeoloji Müzesi

Envanter No: -

Bulunduğu Yeri: -

Ölöleri: -

Tanımı: Kırık olan tunç kemer parçası üzerinde avdan dönüş sahnesi betimlenmiştir. Sahne altta ve üstte iki sıra mazgal bant ile sınırlandırılmıştır. Sağa doğru ilerleyen üç atlı figürler sol ellerinde kısa dizginleri tutarken sağ ellerinde kırbaç benzer bir sopa taşırlar. Avlanan hayvanın ne olduğu net değildir ve atların boyunlarına asılı betimlenmişlerdir. Dört ayaklı olmaları muhtemelen tavşan ya da benzeri bir hayvan olduklarını düşündürür. Arkadaki iki atın ayakları altında birer köpek ve öndeki atın sağrısı altında üçgen içi boş bir doldurma figür yer alır. Atların arkasında ve önünde yukarıda, uzun, ince boyunlu iri kuş figürleri betimlenmiştir. En sonda karşılıklı iki insan figürünün arkada olanı, elinde bir çift balık demeti, karşısındaki ise elinde olasılıkla bir kova ve uzun kesici orak benzeri bir alet tutmaktadır..

Tarihi: Orta Phryg Dönemi II/III

Literatür: Prayon, 1987: 159. Kat. Nr. 172 Lev. 32 b-c; ; Castelluccia, 2017b: 72. 107. 108. 390. Lev. 108. Fig. 324, Lev. 105. Fig. 320, Fig. 101; Vassileva, 2012a: 326.

LB. Kat. No: 87

Eserin Adı: Pişmiş toprak mimari terrakotta

Buluntu Yeri: Sardes

Envanter No: T 62.5:4212. Manisa 1675

Bulunduğu Yer: Manisa Arkeoloji Müzesi

Ölçüleri: y: 16 cm; g: 21 cm; k: 2, 3 / 3, 5 cm.

Tanımı: Arka ayakları üzerinde havaya kalkan at ön ayaklarını ileri doğru uzatarak sıçrar şekil betimlenmiştir. Bezemede kırmızı, siyah ve beyaz renkler kullanılmıştır. Pegasus'un yeleleri, sağ ön bacağı ve kanadının üst kısmı siyah boyalıdır

Tarihi: M.Ö. 6.Yüzyıl

Literatür: Hanfmann ve Detweiler, 1963: 26 - 33; Åkerström, 1966: Lev. 40 - 41; Hanfmann, 1983: 44. 73. Fig. 75; Hanfmann, 1972: 104. Fig. 71; Ramage, 1978: 20. Fig. 50. Nr. 19; Greenewalt, 1980: 87 - 102; Akkurnaz, 2013: 30. Lev. 1 Fig. 7.

LB. Kat. No: 88

Eserin Adı: Pişmiş toprak mimari terrakotta

Buluntu Yeri: Sardes / HOB

Envanter No: T.6183:3809

Bulunduğu Yer: Manisa Arkeoloji Müzesi

Ölçüleri: y: 6, 7 cm; g: 6 cm; k: 3 cm

Tanımı: Atın başının üst kısmı ve yeleleri korunmuş durumdadır. Baştaki detaylar; kalın yele demetleri ve kâkül keskin bir alet kullanılarak belirtilmiştir. Koşum kayışları ve gem belirgindir. Atın gözü M.Ö. 6. yüzyıl vazolarında yaygın olduğu gibi insan gözü şeklinde verilmiştir.

Tarihi: M.Ö. 6.Yüzyıl I. yarısı

Literatür: Ramage, 1978: 20. Fig. 49 Nr. 18.

LB Kat. No: 89

Eserin Adı: Mermer Kabartma

Buluntu Yeri: Sardes Bintepeler Tümülüsü

Bulunduğu Yer: Londra, BM.

Envanter No: S 156

Ölçüleri: -

Tanımı: Mezar mimarisi yada cenaze adağı mobilya parçasına ait olduğu düşünülen eser London, BM'de korunmaktadır. İki ayrı betimleme alanından oluşur. Üst panelde birbirini takip eden üç geyik arka arkaya, zemin üzerinde sıralanmıştır. Alttaki panelde üç atlı süvari sol ellerinde mızrak, sağ ellerinde bindikleri atın dizginlerini tutar. Atların aygır olduğu belirtilir. Koşumları ve bacak kasları vurgulanmıştır. Buna karşın süvarilerin baş kısımları net değildir, olasılıkla işlenmeden bırakılmıştır.

Tarihi: M.Ö. 6. Yüzyılın ilk yarısı

Literatür: Akurgal, 1961a: 156. Res. 107; Greenewalt, 2010: 220. Res. 3.

LB. Kat. No: 90

Eserin Adı: Pişmiş toprak Vazo Frizi / Lydia Süvarisi

Buluntu Yeri: Sardes

Envanter No: 26.199.21 A; 26.199.21 B

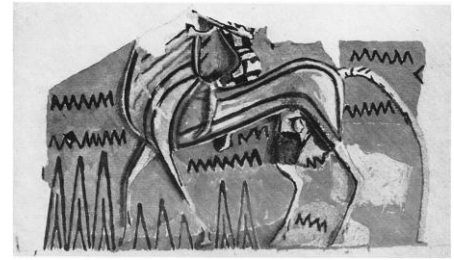
Bulunduğu Yer: New York, MMA

Ölçüleri: A= u: 11, 6 cm; y: 8, 2 cm; B= u: 8, 6 cm; y: 9 cm.

Tanımı: Vazo 12 parça olarak bulunmuştur. Vazonun yaklaşık 30 cm çapında, iki dekoratif frizden oluştuğu ve en az üç atlının yer aldığı tahmin edilmektedir. İki parça üzerinde at ve atlı figürler nispeten korunmuşlardır. Binicinin silah taşıdığına dair bir iz yoktur. Boynu oldukça iri betimlenen at birbirine paralel düz ve zikzak çizgiler ile bezenmiştir. Ata göre oldukça küçük betimlenen süvarinin pantolonu kısa ve dama motiflidir. Sardes atı, gövdeden sarkan tarzda betimlenen ince bacak yapısı, seyrek, ince yelesi ve aşağı uzanan kıvrık kuyruğu ile ayırt edici özelliklere sahiptir.

Tarihi: M.Ö. 650-625 Yüzyıl

Literatür: Hanfmann, 1945: 570. Fig. 1-10; Buttler, 1969: 151. 153 Fig. 3. 170; Hanfmann, 1983: 6. 85. Fig. 156.

LB. Kat. No: 91

Eserin Adı: Pişmiş Toprak Lydia
Süvarisi

Buluntu Yeri: Sardes

Envanter No: P 63.307

Bulunduğu yer: -

Ölçüler: y: 35 cm. (yaklaşık)

Tanımı: Eser büyük oranda kırıktır. Olasılıkla geniş bir kap ya da kâsenin dekorasyon elemanı olduğu düşünülmektedir. Süvari kırmızı zırh ve mor pelerin giymektedir. Saçlar uzun boyun hizasında sonlanır. Yüz hatları kalın çizgilerle belirtilmiştir.

Tarihi: M.Ö. 6.yüzyıl 1. yarısı

Literatür: Hanfmann, 1972: 144. Fig. 104 - 105; Hanfmann, 1983: 6. 85 Fig. 142 – 143.

LB. Kat. No: 92

Eserin Adı: Gümüş Alabastron

Buluntu Yeri: Güre / Basmacı Tümülüsü

Envanter No: 1.1.89

Bulunduğu Yer: Uşak, Arkeoloji Müzesi

Ölçüleri: y: 15, 6 cm; Taban ç: 3, 3 cm; Gövde ç: 6, 2 cm; ağı: 148.95 gr.

Tanımı: Ağız, boyun ve kulplarının üst kısmı altından yapılmıştır. Geometrik motifler ile süslü yüzeyin merkezindeki kuşakta av sahnesi betimlenmiştir. Karşılıklı iki atının yer aldığı sahnede, aslan ve boğalar mücadele halindedir. Atlar dönemin özelliği olarak arka ayakları üzerinde hafif yukarı kalkmış ön ayakları havada sıçramaya hazır şekilde betimlenmiştir. Sağda yer alan atın yelesi arka planda başka bir at daha varmış gibi üst üste iki yelesinin birleşmesi ile belirtilmiştir. Atların ucunda püsküller sarkan göğüs bantları ve koşum takımları çizgisel belirtilmiştir. Biri sakallı diğeri sakalsız olan süvariler silahsızdır. Atın üzerinde uçları üçgen motifli bir battaniye üstünde otururlar.

Şekil: 2

Tarihi: M.Ö. 600-550

Literatür: Akbıyıkoglu 1990, 7 Res. 21 Şek. 2; İ. Özgen ve Öztürk 1996, 239 Fig. 228.

BB. Kat. No: 93

Eserin Adı: Pişmiş toprak mimari terrakotta

Buluntu Yeri: Larissa (Menemen)

Envanter No:-

Bulunduğu Yer: İstanbul, AM.

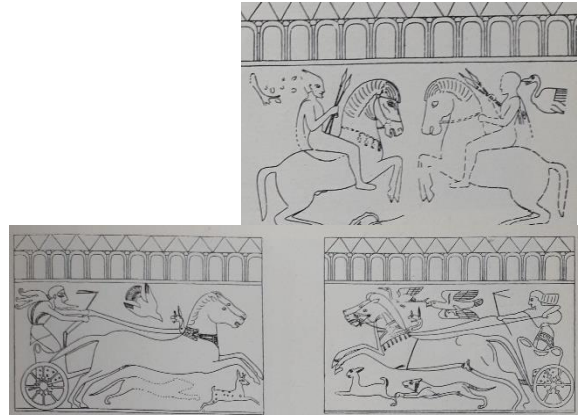
Ölçüleri:-

Tanımı: Larissa'dan mimari terrakottalar üzerinde at ile ilişkili antitetik süvari

betimlemeleri ve at araba yarışı tasvirleri bulunmaktadır. Süvarilerin atları diğer terrakota mimari plakalar üzerinde olduğu gibi dönemin tarzı olarak arka ayaklar üzerinde havaya kalkarak sıçrar tarzda betimlenmiştir. Süvariler bir eli ile dizgini tutarken diğerinde çift mızrak taşır. Atların yeleleri kısa, seyrek ve çizgilerle belirtilmiştir. Her iki sahnede doldurma motifi olarak kuşlar, köpek ve tavşanlar yer alır. Sağlam parçalar üzerinde süvari ve arabalarda koşulu atların koşum takımları, göğüs zırh ve püsküllü süslemeleri betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. 6. Yüzyıl 2. Yarısı

Literatür: Åkerström, 1973: 324 Lev. 89; Akkurnaz, 2013: 48 vd. Lev. 7 Fig. 5 – 6.

BB. Kat. No: 94

Eserin Adı: Pişmiş toprak mimari terrakotta

Buluntu Yeri: Phokaia Athena Tapınağı

Envanter No:-

Bulunduğu Yer:-

Ölçüleri:-

Tanımı: Baş, boyun ve ön ayaklarının sağlam ele geçtiği plaka üzerinde iki atın başı bindirme tekniğinde betimlenmiştir. Atların burun delikleri belirgin, ağızları açık, yeleleri dalgalanır şekildedir. Arkadaki atın başının ve yelesinin üst kısmı sadece görülür.

Tarihi: M.Ö. 600-590

Literatür: Özyiğit, 2009: 72. Res. 2.

BB. Kat. No: 95

Eserin Adı: Pişmiş toprak at figürün

Buluntu Yeri: Klaros Kutsal Alanı

Envanter No:-

Bulunduğu Yer:-

Ölçüleri: -

Tanımı: Atın başı, boyundan başın yukarısına doğru kırıktır. Buna karşın yüz detayları belirgin olarak verilmiştir. Burun ve gözler yuvarlak, ağız ise düz çizgi şeklindedir. Koşum takımları boyanarak bant şeklinde betimlenmiştir.

Tarihi: Geometrik Dönem

Literatür: N. Şahin, 2010: 153. Res. 4 Çiz. 3; Akar Tanrıver, 2009: 305. BA28-42.

BB. Kat. No: 96

Eserin Adı: Pişmiş toprak at figürün

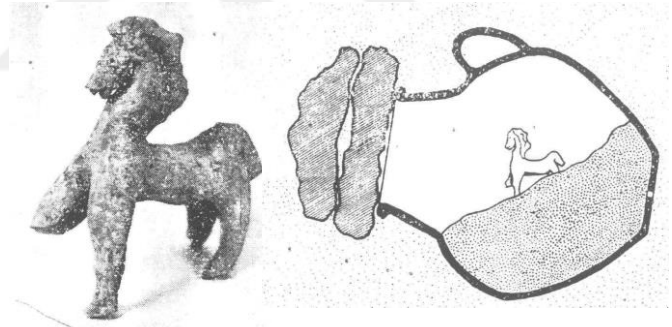
Buluntu Yeri: Uylupınar

Envanter No:-

Bulunduğu Yer:-

Ölçüleri: y: 8, 8 cm; g: 3 cm; u: 8, 1 cm.

Tanımı: Ağız kısmı iki yassı taş ile kapatılan seramik kap içerisine ölü külleri ve bir pişmiş toprak at figürünü yerleştirilmiştir. Sağ ön ve arka ayak alt yarısı, toynaklar ve kuyruğun alt kısmı kırıktır. Figürünün bulunduğu kremasyon çömleğinin kaidesinde libasyon amaçlı bir delik mevcuttur. Eserin ağız kısmı kısmen deforme, gözleri iri ve belirgindir. Baş boyun ile birleşerek öne eğilmiştir. Yele gür ve kalın bir kütle halinde betimlemiştir. Gövdeye göre bacaklar oldukça kalın verilmiştir..

Tarihi: M.Ö. 8.yy. ortaları-M.Ö. 6. yy.

Literatür: Dörtlük, 1977: 10. 11. Lev. 4 Res. 13.

BB. Kat. No: 97

Eserin Adı: At Protomu

Buluntu Yeri: Phokaia Athena Tapınağı

Tanımı: Athena'ya adanan tapınağı çevreleyen at protomlarının koşum takımları ve gem yanaklığı ayrıntılı olarak betimlenmiştir. Yüz hatları, burun delikleri, ağız ve gözler belirgindir. Yele kâkül kalın, kıvrık ve geriye doğru betimlenmiştir. Dizgin kayışı kırık olmasına karşın boyun üzerinde sağlam bir parçası durmaktadır.

Tarihi: M.Ö. 6. yüzyıl başı

Literatür: Özyiğit, 2006: 345. Res. 10.

BB. Kat. No: 98

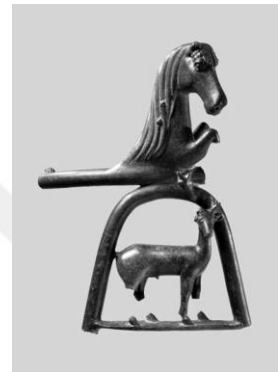
Eserin Adı: At Protomu

Buluntu Yeri: Milet Zeytintepe Afrodit Tapınağı Teras Kazısı

Tanımı: Çubuk formu bir uçayağın üst kısmını süsleyen at protomunun yeleleri kalın ve düz betimlenmiştir. Kâkül alın üzerinde kabarık ve yüz hatları belirgin, dönemin özelliklerini taşır.

Tarihi: M.Ö. 6. Y.Y.

Literatür: Graeve 2006, 635; Gehrig 2004, 276 vd. Lev. 124 ST63 - 66; Picón vd. 2007, 55. 416 Fig. 39.

BB. Kat. No: 99

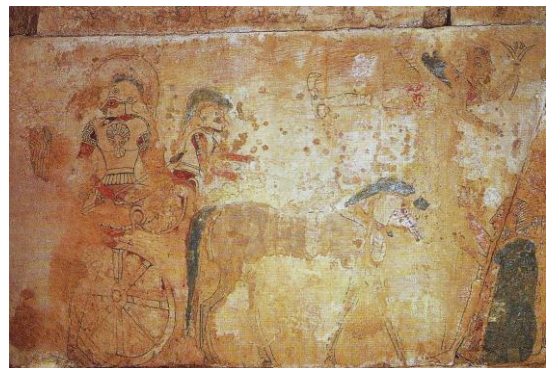
Eserin Adı: Kızılbel Duvar Resmi

Buluntu Yeri: Kızılbel

Tanımı: Arabalı sahneler savaşa gidiş ve cenaze töreni ile ilişkilidir. Atlar bindirme tekniğinde konturları siyah renk ile vurgulanarak betimlenmiştir.

Tarihi: M.Ö. 6. Yüzyıl son çeyreği

Literatür: Mellink 1998: Lev. 23b.

BB Kat. No: 100

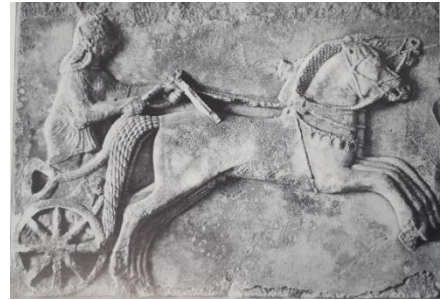
Eserin Adı: Mermer Kabartma

Buluntu Yeri: Kzykos

Bulunduğu Yer: İstanbul, AM.

Envanter No: S 234

Ölçüleri:-

Tanımı: Sekiz ispitli tekerleği olan arabayı iki at çekmektedir. Arabadaki sürücü sol elinde dizginleri, sağ elinde bir kırbaç tutar. Atlar bindirme tekniğinde, yüz hatları belirgin betimlenmiş. Arkadaki atın başının ön kısmı yukarıya doğru kalkık, boyun çizgisi ve bacakları görülmektedir. Her iki atın bacak sayısı gerçeğe uygun resmedilmiştir. Atların koşum takımları ve gemleri ayrıntılı verilmiştir. Uçlarından püskül bulunan boyun bantları belirtilmiştir.

Tarihi: M.Ö. 520 civarı

Literatür: Akurgal, 1961a: 156. Res. 207 -208.

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 1 – 2 – 3 (UB. Kat. No. 24): Belli, O.(1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Levha 4 (UB. Kat. No. 25): Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 5 (UB. Kat. No. 26): Calmeyer, P. ve Seidl, U. (1983). “Ein frühurartäische Siegesdarstellung”, *AnatSt.* 33.

Levha 6 (UB. Kat. No. 27): Kellner, H. J. (1991a). “Gürtelbleche aus Urartu” *Prähistorische Bronzefunde*, Vol. XII, Band 3, Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Levha 7 (UB. Kat. No. 28): Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 8 (UB. Kat. No. 29): Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 9 (UB. Kat. No. 30): Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 10 (UB. Kat. No. 31): Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 11 A 1-2, B-C (UB. Kat. No. 32. 33. 34): Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 12 (UB. Kat. No. 35): Kellner, H. J. (1991a). “Gürtelbleche aus Urartu” *Prähistorische Bronzefunde*, Vol. XII, Band 3, Franz Steiner Verlag Stuttgart; Seidl, U. (2004) *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 13 (UB. Kat. No. 36): Özgüç, T. (1961). “Altıntepe Kazıları”, *Belleten XXV/ 98*, Ankara.

Levha 14 (UB. Kat. No. 40): Özgüç, N. (1974). “ The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altıntepe”, *Mansel’e Armağan II*. TTK, Ankara.

Levha 15 (UB. Kat. No. 42): Taşyürek, A. O. (1975). *Adana Bölgesindeki Urartu Kemerleri*, Adana Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayınları, Ankara.

Levha 16 (UB. Kat. No. 37): Kellner, H. J. (1991b). “Utilitarian and Votive Armor: Grouping and Dating of Bronze Belts”, Rivka Merhav (ed.). *URARTU, A Metal Working Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem.

Levha 17 (UB. Kat. No. 38): Kendall, T. (1977). “Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror”, *Boston Museum Bulletin* Vol. 75, Boston.

Levha 18 (UB. Kat. No. 41): Özgüç, T. (1961). “Altıntepe Kazıları”, *Belleten XXV/ 98*, Ankara.

Levha 19 (UB. Kat. No. 46): Taşyürek, A. O. (1975). *Adana Bölgesindeki Urartu Kemerleri*, Adana Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayınları, Ankara.

Levha 20 (UB. Kat. No. 51): Kellner, H. J. (1991a). “Gürtelbleche aus Urartu” *Prähistorische Bronzefunde, Vol. XII, Band 3*, Franz Steiner Verlag Stuttgart; Seidl, U. (2004) *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 21 (UB. Kat. No. 47): Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rein.

Levha 22 (UB. Kat. No. 45): Kellner, H. J. (1991b). “Utilitarian and Votive Armor: Grouping and Dating of Bronze Belts”, Rivka Merhav (Ed.). *URARTU, A Metal Working Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem.

Levha 23 A-B (UB. Kat. No. 44): Özgüç, N. (1974). “The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altıntepe”, *Mansel’e Armağan II*. TTK, Ankara; Kellner, H. J. (1991a) “Gürtelbleche aus Urartu” *Prähistorische Bronzefunde, Vol. XII, Band 3*, Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Levha 24 (UB. Kat. No. 49): Kellner, H. J. (1991a). “Gürtelbleche aus Urartu” *Prähistorische Bronzefunde, Vol. XII, Band 3*, Franz Steiner Verlag Stuttgart.; Kellner, H. J. (1991b) “Utilitarian and Votive Armor: Grouping and Dating of Bronze Belts”, Rivka Merhav (Ed.). *URARTU, A Metal Working Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem.

Levha 25 (UB. Kat. No. 48): Kellner, H. J. (1991a). “Gürtelbleche aus Urartu” *Prähistorische Bronzefunde, Vol. XII, Band 3*, Franz Steiner Verlag Stuttgart.; Kellner, H. J. (1991b) “Utilitarian and Votive Armor: Grouping and Dating of Bronze Belts”, Rivka Merhav (Ed.). *URARTU, A Metal Working Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem.

Levha 26 (UB. Kat. No. 43): Crüsemann, N. ve Janssen Kim, M. (2007). “ Von Flügelpferden, Kentauren und Anderen Mischwesen: Das Pferd als Begleiter der Götter und mythisches Wesen”, Wieczorek, A. ve Tellenbach, M. (Ed.). *Pferde Stärken*, Reiss-Engelhorn-Museen.

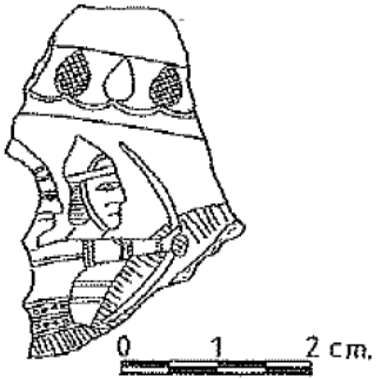

LEVHALAR

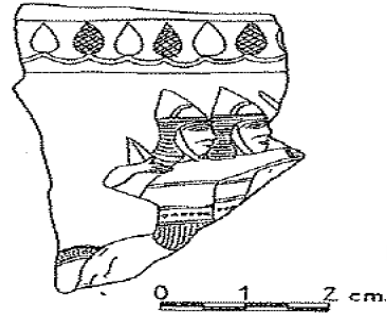
LEV.1

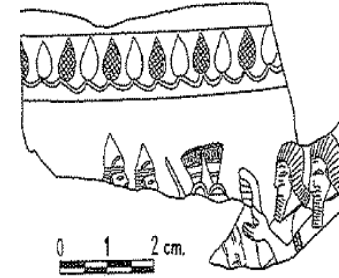
LEV.2

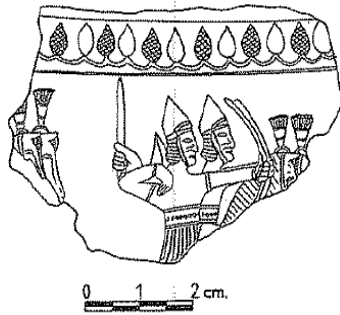
A

B

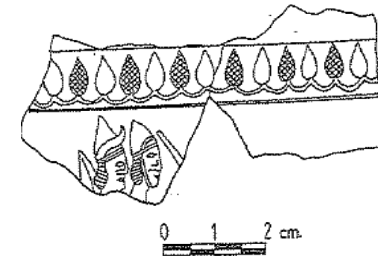
C

D

E

F

LEV.3

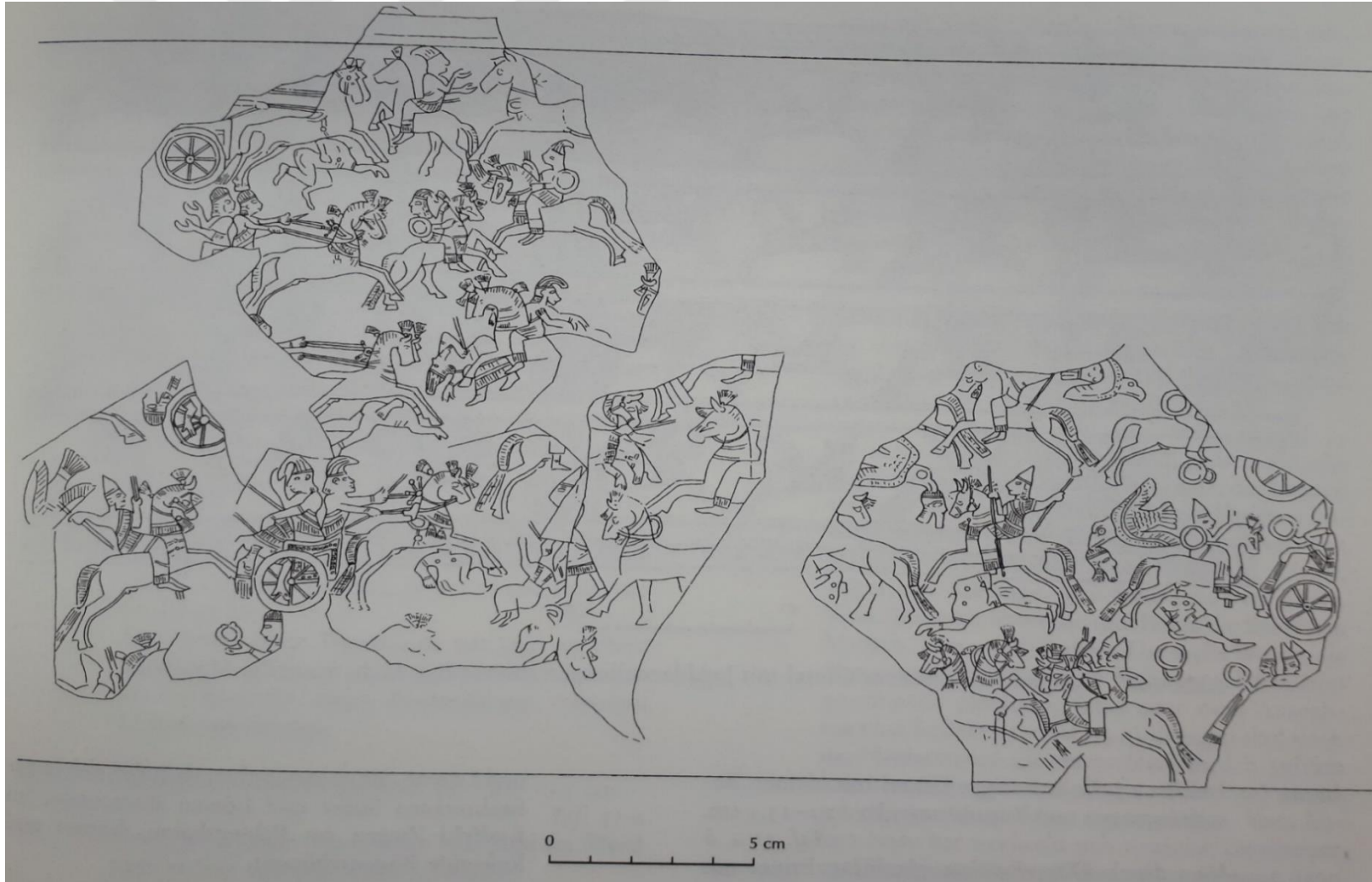

A

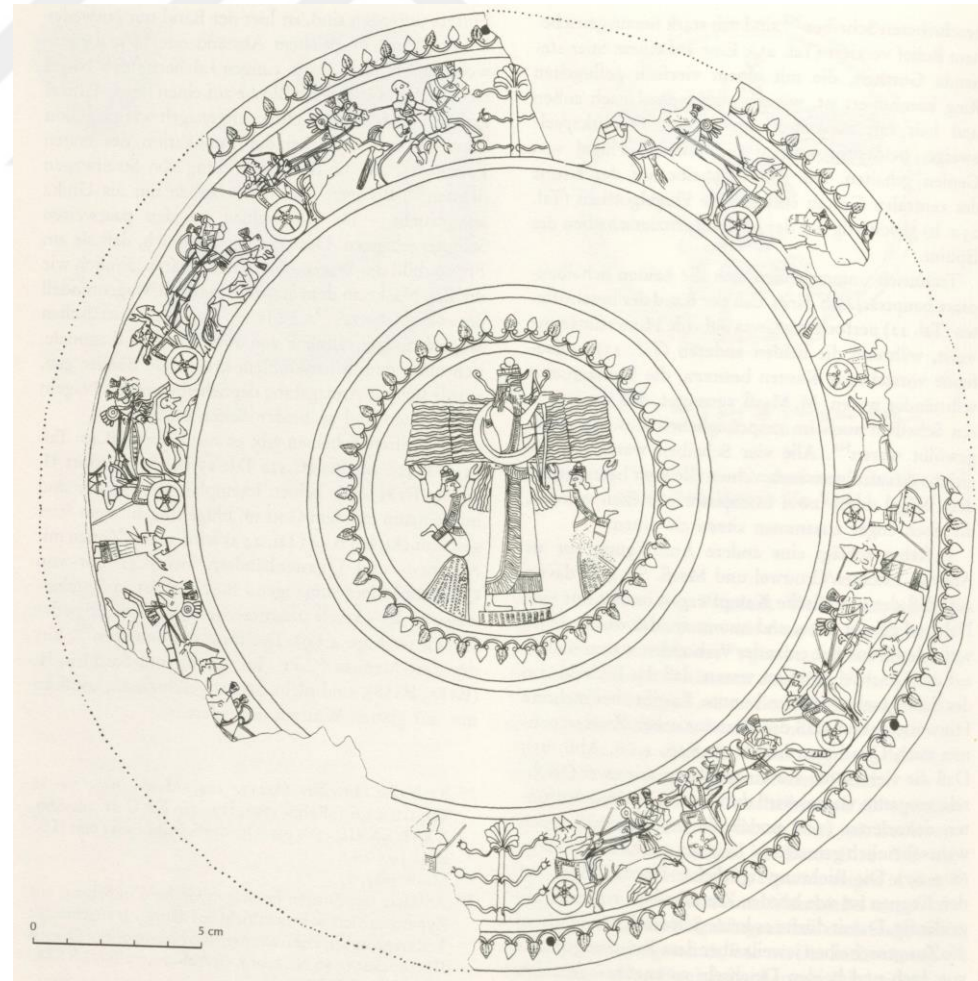

B

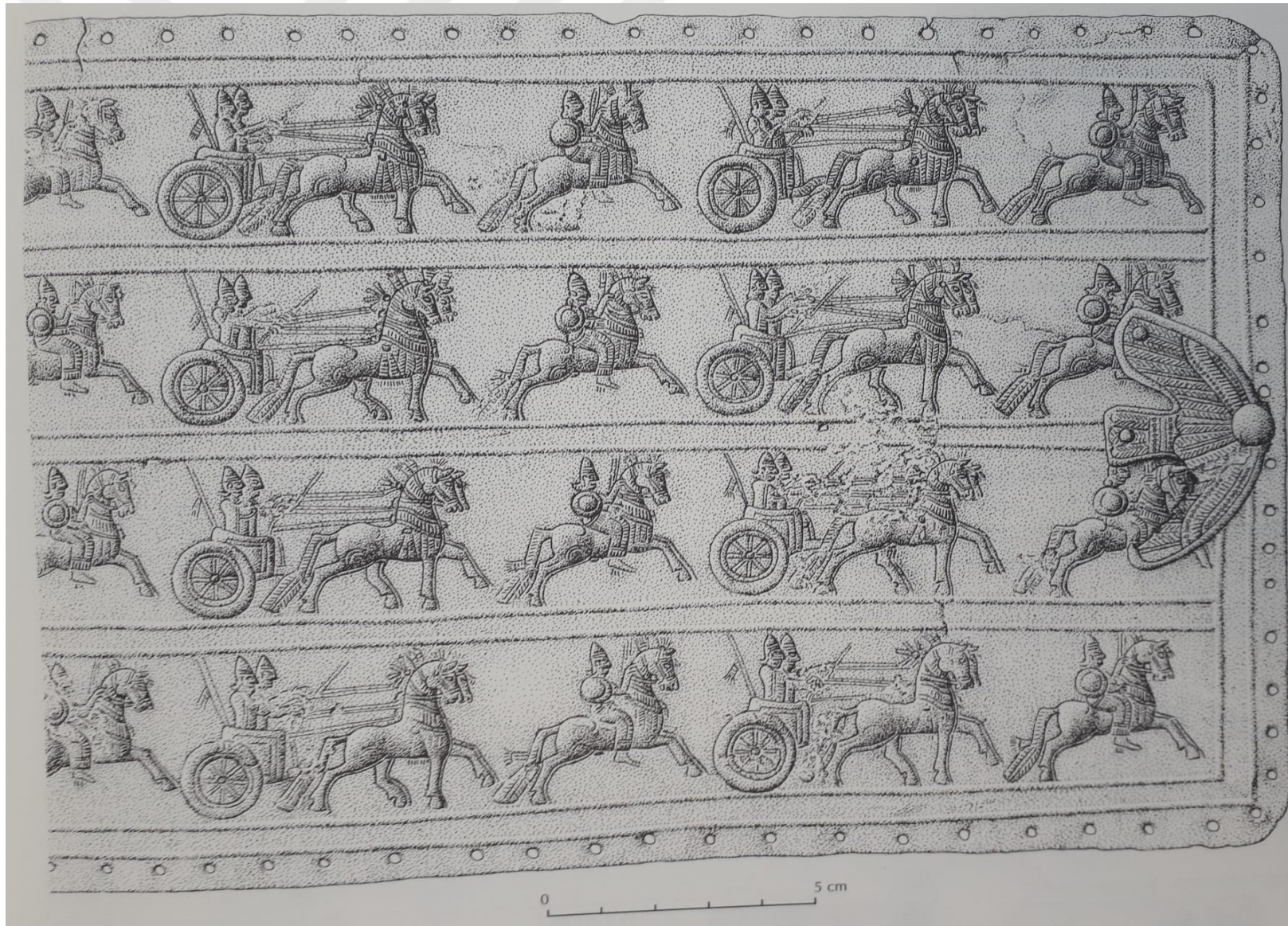
LEV.4

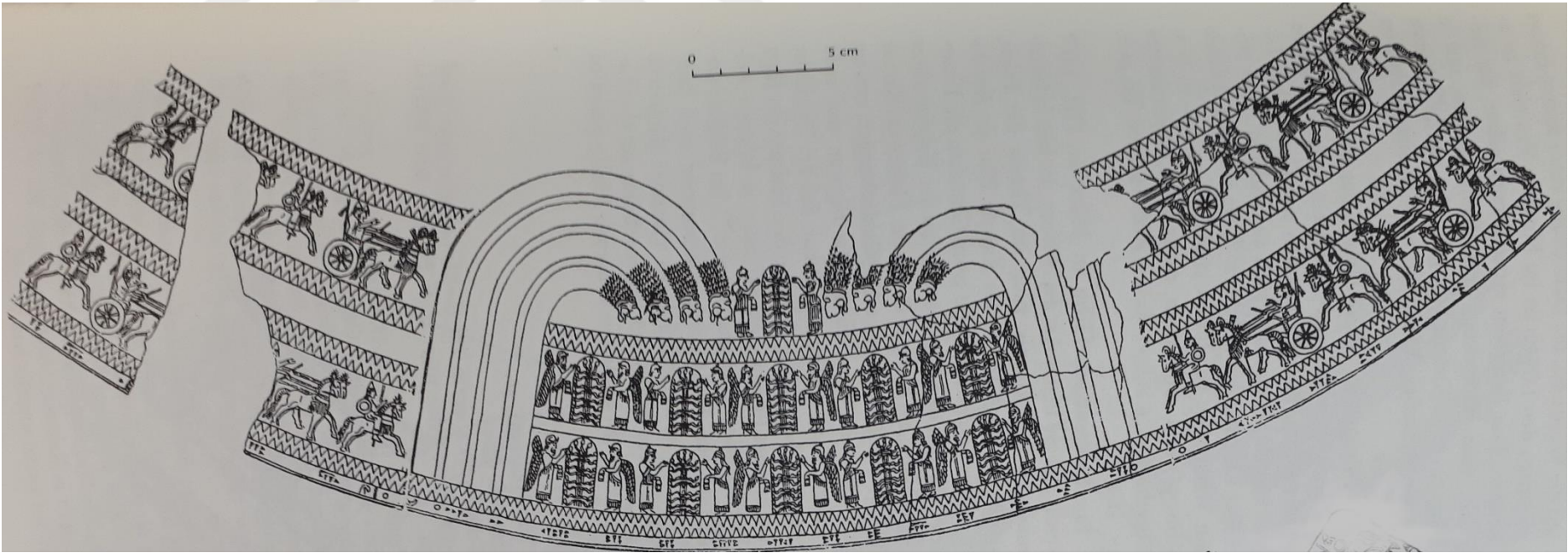
LEV.5

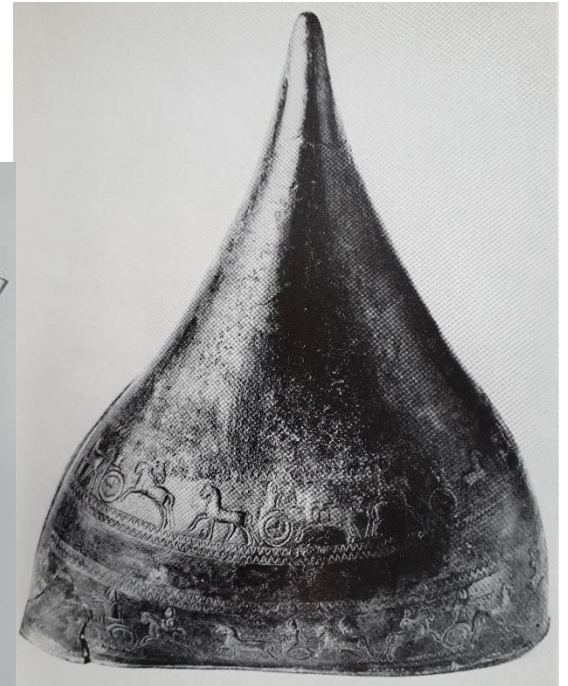
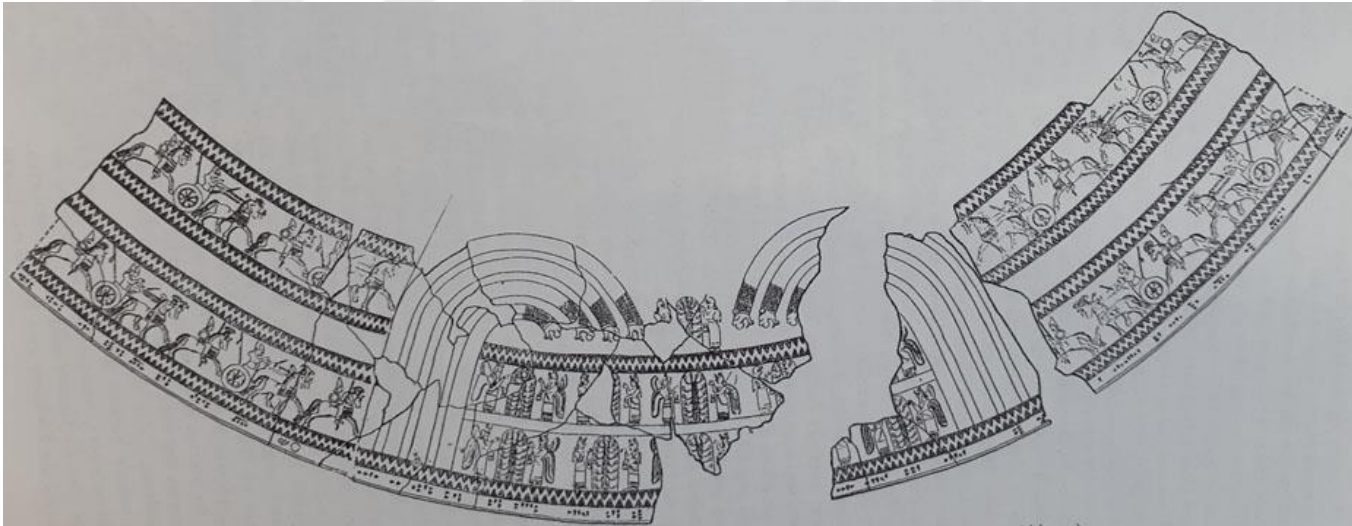

LEV.6

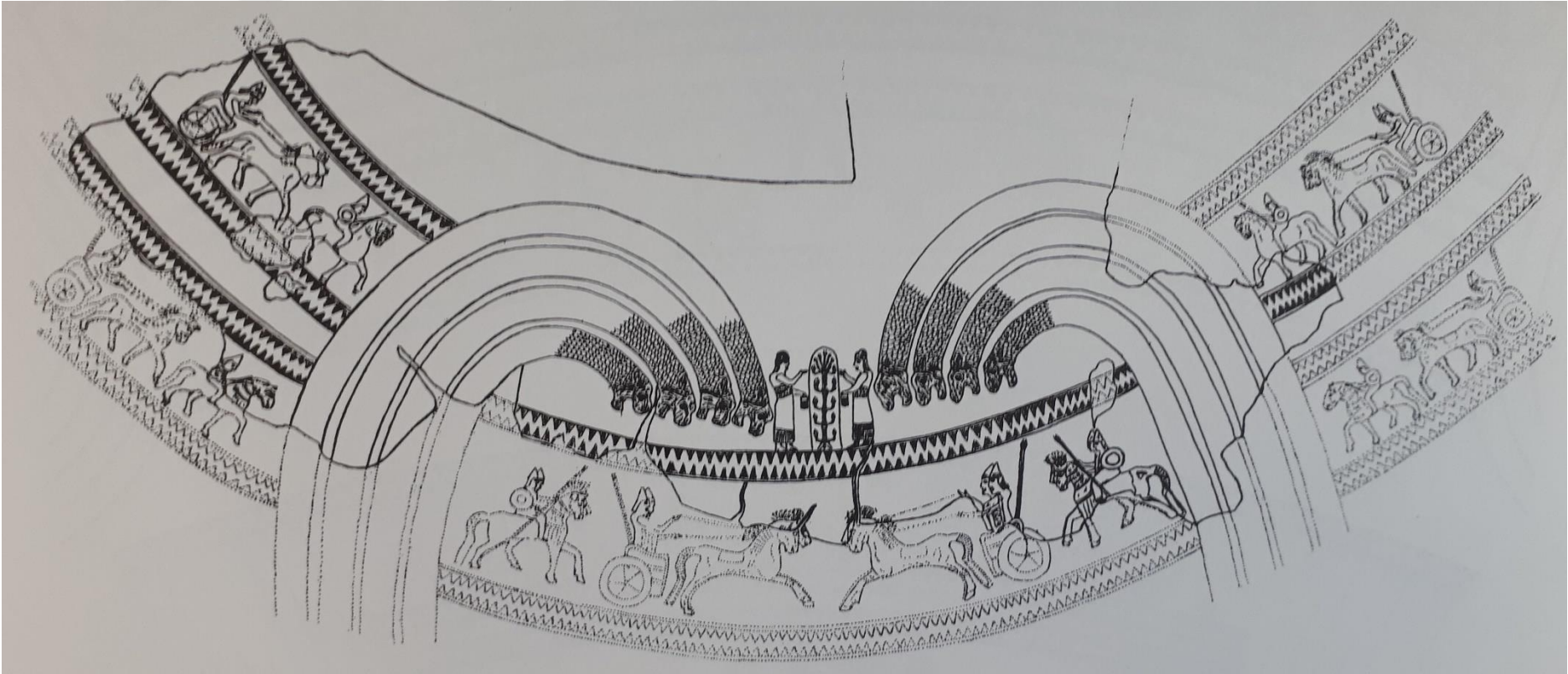

LEV.7

LEV. 8

LEV.9

LEV.10

LEV.11

A 1

A 2

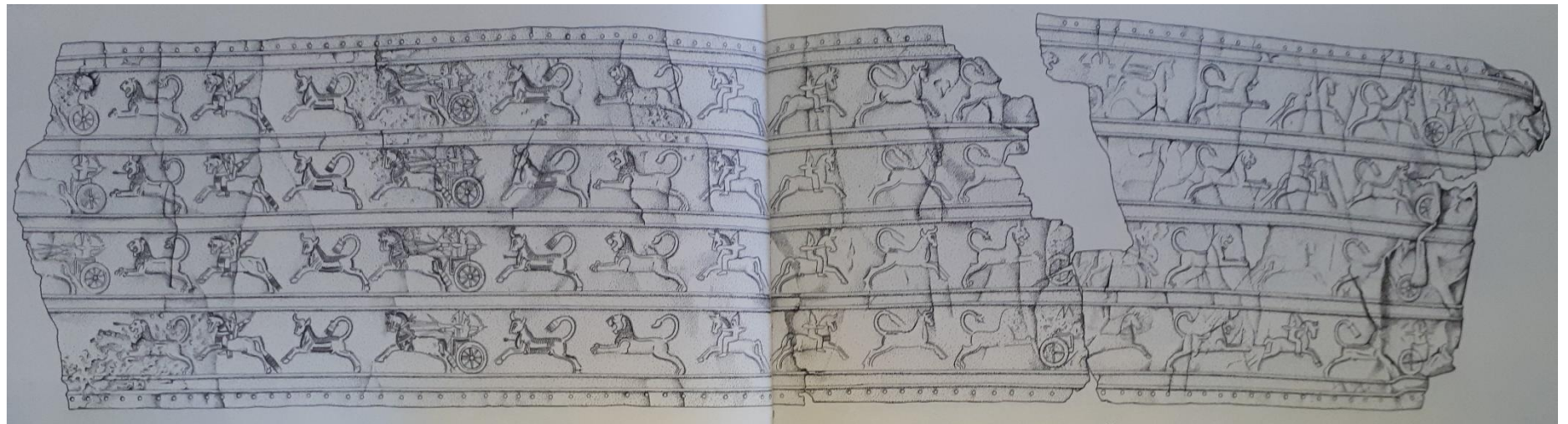

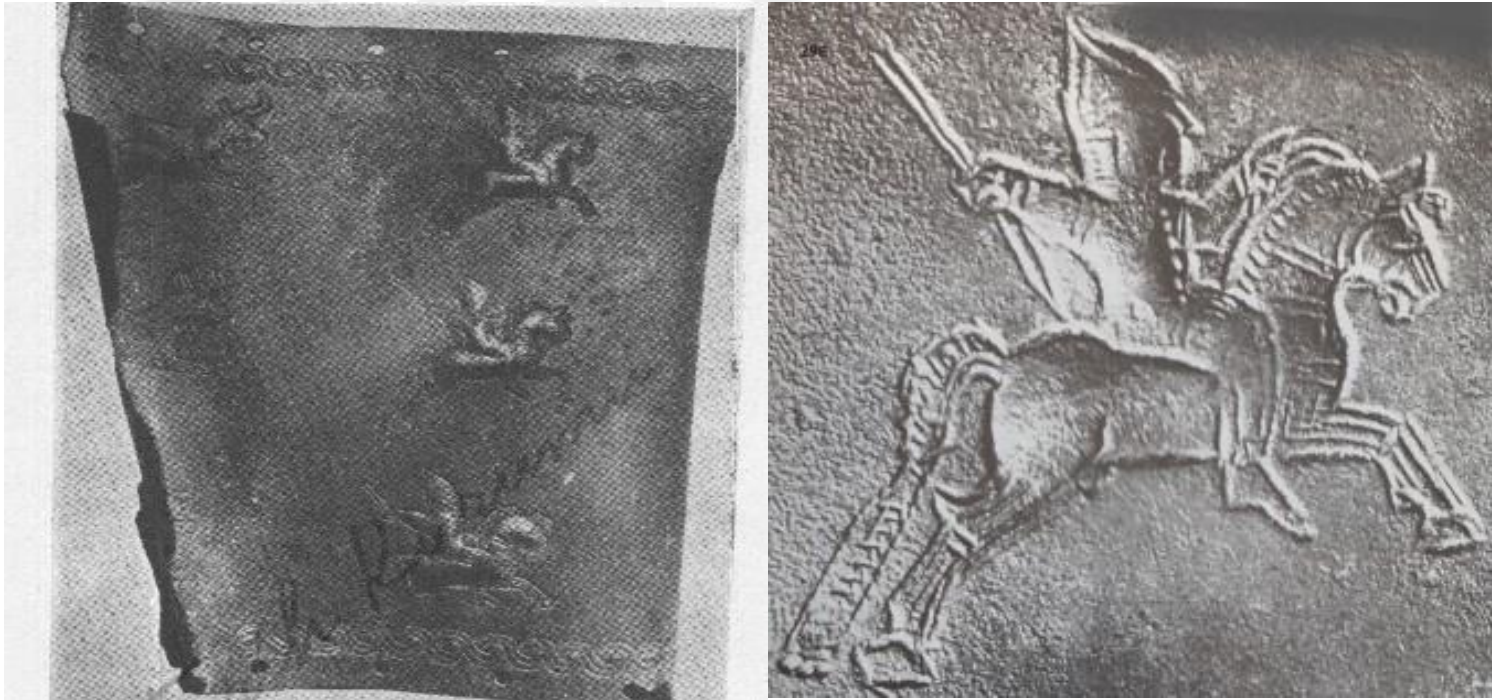
B

C

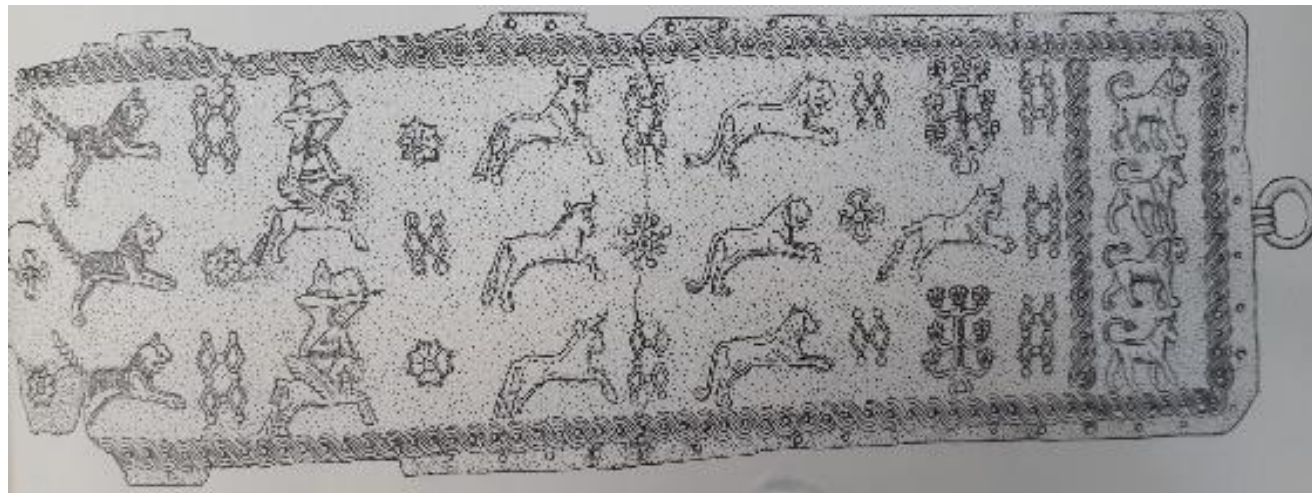
LEV.12

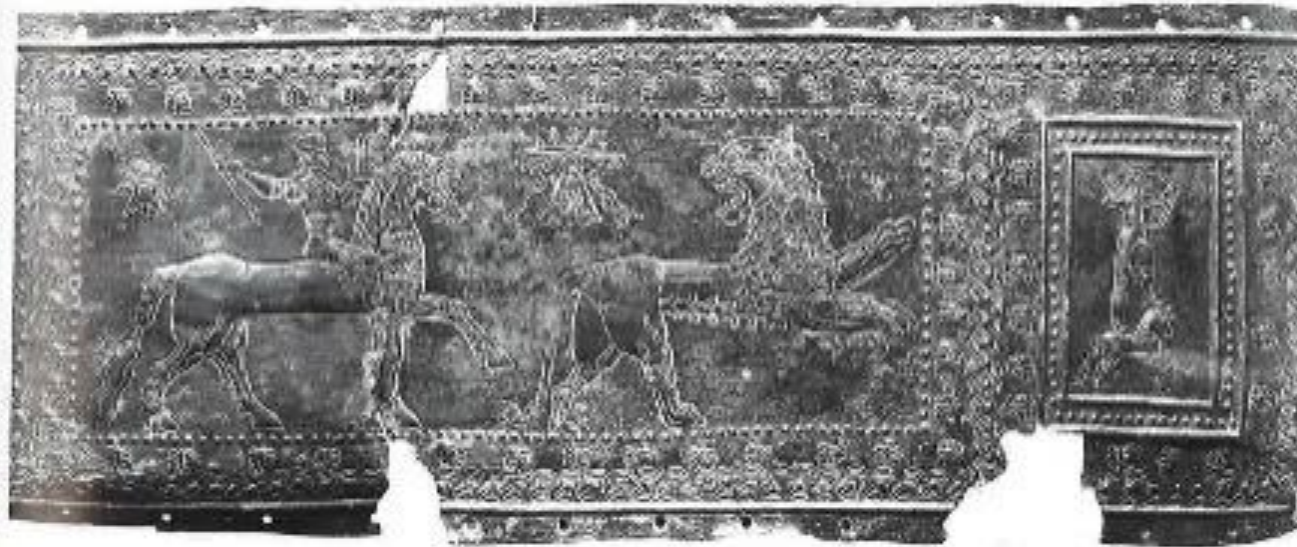
LEV.13

LEV.14

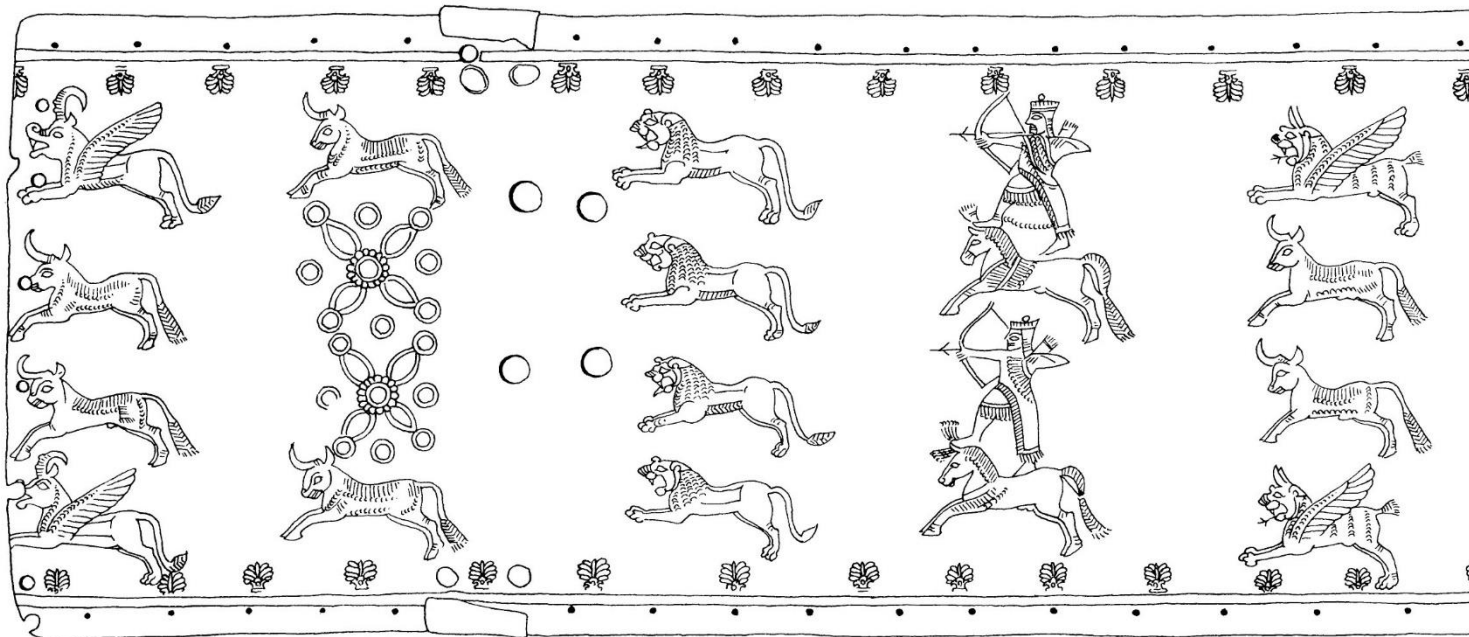
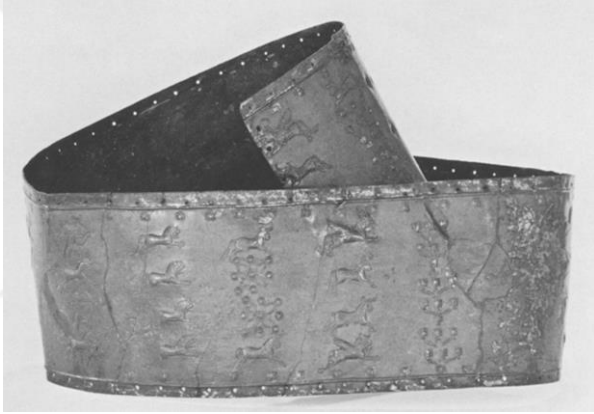
LEV.15

LEV.16

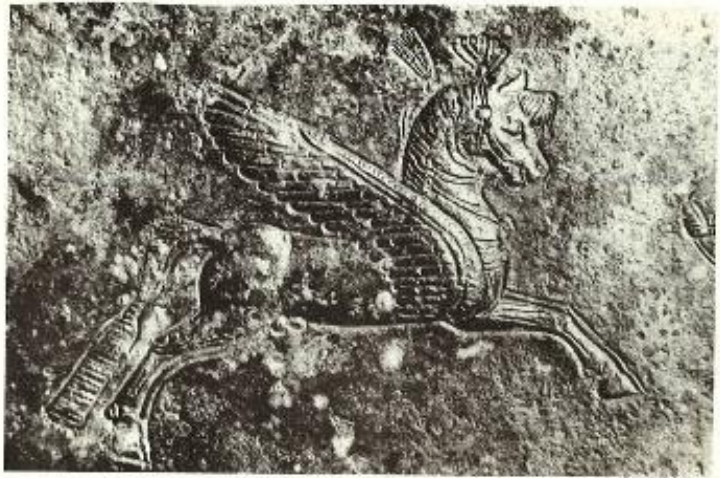
LEV.17

LEV.18

LEV.19

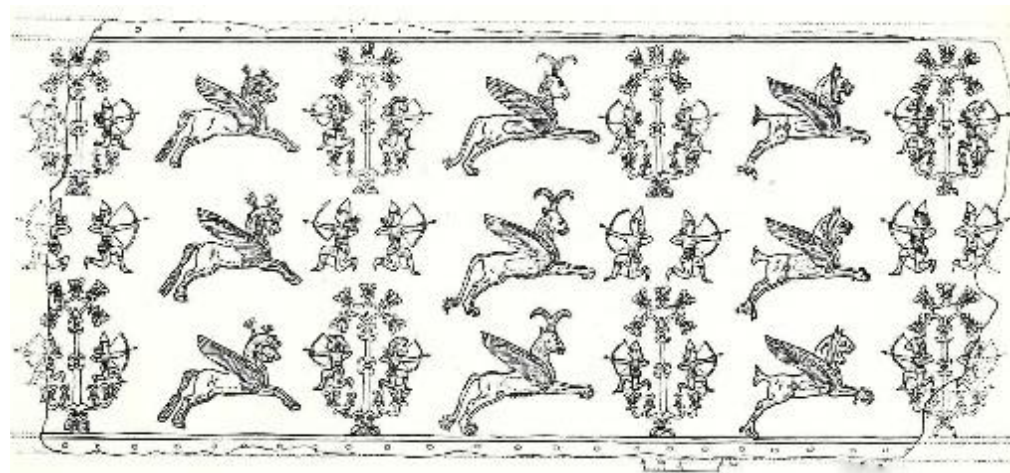
A

B

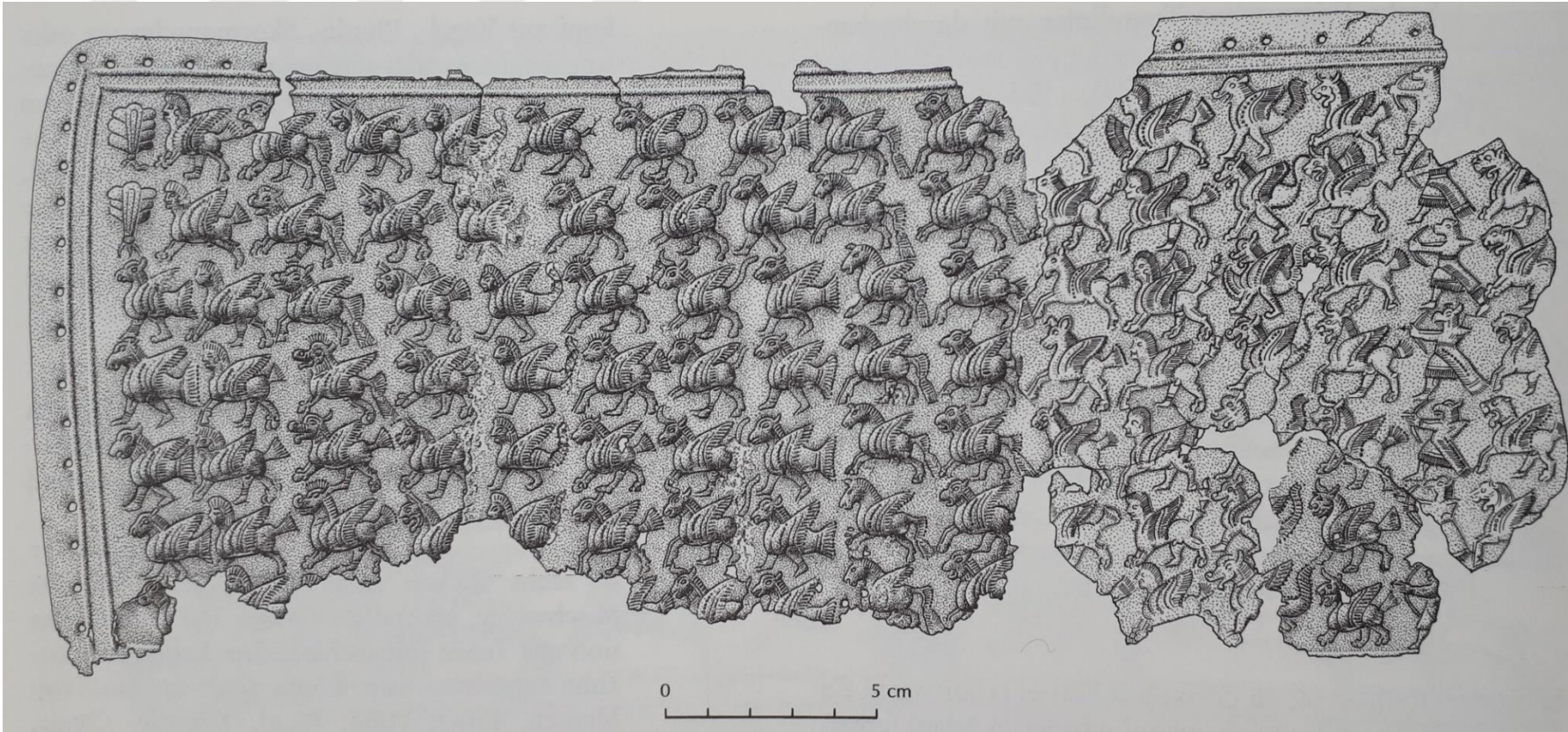

C

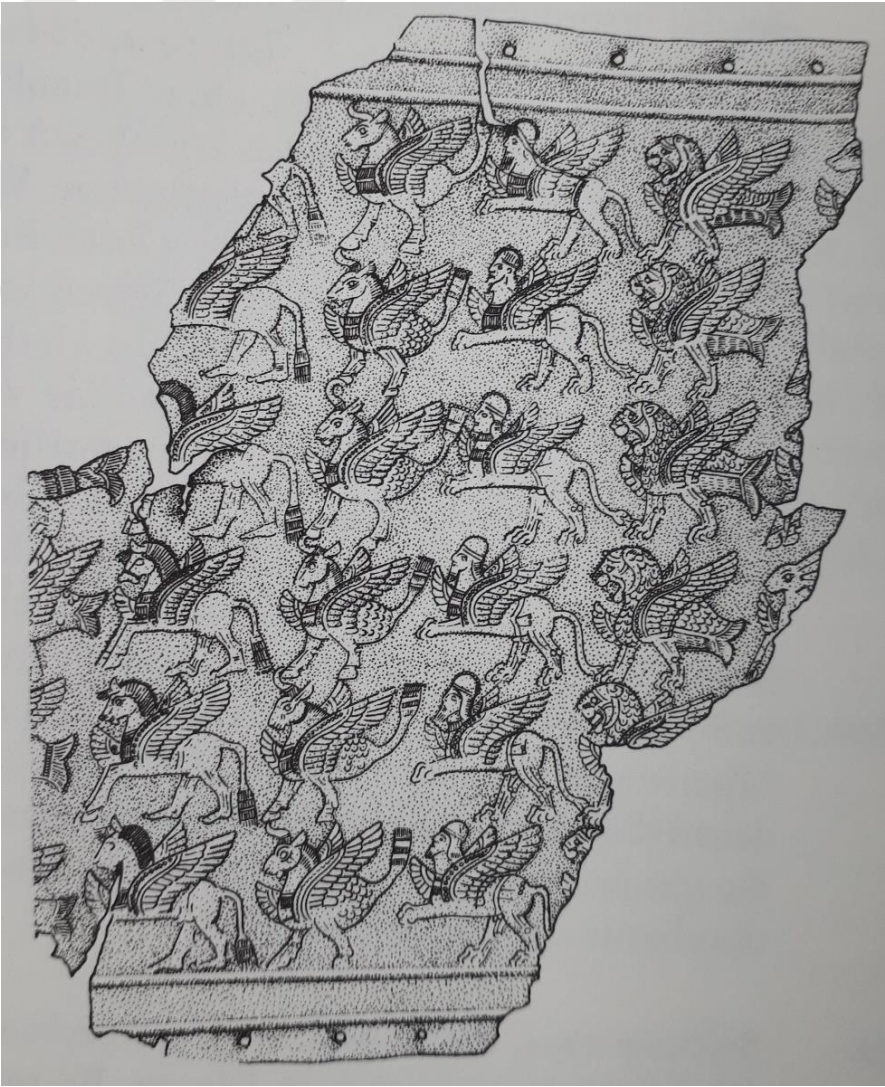

D

LEV.20

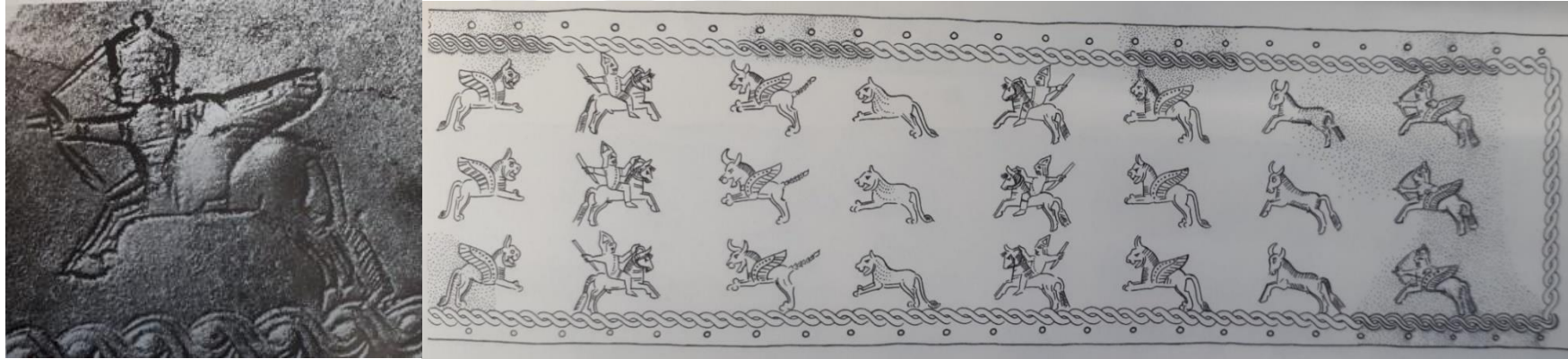
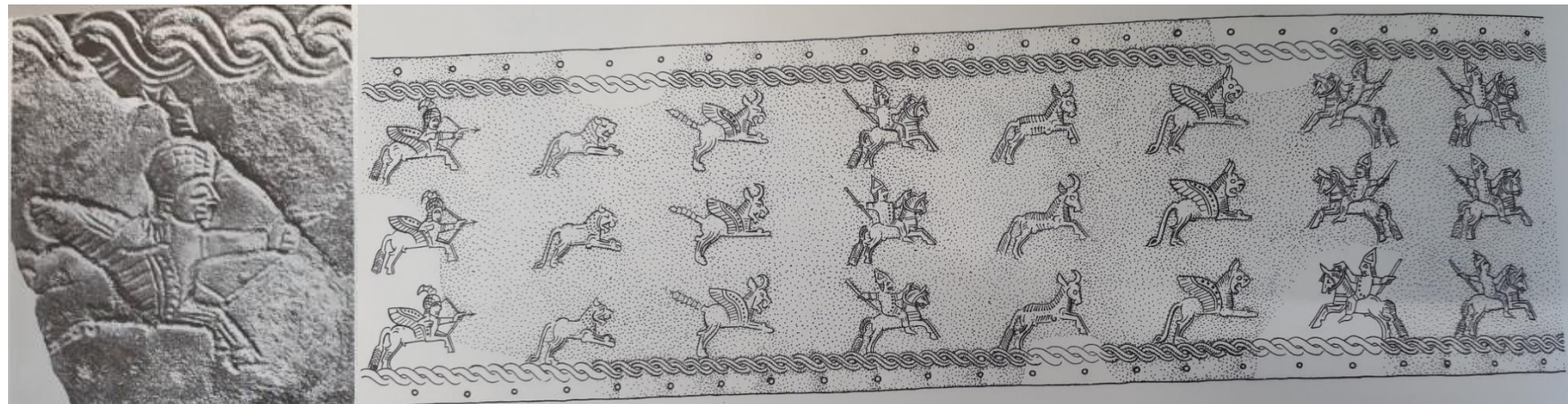

LEV.21

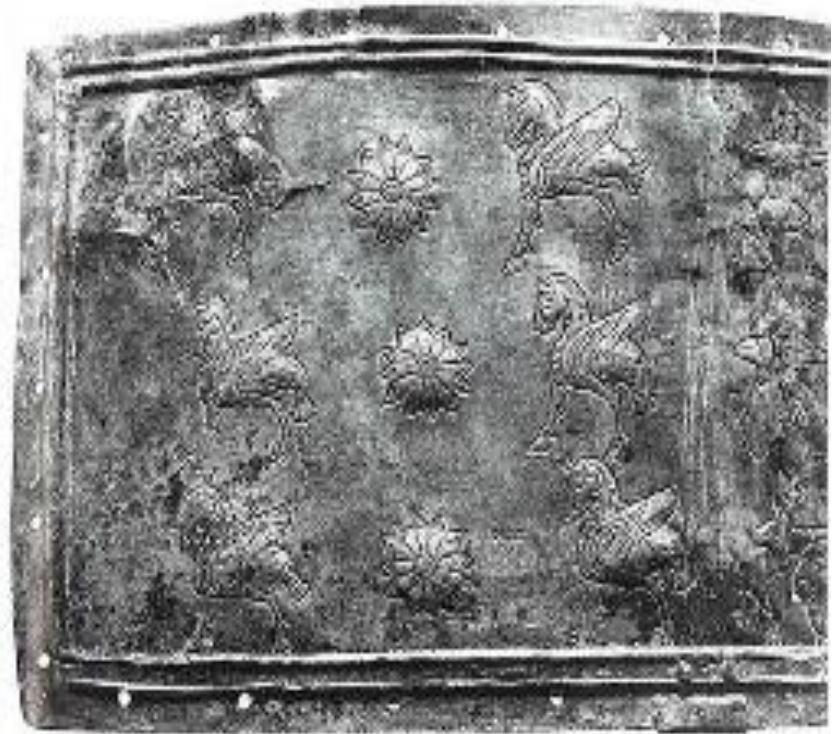
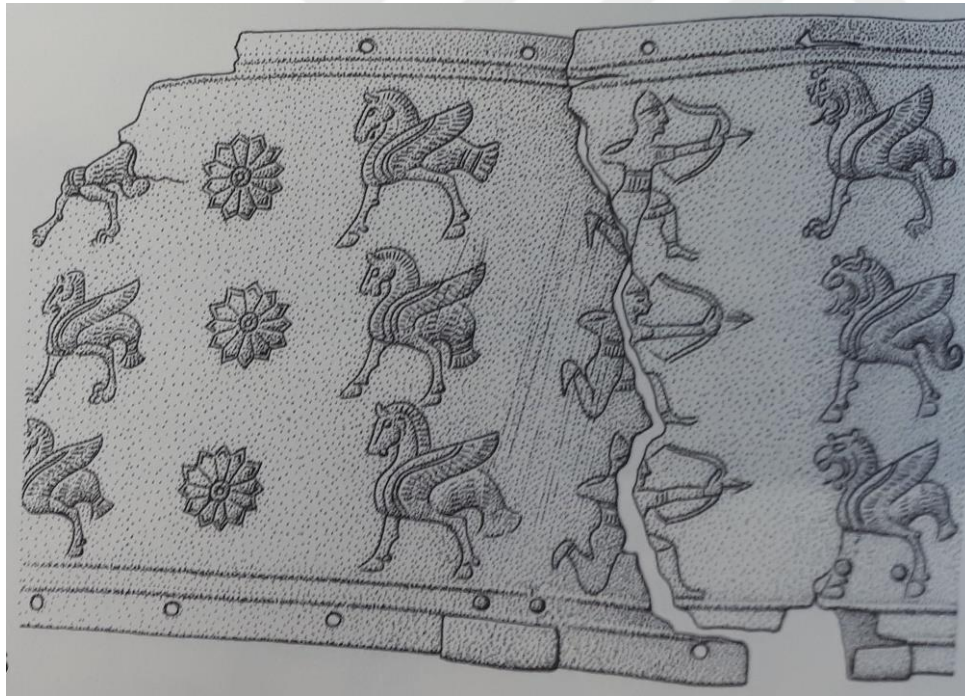

LEV.22

A**B****C**

LEV.23**A****B**

LEV.24

LEV.25

LEV.26

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Sevgi H. TEMİZ
Doğum Yeri - Tarihi	Tire / İZMİR - 20.04.1972
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	K. Maraş Sağlık Meslek Lisesi, 1991
Lisans Diploması	Erciyes Üniversitesi, Hemşirelik Yüksek Okulu, Kayseri, 1995 Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji Bölümü, Antalya, 2001 Akdeniz Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2015, devam ediyor.
Yüksek Lisans Diploması	Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Ankara, 2007
Tez Konusu	Uşak Müzesi’nden Bir Grup Koku Kabı ve Lidya Parfüm Endüstrisi
Yabancı Dil / Diller	İngilizce Almanca
BİLİMSEL FAALİYETLER	
T.C. Kültür Bakanlığı / Ankara Üniversitesi, “Zeugma Kazısı”, 2006. TÜBİTAK 2214/A Doktora Sırası Yurt Dışı Araştırma Bursu, Anadolu Demir Çağ Toplamlarının Sosyal Siyasal Dinsel Hayatlarında At (8 ay) Ruhr Üniversitesi, Bochum / Almanya 2018- 2019.	
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	T.C. Kültür Bakanlığı Antalya Arkeoloji Müzesi, 2001 Deutsch als Fremdsprache im Raumen der Sommerschule (1 ay), Friedrich Alexander Universität, Erlangen – Nürnberg / Almanya 2015.
Çalıştığı Kurumlar	Sağlık Bilimleri Üniversitesi Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi
E-Posta	stemiz2009@hotmail.com